

Alcta

Dějiny populačního myšlení
v českých zemích [Alena Šubrtová]

Šemmo

ograpfh

apfhica

Alena Šubrtová

**DĚJINY POPULAČNÍHO MYŠLENÍ
V ČESKÝCH ZEMÍCH**

Česká demografická společnost

Praha 2006

Redakční rada řady Acta demographica:

Předseda: Jitka Rychtaříková

Členové: Zuzana Finková, Pavla Horská, Milan Kučera, Tomáš Kučera, Jaroslav Kraus, Zdeněk Pavlík

Recenzovali:

Prof. PhDr. Eduard Maur, CSC.

Prof. ing. Zdeněk Pavlík, DrSc.

Tato publikace vychází s podporou Rady vědeckých společností České republiky.

ISBN 80-239-8369-5

PŘEDMLUVA

Názvu „demografické myšlení“ či „populační myšlení“ („pensée démographique“) se užívá pro širokou škálu úvah o biologické reprodukci člověka a o důsledcích lidského množení. Populační teorie (doktríny), k nimž toto myšlení někdy dospěje, se pokoušejí vysvětlit vývoj populačních jevů, z poznatků o demografickém chování lidí usoudit na jeho vývoj v budoucnosti. Snaží se odpovědět na otázku, zda je stávající populační vývoj dobrý a výhodný pro společnost anebo není, formulovat návod, jak jej ovlivnit, aby společnosti vyhovoval. Populační teorie se může, ale také nemusí, stát podkladem pro vypracování populační politiky.

Nad lidským množením a jeho důsledky se zamýšleli stejně tak filosofové jako ekonomové, historikové, přírodovědci, matematici, lékaři a lidé nejrůznějších jiných profesí dávno před tím, než se demografie - věda o populaci - stala samostatnou vědní disciplinou. Nad tím, kolik lidí tu žije a zda je jich málo nebo příliš mnoho, uvažovali nejen učenci, ale i prostí lidé. Ani jim nebylo lhostejné, zda prožijí život jako svobodní nebo ženatí, kolik mají dětí a kolik by jich chtěli mít, zda jim bude dáno prožít ve zdraví a síle život dlouhý nebo krátký.

Zachytit historický vývoj takových úvah se pokoušelo dost lidí a ze světové literatury známe četné přehledy dějin populačního myšlení a populačních teorií. Pokud v nich scházejí zmínky o populačním myšlení ve střední Evropě, Čechy nevyjímaje, není to vina autorů těchto syntéz. Nemáme dostatek přípravných studií o jednotlivcích, natož souhrnů za delší časový úsek ve srovnání se zeměmi, kde má demografie již dlouhou tradici a kde se i studiu názorů na demografické chování a jeho důsledky pro společnost věnovala větší pozornost (Francie, Anglie, Nizozemsko, Belgie).

Když bylo v roce 1980 svoláno do Paříže demografické kolokvium „Malthus včera a dnes“ a bylo třeba napsat příspěvek na téma „Ohlas Malthusovy doktríny v českých zemích“, znovu jsem si uvědomila, jaké mezery bude třeba zaplnit.

Pokus shrnout názory na to, jak se populace vyvíjela v minulosti, vyplynul trochu z nezbytnosti. Třebaže máme řadu odborných prací pro jednotlivá údobí, prostudovaná velmi intenzivně, bylo často nutné vrátit se k pramenům: autory zajímalo pramálo to, co jsem se snažila zjistit.

Odhodlala jsem se předložit tuto práci v dnešní podobě, protože jen souhrn pomůže odkrýt další bílá místa. Aby bylo co kritizovat a opravovat, je nutné učinit první a nevděčný krok k syntéze dosavadních poznatků.

Problém nebyl v nedostatku pramenů, spíš naopak, v jejich množství a výběru. Jsou bohaté díky tomu, že v této zemi odedávna převažovala úcta ke vzdělání, knihám a dokumentům, a to navzdory dobám, kdy na čas vítězila nevědomost, sbratřená ve všech historických časech s ničením kulturních hodnot.

Zúžila jsem práci na studium vývoje populačního myšlení v českých historických zemích - k širšímu obrazu vývoje na celém území bývalého Československa mi nestačil čas ani síly. I tak je opovázlivost vybrat z nepřehledné škály jmen a názorů jen pár desítek v domnění, že plně vystihnou, jakými cestami se ubíral vývoj myšlení o populaci této země v centru Evropy. Země těžce zkoušené a přesto neporazitelné, pokud se nehroutila sama vnitřní slabostí a rozbroji, pocity malosti a beznaděje.

Naštěstí měla i při svém počtu obyvatel, směšně malém při porovnání s okolními populačními obry, dvě přednosti: Zdravé jádro v tvořivých, myslících lidech a dost moudrých hlav, které se s pokorou rozhlížely po světě a s vědomím odpovědnosti po kousku země, na kterém prožily život.

Nebyli to jistě andělé ani géniové. Nevznikla zde ani žádná populační teorie, která by vešla ve všeobecnou známost a proslavila svého autora. Ale přemýšleli, ať už jejich myšlení cílilo ke zdokonalení radlice pluhu nebo k uspořádání lidských věcí na Zemi. Záviděli si, rádi jedli, rádi pili, uměli se rvát navzájem i s nepřáteli. Ve chvílích ohrožení dokázali být ale vzácně solidární, nesobecky a obětavě pomáhali jeden druhému. Většinou je neopouštěl smysl pro humor, dokázali improvizovat a nalézat lepší stránky života i za situací, které byly zdánlivě beznadějně.

Podat o tom svědectví, byť nedokonalé a kusé, je potřebné: bez poznání minulosti neporozumíme současnosti, to platilo a bude platit nadále.

Studie byla dokončena v roce 1985 jako sedmá kapitola světových „Dějin populačního myšlení a populačních teorií“. Kromě doplnění o nově vydanou literaturu, vypuštění příliš podrobného rozboru homiletiky a některých jiných pramenů, jsem ponechala text v původním znění. Respektovala jsem připomínky a podněty, které měli posluchači přednášek, v nichž jsem je seznámila s obsahem práce a se závěry. Zájem o tyto přednášky mě posílil v přesvědčení, že lidé chtějí znát minulost, zajímá je, jaký vztah měli předkové, a to nejen ti učení a slavní, k tak prostým a přece důležitým otázkám, jako je vzájemný vztah muže a ženy, co soudili o počtu dětí, o množství obyvatelstva a o jeho vývoji. Zda člověk pasivně přijímal rození a smrt nebo se snažil ovlivnit věčný koloběh zro-

du a zániku, přírodou daný a podmíněný proces, v němž se jeden živočišný druh postupně vzdaloval ostatním rozvojem svého mozku a řeči, byť obojího často i zneužíval ve jménu prospěchu a blahobytu právě jen svého vlastního druhu.

Byli i takoví, kteří troufale předpokládali, že se dá přikázat lidem, kolik mají mít potomků, poručit ženě, aby donosila a porodila i dítě, které nechce mít. Že lze z člověka učinit statistickou jednotku, s níž je možné libovolně manipulovat. A jako biče, jímž je možné zkrotit individualitu lidské bytosti, použít jednou hrozby trestů pekelných, podruhé trestů pozemských, případně obojích najednou.

Tak jako existuje přírodní klima, existuje i klima populační, které mohou lidé ovlivnit příznivě nebo nepříznivě. Jen ve vhodném klimatu vyrůstá zdravá populace v optimálním poměru k přírodnímu prostředí. I o tom, jak se toto klima měnilo, se leccos můžeme z historických pramenů dozvědět.

Od doby dokončení práce vyšla řada nových historicko-demografických studií, které rozšířily a obohatily naše dosavadní poznání o životě minulých generací a nejednou je i opravily. Především ale máme již dvě syntézy o dějinách obyvatelstva českých zemí, které dovolují vyřadit z původního textu úvodní kapitoly o početním vývoji obyvatelstva a jeho přirozené změně a omezit je na stručné souhrny. Je to dílo Vladimíra Srba „1000 let obyvatelstva českých zemí“ a práce kolektivu autorů „Dějiny obyvatelstva českých zemí“, vydaná v roce 1998. Stručné rekapitulace jsou nutné pro představu o tom, na jaké populační problémy lidé reagovali, jak se je snažili vysvětlovat a řešit. Dějiny českého ekonomického myšlení, které nejednou úzce souvisí s populačním, představil ve stejnojmenné publikaci František Vencovský.

O zdravotním stavu obyvatelstva a o vývoji léčebné péče informují zevrubně nedávno vydané „Dějiny lékařství v českých zemích“ autorů Petra Svobodného a Ludmily Hlaváčkové, kteří neopomenuli ani demografický vývoj a každou kapitolu uvádí jeho souhrn. Lidové zvyky a obyčeje, vztahující se ke zrození a smrti, shrnula v poslední době brněnská etnoložka Alexandra Navrátilová.

Neobvykle velké množství knih bylo vydáno rovněž v zahraničí, což odpovídá setrvalému zájmu o studium dějin „každodennosti“, zájmu o dějiny rodiny a dějiny ženy. Mnohé byly přeloženy do češtiny, až na obsáhlé pětisvazkové dílo o historii žen západní civilizační oblasti od antiky po současnost (*Histoire des femmes en Occident 1-5*, 1987-1992), vydané ve Francii. V edici *Každodenní život*, sv. 12 vyšel překlad práce Edith Ennenové (*Ženy ve středověku*. Praha, Argo 2001), shrnující novější literaturu k tématu na s. 29 a v poznámce 24 a).

Dějiny manželství, respektive sňatků od raného středověku do konce 19.století, se zabývá monografie francouzského historika J. C. Bologne *Svatby. Dějiny svatebních obřadů na Západě*. (Praha, Volvox Globator 1997. Orig.: *Histoire du mariage en Occident*. Paris, 1995).

Tématice evropské rodiny, jejím typům a měnící se struktuře, se věnoval řadu let historik M. Mitterauer, jehož práce vycházejí od roku 1982 podnes v Americe i v evropských nakladatelstvích (myšlení o rodině zachytil i v kapitolách v kolektivních *Geschichte der Familie*).

Rakouský historik Peter Dinzelbacher napsal řadu publikací k tématice dějin lidové kultury a duchovního života středověkého člověka, vydal sborník *Europäische Mentalitätsgeschichte* (1993) a šestisvazkovou rukověť náboženských dějin (*Handbuch der Religionsgeschichte im deutschsprachigen Raum*, 2000), v nakladatelství Vyšehrad vyšla v roce 2004 kniha *Poslední věci člověka. Nebe, peklo, očistec ve středověku*, v níž jsou citovány četné předchozí publikace.

K nejvýznamnějším francouzským historikům, věnujícím se zkoumání mentality lidí pozdního středověku a raného novověku, patří Jean Delumeau, jehož *Strach na Západě ve 14.-18.století* (vydaný ve francouzštině již v roce 1978), i následující svazek *Vládoucí kultura a strach* patří nesporně k dílům s mocným inspirativním vlivem, byť obraz středověké společnosti, ovládané všudypřítomnými pocity děsu a úzkosti, je v jeho podání snad až příliš pochmurný a temný.

Totéž lze říci o dalším reprezentantu francouzského badatelského okruhu Michelu Foucaultovi, jehož kniha *Dohlížet a trestat (Surveiller et punir)*, Paris 1975) stejně jako jeho předchozí práce obrátily pozornost k proměnám chápání kriminální politiky a trestního práva, pojetí a interpretace zločinů a přečinů, ať už náboženských, mravnostních, dějin sebevražd a vražd v raně novověké Evropě.

Také u nás, zejména po roce 1989, se každoročně objevuje množství prací, jejichž autoři vycházejí vsčříc této vlně, aniž by podléhali její módnosti. Je to (od dob Zikmunda Wintera a Čěňka Zíbrta) poprvé, kdy se v tak značném počtu věnují i tématům, dotud považovaným spíš za okrajové zajímavosti než za nutnou a potřebnou cestu, po jejímž zdolání nabude obraz života předchozích generací „lidského“ rozměru i přitažlivosti. Je potěšitelné, že je mezi nimi i dost autorů mladší a nejmladší generace (Marie Ryantová, Marie Koldinská, Daniela Tinková a další).

I na tuto literaturu jsem se snažila reagovat, pokud jsem z ní čerpala pro dané téma a nechť prominou všichni, které jsem přes dobrou vůli opomenula.

Hovořím-li o českém populačním myšlení, mám na mysli úvahy a názory, vzniklé na území českých historických zemí respektive na území českého státu, který existoval od 9. století, nikoli národnostní původ autorů, pokud tu trvale žili a tvořili. Jsem si vědoma prolínání a vzájemného ovlivňování kulturních proudů, které se stýkaly na tomto teritoriu. Mezi těmi, kteří se vyslovili k populačním otázkám, byli kromě rodilých Čechů i Němci a Židé, právě tak jako zástupci jiných národností, kteří tvořili v českém prostředí menšiny s vlastními mravy a chováním včetně demografického. Pokud zmiňuji výslovně český původ některých autorů, pokládám to za potřebné z prostého důvodu: dodnes se můžeme setkat s nedoceňováním, ba s přezíravými soudy o původnosti a významu toho či onoho jen proto, že je to české. Občas vycházejí i publikace, založené na snaživém flagelantství a „přehodnocování“ dějin v domněnku, že doba postmoderní je tomu nakloněná a beztoho budeme všichni hlavně „Evropané“. Bohužel, taková „reinterpretace“ dějin bez znalosti faktů, dostatečně dlouho předkládaná a propagovaná, může zanechat stopy v myšlení zejména mladých lidí. Bylo proto i jedním ze záměrů této práce přispět k pravdivému obrazu minulosti, za kterou se nemusíme stydět.

Zařadit poslední kapitolu, která by obsáhla vývoj do současnosti, bylo třeba nejen proto, že se demografický vývoj výrazně odlišil od všech předchozích etap – poprvé v historii dochází k úbytku obyvatelstva přirozenou měnou. Demografická situace českých zemí připoutala k sobě pozornost a po delší době se o ní hovoří a píše v souvislosti s perspektivami budoucího vývoje v odborné literatuře stejně jako v denním tisku, je námětem debat v rozhlase i v televizi.

Doufám, že příští generace bude mít cestu k poznání o to snazší, že podobné návraty do minulosti nebude nikdo považovat za nemístný přepych a demografii za obor sice zajímavý, ale přece jen ne tak nutný, aby se jím musel někdo zabývat.

Oběma recenzentům rukopisu, prof. ing. Zdeňku Pavlíkovi, DrSc. a prof. PhDr. Eduardu Maurovi, CSc. děkuji za cenné připomínky a doplňky. RNDr. Ludmile Fialové, CSc. vděčím za mnoho a především za to, že práce nebude nadále odpočívat v zásuvce.

V Praze, říjen 2006

ALENA ŠUBRTOVÁ

DĚJINY POPULAČNÍHO MYŠLENÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH

OBSAH

Úvod	1
I. Od nejstarších dob k renesanci	1
I.1. Nejstarší osídlení českých zemí	1
Význam paleodemografie pro poznání struktury osídlení a počtu obyvatelstva	1
I.2. Křesťanství a jeho odraz v populačním myšlení na našem území.....	7
I.3. Náзор světské moci a odraz populačního myšlení v písemných památkách 13.-14. století	14
Kolonizace a její důsledky	16
Populační myšlení v homiletice i v krásné literatuře	21
„Oprava“ mravů	24
II. Populační myšlení husitského a pohusitského období	29
II.1. Náozory předhusitských kazatelů. Mistr Jan Hus o manželství, rodině a populační reprodukci	29
Mistr Jan Hus o manželství a rodině.....	31
II.2. Husitský náozor na dítě a rodinu	34
II.3. Pohusitská homiletika a její odraz v populačním myšlení 15. století. Jan Rokycana, Václav Koranda mladší. Odpůrci husitství...	38
II.4. Petr Chelčický o rodině a populaci	43
III. Populační myšlení v předbělohorských Čechách	47
III.1. Odhady počtu obyvatelstva českých zemí	47
III.2. Vývoj náozorů na populaci v Jednotě bratrské	49
III.3. Odraz populačního myšlení ve dvojím proudu české homiletiky a v literatuře 16. století.....	53
Populace v pohledu světské literatury	57

Památníky	61
III.4. Právní předpisy a populace. Teorie a praxe. Kontracepce, potraty, vraždy novorozeňat	64
IV. Populační myšlení pobělohorského období	73
IV.1. Předpoklady populačního růstu. Odhady počtu obyvatel	73
IV.2. Názory Jana Amose Komenského, Pavla Stránského, Jiřího Kezelia Bydžovského	80
IV.3. Názory Bohuslava Balbína, Tomáše Pešiny z Čechorodu a dalších	89
IV.4. Odras populačního myšlení v barokní homiletice a ve světské literatuře	91
V. Od merkantilismu k fysiokratismu. Populacionismus v období osvícenského absolutismu druhé poloviny 18. století	101
V.1. Zvláštnosti středoevropského merkantilismu a jeho česká podoba	101
V.2. Populacionismus jako základní prvek státní politiky	106
V.3. Populace a národ, stát a národ. Vlastenectví, nacionalismus	117
V.4. Populační myšlení první poloviny 19. století	121
V.5. Manželství a rodina v právních předpisech absolutistického státu	129
VI. Populační otázky v sociálně politickém a ekonomickém myšlení druhé poloviny 19. století	133
VI.1. Charakteristika období	133
VI.2. Populační myšlení v programu radikálních demokratů a liberální buržoasie	137
VI.3. Populační myšlení v reformistických ekonomických teoriích. Populační nacionalismus ve spojení s ekonomickým nacionalismem	147
VI.4. Na přelomu 19. a 20. století. Názory T. G. Masaryka na populační problémy	154
VI.5. Pokrokaři, radikálové a anarchisté na přelomu století o problému populace	158

VII. Vývoj populačního myšlení v období mezi dvěma světovými válkami	163
VII.1 Charakteristika období	163
VII.2. Vývoj populačního myšlení v meziválečném období	166
VII.3. Institucionalizace demografie do roku 1945	182
VII.4. Populační politika v letech 1918–1938	185
VII.5. Důsledky druhé světové války pro populační obraz Československa	192
VIII. Od konce druhé světové války do roku 1989	195
VIII.1. Charakteristika populačního vývoje.....	195
VIII.2 Diskuse o populačních otázkách v poválečném období	202
VIII.3. Organizace demografického bádání v ČSR od roku 1945	211
VIII.4. Globální a syntetické pohledy na vývoj populace	214
VIII.5. Vývoj populační politiky jako odraz populačního myšlení	217
IX. Populační myšlení po roce 1989	223
IX.1. Demografická situace	223
IX.2. Populační politika a populační myšlení po roce 1989	226
Závěr	245
Literatura	249
Bibliografické příručky a základní souhrnná díla	249
Edice pramenů a prameny	250
Fondy Archivu Národního muzea, využité k tématu	251
Fondy pozůstalostí	251
Postily a jiná díla církevní provenience, většinou z fondů Knihovny Národního muzea	252
Excerpované edice smolných knih	254
Prameny k 18. a 19. století	255
Ostatní literatura.....	259
Zkratky	277
Summary	279
Jmenný rejstřík	291

I. Od nejstarších dob k renesanci

I.1. Nejstarší osídlení českých zemí

Význam paleodemografie pro poznání struktury osídlení a počtu obyvatelstva

Od doby příchodu prvních lidí na území, přirozeně ohraničené jako málokteré v Evropě věncem hor a protkané řekami, se na něm vystřídalo mnoho archeologických kultur, pojmenovaných podle typických znaků dochované keramiky a jiných hmotných památek osídlení i podle nalezišť. První otázka, kterou si dnešní člověk patrně položí, je ta, zda tu žilo obyvatelstvo stále stejnorodé, přejímající pouze nové, „módní“ prvky, způsoby bydlení případně pohřbívání, nebo zda byla pro tento šerý pravěk naopak typická neustálá migrace, obměňující obyvatelstvo novými příchozími a odchodem původních starousedlíků. Pravda leží patrně uprostřed mezi těmito dvěma extrémy: něco z původních obyvatelů vždycky setrvalo (a to nejen ve zvyklostech a způsobu života, ale i v jejich fyzické přítomnosti), někteří byli bojovnějšími příchozími vyhnáni, druzí asimilováni, mírumilovnější imigranti splynuli s původním obyvatelstvem a přizpůsobili se mu. Kdysi na dotaz studenta, zda jsme tu v Čechách původu keltského nebo spíš slovanského, odpověděl akademik Josef Charvát: „Já bych o tom vůbec nepřemýšlel, vždyť tu jsme (a nejen u nás), všichni asi nejvíc voříškové!“

Tomuto názoru, obsaženému i v teorii superpoziční, jejíž podstatou je jakési postupné překrývání sídelních a kulturních vrstev, lze dát nejspíš za pravdu. Jejím autorem byl britský antropolog Edward Burnett Tylor (1832-1917) a k nám ji uvedl Jaromír Korčák (psal o ní též Lubor Niederle).

Nejpodstatnější pro všechny příchozí byla asi možnost usadit se (ve větší skupině, protože jedinec neměl v boji o přežití šanci) někde, kde byl dostatek potravy, vhodný úkryt před divokou zvěří a nepřízní počasí. Představu o tom, jak vyhlížela tento drsný životní cyklus, nám poskytují archeologické nálezy a až do prvních písemných památek musíme spoléhat pouze na ně. O tom, jak velká společenství tu žila, vypovídají nejen archeologové, ale i vědci, kteří vypracovali metody paleodemografie a z počtu kosterních pozůstatků a z jiných hmot-

ných památek, dochovaných na jednotlivých pohřebištích, usuzují (se značnou dávkou opatrnosti) na hustotu osídlení i na způsob života lidí.

Dnes již není tajemstvím, jakého věku se v průměru tato populace dožívala, kolik v ní bylo zastoupeno žen a kolik mužů, jakými chorobami trpěli, zda zahynuli přirozenou nebo násilnou smrtí. Od paleodemografie se odštěpila a v posledních desíletích se slibně rozvíjí tzv. paleohistologie, která nás o tom informuje a někdy opravuje naše předchozí matná tušení.

Je pravděpodobné, že lovci a sběrači tudy jen procházeli, i když už v mladém a pozdním paleolitu (4000-8000 př. n. l.) žili lidé i delší čas ve větších tábořištích, na nichž stály přístřešky stanového typu. K trvalejšímu osídlení dochází teprve v průběhu 5. tisíciletí v souvislosti se zemědělskými neolitickými kulturami. Rozsáhlé osady na svazích a terasách vodních toků měly víceprostorové kolové domy, z jejichž vnitřního uspořádání usuzují archeologové na to, že je obývaly už tenkrát jednotlivé rodiny. Způsob hospodaření předpokládal kolektivní účast všech členů obcí, schopných práce (obtížné mýcení lesa k přeměně v zemědělskou půdu, sklizeň úrody, stavba domů).

Bylo v myšlenkovém obzoru těchto lidí místo i pro představy, blízké našemu tématu? Jistě ano, ale můžeme se o nich pouze dohadovat. Velmi málo z nich se dožívalo vysokého věku – paleodemografové dokonce předpokládají naději dožití v průměru 27 let, protože tento nízký průměr velmi ovlivňovala vysoká kojenecká a dětská úmrtnost stejně jako úmrtnost žen v souvislosti s porody. Jejich život neovládaly jen instinkty a pudy, zápas o holé živobytí a děs z přírodních úkazů. Zanechali po sobě důkazy o výtvarném citu, primitivní oděv nesloužil výhradně k ochraně před zimou, zdobili svá těla šperky, nádoby vpichy, linkami i barvou. Teprve z písemných pramenů můžeme zpětně usuzovat na množství a podobu rituálů a personifikovaných božstev, jejichž vzývání a uctívání oběti jim pomáhalo přemáhat hrůzu ze smrti a z nepochopitelného.

Přežívali jen nejsilnější a - nejobratnější, ti předávali své geny dalším pokolením. Hrubá fyzická síla nebyla vždycky nejúspěšnější; to nemohlo uniknout pozorování, vtiskovanému do paměti. Přírodní výběr hrál ovšem nejpodstatnější roli, slabší a neduživí jedinci podléhali v tomto nelítostném zápase o existenci, právě tak přežívala jen nejsilnější a životaschopná lidská mláďata.

Možná, že vzpomínáte na scénu z prvního dílu Vančurových *Obrázů z dějin českého národa*, kdy Stařena, respektovaná a zkušená vůdkyně kmene, odejme matce její dítě krátce po porodu a usmrtí je jako nevídané. Poté, co usoudila, že v čase neúrody a nouze okolní příroda nenasytí ani dosavadní počet a nebude místa pro další hladový krk, i kdyby nebyl viditelně poškozený. Přes protesty a nářek rodičky, vždyť mateřský cit, který nelze odepřít ani většině zvířecích matek, nemíníme upírat lidským bytostem. A to vzdor názorům někte-

rych autorů, kteří soudí, že „primitivní mentalita“ neznala žádný cit pro dítě (je teprve plodem osvícenství) a neexistovala ani kategorie dětství v dnešním chápání (o tom není pochyb). Vančura konzultoval své literární ztvárnění nejstarších českých dějin s historiky a jeho líčení není spisovatelskou licencí. A. M. Carr-Saunders píše o tom, že Islandané, o mnoho let později, byli srozuměni s přijetím křesťanství jen s podmínkou, že se jim církev nebude plést do podobné drastické selekce potomstva.¹

Zachování rodu záviselo na ženě jako dárkyni života. Víra v abstraktní rodivé síly, jaká se vyvinula s takovou intenzitou na Předním Východě, existovala do této doby i na našem území. Na význam, jaký přisuzovali lidé vlastní reprodukci, můžeme soudit podle dochovaných uměleckých výtvorů, především sošek žen se zdůrazněním atributů plodnosti. Nejznámější je tzv. Věstonická Venuše, kterou lze přiřadit k obdobným památkám z jiných archeologických nalezišť. Kult souvisel s postavením ženy v rodové společnosti, kdy rodinu, respektive rod, tvořili lidé, odvozující svůj původ od téže matky (matrilinéární funkce).

Význam tzv. „rondelů“ – pravěkých kruhových příkopů z mladšího neolitu, se nadále zkoumá, jejich funkční smysl a význam se pokusil rozlišit naposledy V. Poborský.² Za jeden z mála dostatečně průkazných hmotných dokladů na podporu myšlenky, že tyto společné velkodomy, resp. shromaždiště, sloužily i rituálům, spojeným s oslavou plodnosti, se považuje keramická plastika z Hradiska u Kramolína, znázorňující dvojici při koitu.

V období eneolitu (4000-2400 př. n. l.) rostl počet archeologických kultur, přibývaly nové rody a etnické skupiny imigrací. Na jeho počátku došlo k významnému pokroku v technice obdělávání půdy pomocí dřevěného rádlu, taženého dobyt看em. Starý matrilinéární systém byl snad postupně nahrazen patriarchátem, v němž se vedení rodiny ujímá muž – otec. Na postupně převažující úlohu patriarchálního uspořádání společnosti usuzují archeologové z bohatšího vybavení některých mužských hrobů.³

Ve druhé polovině 2. a v první polovině 1. tisíciletí př. n. l. se hustota osídlení postupně zvyšovala a osídlená plocha v Čechách již patrně činila nejméně 5 000 km². Počet obyvatelstva Čech dohromady s územím Moravy se podle odhadu archeologů blíží asi čtyřiceti tisícům osob.⁴

¹ CARR-SAUNDERS, A. M. 1936: *World Population*, s. 19.

² POBORSKÝ, V. (ed.) 2001: *Modely funkční interpretace pravěkých rondelů*. In: *50 let archeologických výzkumů Masarykovy univerzity*, Brno. KOVÁRNÍK, J.: *K významu pravěkých kruhových staveb*. *Knižnice Moravskoslezského archeologického klubu*, sv. 3, Brno 1997, 108 s.

³ *Velké dějiny zemí Koruny české I*, 1999: s. 58.

⁴ *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, 1998: s. 26.

S nástupem Keltů (posledních 450 let před změnou letopočtu) nastává nová etapa nejen v našich dějinách, ale i v dějinách střední Evropy – doba laténská. V keltských pohřebištích je výrazně zastoupena ozbrojená vojenská složka, objevují se i pohřby mužů a žen privilegované vrstvy. Nepochybně vzrostlo během těchto staletí i zalidnění, takže na celém území dnešní České republiky již můžeme počítat podle odhadu archeologů se zhruba stem tisíců obyvatel.

Mohutný rozvoj přispěl nejen k vytvoření svérázné a všude rozpoznatelné keltské kultury, ale měl i své společenské důsledky. Zejména v posledním století př. n. l., v době rozkvětu řemesel a vzniku neagrárních opevněných sídlišť městského charakteru – oppid, se již musel život lidí podstatně odlišovat od dosavadních údobí, kterými prošel.

Kolem zlomu letopočtu nastal hlavní nápor germánských kmenů (v Čechách Markomani, na Moravě Kvádové, později Herulové), který přinesl změnu, a to patrně retardačního rázu. Germáni procházeli asi stejným stádiem vývoje jako Keltové před čtyřmi stoletími. Pro tvrzení, že do západních Čech expandovala kolem roku 500 také mocná říše Durynků, nejsou přímé doklady: tato říše byla opanována Franky, kteří se tak dostali do bezprostředního sousedství. Langobardi, kteří stejně jako Markomani a Kvádové náleželi do skupiny Svěbů, byli posledním neslovanským elementem, který výrazně ovlivnil osídlení a setrval zde asi až do roku 568.⁵

V 5. století germánské kmeny opustily území našeho dnešního státu, v jakém počtu a proč, o tom prameny mlčí a ponechávají dostatek prostoru pro nejrůznější vysvětlení.

Předpokládá se, že Markomani a Kvádové odešli bez boje a opuštěná, ale jistě nikoliv liduprázdná místa obsadily nově příchozí kmeny Slovanů, kterým jejich východní pravlast byla pojednou těsná.

Nejstarší slovanské osídlení (v době před polovinou 6. století) se týkalo oblastí s nejpříhodnějšími podmínkami pro zemědělství (moravské úvaly, úrodné kraje křídové tabule ve středních a severozápadních Čechách).⁶

Z celkového počtu nalezišť jsou prozkoumána jen některá tak podrobně, že podávají bližší svědectví o způsobu života prvních slovanských obyvatel. Přímé

⁵ *Velké dějiny zemí Koruny české I*, 1999 : s. 143.

⁶ Kromě literatury citované v *Přehledu dějin Československa I/1*, 1985 a novější ve *Velkých dějinách zemí Koruny české*, díl I., je třeba připomenout přístup přírodovědců a geografů k otázkám etnogeneze. Z nich zejména Jaromíra Korčáka, který po Luboru Niederlem rozvinul v několika pracích tzv. teorii superpoziční, tj. překrývání jednotlivých migračních vln a vrstev a jejich vzájemné ovlivňování. Lit. srvn. v bibliografii Korčákových prací in: *AUC Geographica XV, Supplementum, Sborník prací věnovaných oslavě 85. výročí narození prof. Jaromíra Korčáka*, Praha, UK 1980, s. 16 n.

historické zprávy o společenské struktuře, obyčejích a mravech a o početnosti našich slovanských předků nemáme. Přibližný obraz s platností hypotézy se ověřuje a zdokonaluje novými archeologickými a paleodemografickými výzkumy.

Archeologické nálezy svědčí o tom, že už nejstarší zemědělská výroba musela Slovanů nejen uživit, ale zabezpečit i populační růst.⁷ Nejstarší slovanské celky nebyly ještě výrazně společensky rozvrstvené. Předpokládá se, že základní jednotkou bylo občinné společenství o několika rodinách, které zřídka kdy přesahovalo 50-60 osob. Velikost obydlí nasvědčuje tomu, že je mohla obývat rodina s odhadovaným počtem čtyř až šesti členů.⁸ Právní historikové hovoří o principu kolektivní účasti všech členů společenstva na rodinném majetku, existenci „ceny za nevěstu“ a nevěstina věna.⁹

Z dějů kolem vojenského konfliktu s Avary a pak s Franky se vynořuje v hrubých rysech rozsah tzv. Sámovy říše (623-658 n. l.), jejíž hranice a lokalizace jsou dodnes předmětem diskusí.

Vzrůstající hospodářská a bezpochyby i populační síla Slovanů umožnila, aby zasáhli do složitějšího vývoje měření mocenských sil v Evropě. Už v 8. století se vytvářely podmínky pro vznik organizovaného útvaru, známého jako Velkomoravská říše. Na konci 8. a počátkem 9. století dospěl vývoj na Moravě a jižním Slovensku k rozkladu starého kmenového zřízení.¹⁰ Do téže doby spadají počátky christianizace, která se týkala pouze knížat a v níž se střetávaly protichůdné snahy: u knížat snaha posílit svou váhu v očích křesťanského světa po vzoru francké vládnoucí vrstvy, u franckých sousedů jistě i snaha uvést pomocí křesťanství a církevní správy východní země v závislost.

Postupné rozčleňování společenské struktury nalézáme jak v písemných pramenech, tak v archeologických nálezech odlišných typů pohřebišť a sídlišť. O demografické struktuře nejstarších populací přinesly cenná svědectví paleodemografické výzkumy, byť sami paleodemografové nejednou upozornili na to, s jakými výhradami lze tento materiál posuzovat. Archeologické nálezy nicméně pomohly korigovat staré odhady početnosti slovanského osídlení. Zatímco J. Matiegka (1917) odhadoval počet obyvatelstva Čech pro 4.-6. století n. l. mezi 200-300 tisíci, A. Boháč (1936) zvýšil odhad na cca půl milionu v době příchodu Slovanů, tj. pro počátek 6. století, na celém území. Výzkumy potvrdily

⁷ KLANICA, Z. 1986: Počátky slovanského osídlení našich zemí. Praha Academia, 259 s.

⁸ *Velké dějiny*, I. 1999: s. 154.

⁹ HANEL, J. 1869: Věno v právu slovanském. In: *Právník*, IX a X, s. 796; JIREČEK, H. 1912: *Slovanské právo*. I-III, Praha; VANĚČEK, V. 1974: *Dějiny státu a práva v Československu*, Praha Orbis, s.37.

¹⁰ *Přehled dějin*, s. 80.

početnější osídlení: pro Čechy kolem roku 1000 se odhad přibližuje půl milionu, počet obyvatelstva Čech, Moravy a Slovenska k témuž období odhadují archeologové na minimálně 1,5 milionu.¹¹

Pro 9. století by bylo podle nich na místě uvažovat o vyšším údaji, zejména pro Moravu a Slovensko v nynějších hranicích, protože vpád Maďarů a zánik Velkomoravské říše s sebou nepochybně přinesly i určité početní ztráty na populaci.

Průměrný lidský věk se pohyboval při vysoké dětské úmrtnosti kolem 28 let, předpokládá se, že většina dospělých se v průměru dožívala stáří o málo vyššího než 40 let. Nápadně vysoká nadúmrtost žen (index maskulinity dospělých koster 1,231) vyvolává m. j. i otázku, zda se pohřbívání žen věnovala stejná péče jako pohřbívání mužů. Z počtu hrobů, doby trvání pohřebišť a odhadů střední délky života můžeme pouze odhadovat početnost obyvatelstva jednotlivých osad a to ještě s výhradami: v některých dobách nebyli všichni ukládáni na pohřebišť, k němuž patřili sídlištěm (padli v boji), nebo nebyli pochováni proto, že to odporovalo zvyklostem. Stále se např. opakuje nedostatek koster malých dětí na staroslovanských pohřebištích. Jako vysvětlení se uvádí, že snad v prvních křesťanských dobách se nesměly nepokřtěné děti ukládat do posvátné půdy hřbitova, navíc že přežívaly pohanské zvyky utrácet část novorozených dětí. Logické je i vysvětlení, že se část gracilních dětských koster nezachovala. U veškerého kosterního materiálu je nutné vzít v úvahu i pozdější vedlejší zásahy a špatnou záchovalost koster v nepříznivých půdních podmínkách. Poměrně vysoká úmrtnost žen ve věku mezi 20-30 lety, větší počet mužů na pohřebištích a pravidelně se opakující malý počet dětských koster jsou fakta, která poskytují volné pole pro pokusy o výklad, který není vždy tak snadný a jednoznačný jako v případě nadúmrtosti mladých žen, spojované s úmrtími při porodech a v šestinedělí. Z patologických změn na kostech, kloubech, obratlových tělech a chrupu se dá usuzovat i na zdravotní stav populace. Analýzy

¹¹ STLOUKAL, M. 1975: Pravěké a středověké populace. *Demografie* 17, s. 55-61. Tamtéž odkazy na předchozí odhady. STLOUKAL, M. - VYHNÁNEK, L. 1976: *Slované z velkomoravských Mikulčic*. Praha, Academia. STLOUKAL, M. 1974: Paleodemografický výzkum v Československu. *Historická demografie* 7, s.19-25 uvádí statistické zpracování výsledků archeologických výzkumů a výpočty ukazatelů zkrácených úmrtnostních tabulek, v nichž jsou uvedeny střední délky života za Holešov (počátek doby bronzové) hodnotou 30,2, let, Moravičany (střední doba bronzová) – 23,5 roku, epocha slovansko-avarská hodnotou 30,3 let, hroby z údobí Velkomoravské říše – 28,1 let. Průměrné délky života z období 7. až 12. století hodnotou 28,6 let. Korigovaná střední délka života 23,1 roku.

K problematice paleodemografie obecně srvn. STLOUKAL, M. 1981: Paleodemografie. *Demografie* 23, č. 1, s. 17-19.

paleodemografických dat v rámci jednoho horizontu přinášejí již dnes cenné výsledky pro poznání nejstaršího populačních vývoje na našem území.

I.2. Křesťanství a jeho odraz v populačním myšlení na našem území

Proniknutí křesťanství na „pohanská“ území je bezpochyby v bezprostředním vztahu k populačnímu myšlení, protože ovlivňovalo kulturu společnosti, denní obyčeje i myšlení lidí. Otázkou zůstává, nakolik se toto ovlivňování týkalo vládnoucí složky společnosti a do jaké míry širokých vrstev obyvatelstva. Stejně tak jako v ostatních částech Evropy se i u nás mísily prvky domácí pohanské kultury, předávané s generace na generaci výhradně ústně, s jevy přinášeny křesťanstvím a vlivy, přebíranými z kultury vládnoucích vrstev za hranicemi země. Domácí prvky velmi dlouho převažovaly. Zakořeněné představy magických a kultovních rituálů, spojených s kultem předků a zemědělským výrobním cyklem, bylo jistě nesnadné potlačit a samotné kácení bůžků a příkazy v duchu odlišné morálky by nestačily. Proto i rozvíjející se ranné feudální právo musí na jedné straně respektovat prvky, převzaté z obyčejů minulých dob, na druhé straně energicky zápasit s těmi zbytky pohanství, které se dostávají do příkrého rozporu s pronikajícím křesťanstvím. Kompromis byl od počátku nevyhnutelný. Měl úspěch tam, kde se podařilo skloubit nové se starým a zažitým (např. svátky slunovratu změnit ve svátek Narození Páně). Jak výstižně konstatuje Pavel Spunar, „středověká kultura nevyvrátila podivuhodný svět obřadů a symbolů, ale prohloubila jej, vtiskla mu řád a využila ve svůj prospěch“.¹² Pokusy o „zjemnění“ morálky narazily tam, kde se protivily jednání, na němž lidé neviděli nic zlého, ba dokonce je považovali za nevyhnutelné: utrácení části narozených dětí, zejména v případech patrné tělesné vady, běžná polygamie, únosy žen, vypuzování plodů z matčina těla na počátku zjevného těhotenství.

Do českého prostoru pronikalo křesťanství od 9. století z nejbližšího okolí Bavor a v poslední čtvrti tohoto století z východu a z Velké Moravy. Oba proudy měly v podstatě misijní charakter. Přímé doklady o účinnosti tohoto působení nemáme: jeho vliv se někdy odvozuje ze změny pohřebního ritu - přechodu od žárového pohřbívání, typického pro Slované, k pohřbům do země.¹³ Spojuje se s ním i skutečnost, že ubývá pohřbů s mimořádným uložením nebožtíka (pohřbů ve skrčené poloze, s druhotným rozrušením tělesných pozůstatků jako předkřesťanské pověry, že by mrtvý mohl ještě po smrti uškodit živým).¹⁴

¹² SPUNAR, P. a kol. 1972: *Kultura středověku. Několik pohledů do středověké kultury*. s.14.

¹³ NOVÝ, R. 1972: *Přemyslovský stát*, s.64.

¹⁴ KADLEC, J. 1977: *Přehled církevních dějin českých*, I, Praha-Litoměřice, s. 4 n.

Na polopohanský způsob pohřbívání upozorňují ještě v první polovině 11. století tzv. **Břetislavova Hnězdenská statuta**, zakazující pohřbívát mimo křesťanské hřbitovy, na polích či v lesích. Text Hnězdenských statutů Břetislava I. (1035-1055) je zároveň nejstarší souvislou právní památkou, o níž bezpečně víme, která vyhlašuje návody a rozkazy pro lid ve smyslu křesťanské morálky.¹⁵

Christianizace, spojená s donucením obyvatelstva k zachování příkazů, pokračovala od 10. století s pomocí systematického tlaku institucí státu. Kostely budoval pouze kníže (na svých hradech nebo na jiných místech) a usazoval při nich kněze. V raném středověku byly i kostely soukromého založení, dlouho ovšem neměly farní funkci. Hradské kostely byly farními kostely pro hradecký obvod, měly právo křtu i pohřbu a představený skupiny kněží při kostele (arcikněz) měl na starost dohled nad obyvatelstvem při dodržování křesťanských zásad. Vlastní „rukou zákona“ byl hradecký správce, jenž oznamoval přestupky a trestal provinilce podle církevních předpisů. Do roku 973 patřily Čechy k diecézi řezenského biskupa. Založení pražského biskupství Boleslavem II. znamenalo posílení domácí církve a mělo význam i ze zahraničně politických důvodů. Sama církevní organizace, zakladatelská činnost (kláštery) a kulturní činnost jsou důležitou kapitolou, poněvadž církevní instituce se postupně stávaly významnou složkou feudální společnosti. Fundacemi byly položeny základy církevního majetku, který narůstal téměř nepřetržitě až do husitské revoluce.

Církevní předpisy významně zasáhly (zatím alespoň v teorii) do vývoje ustanovení o rodině a do manželského práva. Matriarchát ve smyslu jistého „výsadního“ postavení ženy není historicky doložený, jen z pověstí se dříve usuzovalo na to, že snad předcházel patriarchátu (Libuše, dívčí válka). Kosmas se odvažuje hovořit o „ženských právech“ (feminea jura), která prý vzala za své dobytím Děvína. Za stopu po matriarchátu se někdy považoval obyčej, panující v pozdějším právu, že sídlo muže při soudním pŕhonu (žalobě) se určovalo sídlem ženy a žena měla právo poskytnout na smrt odsouzenému asyl.¹⁶

¹⁵ Komentovaný záznam textu z Kosmovy kroniky srvn. NOVÝ, R. 1987: *Slavníkovci ve středověkém písemnictví*. Praha Vyšehrad, s. 301-302. Zápis Hnězdenských statutů Břetislava I. v rukopisu Jakoba de Voragine *Legenda aurea* z pol. 13. stol. SOA Opava, pracoviště Olomouc, Co 230, f.110 a), levý sloupec textu, 7.-9. řádek zdola: „...et conceptus suos abortuant, quod est peccatum pessimum coram Deo...“ Za zaslání fotokopie děkuji pracovníkům archivu. Nejnověji k statutům srvn. ŽEMLIČKA, J.: *Přemyslovci*, 2005, s. 109 n. a literatura k výkladu v poznámce na s. 372.

¹⁶ KOZÁKOVÁ, A. 1926: *Právní postavení ženy v českém právu zemském*. Práce ze semináře českého práva na UK Praha, s. 11.

O patriarchátu naopak svědčí zmínky z nejstarších pramenů o způsobu sňatku únosem a výkupem.¹⁷

Zvlášť obtížné muselo být prosazení důsledné monogamie, jakou předpisovalo křesťanství. Proti zbytkům pohanství byl namířen i první civilní zákoník, sepsaný jedním z věrozvěstů Konstantinem pro Moravu, tzv. „**Zakon sudnyj ljudem**“, který měl doplnit existující právní předpisy. Nalezneme v něm články, týkající se nerozlučitelnosti křesťanského manželství spolu s výzvami k důsledné monogamii.¹⁸

Druhý z věrozvěstů, Metoděj, pak věnoval znovu hlavní pozornost manželskému a rodinnému právu v kázání „Ke knížatům, kteří mají poddané lidi ve své moci“ v hlaholsky napsaném tzv. Clozově kodexu.¹⁹

Vraťme se ale k Břetislavovým statutům jako k prvním veřejně vyhlášeným pokynům panovníka, jimiž se mělo řídit chování jeho poddaných. Je charakteristické, že první čtyři z Břetislavových dekretů se týkají rovněž přechodu od párového soužití k jednoženství. Zároveň se v nich pranýřuje umělé potrácení plodů a prohlašuje se za „nejhorší zločin ze všech zločinů“. Tato prvotní uvědomělá regulace porodnosti tudíž do této doby běžně existovala a ženy ji praktikovaly.

Až do období novověku nemůžeme hovořit o žádné populační teorii v našich zemích, setkáváme se jen s dílčími postřehy a opatřeními, ve kterých se populační myšlení odráží. Jedinou systematickou a propracovanou doktrínou byla zde stejně jako v ostatních evropských zemích církevní doktrína o manželství a populační reprodukci, jen zdánlivě rozporná ve svém zdůrazňování askese

¹⁷ Letopisec Fuldský k roku 869, srvn. PERTZ, MGH, *Scriptores*, I, s. 380. Nejznámější je případ sňatku únosem u Břetislava (Kosmas o únosu Jitky, FRB II, 61 a 62), dále zpráva o únosu milánských žen u letopisce Vincencia, FRB II, s. 439. Bohatou literaturu, týkající se únosu, shrnuje ZÍBRT, Č. 1891: Svatby únosem u starých Čechů, In: *Listy z českých dějin kulturních*, Praha, J. R. Vilímek, s. 102-104. Ke kritice právních teorií matriarchátu a „domnělé souvislosti mezi vývojem vlastnických vztahů a manželstvím“ srvn. ENNE-NOVÁ, E. 2001: *Ženy ve středověku*. Praha, Argo, edice *Každodenní život* sv. 12, s. 29 n. Tam i novější literatura k tématu.

¹⁸ KADLEC, J. 1977, *Přehled církevních dějin českých*, s. 10.

¹⁹ Tamtéž, s. 15. Anonymní homiliář z rukopisu Clozova uvádí výzvu Metoděje k vládcům-soudcům: „Každý pokřtěný je povinen sebe uchovávat čistým jako chrám Boží (I. Kor. 3, 17) a spokojiti se svou ženou a na nic jiného nepomýšlet ani na způsob dobytka neodávat se nesmyslným chtíčům.“ S odvoláním na Ježíšův výrok o tom, že každý, kdo propouští svou ženu krom příčiny smilství, uvádí ji do cizoložství (Mat. 5, 32) horlí proti svévolnému rušení manželství a pokračuje: „I povinen jest každý křesťan podržeti tu, která si ho zvolila, souditi ji podle svatého zákona božího v každé naskytlé rozepři, jak je psáno v zákoně.“ Srvn.: *Duchem a mečem*, Praha 1963, s. 51-52.

a celibátu a současné preferenci monogamního manželství jako svazku, z něhož má vzejít potomstvo. Ideál panenství a zdrženlivosti přijímalo i české prostředí, jak můžeme sledovat od václavských a vojtěšských legend po reformátorské hnutí 15. století. V praxi se ovšem církevní předpisy upravovaly tak, aby vyhovovaly zájmům společnosti, resp. zájmům jejích jednotlivých sociálních vrstev. Plná dvě staletí od prohlášení Břetislavových statut trvalo, než se kanonické manželsko-právní zásady u nás začaly uplatňovat a zdaleka to neznamenovalo ještě plné a obecné uplatnění. Nové křesťany, mající žít v duchu těchto norem, bylo nutné neustále napomínat, aby je skutečně dodržovali. Písemných památek přibývá a jsou to zejména sbírky kázání (homiliáře), z nichž čerpáme svědectví o tom, jak vyhlížela skutečnost.

Homiliáře z počátku 12. století i pozdější odsuzují jako „skutky ďáblovy“ smilstvo, vyhánění plodů, nabádají k zachovávání zdrženlivosti a k důsledné monogamii. Z počátku 12. století se dochoval **homiliář Opatovický**, který měl sloužit jako praktická pomůcka pro potřeby českého křesťanství.²⁰ Je k němu připojeno napomenutí sv. Bonifáce „De renunciatione“ a penitenciál, vypsány z díla wormskeho biskupa Burchardta a jiných západních autorů. Sborník předpokládá (asi právem) u lidí hrubé neřesti, zejména pohlavní, mimo jiné též potraty a vraždění nemluvňat. Bojuje proti cizoložství a smilstvu, incestům a dokonce i lascivním řečem, odsuzuje věštění, čarování, oběti u pramenů a pod stromy, písňe u hrobů za nocí jako zbytky pohanských zvyklostí. Připomíná, že sňatek je možné uzavřít pouze v kostele a sňatky mezi příbuznými nejsou dovoleny až do 5. stupně příbuzenství. Zapovídá svatbu tajnou, neveřejnou, vyzývá k tomu, aby se zabraňovalo únosům nevěst. Obyčej únosu žen nebyl ovšem

²⁰ Rkp. III F, NK Praha, ed. HECHT, F. 1896: *Das Homiliar des Bischofs von Prag*. In: *Beiträge zur Geschichte Böhmens* I, L. DOSKOČIL, F. 1941: *Manželství sv. knížete Václava*, s. 224 označuje edici za nedbalou a neúplnou. Rozebírá homiliář v souvislosti se zdůrazněním cudnosti (castitas) – zdrženlivosti v manželství na podporu tvrzení, že svatý Václav žil v podobném „duchovním“ manželství (s. 227 n.). Dušan Třeštík nepochybuje o tom, že byl kníže Václav ženatý „jak se na knížete slušelo“, že však z tohoto manželství neměl mužské potomky. Připouští, že mohl mít s nějakou „poboční“ ženou potomka Zbraslava, který brzy zemřel, „nepochybně ještě před svým otcem“. (TŘEŠTÍK, D. 1994: *Manželství knížete Václava podle II. staroslověnské legendy*. In: *Husitství-reformace-renesance. Sborník k 60. narozeninám Františka Šmahela*, s. 39-46).

Ke konci Opatovického homiliáře je připojen „Canon poenitentialis“, podle něhož se po zpovědi vyměřovaly tresty. Dílo, vydané v původním latinském znění F. Hechtem, pochází z konce 11. či z počátku 12. století a cení se jako historický pramen zvláštního významu (PULEC, M. J. 1958: 102). L. NIEDERLE (*Život starých Slovanů* I, 1, s.72) si povšiml, že je v něm zároveň nejstarší zmínka o únosu žen „*snad z celého slovanského světa*“. Podrobně o homiliáři PULEC, M. J. 1958: *Homiliář Opatovický jako pramen národopisného bádání*. In: *Český lid* 45, s. 99-103.

výhradně staroslovanský, ale přežíval i u nás hluboko do středověku, jak o tom svědčí nejstarší právní památky zemského i městského práva, libri erectionum ze 14. století a městské řády.²¹

Samotná zásada jednoženství narážela ještě dlouho na odpor zejména ve vyšších společenských kruzích. Není důvod proč nedůvěřovat Kosmovu údaj o charakteru manželství v době vlády knížete Oldřicha (1012-1034), kterému se pro neplodnost choti nenarodil potomek, a proto pojal v manželství Boženu, jež byla Křesinova...- „staré však manželství nerozvázal, protože toho času každý, jak se mu zlíbilo, směl mít dvě i tři ženy a nebylo hříchem unést manželku bližního ani manželce vdát se za ženatého muže“.²² Pražský kanovník **Kosmas** (1045-1125) psal svou kroniku počátkem 12. století a o někdejších manželských svazcích se nevyjadřuje právě lichotivě: „A co nyní se přičítá mravnosti, to tehdy bylo k veliké hanbě, jestliže muž žil maje dosti na jedné ženě nebo žena na jednom muži; žili totiž jako hloupá hovada, majíce manželství společná.“

Jestliže se přičítala důsledná monogamie počátkem 12. století k „mravnosti“, není tím řečeno, že byla všeobecná. Patrně ne nadarmo zdůrazňují pokračovatelé Kosmovi ve svých kronikářských záznamech příklady vzorných manželek a panovníků, kteří žili ctnostným životem, „přemáhajíce rozkoše těla“.²³

Vnějškový ráz křesťanské zbožnosti (včetně jejích literárních projevů jako jsou duchovní písně), dodržování zpovědí, přijímání, křtu, o jehož rozsahu nemáme bezpečné informace, nesvědčí ještě o tom, že mravní zušlechtění zasáhlo většinu obyvatelstva. Domnívám se, že je na místě skromnější úsudek než tvrzení, že „vcelku je lid již křesťanský“.²⁴ Realitě bližší je konstatování J. Kadlece, že křesťanství pronikalo do hloubky jen poznenáhlu: „Znovu a znovu musela církev bojovat proti pohlavní neukázněnosti a hříchům s ní spojeným (smilství, krvesmilství, cizoložství, potratům), proti rozkošnictví a požívačnosti“.²⁵ Ostatně ti, kteří měli jít příkladem, sami často žili životem velice nepřikladným a bylo rovněž třeba je napomínat.

²¹ Podrobně u ZÍBRTA, Č. 1891, s. 102-117.

²² *Kosmova kronika česká*, Ed. BLÁHOVÁ, M. – FIALA, Z., 1975, s. 60.

²³ Kronika Mnicha sázavského, zápis k roku 1132: „Přibyslava, manželka Hroznaty... dobrá byla v řádném svém manželství, ještě lepší se zaskvěla po žalostivém pohřbu svého milého jedináčka Šebíře...“ In: *Pokračovatelé Kosmovi*, ed. FIALA Z. – BLÁHOVÁ, M. 1974, Praha Svoboda, s. 15. Tamtéž na s. 62 zápis z Letopisu kanovníka vyšehradského k roku 1137: „V krajinách Čáslavi je jakási ves, zvaná Běstvína. V ní žila žena od panenství svého mnoho let se svým mužem, zachovávajíc mu věrnost a lásku, jak se sluší.... Tamtéž, s. 68: „Kníže Soběslav ... se též všemožně varoval rozkoše těla, která přemnohé muže vysiluje...“

²⁴ HREJSA, F. 1947: *Dějiny křesťanství v Čechách*, II, s. 70.

²⁵ KADLEC, J. 1977, s. 63.

Penitenciál v **Opatovickém homiliáři** kritizuje opilství a obžerství u kněží, které je ovšem na druhé straně zmíněno samotným papežem v projevu z druhé poloviny 12. století jako starý český národní zvyk, takže se tu ovečky nad ním nepohoršují.²⁶

Velice obtížné bylo přinutit kněze v Čechách, aby se podrobili celibátní kázni. V záznamu kroniky Mnicha Sázavského čteme k roku 1143, že téhož roku apoštolský legát „odloučil kněží od manželek“.²⁷ Ve skutečnosti vyhlížela situace jinak. V letech 1143-1145 hodlal papežský legát kardinál Guidon provést reformu kléru a údajně prohlásil, že „ženatí kněží byli odstraněni, pokud byli nalezeni“. Nepochybně bylo víc těch, kdo nalezeni nebyli. J. Kadlec připouští, že množství ženatých kněží bylo tak velké, že nebylo prakticky proveditelné sesazení všech a že se snad reforma týkala jen nejvyšších duchovních hodnostářů Čech a Moravy. Rostislav Nový soudí, že požadavek celibátu nebyl zřejmě vůbec vznesen, neboť reformátor věděl, že tak rigorózní ustanovení by se podařilo splnit jen s největšími obtížemi.²⁸ Kněžské bezženství se neprosadilo u nás v širším měřítku ani do poloviny 13. století. Ještě koncem 12. století (roku 1197) shledával papežský legát Petr z Kapue manželství kněží za věc v Čechách samozřejmou a sotva si zachránil život před rozvášněným duchovenstvem, jehož mravy chtěl napravit.²⁹

Právní předpisy vtěsňovaly populační reprodukci do rámce rodiny. Křesťanské manželské právo vedlo ve svých důsledcích ke společenské i právní diskriminaci svobodných matek a k opovržení osobami nemanželského původu. Od vdané ženy a ženatého muže se očekávala plodnost, neboť „být plodný, t. zn. mít děti, bylo doslova nezbytné k tomu, aby člověk, ať muž či žena, - mohl požívat plné úcty a všech práv“, jak píše R. Van Dülmen, který vztahuje toto tvrzení k ranému novověku, ale stejně tak platilo u nás od časů, kdy rozhodujícího vlivu nabylo křesťanství. Jedině plod ospravedlňoval „tělesnost“ v manželství. Musel to ovšem být „plod řádně nabytý“ – levobočci se tolerovali pouze ve vysokých společenských kruzích.³⁰

²⁶ Tamtéž, s. 31.

²⁷ *Pokračovatelé Kosmovi*, s.21, zápis k roku 1143.

²⁸ NOVÝ, R. *Přemyslovský stát*, s. 80 odkazuje na V. NOVOTNÉHO, *České dějiny* I, 2, s. 786 a I, 3, s. 139. Guidonův list srvn. CDB I, s. 135.

²⁹ Podle svědectví Jarlochova „by býval (kardinál-legát) málem zabit od kněží farníků, kteří se vzbouřili, že žádal na svěřencích slib čistoty a ačkoli byli za takovou opovážlivost potrestáni přiměřeným trestem, přec bylo pro tu příhodu svěcení znemožněno.“ Cituje KADLEC, J. 1977, s. 70.

³⁰ VAN DÜLMEN, R. 1999, s. 84.

Postavení vdané ženy bylo v právním ohledu samostatné, pokud jde o dispozici s vlastním majetkem i v ohledu procesně právním. Právo mělo chránit ženu před tím, aby manžel mohl zneužívat proti ní svého postavení hlavy rodiny (např. v jednání, jímž by se vzdávala svých majetkových práv a nároků vůči manželovi nebo je zmenšovala, nemělo takové počínání právní účinek: vycházelo se ze skutečnosti, že žena je ve faktické moci mužově a mohla být tudíž k takovému jednání přinucena).³¹ Její postavení bylo obrazně vyjádřeno rčením, že žena je „vězněm svého muže“.

Prohřešky proti církevním předpisům o manželství byly zároveň těžkými delikty z hlediska světské moci. Bylo to např. zapuzení manželky a nahrazení jinou, mimomanželské mateřství (resp. otěhotnění), bigamie, sodomie neboli pohlavní styk se zvířaty, sexuální odchylky (homosexualita, tribadie), pohlavní styk s osobami příbuznými (krvesmilstvo). Zabití člověka se ponechávalo ještě v 11. století soukromému narovnání mezi pachatelem a příbuznými zabitého a podobně tomu bylo s různými druhy ublížení na zdraví (v tom i znásilnění ženy). Škála trestů byla odstupňována od zmrskání přes peněžité pokuty a vypuzení ze země až po upálení, zahrabání za živa, naražení na kůl či jiné drastické způsoby zprovození ze světa. J. Klabouch soudí, že tyto surové tresty svědčily o značné intenzitě státního zájmu na ochraně základních prvků monogamní rodiny. Dlužno ale dodat, že tresty za jiná provinění nebyly o nic přijatelnější a byly zcela v intencích středověkého soudnictví. V našich zeměpisných šířkách se naštěstí nikdy neujalo šílenství krevní msty, trestající zcela nevinné výhonky zneprátených rodů i jednotlivců po další generace.

Popíral-li obžalovaný vinu, řešila se věc běžně ordály. Ordály (boží soudy) byly známé u Slovanů již v předkřesťanském období a jejich tradice byla natolik silná, že je mohla s určitými obměnami převzít i církev; hlavní role vykonavatelů pak připadala kněžům.³²

V. Vaněček považuje teprve druhou polovinu 13. století za období, kdy lze považovat manželské římské právo za plně zdomácnělé a k jeho určitému uvolnění dochází až v období husitského hnutí, kdy se kritika obrací i proti

³¹ VANĚČEK, V. 1977, s. 108, 109.

³² Církev je začala oficiálně potírat už ve 12. století, ale bezúspěšně, protože ji často nebezpečně kompromitovaly. Blíže o tom Vaněček 1977, s. 122. Ustanovení o jejich zrušení bylo obsaženo v návrhu celozemského zákoníku z roku 1355, který musel Karel IV. odvolat listinou 6. 10. 1355. Úryvek, týkající se ordálů, cituje KAVKA, F. 1964: *Dějiny Československa do roku 1437*. I, Praha, SPN, příloha na s. 387 (Majestas Carolina, odst. 39). Z. Fiala soudí, že názory některých historiků o praktickém postupu podle zásad M. C. jsou mylné (srvn. FIALA, Z. 1978: *Předhusitské Čechy*, Praha, Svoboda, s. 146).

němu.³³ Je to oprávněné tvrzení, protože teprve v této době se zvyšuje celkový trestní zájem veřejnosti, což souvisí se zvýšením královské moci, s celkovou konsolidací státu, s rozvojem měst a s všeobecným hospodářským rozmachem. Vývoj směřuje k potlačení soukromé iniciativy v trestání, i když tu ještě trvá jisté přechodné stádium, přinášející zatím pokusy „zúředit mstu“.³⁴

I.3. Názor světské moci a odraz populačního myšlení v písemných památkách 13.-14. století

Rychlý rozvoj církevní organizace a koncentrace obyvatelstva v nově zakládaných městech vytvářely lepší podmínky pro účinnější pronikání křesťanské doktríny do společnosti, která dosud zůstávala křesťanskou jen na povrchu. I když nepředpokládám, že by působení homiletiky ovlivnilo naráz a výrazně populační klima raného středověku, tlak na morální kodex středověkého člověka zesiloval. Rámec každodenního života ohraničovalo přísné vymezení svátečních a pracovních dní, rozdělení roku podle církevních svátků, zdůrazňoval se význam svátosti, křtu, zpovědi, povinného přijímání a svátosti manželství jako prostředků ke spáse. To vše muselo postupně zanechat své stopy ve vědomí lidí. S děsem před pekelnými tresty a boží nemilostí počítala nejen církev, ale i vládnoucí vrstva, udržující poddané v poslušnosti i krutými pozemskými tresty za přečiny proti obecně hláсанé morálce a společenskou i právní degradací provinilců.

Literu etických a právních norem nemůžeme však ztotožnit s každodenností života, protože lidé v žádné historické době nejednají přesně v souladu s normami. Církevní i světské pokyny, jimiž se mělo řídit chování včetně reprodukčního, vypovídají v první řadě o oficiálně přijatém názoru obou institucí, církevní i světské, které na tuto každodennost vykonávaly soustavný tlak. Pokyny k množení, určené širokým masám, vyhovovaly zájmům na početně silném obyvatelstvu. Vládnoucí třída feudálů včetně panovníka si uvědomovala, že jen početně silný stát může odolávat útokům zvenčí a v množství poddaných je i síla poplatníků. Vojenský a hospodářský zřetel jednoznačně motivoval toto „populační“ stanovisko. Jednou vystoupilo do popředí mocněji to, podruhé ono, poněvadž dějiny tohoto období byly nejen dějinami vojenských konfliktů a potyček, ale i dějinami mírových přestávek, kdy se zdecimovaná populace vzpamatovávala v zákonité kompenzační fázi.

³³ VANĚČEK, V. 1977, s. 108.

³⁴ Tak ve 14. století vítěz soudního ordálového „souboje“ může protivníka „svů rukú stieti“. Ženě, která dosvědčila, že byla násilně unesena, se pachatel rovněž vydává před soudem, „aby jemu svů rukú hlavu s'ala.“ Tamtéž, s. 119.

Druhá nezanedbatelná stránka věci byla tehdejší představa o skutečném počtu obyvatel země, dosud nekorigovaná žádným pokusem o jeho zjištění. Neznalost skutečné početní velikosti na jedné straně, viditelné a často drastické početní ztráty při válečných výbojích, epidemiích a hladomorech na straně druhé, vedly často k přehnaným úvahám o dosahu těchto ztrát, jak se o tom přesvědčujeme ze zmínek v pramenech. Rozmnožování lidského rodu bylo v představách vládnoucí třídy především nutností a pak teprve božským příkazem. Stejnou nutností se ovšem stávalo i v širokých masách v době, kdy uprostřed početných rodin smrt odebírala jedno dítě za druhým a velké rodiny se pojednou redukovaly na minimum. Dávno vzaly za své staré představy o tom, že nejméně po celý středověk převažovaly rodiny s velkým počtem dětí.

Populační klima formoval silný tlak převážně vnějších okolností. Nejvýrazněji působila patrně právě tato vysoká úmrtnost, další okolností byla potřeba pracovní síly a výhodnost dětské pracovní síly: při minimálních nárocích poskytovala rodině lepší vyhlídky na obživu i na zaopatření ve stáří. Kdyby bylo možné i pro tuto dobu rekonstruovat rodiny tak, jak to dovolují prameny mnohem pozdější, dospěli bychom patrně k závěrům velmi podobným. Stále docházelo k „rození dětí do zásoby“: dítě, které zemřelo krátce po porodu nebo při něm, bývalo rychle nahrazeno dalším početím a porodem. Krátké meziprodní intervaly nejen vysilovaly organismus ženy, ale snižovaly i vyhlídku nově narozeného dítěte na přežití. Životní cyklus rodiny se tak ocital v jakémisi začarovaném kruhu, z něhož nebylo prozatím úniku.

Počet obyvatelstva byl i pro středověké autory jistým měřítkem vzestupu či naopak úpadku země a byť ještě neuvažovali o tom, jak jej zvýšit „vnitřními“ prostředky ani jak „zvenčit“ zasáhnout, aby to, co se zrodí, zůstalo naživu, znepokojovali se nad jeho umenšením. Není divu, že zmínky o hubitelích středověkého lidstva stály kronikářům za záznam, postavený na roveň jiným analistickým zápisům, stejně důležitým v pořadí významnosti. Tak Kosmas udává, že kolem roku 1043 zahynula hladem jedna třetina lidu. Epidemie, která zachvátila okolní německé krajiny, zasáhla v roce 1094 také Čechy a velká úmrtnost tu trvala ještě ve dvou následujících letech. Záhuba rodu Vršovců v říjnu 1108 si prý vyžádala na tři tisíce životů.³⁵

Ve 12. a 13. století zaznamenaly kroniky osm hladových katastrof, které za sebou zanechaly zvýšený počet úmrtí, a to v letech 1126, 1133, 1154, 1186, 1217 a 1263.³⁶ Dnešní odhady počtu obyvatelstva po období vlády Karla IV.

³⁵ Kronikářské záznamy shrnul NOVOTNÝ, V. 1913: *České dějiny*, díl I, část 2, s. 457, pozn. 2.

³⁶ HORÁK, B. – HŘIBOVÁ, B. 1954: 127 cituje podle CURSCHMANNA, Fr.: *Hungersnöthe im Mittelalter*, Leipzig, *Studien aus dem Gebiete der Geschichte*, ed. BUCHHOLZ, G. – LAMPRECHT, K. – MARCKS, E. – SEELIGER, G., Bd. VI, Heft 1, Leipzig 1900, s. 89-217.

zůstávají nadále předmětem diskusí, i když došlo v průběhu let k jejich zpřesnění, stejně jako pro období prehistorické směrem k vyšším hodnotám, než se dosud předpokládalo. Přijatelné varianty populačního růstu s odhadem minimálních hodnot podali v roce 1954 B. Horák a B. Hříbová, o odhad osídlení před účastí cizích kolonistů se pokusil o deset let později Pavel Choc.³⁷ Ten odhaduje velikost pražské aglomerace k polovině 13. století na 22-24 tisíc osob a zvyšuje odhad celkového počtu obyvatel království na 660-750 tisíc. Při porovnání odhadů, založených na kronikářských zprávách, úvahách nad středověkou hustotou osídlení (zejména vztahem mezi počtem domů, zastavěnou plochou a průměrným počtem obyvatel na jeden dům) zapadají tyto odhady celkem dobře do obdobných pro jiné evropské země. Hustota osídlení (16 lidí na km² k roku 1300) se rovná předpokládanému evropskému průměru a odpovídá i relativně hustotě osídlení jiných zemí. Počet obyvatel na čtverečný kilometr kulturní půdy je rovněž za tehdejších podmínek přiměřený.

Kolonizace a její důsledky.

Od poloviny 12. století dochází v českých zemích ke zrychlení osídlovacích procesů, které změnila tradiční strukturu osídlení a vedly i k hospodářským a sociálním změnám. Průběh a fáze vnitřní a cizí kolonizace jsou popsány v literatuře a dotknou se jich pouze v souvislosti s populačním myšlením. Obdobně jako v jiných zemích byla výsledkem předchozího domácího vývoje a ovlivnily ji některé obecné tendence evropského vývoje. Z demografického hlediska znamenala jak pohyb uvnitř domácího obyvatelstva (migrace uvnitř země, rozšiřování venkovského osídlení, hornická kolonizace v oblastech s ložisky stříbra), tak příliv cizího etnického živlu. Teorii o malém osídlení země před účastí cizích kolonistů můžeme pokládat za vyvrácenou: vývoj se ničím nelišil od srovnatelného vývoje v ostatních evropských zemích a přirozený roční přírůstek by stačil k pozvolnému rozšiřování ekumeny, ale v delším časovém údobí. Cizí účast na kolonizaci tento proces jen urychlila a zesílila.

Výmluvným důkazem vědomého propopulačního úsilí jsou sentence, opakující se v zakládacích listinách a privilegiích měst. Tak Přemysl Otakar II.

Shrnutí starších odhadů historiků J. Peiskera, W. Friedricha, A. Boháče, J. V. Šimáka, J. Matiegky a dalších podávají HORÁK, B. - HŘIBOVÁ, B.: Počet obyvatelstva v Čechách ve středověku. In: *Sborník čsl. společnosti zeměpisné* 1954, č. 3, s. 122.

³⁷ CHOC, P. 1963, 1964: Osídlení Čech před účastí cizích kolonistů. In: *Demografie* č. 1, s. 38-52, č. 2, s. 126-137, č. 3, s. 235-244, č. 4, s. 331-340, 1964 č. 1, s. 21-26. BOHÁČ, Z. 1987: Postup osídlení a demografický vývoj českých zemí do 15. století. In: *Historická demografie* 12, s. 59-85 + 3 mapy.

v listině z roku 1265 přikazuje Konrádovi z Limberka založit a znovu vzdělat město Poličku se všemi dědinami, rolemi, lesy atd. těmito slovy: „Vědouce o tom, že množství lidí je slávou vladaře a že také v rozmnožování poddaných se projevuje čest a moc královské velebnosti, staráme se o to, aby ke cti a ozdobě našich knížectví pustá a neschůdná místa, jejichž poloha je k tomu příhodná a schopná, byla osazena a vzdělána lidskými syny, jak to vyžaduje poslušnost boží a budoucí lidský prospěch“.³⁸ Stejný motiv - „v hojnosti lidu je sláva knížete“ – se opakuje v arengách královských privilegií pro jiná města.³⁹

Mocenské výboje posledních Přemyslovců předpokládaly účast silného obyvatelstva. Z příznivých předpokladů pro hegemonní postavení českého státu ve střední Evropě se konstatuje jednak rozklad ústřední vládní moci v římské říši a tudíž její rezignace na výbojnější politiku, na druhé straně bohatství, plynoucí do pokladny českého panovníka z těžby stříbra a všeobecného hospodářského rozvoje země.⁴⁰ Přemysl II. disponoval téměř vždy většími finančními prostředky než ostatní vladaři ve střední Evropě. K tomu je jistě nutno přičíst i početní sílu obyvatel – obyvatelstvo jako producent a konzument, zdroj peněžní síly i počtu bojeschopných lidí v případě potřeby. Bez těchto předpokladů by jen těžko mohl panovník v roce 1254, krátce po zhoubné válce s Uhry, připravit velkou křížovou výpravu do Prus, kterou demonstroval své mocenské ambice, ani křížovou výpravu 1267 do Litvy a Polska, ani vítězné tažení do Uher roku 1271. Na kolena jej porazila teprve vzpoura ve vlastní zemi, kde zůstal ve skutečnosti bezmocný proti české šlechtě, ochotné využít každé jeho slabosti, neboli vnitřní krize státu. Na braniborskou okupaci pak ovšem doplatily všechny vrstvy obyvatel a „zlá léta po smrti Přemysla“ se stala zlými pro veškerou populaci.

Hladomor roku 1282 byl, jak se zdá, skutečnou katastrofou, která na čas ohrozila početní růst obyvatelstva. Podle kronikářských údajů zahynula tehdy přes polovina obyvatel Prahy (nejméně deset tisíc lidí), na polovinu se ztenčil počet obyvatel celé země.⁴¹ Padesátiprocentní úmrtnost není vyloučena a dost možná, že kronikářův údaj je věrohodný. Úmrtnost hladomorem v Anglii se odhaduje rovněž na 50 %.⁴²

³⁸ BENDA, J., HÁNĚL, J. (eds) 1956: *Dějiny v pramenech*, Praha, SPN. Odtud přetiskuje KAVKA, F. 1964: *Dějiny Československa do roku 1437*, díl I, Praha, SPN, s. 364.

³⁹ HOFFMAN, F. 1992, s. 288 n.

⁴⁰ *Přehled dějin Československa* 1980, I/1, Praha, Academia, s. 225.

⁴¹ FRB II, s. 361-362.

⁴² KULISCHER, J. 1928: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters u. der Neuzeit*, Berlin, II, s. 129. Podobně v Uhrách po vpádu Tatarů, srvn. MARSINA, R. 1963: O počtu a hustotě obyvatelstva v Uhorsku do začátku 14. století. In: *Historický časopis SAV*, s. 619.

Ani tak drastické snížení počtu obyvatelstva neznamenalo stagnaci trvalého rázu, jak dokazují odhady počtu obyvatel pro další dvě staletí. Období rozkvětu mělo stabilnější ráz a přetrvalo polovinu 14. století. Příčiny tohoto vývoje, odlišného od situace v ostatní Evropě, kde je závěr prosperitního období spojován s důsledky hlubokého populačního poklesu, nejsou dosud jednoznačně objasněné. Pravděpodobně je to způsobeno časovým posunem, kdy proces kolonizace a přechodu k peněžní rentě probíhá v Čechách dost intenzívně ještě v první polovině 14. století a v téže době vrcholí i rozvoj měst jako středisek výroby a obchodu.

Za druhou příčinu odlišného vývoje se pokládá právě populační přírůstek. Po stabilizaci lucemburské moci nenarušovaly vývoj nijak vážněji války ani pustošení země, navíc, jak se zdá, české země nepostihla morová epidemie let 1347-1350, kritická pro jiné evropské země. Pandemie „černé smrti“, zavlečená do značné části Evropy v druhé polovině 14. století z Východu přes Itálii, zasáhla Čechy nejzhubnější silou teprve v roce 1380.⁴³ O hromadném úbytku obyvatelstva před touto dobou nemluví ani písemné prameny včetně dokladů o opuštěných venkovských sídlech. Dá se naopak předpokládat, že imigrace cizího obyvatelstva do českých zemí pokračovala nejméně do druhé poloviny 14. století.

Třetím závažným momentem byla patrně autorita státu. Obnovením státní moci, podporou výroby a obchodu četnými výsadami a rozsáhlým zakladatelským úsilím, podněcujícím činnost, vytvářel Karel IV. podmínky k hospodářskému rozmachu. České země si zachovávaly převážně agrární ráz a nic se nemohlo změnit ani na jejich nevýhodné vnitrozemské poloze, nebyly to ale země chudé ani na úrodnou půdu ani na nerostné bohatství.

Nepřekvapuje, že nenajdeme v tomto ovzduší celkových „populačních“ tendencí úvahy, které by se zamýšlely nad žádoucím počtem obyvatelstva v jiném než kladném smyslu.

S vlnami kolonistů přibyl do tohoto myšlení přece jen jeden prvek – kolonisté byli zčásti jiné národnosti. Jako vždy a všude, musela i tady na sebe narazit odlišnost zvyků, sociálního chování a jednání. Nezdá se ale, že by prostředí, do něhož kolonisté přicházeli, bylo xenofobní nebo netolerantní. Nejčastěji se pro toto údobí připomíná jako doklad odporu proti cizímu nechť kronikáře Dalimila k Němcům, eventuelně nelichotivé názvy pro přistěhovalce (např. již v Klaretově „Glosáři“: „Convena přílezlec“, „Veno hosták“). Kritice, motivované výlučně národnostně, nebyla doba nakloněná a marně volá Dalimil, že „lépe jest dědiny pusty jmieti než Němci budú ny dáním královým držietí...“⁴⁴ Právě tak

⁴³ O epidemii srvn. MAUR, E. 1986: Morová epidemie roku 1380 v Čechách. In: *Historická demografie* 10, s. 37-71.

⁴⁴ *Nejstarší česká rýmovaná kronika tak řečeného Dalimila*, ed. HAVRÁNEK, B., DAŇHELKA,

bychom mohli citovat skladbu z poslední třetiny 14. století *De Theutunicis bonum dictamen*, která bývá také pokládána za protiněmeckou, ač nepropaguje národní nenávisť. Poukazuje jen na ty, kteří „opustivše rodnou půdu do cizích království a končin jako lišky vstupují, jako lvi vládnou a kteří budou jako psi vyhnáni“. To a nic jiného se pak bude v obměnách opakovat po další staletí. Skladbu neznámého autora označil František Šmahel za ostře protiněmecký pamflet, který však, podobně jako „jiné publicistické projevy stejného druhu, není jistě možné považovat za jakési společné mínění všech českých vrstev.“⁴⁵ Podle Františka Hoffmanna tato literární skladba již zřetelně ohlašovala „nástup nacionalismu v městském prostředí, i když autor asi nebyl měšťan, jako protikladu tolerance, tolik potřebné pro hospodářské a jiné potřeby“.⁴⁶ Tvrzení je trochu v nesouladu s tím, co konstatuje autor na mnoha jiných stránkách: ani stopy po nesnášenlivosti tam, kde se tito „hosté“ nezačali chovat jako vrstva nadřazená, toužící ovládat a vládnout, vnucovat domácím vlastní obyčeje a mravy. Moudrý panovník ostatně předcházet možným třenicím různým „zaručováním práv“ menšinám odlišné národnosti, a to jak německé tak české tam, kde některá města začala mít převážně německý ráz a v pozici menšiny se najednou octlo původní obyvatelstvo (Soběslavova privilegia pro pražské Němce z roku 1174-1178, Otakarova práva z konce 13. století, v nichž šlo naopak o české menšiny).

S jistým náznakem populačního myšlení se setkáme u autora *Alexandreidy*, tohoto „osobitého typu naší rytířské epiky“, vzniklé na rozhraní 13. a 14. století, jejíž autor nepokrytě obdivuje vojenskou sílu soupeřících stran, které se navzájem trumfují počtem a odvahou svých bojovníků.⁴⁷ Český básník vsouvá do svých líčení Alexandrových osudů ne jeden problém z domácího prostředí. Nenajdeme tu tak ostré výpady proti novotám, zaváděným z ciziny, jimiž byl naplněn život soudobého šlechtice (turnaje, služba paním) jako u Dalimila. Reálně uvažuje o rodinném životě, o manželství, chválí manželku řeckého krále

J., Praha, NČSAV, I. vyd. 1957, s. 150. Dost výstižné je zjištění, že Němci „tiše nejprve krotí, ale jakž se rozplodí, tehdy o své hospodě (tj. české vladaře) netbají.“ Cit. srvn. NODL, M. - ŠMAHEL, F. 2000: *Člověk ve středověku*, s. 14. Nejen Němce, ale i Židy pokládal Dalimil za „cizozemce rozdílného jazyka“ (tamtéž). Podrobný rozbor kroniky u J. LEHÁRA 1983: *Nejstarší česká epika*, Praha, Vyšehrad, s.12 n.

⁴⁵ ŠMAHEL, F. 2000: *Idea národa v husitských Čechách*, s. 33, literatura v pozn. 39 na s. 72.

⁴⁶ HOFFMANN, F. 1992: 232-233.

⁴⁷ *Alexandreida*, ed. VÁŽNÝ, V. Praha, NČSAV, 1963, předmluva F. Svejkovský, s. 60, 63, 65. O Dalimilovi a Alexandreidě, která představuje „první zpracování alexandrovské látky ve slovanských jazycích“, srvn. i P. SPUNAR 1985: *Kultura českého středověku*, Praha, Odeon 1985, s. 238-242, Alexandreidu jako „protějšek takzvaného antického románu“ rozebírá LEHÁR, J., op. cit. s. 77 n.

Filipa Olympii za její ctnosti a soudí, že ten, kdo má podobnou ženu, má mnoho darů od Boha.

Válku pokládá stejně jako ostatní středověcí autoři za přirozenou a nevyhnutelnou věc („nikdy není čsti dostojen, kdo chce býti vždy spokojen“,⁴⁸ ustanovenou spolu s jinými nepříjemnostmi jako jsou povodně, zemětřesení a mor od prvního dne stvoření. Přesto je zejména válka v jeho očích „strastná“ a její důsledky pro populaci jsou hrozné. U apoteózy mírových let, zpřetrhaných tím, že panovník nikoho nešetřil a všichni se museli dostavit do zbroje, líčí relativní vylidnění venkova a jeho důsledky: „Lidí mieše ovšem mnoho, ale co bylo do toho?“⁴⁹ Samotný počet obyvatelstva není nic platný, jestliže válka naruší výrobu spotřebních statků – přeložili bychom do dnešní mluvy poetické líčení staročeského básníka, důvěrně prožité. Stejně dojemně líčí pocity bojovníků, z nichž nejeden se vydal do války s vidinou kořisti, ale pak vzpomíná na domov, na dítku a ženu a dal by nevim co za to, kdyby se mohl vrátit. Po válce pak oplakávají své drahé.⁵⁰ Pro své úvahy s obecnou platností byla Alexandreida živá až do počátku 15. století.

Dalimil jako první literární mluvčí světských feudálů se znepokojuje nad opouštěním starých mravů a kritizuje jak „chlapy“ tak měšťany jako novou společenskou třídu. Konstatuje s nelibostí, že po hladomoru 1313 zemřela „dobrá třetina lidu“, ale nenavrhuje nic pro vyrovnání ztrát. Staročeská Alexandreida postoupila v populačním myšlení o krůček dál: je třeba pokojných časů, aby se země mohla vzpamatovat, prostá síla vojska bez materiálního zázemí není žádnému panovníkovi nic platná: „Stratí člověk v každém mieste, když k tomu není šťastie; věz to každý, věz to, vězte! Mnoho bě luda sprostného a tak dosti tvrdého, jimiž by mohl boj zdiati, by mu bôh chtěl toho prieti. Ale co do které moci? Vynidú mdle všitci roci, když zbožie nenie pomoci.“⁵¹

Populační myšlení v homiletice i v krásné literatuře.

Za „vrcholné projevy moderní umělecké prózy“ považuje právem P. Spunar dvě obsahově příbuzné skladby, které „patří ke skvostům středověké evropské literatury.“⁵² Jsou to německý *Ackermann aus Böhmen*, datovaný k roku

⁴⁸ *Alexandreida*, ed. V. VÁŽNÝ, s. 57, verš 851-854.

⁴⁹ Tamtéž, s. 101-102, verš 2241-2259.

⁵⁰ Tamtéž, s. 55-56, verš 804-806: „Plakala nejedna matka, zbyvši tu svého děťátka, lkalo srdcem mnohé družie, zbyv svého milého mužie...“ Jan LEHÁR (*Nejstarší česká epika*, s. 82) ovšem soudí, že „rodina je pro autora protiklad ke zhoubné erotice“.

⁵¹ Tamtéž, s. 102, verš 2259-2269.

⁵² SPUNAR, P. 1985: 434-435.

1400, v němž se jeho autor Jan ze Šitboře (Jan z Teplé) vyrovnává se smrtí své ženy Markéty (zemřela při porodu roku 1400), a česky psaný *Tkadleček*, jehož autor zůstal prozatím nevypátraný. Obě skladby jsou pozoruhodné nejen pro jazyk a formu, ale i pro „nové tóny, v českém kontextu dotud neslýchané“: obhajobu víry v život pozemský, s nímž oponují oba protagonisté nemilosrdné smrti, nabízející jen mlhavou vidinu „života po životě“, o němž nemáme žádné svědectví a o němž můžeme pouze snít. Na tom nic nemění fakt, že oráčův příběh – osud zralého muže, oplakávajícího milovanou manželku a matku svých dětí, byl ve srovnání s osudem Tkadlečka, „jen“ zklamaného nevěrou a krátkostí pozemské blaženosti, mnohem trudnější.

Účinným prostředkem, kterým mohla církev působit na formování názorů na rodinu a reprodukci, byla kázání. Přes oprávněné výhrady k účinnosti kazatelství na obyvatelstvo zůstává středověká homiletika nepominutelným pramenem k pracné rekonstrukci denního běhu života. Kazatelé většinou dobře znali své okolí a nejednou živě reagovali na dotazy a námítky svých prostých posluchačů. Podrobně jsem se zabývala charakteristikou kázání ve vztahu k populační problematice v jiné studii.⁵³ Omezím se tudíž na souhrn závěrů, k nimž jsem rozбором těchto pramenů dospěla.

Předhusitská homiletika nebyla nepřívznivá lidskému množení a nic jiného bychom také nemohli očekávat v prostředí tak nakloněném početnímu růstu obyvatel. Pochopitelně neopouští rámec katolické dogmatiky pokud jde o nejvyšší palmu, přiřčenou panenství a čistotě. Některá kázání se však podrobně věnují i předmanželskému životu a poskytují mimoděk obraz skutečného stavu.

Tak například **Opatovický sborník** se detailně zabývá rozdíly mezi pannami a ženami a rozlišuje „patero až šestero panen.“⁵⁴

Autor obsáhlé úvahy, jeden z nejvýznamnějších tvůrců české didaktické prózy předhusitského období, **Tomáš Štítný ze Štítného**, staví na čestné místo ty, které se připravují ke vstupu do manželství „v bázni boží tiše a v slušných obyčejích.“ Nelíbí se mu pokrytectví, nejednou zastírající skutečné pohnutky dobrovolného celibátu duchovních panen, neztrácuje dokonce ani poklesky mládí, které očistí pokání a pozdější dobré úmysly. Také Štítný varuje ženy před

⁵³ ŠUBRTOVÁ, A. 1988, 1989: Populační myšlení v české homiletice feudálního období. Část I. In: *Časopis Národního musea – řada historická*, 157, 1988, č. 3-4, s. 113 – 139. Názory na populaci v homiletice pobělohorského období (Část II). In: *Časopis Národního musea – řada historická*, 158, 1989, č. 3-4, s. 171-189.

⁵⁴ *Sborník Opatovický*, KNM rkp. III B 7, f. 318-322, v českém překladu poprvé otištěno v edici HAVRÁNEK, B., HRABÁK, J. a KOL.: *Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu*, Praha, NČSAV, 1957, s. 724 n.

antikoncepčními praktikami a dobře ví, že jsou mezi nimi mnohé, „ješto plod tratie buď kúzly, nápoji neb čímž kolvěk, aby nepočínaly“.⁵⁵

Homiletika zanechala své stopy i v krásné tvorbě. Tak známé **Desatero**, které odráží problémy a zájmy měšťanstva, vzniklé v šedesátých letech 14. století, parafrázuje ve svém didaktickém výkladu kazatelské poučky. Nejobširněji ze všech přikázání objasňuje sedmé (krádež) a šesté (nesesmilníš): „Šestým kázáním tě svázal, nebud' smilník, tak bůh kázal. Tvůj lid nedrží tohoto i jmá velký hřiech proto.“⁵⁶ Podle autora *Desatera* jsou smilníci dokonce horší než kacíři a hlavním původcem jsou – kdo jiný než ženy:

„Mezi muži toho mnoho, avšak v ženách více toho.“ Anonymní tvůrce *Desatera* pranýřuje i všeobecně rozmohlý jev kuplířek, schopných zviklat nejen panny, ale i poctivé vdovy ke smilstvu.

Všechny skladby ovšem nelíčí ženy jako naivní stvoření, hřešící mimoděk, vinou něčích nástrah. Většinou velmi aktivně osnují úklady samy a nebozí mladíci se musí mít před nimi na pozoru. Protiženské skladby jsou v latinské středověké poezii velmi hojné a v našem prostředí může posloužit za příklad básnická skladba pražského scholastika a mistra pařížské univerzity Vojtěcha Raňkova z Ježova.⁵⁷ Raňkův z Ježova demonstruje příklady ženské špatnosti na antických příbězích a konstatuje: „Neviděl jsem zápasníka, by ho Kypris (Afrodité), jak se říká, nelapila na svůj kep. Pročež, máš-li rozum, synku, varuj se mi bděle styků s takou včelou prohanou.“ Ponaučení se týká hlavně studentů, kterým radí, aby se raději věnovali vzdělání.

S protiženskými invektivami, včetně ostré kritiky za provádění potratů, se setkáme hojně i v pozoruhodné edici Pavla Spunara *Smích a pláč středověku*.⁵⁸ „Ambivalentní vztah k ženě“, kterým se podle autora vyznačuje středověk, má, alespoň pro časový úsek, ohraničený 11.-14. stoletím, dost jednoznačnou povahu: kritika převažuje nad oceněním „slabšího“ pohlaví. Ukázka nad jiné

⁵⁵ Z. Fiala přes zpochybnění původnosti Štítného úvah nad „obecnými věcmi křesťanskými“ i v dalších dílech (*Řeči besední, Řeči nedělní a sváteční*) zdůraznil význam toho, že Štítný psal česky – „čeština mu byla nástrojem pro snadnější podání obsahu.“ (FIALA, Z. 1978: s. 250). Výstižné hodnocení Štítného u Jar. VLČKA (*Dějiny české literatury*, Praha 1960, sv. 3) jako prvního, kdo „přes společnost, stát, církev, nahlédl do člověka vnitřního, do lidského srdce a svědomí“, cituje i LEHÁR, J. 1983: *Nejstarší česká epika*, s. 6.

⁵⁶ HAVRÁNEK, J. – HRABÁK, J. (eds) 1957: *Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu*, s. 298.

⁵⁷ K životopisu, dílu a rozboru knihovny srvn. HLAVÁČEK, I. 1965: Studie k dějinám knihoven v českém státě doby předhusitské. In: *AUC Hist. Universitatis Pragensis T. VI*, fasc. 2, pag. 47-87. Báseň otiskuje VILIKOVSKÝ, J.: *Latinská poesie ve středověkých Čechách*, Bratislava 1930, I., s. 92 i HAVRÁNEK, J. – HRABÁK, J. (eds) 1957: *Výbor z české literatury*, s. 444.

⁵⁸ SPUNAR P. (ed.): *Smích a pláč středověku*. Praha, Odeon 1987.

výmluvná ze všech shromážděných gnómů (výroků, sentencí, pořekadel a úsloví):

„Jeden muž druhého těžce nějak přemůže, zdolá, žena samotná si v útro-
bách zraňuje, potrácí a tráví krev plodu, zabijí děcko, opouští sirotka, rozhází
věno, klevetí na nároží, vzdychá ve tvém loži, zlořády střádá...“ a tak dále
pokračuje výčet zločinů a nectností. Žena je vyličena jako „snůška všech zel“,
„šelma“ a „hotový ďábel“.⁵⁹

„Kdež se žena muže nebojí, tu hospodářství zle stojí. Kdež keř vládne
mostem, radím, nebývaj tu hostem.“ Anebo: „Spieše moře bez vody bude
a havran své černosti zbude, nežli žena zchytralá své chytrosti a lsti nechá...“
varuje jiná skladba.⁶⁰

Přes tento moralizující tón, vlastní ostatně každé době, vytryskla na naší
půdě i milostná lyrika, hodná představ, jaké vytvořila milostná lyrika proven-
salská a většinou čerpající právě z těchto zdrojů. Ta chápe lásku jako milostnou
službu, zdůrazňuje úctu k ženě, ovšem urozené, neboť to patří ke znakům rytíře,
a jejím projevem je milostná píseň. Někdy je baladická (jako např. *Píseň od
pana Šternberka*, líčící tragický úděl šlechtice, zamilovaného do měšťanské
dcerky), jindy je něžně lyrická. Příkladem té druhé může být báseň *Hle, jaro
plné vášných krás*, popisující milostná muka chlapce, který vzpomíná na milou
a líčí její půvaby velmi poeticky.⁶¹

Mnohem reálnější a drsnější podoby nabývá potěšení s milou v žakovské
poezii, rozpustilé a přes bídu studentského života veselé. O tom, že ženy bývaly
jeho průvodkyněmi, byť jim do vznešenosti dost chybělo, svědčí i řada pojme-
nování pro lehkonohé múzy, zpříjemňující vedle pití často klikatou cestu za
vzděláním.

Je pochopitelné, že tvrdě moralistní pojetí manželského svazku jako neroz-
lučitelného i v případě choroby, impotence nebo věkové nerovnosti i požadavek
panenské čistoty před sňatkem mohlo poskytovat živnou půdu pro prostituci. Ta
byla, stejně jako v ostatních evropských zemích, i v Čechách dost rozšířená,
zejména v Praze. V době Karla IV. byly již prostitutky soustředěny do určitého
okrsku města stejně jako v jiných středověkých evropských městech do veřej-
ných nevěstinců (hampejzů). Proti pohlavní promiskuitě i jiným druhům smil-
stva, k nimž byl dostatek příležitosti zejména ve městech, brojili nejen kazatelé
katoličtí: čistotu manželských vztahů obhajovala, možno říci ještě s větší

⁵⁹ SPUNAR, P. 1987: 54.

⁶⁰ LEHÁR, J. 1990: 271

⁶¹ Rkp. NK Praha, I E 22, f. 90. Lat. Text u VILIKOVSKÉHO, J. 1948: *Milostná lyrika středověku*. Praha, s. 161-175. Novější edice české středověké lyriky srvn. LEHÁR, J. 1990: *Česká středověká lyrika*. Praha, Vyšehrad, 406 s.

vehemencí, i pozdější reformační homiletika. Smilstvo narušuje rodinný život, odvádí otce od rodin, matky od mateřských povinností.

Dobu kritizovali i světští pisatelé moralistními narážkami. Ani u nich ale nenalezneme soustavněji pronesený názor na populační problematiku kromě všeobecného konstatování mravních kazů, odporujících etickým normám i v oblasti reprodukčního chování.

Rozvoj etiky souvisel s rozvojem školské vzdělanosti, encyklopedismu a humanismu.⁶² Ze starověku se tradovala aristotelovská a horatiovská nauka o středu, která chápala ctnost jako střed mezi krajnostmi, před nimiž varovala. Bojování hříchů se šlechetnostmi dávalo námět různým řečnickým moralizacím. V jejich duchu a zcela v souladu s katolickou ortodoxií se bojovalo proti smilství, řazenému mezi sedm smrtelných hříchů i v oficiálních zpovědních formulích. Stejným smrtelným hříchem bylo bránění početí, ale již sám fakt, že se neustále opakují napomínání před takovým počínáním, svědčí o tom, že pokusy aktivně ovlivňovat počet dětí byly od nejstarších dob živé. V duchu morálních zásad měl žít nejen prostý lid, ale především ti, kteří měli v čele středověké hierarchie udávat příklad.

Jisté normy pro světskou hierarchii stanovila různá „knížecí zrcadla“, v nichž se odrážejí požadavky na ctnostný život v souladu s dobovou ideologií. Takovým knížecím zrcadlem je např. sama autobiografie Karla IV., jejíž moralistní tendence lze pokládat spíše za snahu poučit následovníka, aby se vyvaroval prohřešků Karlova bujného mládí, než za skutečný morální profil pisatele. Dvakrát se v něm dotýká hříchu smilství, poprvé ve výroku o manželství ve ctnosti, podruhé v popisu vize o smrti vévody sienského, jemuž anděl uťal pohlavní úd pro tento hřích.⁶³

„Oprava“ mravů.

Žádný z panovníků nebyl asketa a nebyl jím ani Karel IV. Dokázal tolerovat různé prohřešky proti oficiálně hláсанé morálce, co ovšem tolerovat nemohl, bylo všeobecné uvolnění mravů v řadách těch, kteří měli jít prostým lidem příkladem. Několik akcí svědčí o tom, že nápravu hodlal uskutečnit důsledně a prakticky: jsou to především některá ustanovení zákoníku, o jehož prosazení usiloval, dále podpora kazatelské činnosti a z diplomatického hlediska nevyhnutelný zákrok proti kacířům.

⁶² TRÍŠKA, J. 1956: K počátkům české školské vzdělanosti a humanismu. In: *AUC Hist. Univ. Car.*, T. VII, fasc. 1, Praha, s. 49-61.

⁶³ KAREL IV. *Vlastní životopis*. Ed. Praha Odeon 1978, překlad J. Pavel, s. 23, s. 63.

Demoralizaci kléru mělo zastavit nařízení přísných vizitací a ustanovení zvláštního úřadu „oprávců mravů duchovenstva“ (*correctores cleri*) v době působnosti arcibiskupa Arnošta z Pardubic. O přestupcích kléru se dozvídali korektoři od generálního vikáře, arcijáhnů, děkanů, plebánů i samotných osadníků. Nejčastěji se řešily přestupky proti celibátu. Z akt korektorů duchovenstva pražské diecése vyplývá, že takových stíhaných přestupků bylo za deset a půl měsíce roku 1407 celkem 59, v roce 1408 pak 61. V mnoha případech se jednalo o dlouholeté soužití se ženou, jakési nelegální manželství, z něhož vzešlo často i několik dětí. Tento přestupek se trestal dost nemilosrdně vězením, pokutou a hlavně bylo provinilcům uloženo, aby konkubinát zrušili a děti umístili u příbuzných či přátel. Pouze ojediněle bylo současně nařízeno, aby v případě zapuzení dosavadní družky dali ženě nějaké odškodné nebo aby ji podporovali ve stáří. Mocnější než obava o morální nákazu byl očividně strach z úniku peněz.⁶⁴

Mnohem shovívavěji se totiž posuzovaly prohřešky proti zákazu her, případy opilství, návštěvy vykřičených domů, tanců a nezřízeného života, útočné napadení, obvinění z loupeže a dokonce v jednom případě i z úkladné vraždy.⁶⁵ Po odpykání trestu za tyto delikty, často jen peněžitého a několikrát zmírněného, mohl přestupník setrvat v úřadu, případně hřešit dál.

V porovnání se způsobem, jakým se korektoři vypořádali s delikventy, kteří se v podstatě jako řádní otcové starali o své děti a nelegální manželky, připadá toto dvojí rameno spravedlnosti obzvlášť nemorální. Není divu, že kněžské povolání, které poskytovalo tak výjimečně citlivou ochranu svým pobloudivým pastýřům, mohlo lákat mnohé, kteří na podobnou ochranu spoléhali. Tresty za sexuální delikty byly rovněž směšné a to dokonce v případech svedení nezletilých děvčat.⁶⁶

⁶⁴ PODLAHA, A. (ed.) 1921: Akta korektorů duchovenstva diecése pražské z let 1408-1410. *Editiones archivi et bibliothecae Capituli Pragensis XVI.*

⁶⁵ Tamtéž, s. 54: pro vraždu byl souzen 7. 3. 1408 Tomáš Blažek z Písku, patrně klerik, který se svou matkou Nětkou zabil hospodskou. Matka byla zaživa zahrabána, on uznán za vraha, odsouzen ke dvěma hodinám na pranýři, pak k 9 měsícům vězení a konečně byl vypovězen z diecése na 2 roky, aby zmizel s očí.

⁶⁶ Tamtéž, s. 11: Kněz Zikmund byl usvědčen ze svedení dívky, hájil se tím, že již byla od jiného porušena. Bylo mu uloženo, aby zanechal s ní styků, vyměřen trest 20 kop grošů a pohroženo žalářem, jestli neuposlechne. S. 12: Adam plebán v Uhlířských Janovicích byl obviněn ze styků s jedenáctiletou dívkou, ač mu byl další styk zapovězen, neuposlechl, takže 6. 6. 1410 korektor Ojír prohlásil, že upadl ve stanovený trest. Po několika odkladech zaplatil jen 1 kopy grošů na opravu místního vězení, ostatní mu bylo prominuto. O kněžském konkubinátu a obecném nedodržování celibátu snesl množství dokladů M. Nodl (NODL, M.: Farář. In: NODL, M. - ŠMAHEL, F. 2002: *Člověk ve středověku*. Praha, Argo, s. 215-216).

V aktech se vyskytují i styky s vdanými ženami nebo podezření na ně: i v těchto případech byl vyměřen trest až po novém udání, zpravidla peněžité a byl všelijak obcházený.

Karel IV. si byl dobře vědom síly, jakou představovalo kazatelství a ne nadarmo zval v roce 1364 do Prahy Konráda Waldhausera. Sám ovšem nemohl tušit dosah této kritiky negativních společenských typů, která se stávala zároveň kritikou sociální bídy a hybnou silou reformačních snah. Jestliže církev poskytovala nejvšeobecnější posvěcení stávajících pořádků, není divu, že každý odpor proti nim byl nasměrován nejprve proti křiklavým zlořádům v ní. Úměrně tomu, jak se rozcházelo její učení s praxí i v otázkách mravnosti, celibátní kázně a obecně příkladného života, množily se i kritiky tohoto stavu.

Od kritiky byl často jen krok k popření zábran, který dospěl občas až k popření jakýchkoliv příkazů. I když středověcí kronikáři obestřeli jednání různých sekt množstvím pomluv a jistě i zveličovali výstřelky, některé dospěly bez pochyb v náboženské extázi až k extázi sexuální. Tyto jevy nebyly rozhodně všeobecné a samo opravné hnutí je nejen slovně zavrhovalo, ale dokázalo proti nim zakročit dost krutě. Ani české prostředí nebylo ušetřeno „duševní infekce“ různých výstředních proudů, jakými byli ve středověku např. flagelanti.⁶⁷ Zprávy o jejich objevení najdeme u Dalimila k roku 1259, v *Letopisu českém* Jindřicha z Haimburka k roku 1261, u Pulkavy z Radenína k témuž roku a u Neplacha k roku 1262. Kolik lidí bylo obětí asketického sebetrýznění a na jak dlouho, nelze odhadnout, ale rozhodně nedosahovalo masovějšího rozšíření.

Mnohem většího rozsahu nabylo **sektářství**, proti němuž považovali za nutné vystoupit již přemyslovští panovníci a proti kterému energicky zasáhl i Karel IV. Kolonizace bezpochyby uspěla „infiltrací“ kacířských proudů zejména ze sousedního Německa, i když se domnívám, že k nám nebyly vneseny cizími kolonisty jako nový prvek. Odstředivé proudy jdou v patách každé ortodoxie nezávisle na teritoriu její působnosti a čím větší teror je proti nim rozpoután, tím mocnější je jejich soudržnost. Herezi nelze vymýtit ani hranicemi ani právními opatřeními. Pokud jde o obsah kacířství, byl totožný s jeho projevy v ostatních evropských zemích (katarství, valdenství), s malými rozdíly mezi názory a zásadami katarů, begardů, bekyň, sektou svobodného ducha či valdenskými.

Poznatky, načerpané z výslechových **protokolů inkvizice v Čechách**, vnesly trochu světla do celkového ovzduší sklonku první poloviny 14. století a přinesly překvapivé zjištění o dosahu hnutí, jehož stíhání se rovnalo masové-

⁶⁷ Dalimilova kronika je popisuje k roku 1259 jako naháče, kteří tupí boží službu a haní kněze, srvn., HAVRÁNEK, B. - DAŇHELKA, J. op. cit., s. 148. Další prameny uvádějí editoři na s. 289.

mu pronásledování. Podle závěrů, k nimž dospěl A. Patschovsky, blížila se inkvizice v Čechách co do intenzity pronásledování a ovzduší rozpoutaného teroru přinejmenším rozsahu známé francouzské inkvizice v oblasti Languedoc.⁶⁸ Výslechové protokoly však nedochovaly materiál obdobný francouzskému, který obsahuje cenné údaje pro poznání mentality lidí včetně zpráv o jejich rodinném životě, poměru k dětem atd. Patschovsky odhaduje celkový počet vyšetřovaných na 4 400 osob a nejméně 200 upálených v době působnosti českého dominikána Havla z Jindřichova Hradce (1353-1355), který byl ustanoven papežem Benediktem XII. za inkvizitora pro Čechy.

Tvrdé stíhání často pod směšnými záminkami bylo vedeno spíše ryze pekuniárními cíli (získání majetku odsouzených) než aby směřovalo k záměrné likvidaci jejich populačního růstu. Sektářství se nepodařilo v Čechách ani vykořenit ani existenčně zničit přes odloučení rodin, konfiskace majetku a rozprostírání sítí na okruh příbuzných, známých a sympatizujících. Vážnější populační dosah tyto akce neměly, v populačním pohybu znamenaly ale podle poznatků Patschovského čilé vnitřní migrace město-venkov a naopak, odpovídající tomu, jak pronásledovaní měnili bydliště a uchýlovali se do bezpečí k příbuzným a přívržencům hnutí. Z materiálů vyplývá, že valdenští kněží stáli v duchovně etické úrovni výše než soudobý průměr farního kléru.⁶⁹ Mravnostní delikty české inkvizitory tolik nezajímaly. Ve výslechových protokolech najdeme např. obvinění proti budějovickému rektoru školy za výrok, že „nevěra, odůvodněná snahou získat potomky, není hříchem“, byla to ovšem jen záminka jako u mnoha pronásledovaných.⁷⁰ U bekyň a begardů, kteří se naopak zříkali manželství a plození potomstva, nalezneme rozhořčené zmínky biskupa Bruna již k roku 1273 o tom, že tito muži a ženy žijí mnišsky, nechtějí mít nad sebou pány a opouštějí svá manželství, mladé vdovy chodí po domech a pobuřují proti kněžím. Víc než starost o manželský život těchto odpadlíků jej ovšem zajímala praktická stránka: Lidé pod jejich vlivem nechodí ke zpovědím a nepřijímají svátosti, neplatí desátek a církvi unikají ovečky. Má pro ně jedinou radu: Ať se prý vdají a ožení nebo jdou do kláštera, jinak bude nutné je stíhat.⁷¹

⁶⁸ PATSCHOVSKY, A. 1979: Quellen zur böhmischen Inkvizition im 14. Jahrhundert. In: *Monumenta Germaniae Historica, Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters*, Bd. 11, Weimar, H. Böhlau Nachfolger, s. 24.

⁶⁹ K tomu HLAVÁČEK, I.: Beiträge zum alltagsleben im vorhussitischen Böhmen. Zur Aussagekraft des Prager Visitationsprotokolle von 1379-1381 und der benachbarten Quelle. In: *Jahrbuch für frankische Landesforschung* 34/35, 1974/75, s. 874 n.

⁷⁰ PATSCHOVSKY, A.: Op.cit., s. 47 doslovné znění výroku „Ehebruch mit der Absicht Kinder zu bekommen ist keine Sünde.“

⁷¹ HREJSA, F. 1947: *Dějiny křesťanství v Čechách*, díl II, s. 94.

Vcelku lze snad říci, že toto kacířství nemělo podstatný vliv na populační klima v zemi, protože se týkalo omezeného počtu obyvatel.

II. Populační myšlení husitského období

II.1. Názory předhusitských kazatelů. Mistr Jan Hus o manželství, rodině a populační reprodukci

Husitství jako reformní proud, který od kritiky církevních zlořádů dospěl k ostré sociální kritice, muselo nutně zaujmout stanovisko i k problému rodiny, rodinného práva, postavení ženy ve společnosti a k postavení dítěte. Při porovnání s dosavadním vývojem populačního myšlení máme před sebou důležitou etapu se změnami, které nelze přehlédnout. Náznaky této změny se objevily už v úvahách předhusitské doby u některých vzdělaných jednotlivců. Stereotyp patriarchální rodiny, posvěcený církví, nebylo snadné narušit. V dosavadní hierarchii rodinných vztahů zaujímal vrcholné místo otec, pán nad ženou a dětmi, z nichž se jen nepatrná část dožila dospělého věku. Společnost, ač věkovým průměrem mladá, neznala kategorii dětství v dnešním slova smyslu natož pak ocenění výchovy dětí v rodině. I žena – matka a hospodyně měla své neměnné místo, vymezené její povinností obstarávat domácnost, rodit děti a pracovat i mimo domácnost. Jisté společenské povýšení, spojené s vlivy rytířské kultury, se dlouho týkalo jen úzké vrstvy vznešených paní.

Populační reprodukce se odehrávala v rodině. Mimomanželské a předmanželské sexuální styky byly ovšem běžné a pokud měly následky, byla za ně odpovědná žena. Do roviny hříchů je stavěly církevní záповědi, pokrytecké „umenšení hřichu“ představoval styk s nevěstkami. Prostituce se nejen trpěla, ale ve městech znamenala i výnosný zdroj příjmů; mnohem výhodnější bylo ji reglementovat než se pokusit o její vymýcení.

Husitská kritika byla důsledná ve vyhledávání a odhalování příznaků „zkaženosti“. Je pochopitelné, že začala tam, kde porušení etických norem bilo do očí nejvíce – v řadách kléru, který o hříších kázal. Již okruh kazatelů před Husem tepal především prohřešky kněží, žijících nezřízeným životem včetně sexuálního. Ohnivá kázání Konráda Waldhausera (+ 1369) působila mocně na **Jana Milíče z Kroměříže** (+1374); Milíč přiměl k literární činnosti Tomáše ze Štítného.

Waldhauserova kázání, uvedená v *Postile studentů svaté pražské university*, se opakují v tomtéž znění ve *Sbírce starých kázání českých*, která rovněž kárá světské kněze.¹ „Vedou marnost tance, pěkné ženy milující a chrty a krahujce honíce, v lenosti se kochající a na svaté hodiny ráno nevstávající, do poledne spíce a v noci do půlnoci na víně, na pivě, vrhcáby hrajíce...“²

Milíč z Kroměříže odsuzuje podobné nemravy u panen „Bohu zasvěcených“, které „nejsou uzavírány, ale některé běhají světem ke dvoru knížat, k tancům, k turnajům, některé v místnostech klášterních tančí s milenci a bez uzardění vodí do cel své milovníky či spíše nevěstkáře...“³

Kromě slovního odsouzení nemravnosti se Jan Milíč pustil do pokusu o odstranění prostituce, jejíž neobyčejný rozkvět zaznamenalo právě předhusitské období. Zřízení jeho „Jeruzaléma“ neboli azylu pro nápravu padlých děv bylo vůbec prvním pokusem toho druhu u nás. Vyprávění od Matěje z Janova líčí Milíčův příchod do hlavního města, „tou dobou nadmíru hříšného a v duchovním smyslu přímo Babylona.“⁴ Popisuje i zboření oné „nejhorší a zlopověstné uličky, která se nazývala Venecie, jistě tak pojmenovaná podle Venuše, a v češtině Benátky.“

Stejným tónem promlouvá postila **Ondřeje z Brodu** z rozhraní 14. a 15. století. Kritika se týká všech bez rozdílu stavu: světští páni nejdou příkladem, Prahu charakterizuje jako Judsko doby Ezechielovy, kde se rozbujely všechny neřesti: obžerství, opilství, smilstvo, krvesmilstvo atd.⁵

Z řady *Confessionale* – praktických návodů pro kněze, jak konat zpověď a poučení o pokání, vyniká traktát **Mistra Štěpána z Kolína**, jehož předchozí kázání ke kněžstvu byla stejně kritická: ukládá jim především působit na laiky příkladností svého života. Jan Hus nazval tohoto svého předchůdce „nejvřelejším milovníkem vlasti“ právě pro tuto horlivost za šestileté působnosti v Betlémské kapli.

Confessionale Mistra Štěpána si podrobně všimá manželství ve výkladu o hříchu smilství a o sedmi svátostech. Hodnotí manželství jako řádné spojení

¹ Sbírka starých kázání českých. *Codex mixtus*, f. 56 – 126. Rukopis Olomoucké knihovny, opis, původní text asi z poloviny 14. století. Cit. HRUBÝ, F. 1901: *České postily*, Praha, s. 9.

² Tamtéž, f. 69.

³ MILÍČ Z KROMĚŘÍŽE: *Poslání papeži Urbanu V. z roku 1368*. Ed. MENČÍK, F. In VKČSN 1890, s. 318-325.

⁴ HAVRÁNEK, B. - HRABÁK, J. - DAŇHELKA, J. a kol. 1963: *Výbor z české literatury husitské doby*, Praha, NČSAV, I, s. 49. Vyprávění vloženo do *Regulae veteris et novi testamenti* za 5. traktát 3. knihy, f. 73.

⁵ KADLEC, J. 1977: Reformní postila a synodální kázání Mistra Ondřeje z Brodu. In: *Studie o rukopisech XVI*, Praha ÚA ČSAV, s. 13-17.

muže a ženy, jehož prvotním účelem je vychování potomstva v úctě k Bohu a vystříhání se smilství. Kupodivu nepokládá za hříšné „druhotné“ účely, mezi nimi ani „krásu ženy“ – smrtelně hřeší jen ten, kdo se žení z pouhé touhy po rozkoších. Zajímavé je, že jak tento traktát tak stručnější Mistra Matouše z Krakova byly přepracovány do němčiny.⁶

Toto „učené kacírství“, toužící po očistě církve od „přimyšlených, světských věcí“ a snažící se o návrat k ideálu původní chudé církve, předznamenalo další myšlenkový vývoj husitství. Citlivě reagovalo na problémy, které tížily prosté lidi, proto našlo tak živou odezvu a proto s ním tak záhy souznívá ostrá neučená lidová kritika, která se s ním spojuje v mocný proud.

Z analýzy kronikářských záznamů vyšel ve své úvaze o proměnách hodnotové škály středověkého člověka Petr Čornej, který soudí, že „od poloviny 14. století lze stopovat vzrůstající zájem laiků o duchovní život, v němž problém spasení duše stanul na jednom z předních míst“.⁷

Od kritiky porušené církve vedla cesta k nápravě světského života. V sestupu od ryze teologických spekulací ke každodenním problémům se rýsovala jedna z důležitých změn, kterou s sebou opravný proud přinesl: obrat k prostému člověku, nejen k jeho starostem materiálním ale i k duchovním potřebám. Obrat od rytířského ideálu vznešené dámy i od církevního ideálu panny-bohorodičky k udřené venkovance a matce, od nevázaného života těch, kteří si jej mohli dopřát, k životu uprostřed rodiny, svázanému denním zápasem o potravu. Síla touhy po nápravě byla umocněna tím, že se kazatelé obraceli k těmto zástupům v jejich jazyce srozumitelnými, jasnými slovy.

O přiblížení duchovního světa středověkých lidí, jejich vztahu k „posledním věcem člověka“, vztahu k materiálním hodnotám i hodnotám „nadosobním“ se zejména v poslední době snaží tolik badatelů, že je toto téma, čtenářsky přitažlivé, zastoupeno dostatečně. Řadu let se problematice věnuje historik Peter Dinzelbacher (v poslední knize, vydané v českém překladu, zmiňuje i Jana Husa mezi kritiky církve, kteří dobře pochopili „funkcionalizaci věroučných představ“ i „materiální zájem na šíření náboženských obav včetně nejfantastičtějších výmyslů“.⁸

Mistr Jan Hus o manželství a rodině.

Nejvýraznější postavou reformního úsilí byl nepochybně **Jan Hus** (1370-1415) nejen celým svým působením a dílem, ale svou dobrovolnou volbou smrti

⁶ ODLOŽILÍK, O. 1924: Mistr Štěpán z Kolína. In: *Husitský archiv*, sv. I., Praha, Nákladem Husova musea.

⁷ ČORNEJ, P. 1986: s. 87.

⁸ DINZELBACHER, P. 2004: s. 122-123.

tváří v tvář násilí a lži. V ovzduší přísně moralizujících odsudků jeho současníků i pozdější homiletiky se Hus projevuje jako tolerantní, rozumný člověk, klidně rozvažující a moudrý. Nejvýraznější důkaz nalezneme v traktátu *O manželství* z roku 1414 a v *České postile*, ale i na jiných místech jeho spisů, kde se dotýká lidské reprodukce.

Čtyři momenty pokládám za nezávažnější ze všech partií Husova díla, kde se vyjadřuje o manželství a rodině: Předně to, že pokládá uzavření manželství za věc normální, člověku vlastní: „jako je přirozený chtíč k zachování jedince činností výživnou tak jest k zachování druhu plozením“. Proto dává služebníkovi plné oprávnění neposlušchat pána, který mu brání v uzavření sňatku.⁹

Za druhé, rodiče vedou děti k dobrému, „vědouce, že jsou jejich děti vlastní“.¹⁰ Ocenění rodiny jako nezastupitelného prostředí k dobré výchově dětí ještě zesílilo v pohusovské kazatelské činnosti a odtud pramenilo i přísné odsouzení různých sekt, které rodinné svazky zavrhovaly.

Třetím závažným kritériem a podmínkou dobrého manželství je dobrovolné rozhodnutí partnera. Žena přestává být v tomto pojetí pasivním objektem, i ona musí projevit svobodnou vůli, chce-li se vdát.¹¹ Z překážek manželství je přinejmenším pozoruhodné varování před uzavíráním sňatků mezi duševně chorými, výslovně nezmiňované u žádného z kazatelů jeho doby, impotence jako zábrana sňatku a neplodnost jako důvod k jeho rozvázání.¹²

Čtvrtým, ojedinělým stanoviskem je Husův vztah k potratům. Úmyslně vyvolaný potrat pokládá za vraždu jen tehdy, když „zárodek nabyt tvaru a má duši, ne dříve.“¹³ Neznamená to, že by Hus potraty schvaloval, byť v tomto

⁹ *M. Jana Husi sebrané spisy*, ed. FLAJŠHANS, V., překl. Svoboda, M., Praha J. Bursík, sv. 1-6. Výklad sentencí Petra Lombardského ve sv. 3, s. 537.

¹⁰ Tamtéž, sv. 5, s. 119.

¹¹ Tamtéž, s. 114 a 117., dále v Kázání na druhou neděli po zjevení Páně, f. 20 a 81 in: HAVRÁNEK, B. – HRABÁK, J. – DAŇHELKA, J. a kol. 1963: I, s. 99.

¹² *M. Jana Husi sebrané spisy*, ed. FLAJŠHANS, V. 1906 (?), sv. 5, s. 122, 531.

¹³ Tamtéž, sv. 3, s. 524. Husovy komentáře k Lombardovým sentencím charakterizuje F. Šmahel jako „Husovo nejrozsáhlejší učené dílo“, v němž „nevybočil ze zaběhaných cest.“ (ŠMAHEL, F. 2001: *Husitské Čechy*, s. 267). Editoři latinského textu V. Flajšhans a M. Komínková nevykládají, že Hus mohl být ovlivněn Stanislavem ze Znojma, jehož komentáře k Lombardovi bezpochyby znal, nelze ale doložit, nakolik jich použil. Porovnala jsem latinský text této edice se zněním Lombardových sentencí pro možnost rozlišení, co Hus převzal od této církevní autority. Husův výrok o potratech je zhuštěním podstatného, co nalezneme u Petra Lombardského, aniž rozvádí a sám komentuje výroky, týkající se oduševnění plodu (u Husa „foetus“, u Lombarda („puerperium“). V tom ovšem byl nejožehavější bod všech dalších debat církevních autorit na toto téma i ostrost sporu až po dobu zcela moderní.

raném hippokratovském vymezení (do 30-40 dnů od početí plodu). Na jiném místě výkladu Lombardových *Sentencií*, kde shrnul rozporná stanoviska církevních autorit, pronesená na toto téma, píše, že nemíní o tom lidu kázat vůbec, aby „nedal příležitost k zabíjení maličkých a rození potratem“.¹⁴ Ostatní kazatelé z doby husitské revoluce pokládali za homicidium už samotný koitus interruptus, nejčastěji používaný kontracepční prostředek, nepřipouštěli ani skutek „bona fide“ jak to činil Hus (používá-li jeden z manželů „jedu neplodnosti“ a druhý o tom neví, nehřeší nevědomý).¹⁵

Nevěru a tolik pranýřované smilstvo chápe Hus zároveň jako hříchy, které škodí i v řádně uzavřeném manželství, protože působí nejistotu a ohrožují pevnost svazku, „překáží plození“ a odporují dobru potomstva. Dovolává se ale

Jan Hus: „Quod qui aborsum procurant, tunc sunt homicidae, quando puerperium (i. e. foetus) formatum est et animam habet, non ante.“ (FLAJŠHANS, V. – KOMÍNKOVÁ, M. 1904: Mag. Joannis Hus Super IV Sententiarum, I. - IV., s. 659).

Petr Lombardský: „Quando sunt homicidae, qui procurant aborsum. Hic quaeri solet de his qui aborsum procurant, quando iudicentur homicidae vel non ? Tunc puerperium ad homicidium pertinet, quando formatum est et animam habet, ut Augustinus super Exod. asserit. Informe autem puerperium, ubi non est anima viva, lex ad homicidium pertinere noluit. Dicit etiam Augustin, quod informe puerperium non habet animam: ideoque mulctatur pecunia, non redditur anima pro anima. Sed iam formato corpori anima datur, non in conceptu corporis nascitur cum semine deriuata. Nam si cum semine et anima existit de anima, tunc et multae animae quotidie pereunt, cum semen fluxu non proficit induci. Cum ergo linea menta compacta non fuerint, ubi erit anima. Item Hieron. ad Algasiam, semina paulatim formantur in utero: et tandiu non reputatur homicidium, donec elementa confecta suas imagines membraeque suscipiant. His apparet, tunc eos homicidas esse, qui aborsum procurant, cum formatum est, et animatum puerperium.“ *Petri Lombardi Libri quatuor sententiarum*, rkp. knihovna NM, sign. XII C 13, f. 279 nové paginace, kap. IV, odst. 7. Tento rukopis, patrně francouzského původu, se dostal do NM z březnické knihovny a F. M. Bartoš jej datuje do 14. století, P. Brodský do pol. 13. stol. (BARTOŠ, F. M., 1927: II, s. 224, č. 3195, BRODský, P. 2000: *Katalog iluminovaných rukopisů KNM*, s. 146).

Stejný text srvn. *Petri Lombardi Novariensis...Libri quatuor sententiarum*, Coloniae Aggripinae 1576, f. 411, dist. 31 e): „Quando sunt homicide, qui procurant aborsum.“ Za možnost porovnání muzejního rukopisu s tímto tiskem, dochovaným ve strahovské knihovně premonstrátů, vděčím kolegovi Janu Pařezovi.

¹⁴ Tamtéž, sv. 2, s. 33.

¹⁵ Autor *Postily pražského husity* z doby husitské revoluce píše: „Je třeba, aby se zabránilo zabítí člověka při početí jako Onan, gen. 28, stejně jako podávání jedů, obstarávajících sterilitu a ničících těhotenství.“ Viz *Postila pražského husity z doby revoluce*, ed. BARTOŠ, F. M. In: *Věstník České akademie* 60, Praha 1951, s. 134. Stejná sentence se opakuje u Jakoubka ze Stříbra v jedné z jeho nevydaných latinských postil, jejíž přepis se dochoval ve fondu F. M. BARTOŠ, i. č. 1312-1315. M. JAKOUBEK ZE STŘÍBRA: *In nativitate Christi*, postila z let 1410-1411.

soudu svědomí a zákona milosti, když se vyslovuje k dosavadním krutým trestům, povoleným zákonem (zabití ženy pro nevěru a cizoložství). Jako soucitnému člověku se mu přičilo i bití žen, i když se provinily.

Husovy traktáty o manželství i pasáže *Postily*, vztahující se k manželském životu, jsou spíše vlídnými radami než zatracováním hříšníků. Velkou lásku, s níž promlouval na témata „u nichž prodlil“ (zastavil se) u vědomí, že je toho zapotřebí, vycitujeme z každého slova.

II.2. Husitský názor na dítě a rodinu.

Husovo dílo bylo mocným inspirativním zdrojem celého období, nazvaného později jeho jménem a když přešlo od slov k činům a muselo se i vojensky bránit proti odporu „ve jménu kříže“, rozhořelo se v požár, který svými následky překročil daleko rámec „kacířských“ Čech.

Přísnost a mravní vážnost, s jakou se husitští kazatelé obraceli k lidu, nesla v sobě pečeť opravdovosti a jestliže u některých zabíhala až k mezím puritánství, byla to jen přirozená reakce na nevázanost života vyšších společenských vrstev a na demoralizaci kléru. Reformátoři zdůrazňovali zároveň čistotu vztahů mezi mužem a ženou a vyzdvihovali příklady mravní vážnosti. Husitství kladlo důraz na biblicky symbolistní ideál manželství, předjímající vztah Krista k církvi a tím zvyšovalo jeho důstojnost a odpovědnost.

Ženy byly v české reformaci poprvé za celý středověk postaveny na úroveň mužů, alespoň v některých otázkách: v právu na vzdělání (i odpůrci husitství se podívovali tomu, že zde každá bába čte v bibli a vykládá ji), bojovaly po boku mužů jako rovnocenný partner. Z ovzduší pospolitosti se nevyklučovaly ani děti, od narození přijímané do společenství slova a svátosti, starší dokonce do vojenského života (husitská práčata).¹⁶ Podávání svátosti nemluvňatům, vysmívané a odsuzované protivníky, zřizování škol pro děti obojího pohlaví za času tábořské obce, znamenalo v prvním případě symbolické vyzdvižení hodnoty

¹⁶ Problematikou se zabývala REJCHRTOVÁ, N. 1980: Dětská otázka v husitství. In: *Československý časopis historický* 28, Praha, č. 1, s. 53-77, dále RYCHTEROVÁ, P. 2002: Vikleřice a její předchůdkyně. In: NODL, M. - ŠMAHEL, F. 2002: *Člověk českého středověku*, s. 244. Přímou účast žen v boji připouští P. Rychterová spíše pro první léta válečného konfliktu. Nezpochybně vzdělání, kdy ve druhé polovině 14. století „Čechy doháněly Evropu zryšeným tempem“. O nejstarší „české spisovatelce“ se zmiňuje i P. ČORNEJ 1999: *Velké dějiny zemí Koruny české*, V, s. 411. Spisek, jehož autorkou byla zřejmě bekyně, byl sepsán na obranu Mistra Jana a jeho reformního programu a vyvolal odsuzující reakci odpůrců husitství, již vděčíme za to, že nám přiblížila obsah poměrně rozsáhlého, česky psaného traktátu (polemiku v „Listech husitům“ od převora Štěpána z Dolan cituje P. ČORNEJ, tamtéž).

dítěte, v druhém přispění k jeho výchově i v neobvyklých válečných podmínkách.

Problematikou se zabýval P. Čornej ve IV. kapitole *Velkých dějin zemí Koruny české*.¹⁷ Těžko lze souhlasit ale s autorovým tvrzením, že „celkově ani husitství do společenského postavení žen žádnou pronikavější změnu nevneslo“.¹⁸ Pravda, neměli jsme v Čechách ještě žádnou „předčasnou feministku“ typu Christine de Pisan, jakou se může chlubit Francie – s ojedinělým jevem ale důstojně soupeří počet žen, které nejen znaly číst a psát, ale veřejně vyjadřovaly svůj názor, účastnily se aktivně náboženského života po boku oněch vysmívaných „vynálezců falešných novot“ a předávaly toto své nově nabyté sebevědomí potomkům. Což bylo možná pro další vývoj to nejpodstatnější.

V samotném manželském právu husité středního směru nezmírnili ustanovení kanonického práva; i Táboři požadovali k uzavření manželství souhlas rodičů.¹⁹ V některých otázkách zastávali naopak liberálnější postup (husitští teoretikové např. neuznávali překážku duchovního příbuzenství pro uzavření sňatku). Konsistoř pod obojí od roku 1422 prováděla dost neformálně rozvody. Na druhé straně není doloženo, že by připouštěli rozlučitelnost manželství i za života partnerů a tudíž udíleli povolení uzavřít nové manželství. Pramenná základna právního myšlení není však přes množství literatury, věnované husitství, zdaleka důkladně prozkoumána. Právnícké a teologické myšlení těsně souvisely a posuzování manželství jako právního poměru a svátosti zároveň se projevuje v různých traktátech „de contractibus“ a „summae confessorum“ (de casibus conscientiae), které jsou jedním z nejrozšířenějších literárních žánrů po celý pozdní středověk a byly určeny k praktickým potřebám duchovních. Z obsahu těchto příruček soudí někteří historikové práva, že právní myšlení v dílech husitských teoretiků svědčí dokonce o nové kvalitě a o vytvoření „ius poenitentiale“ čili zásad trestního práva.²⁰

V literární produkci českých reformačních církví patří významné místo i husitským a pozdějším bratrským **katechismům**; byly to stručné věroučné i literární cvičebnice. Husitské katechismy, které se přidržují příkladu předchůdců zejména z období Arnošta z Pardubic a tvorby Mistra Jana Husa, přinášejí praktické mravní zásady a rady. Věřouka znamená nejen to, v co má člověk věřit, ale hlavně to, co má dělat v duchu zásady „viera bez skutkův mrtva

¹⁷ ČORNEJ, P. 1999: Rodinné soužití, děti a postavení žen. In: *Velké dějiny zemí Koruny české V, 1-3* uvádí též početnou literaturu k tématu na s.711-713.

¹⁸ Tamtéž, s. 412.

¹⁹ KEJŘ, J. 1953: O manželském právu husitů. In: *Právník* 92, s. 50-58.

²⁰ KEJŘ, J. 1978: Právní myšlení v dílech husitských teoretiků. In: *Právně historické studie 21*, Praha NČSAV, s. 197-207.

jest“. Obracejí se k všednímu životu, jazykově a výrazově jsou přístupné i prostému čtenáři a dětem. I v tom lze vidět obrat zásadního významu, uvážíme-li, že dosavadní středověké katechismy byly určeny jen pro pěstouny a kněze.²¹

Z otázek, které jsou v přímém vztahu k reprodukčnímu chování, se v nich (s výjimkou těch, které měly číst i děti) opakují poučení o smrtelných hříších. Nejpodrobnější výklad nalezneme v poučení *De tribus punctis essentialibus christianae religionis* z doby Arnošta z Pardubic. K výkladům je připojen dodatek, týkající se sodomie (výklad o hříchu psím – peccatum caninum), o hříchu proti přírodě (tribadie-lesbismus, homosexualita), přísně odsuzující nejen ty, kteří „tyto věci činí, ale i to činícím povolují“. Opakuje se bezpodmínečný zákaz zabítí, k němuž nejpodrobnější výklad podává katechismový traktát krakovský z počátku 15. století. Zákaz zabítí se vztahuje tudíž i na plod: každý tvor miluje, podle vyjádření tohoto katechismu, jedince svého druhu (individui speciem); také pohlavní pud ženy má vždy jen k tomu směřovat – „takto toužiti a ne k zabítí svého plodu“.

Výklad příkázání „nesesmilníš“ je přímočarý: „Tímto příkázáním se zakazuje všecka soulož mimo zákon manželský“. Smilstvo dělí na tělesné, duchovní a smíšené (corporalis, spiritualis et mixta). „Nepožádáš“ se týká opět především smilstva a důtklivě zapovídá cizoložství. Pasáž o manželství požaduje manželství čisté, věrné, neposkvřené nevěrou. Mnoho pozornosti věnuje pohlavní čistotě kněžstva. Prvotní stav církve je autorovi vzorem, idealizuje, aby tím spíše vyvstal narušený stav současné církve. Katechismus odpovídá husitské radikální skupině.

V ovzduší nejen hlásané, ale prakticky uskutečňované snahy o čistotu a povznesení manželského stavu nemohly najít shovívavost výstřelky Adamitů, s nimž se tábořské vojsko vypořádalo nemilosrdným, leč v té době obvyklým způsobem.

Národnostní otázka v husitství byla námětem vědeckých studií a v souvislosti s populací je možné se jí dotknout jen letmo.²² Není sporu o tom, že husitské vlastenectví stálo v pořadí významu až na druhém místě za ústřední myšlenkou nápravy církve a společnosti. Tato společnost byla však zároveň rozdělena sociálně a národnostně. Bohatý patriciát v některých městech byl z velké části německý a s prohlubováním sociálního napětí souviselo i napětí

²¹ HAVELKA, E. 1938: *Husitské katechismy*. Praha, NČSAV, s. 222. I písně o přijímání dětí byly „vkládány do úst dětem, přizpůsobovaly se jejich naivnímu světu, názoru i vyjadřování“, píše A. Škarka, když zmiňuje tento druh literární tvorby. (ŠKARKA, A. 1986: *Pět tisíciletí českého písemnictví*. Praha, Odeon, s. 213).

²² Podrobně se jí zabýval ŠMAHEL, F. 2000: *Idea národa v husitských Čechách*. Praha, Argo, 2. doplněné vydání, 345 s.

národnostní. Zbohatlíci byli kritizováni, že „utiskají jazyk český a zpínají se nad Čechy“. Husitství ještě vystupňovalo emancipační proces národního sebeuvědomění pronikáním češtiny jako úředního písemného a částečně i liturgického jazyka. Češi se hlásí o své „první hlasy“ v celém království, dokonce se mezi vzdělanci projevuje snaha nahradit a vyloučit nepotřebná německá slova z českého jazyka a zjednodušením reformovat český pravopis (spis *De orthografia*, buď dílo M. Jana Husa nebo vzdělance z jeho blízkého okruhu).

O identifikaci husitství s češtvím píše P. Čornej, který soudí, že „národ se stal v myšlení měšťanstva hodnotou, která jim ve spojení s husitským pojetím božího zákona pomohla realizovat politické sny.“²³

Dochází i k projevům národní nesnášenlivosti, ale pomyslná dělicí čára vede především mezi stoupenci kalicha a kříže.

Za charakteristické pro Husovy „politické názory“ pokládal již Z. Fiala jeho výroky z roku 1401, z doby obléhání pražských měst vojsky míšeňských markrabí a jejich panských spojenců: „Čechové jsou bídňější než psi a hadi, protože pes hájí lůžka, v němž leží, a kdyby jiný pes ho chtěl odehnati, bojoval by s ním a had taktéž: nás však Němci utiskují a zabírají úřady v Čechách, a my mlčíme. Čechové v Českém království podle zákonů, ano, podle zákona božího, a podle přirozeného pudu mají býti první v úřadech jako Francouzi v království francouzském a Němci v zemích svých, aby Čech dovedl řídit poddané své a Němec německé. Leč jaký prospěch z toho, že Čech neznající řeči německé je v Němcích farářem nebo biskupem? Víím, že tolik bude platen jako stádu pes němý, nemohoucí štěkati. A tak nám Čechům jest platen Němec.“²⁴

Proti sobě stáli nejednou v boji nejen husité a katolíci, ale i Češi a „jinozemci“, „hosté“ („hostáci“), naverbovaní do křížáckých armád. Protiněmeckou zášť, z níž byli husité osočováni, provokoval i podíl těchto cizozemců, kteří se proti hnutí postavili. Je třeba opakovat známý Husův výrok o tom, že mu byl „milejší Němec dobrý nežli bratr zlý“.

Ideologie je schopná přesáhnout svou působností národnostní hranice, proniká-li na připravenou půdu. Důkazem toho byl i zájem o Husa a husitství v cizině (vůbec první překlady Husových spisů vyšly v dolnoněmčině kolem roku 1480 dílem Jana z Lübecku, Husa se dovolával ve svých spisech Martin Luther).

²³ ČORNEJ, P. 1985: *Rozhled, názory a postoje husitské inteligence v zrcadle dějepisectví 15. století*, s.109.

²⁴ FIALA, Z. 1978: *Předhusitské Čechy*, s.345-346.

II.3. Pohusitská homiletika a její odraz v populačním myšlení 15. století.

Jan Rokycana, Václav Koranda mladší. Odpůrci husitství

Od husitského období se setkáváme se zájmem o praktické problémy denního života včetně života rodinného a o vztahy mezi oběma pohlavími stále hojněji. Války nebyly idylickým obdobím jako jím není žádný konflikt, jehož důsledky se pocítují v životě dalších generací – nejde jen o prosté početní ztráty. Každá válka mrzačí lidi nejen tělesně ale i duševně a přináší neodčinitelné ztráty kulturních hodnot. Přesto se zatřásla v kořenech představa o neměnné a nezměnitelné stupňovité hierarchii od neomylného papeže přes světské vladaře až po poslední a k trpné poslušnosti odsouzený úd společnosti, kterému byla náhle přiznána lidská důstojnost. To nebylo málo a nebyl to ani jediný důsledek tohoto otřesu církví požehnané pyramidy trojího lidu. Ani žena a dítě už nebyli posledními z posledních, i když cesta k jejich zařazení do společnosti jako rovnoprávných, stejně hodnotných a rovnocenných členů byla ještě velice dlouhá.

Nepochybujeme o tom, že válka umocnila i mravní kazy, a pokud bychom chtěli usuzovat na morálku jen z představy, jakou nám o ní podávají písemné prameny, dospěli bychom k velmi smutnému obrazu. Musíme připustit nadšázku, jako ostatně ve všech obdobích, jimiž procházíme. Není generace, která by nesoudila úroveň mravů (zejména mládeže) přísněji než svou vlastní a neidealizovala zašlé časy.

Nejvýraznějším z kazatelů je **Jan Rokycana** (+1471), jehož postila, sepsaná po roce 1456, konstatuje obrovskou zpusťlost mravů, relativně větší ve městech, kde je ke hříchům více příležitostí, menší na venkově, kde je selský stav ještě nejpoctivější, nemá podle něj ale dobré kněze a trpí útlakem pánů, velkými daněmi, těžkými robotními povinnostmi, útlakem vdov a sirotků, surovým potlačením lidských práv a důstojnosti.²⁵ Dokonce i v jeho pohledu na válku chybí běžný středověký fatalismus: je sice trestem, který sesílá Bůh na lidi pro jejich hříšnost, není ale nevyhnutelná. Její příčinou je „sebeláska a pýcha“. Válka je zlo, nepovstává z ní leč to, že „povětrí křikem chudých lidí plní se, země krví a peklo dušemi“. Prosí Boha, aby seslal na zemi mír.

Postila je milá svou bezprostředností; nehledanými a často i drsnými obraty radí před své posluchače základní pravidla vztahů mezi mužem a ženou před vstupem do manželství i po něm. Z kázání plyne nad vši pochybnost, že předmanželský sexuální styk byl přes výzvy k neporušenému panenství zcela obvyklý a jeho důsledky rovněž. Podle Rokycany nelze ale ani v manželství

²⁵ ŠIMEK, F. (ed.): *Jan Rokycana. Postila, I-II*, Praha 1928-1929. HRUBÝ, F.: *České postily*, Praha 1901 cituje z postily v NK 17 D 40, f. 175 a).

nakládat se ženou jako s majetkem; muž se nesmí domnívat, že mu kdykoliv bude po vůli, jak se to běžně děje a jak to dokládá výroky svých oveček. Tyto reakce na konkrétní dotazy jsou u Rokycany stejně jako ve všech ostatních písemných pramenech nejvýmluvnějším zdrojem, který nám dává nahlédnout do všedního života. K napomínání se druzí i hrozby, které mohly být psychologicky účinné: varování před porody zdravotně postižených dětí a zrůd v případě nedodržené zdrženlivosti během těhotenství, v době po porodu a při menstruaci.

V úvaze o manželství „neposvěceném čistotou“ zahrnuje rovným dílem výčitkami muže i ženy, a to především proto, že v manželství vidí prostředí, v němž působí právě tak dobrý příklad jako zlý.

Prokreativní úloha rodiny zřetelně ustupuje do pozadí před její funkcí výchovnou. Rady, které udílí, neztrácejí na etické hodnotě přes vzdálenost věků: nestačí zplodit, je třeba i vychovat, postavit do života, což nezabývá rodiče ani povinnosti dohlédnout, jakou rodinu založí mladí. Rozhořčuje se nad věkově nerovnými sňatky, zejména takovými, které jsou uzavřeny jen s ohledem na hmotné zabezpečení: „Pojme babu, drchtu starú, pro peníze“, mladá dívka se provdá za „smrdodechého“ starce. Rodiče málo myslí na to, kam děti svým jednáním ženou, když takovým sňatkům dávají požehnání nebo je dokonce sami domlouvají. S patosem mravokárce ovšem pranýřuje i malichernosti, spojené s projevy mládí – i v tom, že jsou veselí, vidí jen cestu ke špatnosti.

Výtky mravnímu životu laiků se ještě v ostřejší formě opakují u Rokycanova nástupce v úřadu nejvyššího správce kališnické strany **Mistra Václava Korandy ml. z Nové Plzně** (1425-1519). Koranda s nelibostí konstatuje mravní úpadek vladislavské doby proti minulým časům, kdy byli lidé ctnostnější, byli „k sobě dobrotiví, oděv mužský, ženský byl poctivý“. Nyní jeden druhého klame jak může, nosí „oděv nestydatý, an muži s vodhalenými šíjemi s otevřenými šaty chodí jako kanci; ženy též obnažené se shůry, kdež potřebí zakrývati, a zduola vocasy nepotřebné...“²⁶ Z urozených si berou špatný příklad ostatní stavu a pokud jde o rodinný život, má daleko k podobě, jakou mu předpisuje kanonické právo a církevní záповědi.

Jestliže duchovní správci kališnické církve metali blesky především do svých řad, trvali na vysokých nárocích na kněze, mající přivést lidi na cestu ctnosti, mluvčí opačného tábora hledali vysvětlení porušené mravnosti především v předchozím období husitských válek. Rovněž populační ztráty, vzniklé těmito válkami, zajímají spíš pisatele z opačného tábora a bývají jedním z argumentů protihusitské polemiky. Tak např. **Jan Papoušek ze Soběslavi**, Rokycanův současník a mistr pražské university, týnský farář, který přestoupil v roce 1448 od utrakvismu ke katolictví, píše ve svých *Stížnostech o neklidu*

²⁶ KADLEC, J. 1977: *Přehled církevních dějin českých, I*, s. 186.

v *Čechách*: „Nebo zhynulo jest v českém království bez počtu lidí množství: jedvá vedle domněnie desátá část lidí zuostala, ale není živého, kterýž by přiatele neztratil v těchto letech“.²⁷

To, že husitství „proti svatému Pavlu povýšilo ženy“, bylo jeho kritikům rovněž proti mysli. Snad nejdůrazněji o tom hovoří anonymní skladba *Slyšte všichni, staří i vy, děti*, ale s podobnými invektivami se shledáme takřka ve všech skladbách, kritizujících husitství.²⁸ Zcela „nevhodné“ povýšení žen a mládeže potvrzuje mimoděk i jeden z významných humanistických autorů sklonku 15. století **Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic** v listu k příteli z roku 1489, když charakterizuje atmosféru v době zápasů mezi stranou podobojí a pod jednou.²⁹ Jeho výtky mravními životu laiků se mnoho neliší od těch, které vyslovili Rokycana a Koranda. Hasištejnský konstatuje, že obojí pohlaví „má sklon ke smyslnosti“. Podivuje se nad tím, že tak velké město jako je Praha nemá jediný nevěstinec (pozůstatek husitství, které nevěstince rušilo). Je to přísnějším trestáním (povětrné ženy jsou vězněny jako provinilé). Skutečně byl v roce 1419 zřízen soud k trestání zjevných těžkých hříchů a smilstvo mezi ně patřilo, ale za Vladislava byl opět zrušen. Hasištejnský si povzdechl: „Ostatně sotva najdeš dům, ve kterém by nebyla žádná hodná nevěstince, jako již u Němců časté jest přísloví, že nevěstinec byl v Praze ohněm spálen, ale zbytky toho požáru se rozptýlily po celém městě“.

Dost zmínek na adresu zkažených mravů (méně již o trestání) najdeme u letopisců.³⁰ „Je to teď samé v kostky hraní, sprosté řeči, cizoložení, před kterým nebyly uchráněny nevinné panny ani ctnostné ženy,“ píše kronikář

²⁷ HAVRÁNEK, B. – HRABÁK, J. – DAÑHELKA, J. a kol. 1963: *Výbor z české literatury husitské doby, díl II.*, s. 132. Přičítá husitství i rozšíření mravní nevázanosti, „smilstvie šeredné, sodoma, cizoložstvie a tak dále,“ tamtéž, s. 134. Latinská skladba *Querellae de moribus Bohemiae*, SA Třeboň, je dochována ve dvou zápisech – Histor. 379 /A/ a Histor. 1541 /B/. Latinská edice LOSERTH, J. In: MVGDB 29, 1895, 292-296, nepřesná. NEUMANN, A. 1926: In: *Hlidka*, 43, s. 429-432.

Útoky proti Husovi a husitům viz KRAUS, Pawel: Český kacíf-husita. In: NODL, M. -ŠMAHEL, F. 2002: *Člověk českého středověku*, s. 248-269.

²⁸ HAVRÁNEK – HRABÁK, op. cit., s. 385. Originál KNM I E 6, f. 94 a)- 95 a). verš 337-481 a folio 107 a) – 108 b), v. 1-133: „Také sú ženám kázati kázali, o to sú se s svatým Pavlem netázali. Neb v jednie své epištrole die - toť každý kněz dobře vie - v nižto prikazuje ženám, aby nekázaly, ani také nad mužmi panovaly. A vy to jinak obracujete, učiníte, cožkolivěk chcete.“

²⁹ KADLEC, J. 1977, op. cit., s. 186.

³⁰ *Ze starých letopisů českých*. Praha, Svoboda 1980, s. 106 záznam o stětí Makovce pro jeho „zločiny, cizoložství a násilí na pannách a vdovách“, jichž se měl dopustit ve válkách.

k roku 1470 a dodává, že tyto nemravy zanesli do Čech zemané a páni.³¹ Napomínání z kaza-telen se míjelo účinkem a adresné označování přestupníků proti morálce skončilo fiaskem, nejednou spojeným s nebezpečím pro osobu příliš horlivého mravokárce.³²

Ztráty na populaci, tak často připomínané odpůrci husitství, byly sice značné, nejsou ale, stejně jako pro předcházející období, přesně vyčíslitelné. Kromě přímých ztrát na životech v průběhu bojů nepochybně docházelo, jako v každé době obecné nejistoty, i k odkládání sňatků, k odloučení žen od mužů, zkrácení jejich plodného období, k častějšímu zániku manželských svazků úmrtím jednoho či obou partnerů. Působila tu celá řada vzájemně provázaných jevů, které se ničím nelišily od obdobného průběhu populačního vývoje v okolní Evropě a těžké je označit jediný z nich za rozhodující. Čas od času to byly hladomory, které postihovaly české země a s nimi i velkou část Evropy, mnoho obětí měly na svědomí epidemie nakažlivých chorob. Možno jen shrnout, že pozdní středověk byl dobou nepříznivého demografického vývoje, který vystřídal předchozí dobu populačního růstu a znamenal po jistý čas i depopulaci. „Celoevropský“ hladomor let 1374-1375 není v našich pramenech zmiňován, zato citelný hlad postihl zemi na konci husitských válek, zčásti objektivně způsobený neúrodou, zčásti i vojenskými rekvizicemi a nedostatkem lidí, kteří by se věnovali práci na polích jiných než válečných. Epidemie pravého moru a jeho nejrozšířenější formy moru dýmějového (pestis bubonica), přenášeného bacilem *Pasteurella pestis* prostřednictvím krysích blech na člověka, zasáhly české země zřejmě s menší intenzitou než jiné části Evropy, přesto se jim naše země nevyhnuly (po velké epidemii roku 1380 to byla ještě méně zhoubná vlna let 1390, 1403-1406, 1414-1415, 1421, 1424 (s ní se spojuje i úmrtí Jana Žižky, jenž před Příbyslaví „roznemohl se nemoci smrtdelnú od hliz“)³³ a v porevolučním období v letech 1439, 1445 a 1451. Morové epidemie (mohl to být ale i hladomor) řádily po celé století a přesáhly i do následujícího. Byl to, jak podrobněji zmiňují *Dějiny obyvatelstva*, „jen jeden článek krizového vývoje, jen jedna z příčin tehdejšího krizového vývoje“.³⁴ Ani z úbytku počtu rolnických usedlostí (vznik poustek) nelze bezprostředně odvozovat úbytek obyvatelstva,

³¹ Tamtéž, s. 212.

³² Lekci, jakou udělili pobouření měšťané kněžím, zmiňuje letopisec k roku 1477. Dost dokladů se nalezne u Z. WINTERA: *Život církevní v Čechách, I-2*, Praha 1895-1896.

³³ ŠMAHEL, F. 1969: *Jan Žižka*, s. 186. O moru, jeho důsledcích pro vyčerpání hospodářské dynamiky v pozdním středověku srvn. ČORNEJ, P. 2000: in: *Velké dějiny zemí Koruny české, III*, s. 12-14, 33-41. Tam i další literatura k problematice pozdně středověké krize na s. 667, pozn. 1 a 2.

³⁴ *Dějiny obyvatelstva* 1998: s. 64 n.

mnohem méně než vsi se vylidnila města a městečka, která vzápětí na to posílila částečným vylidňováním venkova. Citelné ztráty utrpěla velká města (zejména Praha), z nichž jen málokterá si udržela předchozí lidnatost.

Ještě jeden důsledek mělo toto zpomalení populačního růstu a pokles lidnatosti v 15. století: změnila se národnostní skladba i když ne tak, jak tvrdila starší literatura, která zvýrazňovala podíl husitství na počestění českých měst. Toto počestřování bylo, zdá se, nepřetržitým procesem již od samého počátku vytváření městských aglomerací – postupný příliv venkovského obyvatelstva, nejprve z blízkého, později i ze vzdálenějšího okolí se ještě zrychlil, jakmile přestalo docházet k masivnějšímu pohybu za hranicemi na německé straně z krajin, postižených černou smrtí. Nová vlna imigrace se do Čech přelila v okamžiku, kdy za západní hranici opět ožil populační růst a částečně vylidněný český venkov k tomu dával příležitost. Kolonizační vlna však již nebyla tak mohutná jako ve středověku.³⁵

Pouze v katolických městech s německým venkovským zázemím si německá složka udržela výraznější převahu a to se týkalo především Moravy, jižních Čech a některých příhraničních oblastí na severu a severovýchodě.

České prostředí, zdá se, bez problému vstřebalo vlny pronásledovaných kacířů z Braniborska (valdenští, usazení v Lanškrouně a ve Fulneku). Počátkem 14. století se vyskytují první zmínky o cikánských kočovnicích, přijímaných zpočátku se sympatiemi rovněž jako pronásledovaní (sami tuto legendu šířili), ale velmi brzy byli zcela izolováni pro odlišný způsob existence, nechť a nevěli se usadit. Domnívám se, že právě tento odlišný způsob získávání obživy parazitováním na usedlé populaci byl důvodem jejich pozdější tuhé perzekuce.

Protižidovské vlny, které s velkou intenzitou propukaly v západní Evropě v polovině 14. století a doznávaly kolem roku 1500, spočívající ve vypovídání tohoto etnika z jednotlivých zemí, zanechaly i u nás stopy, ale zdaleka nedosáhly takové intenzity jako ve Francii, Anglii, Španělsku a v sousedních německých zemích. Masovějšího charakteru nabyly tyto nucené exody na Moravě, kde se k iniciativě katolických měst připojil i panovník Ladislav Pohrobek roku 1454 a vypověděl Židy ze všech královských měst s výjimkou Uherského Hradiště, ve stejné době postihlo vypovídání, spojené s pogromy a dokonce s odebíráním dětí rodičům slezské Židy.

Židé „tvořili v náboženském životě cizorodou skupinu a chtěli jí zůstat. Považovali svou víru za „jedinou víru pravou“.³⁶ Myslím, že ani tato odlišnost ani zdůrazňovaná výlučnost nebyla tím nejpodstatnějším, co bylo překážkou splynutí s prostředím (katolíci ostatně prohlašovali svoji víru také za jedinou

³⁵ Tamtéž: 71.

³⁶ MACEK, J. 2001: 354.

správnou). Nejmocněji se v českém prostředí uplatňoval fakt, že pokud neužívali hebrejštiny, hovořili i mezi sebou německy. Historik jagellonského období Josef Macek konstatuje, že české království bylo kolem roku 1500 jednou z mála evropských zemí, odkud nebyli židé násilně vypuzeni a kde žili „v relativním klidu“.³⁷

II.4. Petr Chelčický o rodině a populaci

Pokusem o navázání částečně na husitské a táborské dědictví bylo vytvoření *Kunvaldské jednoty bratří a sester*. Duchovním otcem *Jednoty* byl **Petr Chelčický** (asi 1390 – asi 1460), který jako jeden z nejpůvodnějších myslitelů české reformace se nemohl dost dobře vyhnout ani otázkám, spjatým s lidským množением. Originální byl v tom, že se nenechal zcela svázat rámcem teologických spekulací a uvažoval o problémech samostatně. Pochopitelně ani jeho myšlení nemohlo naprosto vybočit z rámce své doby. Odporoval proti nadřazenosti mocných, ale nesouhlasil s tím, že by se nápravy mohlo dosáhnout násilím. Únava z krveprolévání postihne ale i radikální jedince, zvláště když následuje po bezprostředních prožitcích, kdy „toho zvuku moře ukrutného a vlnobití jeho tato země česká velmi jest zkusila...“³⁸

Na válku, ať je jakákoliv, doplatí prostí lidé nejvíce; většinu života stráví jihočeský zeman mezi nimi a jako málokdo z jeho současníků s nimi soucítí.

V kritice soudobých mravů neopouští tón ostatních mravokárců. Není podle něj pravé zbožnosti, lid hřeší snadno a je zatvrzelý, spoléhaje na zpověď a rozhřešení. Po přísné kritice světských marností, oděvu, úpravy vlasů atd. se rozepisuje o tom, že lidé hřeší hned v mládí „freji a smilstvím“, tanci, touláním po jarmarcích, krčmách, „v rozpuštění nestydatých, rufiánských, oplzlých“.³⁹ Je ale původní v úvahách o podstatě a charakteru manželství, i když není zcela přesná formulace, opakující se v literatuře, že snad jako jediný z českých myslitelů zapochyboval o jeho svátostném charakteru.⁴⁰ I Chelčický hovoří o „svatosti

³⁷ MACEK, 2001: 384.

³⁸ SMETÁNKA, E. (ed.) 1900-1903: *Petr Chelčický, Postilla I, II*, Praha. Text listu z roku 1522 tamtéž, díl I, s. 18. Vývojových tendencí, jimiž literatura 15. -17. století přenášela do novověku demokratizační proudy husitství, si všímá KOPECKÝ, M. 1979: *Pokrokové tendence v české literatuře od konce husitství do Bílé Hory*. Brno, UJEP, 204 s.

³⁹ CHELČICKÝ, Petr: *Kniha výkladuov spasitedlných na čtení nedělní celého roku*, prvně Praha 1522, podruhé tamtéž 1532. Cituje HRUBÝ, F.: *České postily*, s. 50 n. CHELČICKÝ, Petr: *Zprávy o svátostech. O rotách českých. O nejvyšším biskupu Pánu Kristu*. In: OPOČENSKÝ, M. - REJCHRTOVÁ, N. (eds.) 1980: Praha 1, s. 61-62.

⁴⁰ Tak soudí ŘÍČAN, R. 1957: *Dějiny Jednoty bratrské*. Praha, Kalich, s. 30. KLABOUCH, J. 1962: *Manželství a rodina v minulosti*, s. 77.

manželství“, které „v sobě není bludem, nebo jest ji Bůh na počátku ustavil v ráji“. Popírá ovšem, že by bylo svátostí jednou provždy udělenou pouhým požehnáním sňatku, jestliže ho uzavírají lidé „bez studu, počínajíce je na základě smilství“, není svátostí tehdy, když manželé hřeší nevěrou a cizoložstvím. Domyšleno do konce, nic nestojí v cestě rozvázání takového neřádného svazku, ani to, že byl manželský stav kdysi prohlášen za svátost. Spasení totiž nemůže přijít „pro žádné znamení svaté věci“, ale jen pro víru a pravdu života, pokud je člověk živ podle přikázání. Na první místo klade „pocitivé rozmnožení lidského pokolení“ ve smyslu geneze. Druhým, ryze praktickým důvodem je pro Chelčického hospodářský zřetel a zájem společnosti. Mladí a svobodní lidé nemají zájem o hospodaření, spíš se snaží bezstarostně užívat. Teprve s rodinou jim přibudou povinnosti a starosti, jak zajistit dětem obživu, musí se postarat o čeleď, o hospodářství. Manželství je pro něho svazkem, kde si dva lidé mají vzájemně pomáhat, být si oporou a setrvat při sobě v dobrém i zlém, jen pak je to manželství dobré. Naproti tomu žádná vnější nálepka svatosti nezakryje, nebo, jak říká Chelčický, „nesní všechny hříchy, pýchu, rozkoš mnohú řad jejich, lakomství a šantroky lichevné“.

V poměru ke katolickému nadhodnocení panenství zůstával Chelčický dlouho rozpačitý. Jeho zdravé myšlení se vzpíralo utkvělému dualistickému názoru, založenému na principu dobra (duch) a zla (tělo). Smyslovou stránku nepovažuje za nečistou: pramení přece ve světovém řádu, ustanoveném Bohem.⁴¹ Bůh ovšem nadevšecko miluje čistotu. Nalezneme dost dokladů ve spisech, kde Chelčický přímo ironizuje tělesnou lásku, která je mu, stejně jako jeho současníkům, nástrojem ďáblova pokušení. Tělesná žádost lidí mravně kazí, k ďábelským praktikám patří i to, že ďábel svádí lidi k manželství, aby jí mohli bez zábran užívat.⁴²

Naproti tomu v traktátu *O boji duchovním* spravedlivě soudí, že ztráta duchovního života hrozí stejně tak muži jako ženě a panenství není vždy jen zásluha a záruka mravně lepšího života. I tam hrozí úraz v domýšlivosti a pýše, členové řádů plní slib čistoty často po těžkém boji a je to „utrpení neužitečné“.

V traktátu *O sedmi svátostech* najdeme výrok už dost jednoznačný o tom, že někteří neprávem přeceňují panenství a vyvyšují je nad manželství, protože panenství a panictví je někdy výrazem chladné povahy a chorob.

⁴¹ Chelčického pojetí manželství je vyloženo ve 46. kapitole Síti víry, srvn. *Sieť viery*, ed. SMETÁNKA, M. 1912, 2. vydání 1929, dále v jeho *Postile*. Ve výkladu Pašijí sv. Jana (Menší spisy II, s. 124) požaduje aby „muži měli pravú a čistú milost k ženám svým“, cituje CÍSAŘOVÁ-KOLÁŘOVÁ, A. 1942: *Žena v Jednotě bratrské*, Praha Kalich, s. 19.

⁴² SMETÁNKA, E. (ed.) 1903: *Petr Chelčický, Postila II*, s. 145, kázání na neděli po sv. Trojici. Tamtéž, s. 104, dále *O boji duchovním*, 33-34, 43, 71.

Originalita Chelčického se projevuje v jeho poměru k rodině, v níž vytyčuje po husitském příkladu velmi čestné místo ženě, přes všechny narážky na její nepříznivé vlastnosti. Příznivých je totiž v jeho vyličení mnohem více a především ji nehodnotí jako slabší a podřízené pohlaví, ale podle mravní odpovědnosti a zásluh. Stejně jako před ním Hus i Chelčický dává přednost malým a prostým, i ženám a laikům, před urozenými a duchovním stavem, jestliže vedou život bližší duchu evangelia. Jako dobrý pozorovatel svého okolí si musel povšimnout toho, že mnohde hospodářství řídí ve skutečnosti žena, moudřejší a statečnější než její změkčilý muž, podle stanoveného pravidla a církevního požehnání pán nad ní, jemuž je povinna poslušností. O této poddanosti ženy muži se nerozepisuje, zato najdeme překvapivou sentenci, jako by přímo navazující na husitské „pozdvížení“ ženy z její pasivní role: „Proto muož ženou býti muž a žena mužem, když zmužile a silně v dobrém prospívá, silně a ustavičně v dobrém trvá a netočí sebú jako ... lehká a prázdná mezi větry, počnúci to i chytí se opět jiné, a toť slove žena větrná, dobrého nekonající“.⁴³

Rodina podle Chelčického je základem, na němž spočívá morální ozdravení společnosti. Jak mohou být jiné děti, když jejich rodiče jsou „hovadní, slepí a tělesní?“ Proto se najde také tak málo otců a matek, které by trápilo, že jejich synové a dcery tropí mnohé nepravosti, nemají představy o tom, jaké „zlé žádosti, oumysly a skutky zaměstnávají jejich srdce a kde se potulují“. Názor, který nepozbyl platnosti dodnes.

⁴³ SMETÁNKA, E. (ed.) 1902: *Petr Chelčický, Postilla I*, s. 66.

III. Populační myšlení v předbělohorských Čechách

III. 1. Odhady počtu obyvatelstva českých zemí

Po celé 15. století jsme se neseťkali s úvahami, které by se dotýkaly celkového počtu obyvatelstva v souvislosti s ekonomickým či kulturním vývojem země s výjimkou poukazů na to, že husitské války způsobily citelný úbytek obyvatel. Odhady celkového počtu pro 16. století stejně tak pro následující období až do první státní konskripce v roce 1754 se liší tak výrazně, že zůstávají v mezích pracovních hypotéz. Údaj o existenci třiceti tisíc vsí v Čechách, který se opakuje v různých pramenech od předhusitské doby až do konce 18. století, je pro odhad lidnatosti Čech takřka bezcenný.¹ Studium přirozené měny před prvním státním sčítáním obyvatelstva se musí opírat výlučně o lokální sondy. Údaje o počtu narozených, zemřelých a oddaných, které by byly srovnatelné s celozemskými odhady počtu obyvatel, až do první poloviny 18. století scházejí. K použití metody extrapolace, kterou by bylo možné prodloužit ideální křivku populačního vývoje do poměrně vzdálené minulosti (roční přírůstek dosahoval v evropských zemích předindustriální epochy v optimálních podmínkách 3-5 %), nelze přistoupit: jako jedna z překážek se mu staví do cesty údobí třicetileté války, které značně ovlivnilo populační obraz Evropy v raném novověku. Odhady lidských ztrát a snížení porodnosti v poměrně dlouhém válečném období jsou nejisté a dosti odlišné u různých autorů, takže i ony zůstávají jen předpokladem. Nedostatek spolehlivých pramenných podkladů znemožňuje přesně postihnout nejen celkový demografický pohyb obyvatelstva, ale také ztráty, způsobené epidemiemi (např. v roce 1483), přímé válečné oběti, dočasné migrační pohyby a nárazové přistěhovalectví. Nejnovější studie oponují mínění o depopulaci Čech jak po husitských válkách tak o drastickém úbytku obyvatelstva v období třicetileté války. Radikálně se snížil počet obyvatelstva jen v určitých oblastech, docházelo i ke značnému stěhování, epidemie posti-

¹ MAUR, E. 1971: Historické zprávy o lidnatosti Čech a jejich hodnota. In: *Historická demografie* 5, s. 31

hovaly nejvíce epicentra svého vzniku a šířily se hlavně podél cest větších migračních pohybů (průtahy vojsk). Přes četná povstání, války s Turky a epidemie lze předpokládat, že se počet obyvatelstva zvětšoval: shoda panuje v tom, že ale teprve období od druhé poloviny 17. století bylo dobou dosti rychlého populačního růstu.

Ještě Antonínu Boháčovi, který pokládal výsledky „spravedlivého sečtení“ obyvatel z roku 1582 v podstatě za hodnověrné, vycházel počet obyvatelstva Čech v této době na tři miliony a spolu s obyvatelstvem Moravy a Slezska by mělo žít na území českých historických zemí kolem 3,8 milionů obyvatel. Toto číslo zcela neodpovídá zalidnění středoevropské oblasti ve srovnání s nejhustěji zalidněnými zeměmi. V Anglii (bez Skotska) žilo na přelomu 16. a 17. století sotva 33 obyvatel na kilometr čtvereční, v hustě zalidněné Francii 35-40 osob, v italských státech průměrně 35 a v nejhustěji zalidněném Nizozemí 36 obyvatel.² Propočty počítají s průměrnou lidnatostí Saska 32 osob, Lužice 20-30 osob na čtvereční kilometr.³ Protože se české země ani geograficky ani hospodářsky příliš nelišily od sousedního Saska, Horní Lužice a Slezska, není důvod uvažovat o vyšší lidnatosti. Všeobecně se již odmítají odhady více než tři-milionové lidnatosti v předbělohorských Čechách. Alois Míka soudí, že kolem roku 1550 dosahoval počet obyvatelstva Čech 1 298 675 až 1 558 410, počet obyvatel Moravy se pohyboval kolem 555 550 až 666 660 obyvatel. Celkově by tedy vycházel počet obyvatelstva historických zemí něco málo přes dva miliony.

Jestliže dnes při všech existujících metodách interpretace torzovitých dílčích údajů a potřebné kritičnosti k pramenům předstatistického období lze stanovit jen přibližný obraz vývoje, nemůžeme se divit tomu, že naši předkové měli o počtu obyvatel své země či města ještě mlhavější představy. Ani úřední místa neměla až do prvního sčítání reálnou představu o lidnatosti země a o jejím vojenském potenciálu. Eduard Maur ve svém kritickém rozboru historických zpráv o lidnatosti Čech snesl dosti důkazů o tom, že ještě v první polovině 18. století „u nás zcela chyběl smysl pro kvantitu a bylo možné naprosto samozřejmě přijímat nejfantastičtější údaje“.⁴ Nejinak tomu bylo v ostatních evropských zemích.

Populační myšlení nicméně odráží konkrétní ekonomickou a společenskou situaci v zemi a v tomto ohledu u nás nebylo skutečně místa pro antipopulačnické nálady a projevy. Rozvoj režijního velkostatku od počátku 16. sto-

² REINHARD, M. R. – ARMENGAUD, A. – DUPÂQUIER, J. 1968: *Histoire générale de la Population mondiale*. Paris, s. 116.

³ MÍKA, A. 1972: Počet obyvatelstva zvláště městského v českých zemích před třicetiletou válkou. In: *Demografie* 14, č. 3, s. 193.

⁴ MAUR, E. 1971: *Historické zprávy*, s. 16.

III. Populační myšlení v předbělohorských Čechách

letí, ekonomická konjunktura zejména druhé poloviny tohoto století zvyšovaly poptávku po pracovních silách. Rozvíjela se i řemeslná výroba ve městech a nezemědělská výroba, především přadláctví, plátenictví, tkalcovství a výroba skla v pohraničních horských oblastech. Populační růst s sebou přinášel i znepokojivé stránky, které vyvolával nesoulad mezi ekonomickými možnostmi a přibýváním obyvatel. Nebezpečí chudnutí a hladomorů nebyly jen průvodními jevy středověku – přesto dával „český předbělohorský ekonomický vývoj dostatek důvodů pro populační optimismus“.⁵

Příhodné hospodářské podmínky a poměrná náboženská tolerance ve srovnání se zbytkem Evropy činily české země přitažlivými pro přistěhovalce, především německého obyvatelstva. O fázích, rozsahu a charakteru těchto imigračních vln informují studie Petra Jančárka, souborně jsou poznatky obsaženy v syntetickém přehledu o vývoji obyvatelstva. Bylo to pronikání do oblasti českého Krušnohoří, dalším významnějším proudem bylo přesídlení novokřtěnců z jižního Německa, aby zde našli azyl před pronásledováním (v letech 1535-1536 kolem patnácti tisíc, kolem roku 1600 jich na Moravě již žilo asi 20 tisíc).⁶ Menší rozsah měla kolonizace valašská v první polovině 16. století, charvátská na jižní Moravě a koncem 16. století kolonizace šumavských pohraničních vsí.⁷

Míra úmrtnosti byla nadále vysoká, nepůsobily ji pouze mimořádné vzestupy v časech epidemií, ale trvale vysoká byla i úmrtnost na běžné, ve své době ovšem smrtelné choroby. Medicína zaznamenala jistý pokrok, zlepšila se o něco zdravotní péče a hygiena zejména ve městech, kde začali systematictěji působit městští lékaři, proti šíření nákazy se bojovalo nejen „morovými řády“, ale i „osvětově-zdravotními“ příručkami a vyhláškami, větší počet měst měl již vodovody a městská jatka. Přes to byly výsledky těchto snah dosud natolik skromné, že celkovou výši úmrtnosti mohly ovlivnit jen málo.

III.2. Vývoj názorů na populaci v Jednotě bratrské

V českých kulturních dějinách má Jednota českých bratří čestné místo pro dědictví, které zanechala v podobě své tvorby a působnosti, pro úzkostnou opravdovost etických norem, které si stanovila i příklad odvahy, s jakou čelila

⁵ Dlouhodobé populační trendy na území ČSR (předstatistické období). *Acta demographica* IV, VÚSEI a ČSDS, Praha, 264 s.

⁶ *Dějiny obyvatelstva* 1998: 97.

⁷ JANČÁREK, P. 1987: Populační vývoj českých zemí v předbělohorském období a problematika jeho studia. In: *Historická demografie* 12, s. 125-136.

svému krutému pronásledování.⁸ V populačním myšlení se ale odchýlila od svého duchovního otce Chelčického spíše směrem k asketismu. Přísná až puritánská morálka prvních let, která se odráží v předpisech, jimiž se řídili, směřovala k dost ponurému způsobu existence. Právní a společenské normy, související s manželstvím, byly zakotveny v *Dekretech*, sepsaných jako usnesení synod počínaje rokem 1473.⁹ Až do třicátých let 16. století rozhodně povyšují naprostou „čistotu“ nad manželství a degradují tento svazek na odlesk manželství duchovního.

Spis **Lukáše Pražského** *O stavu svobodném a manželském* (1523) je nadšenou obranou panenství, neodsuzující ani extrémů ve zdrženlivosti. Vrací se k důslednému chápání manželství jako svátosti, kterou „stanovil Kristus skrze sluhy své“, jež napomáhá tomu, aby některé osoby zůstaly uchráněny před nečistou žádostí a umožňuje plození dětí, což je také jedinečně ospravedlňuje. Tento poslední důvod není ovšem rozhodující: „Pro samo plození dětí není co rušiti panenství“.¹⁰ Vehementně se pustil do boje s luterstvím, na reformační linii zůstává snad jen názorem, že svátost nepůsobí „ex opere operato“. Nežnatý biskup Jednoty probral manželské i mimomanželské hříchy tak zevrubně, že jeho exhorty byly určeny pouze do rukou duchovních správců z obavy, aby se mládež nedozvěděla o leccčems, o čem dosud neměla poněti.¹¹

Nové pojetí manželství, které přestává být méněcenné ve srovnání s rigorózními předpisy o oddělených ložnicích, cudném česání a strojení žen a styku „jen pro plod“ je spojeno se jménem litomyšlského staršího Jednoty **Jana Augusty**. V kázání *O stavu manželském* (1535) chápe manželství jako spojení ke vzájemné duchovní a materiální podpoře, povyšuje jeho roli na nejvhodnější výchovné prostředí pro děti, v němž se mají oba partneři navzájem ctít a dětem věnovat veškerou pozornost a lásku.¹²

⁸ ŘÍČAN, R. 1957: *Dějiny Jednoty bratrské*. S kapitolou o bratrské teologii od A. Molnára. Praha.

⁹ *Dekrety Jednoty bratrské*. Ed. GINDELY, A. 1865 in: *Monumenta historiae bohemiaca II, Staré paměti dějin českých I*.

¹⁰ *Bratra Lukáše spis velmi potřebný a užitečný o stavu svobodném a manželském, prvně vytištěn v Litomyšli u Pavla Olivetského* (KNM 25 E 14). Druhá samostatná část s titulem *Tento spis o manželství učiněn jest v Mladé Boleslavi u Jiřího Štyrsky* v témže roce (KNM 25 E 14). Cituje MOLNÁR, A. 1948: *Bratr Lukáš, bohoslovec Jednoty*. Praha, Husova čs. evangelická fakulta bohoslovecká, s. 99.

¹¹ CÍSAŘOVÁ-KOLÁŘOVÁ, A. 1942: *Žena v Jednotě bratrské*. Praha, Kalich, s. 69 podrobněji k exhortě „O neslušném užívání manželů“.

¹² AUGUSTA Jan: *Kázání o stavu manželském, kteréž se jest stalo v sboru litomyšlském od Jana Augusty, správce téhož sboru*, 1535. Knihovna Strahov, DG IV 21. K problematice srvn. i ŠTĚŘÍKOVÁ, E. 1998: O manželství kněží, farářů a kazatelů. In: *Facta probant*

III. Populační myšlení v předbělohorských Čechách

Z takového svazku mizí ona pečeť „dědičného hříchu“ – stejně jako Petr Chelčický oceňuje i Augusta úlohu ženy v manželství. Blázen je podle něj ten, kdo soudí jako hříšníka někoho, kdo se rád směje, zpívá, chová se stejně i v rodině. Dobře ví, že „mnozí rodiče by rádi, aby hned žádného dítěte neměli“, co práce a starostí jim pak přibude, ale nezatrácuje ani je, pouze připomíná, že jen pomýšlení na takové sobectví je špatná vlastnost.

Sexuální styk nemá jeden druhému odpírat proto, že „sám bez toho býti může“, nesmí ale druhého „obtěžovat nad míru“. Radostnější vztah k životu, konkrétní rady, jak postupovat při výchově dětí, činí z Augusta díla pozoruhodný doklad toho, jak i uprostřed Jednoty docházelo k názorovým odlišnostem a záleželo více na osobnosti než na přísných regulích i uprostřed tak výlučného společenství.

Tento obrat v myšlení nebyl ani náhodný ani ojedinělý. Směřoval k němu předchozí vývoj opouštění izolace vůči světu, spojené s prvotním odmítáním vyššího vzdělání. Třeba říci, že Augustovo radostné hodnocení manželství posuzovali někteří bratři jako dávání plné svobody hříchům a v roce 1538 byly obnoveny záповědi pod trestem vyloučení v duchu předchozích přísných zásad. Vášnivá polemika vyvolala i otázka kněžského celibátu, který luterství odsoudilo jako nepřirozený a zbytečný. Lukáš Pražský se střetl s Lutherovými názory hned na počátku svého působení, Vavřinec Krasnický věnoval otázce rozbor, bratr Augusta obšírně vyložil své stanovisko v roce 1540 v odpovědi Kalvínovi. Důvody pro obhajobu celibátu byly různé: Nejlogičtější u Augusty, který ho vidí jako dočasně nevyhnutelné opatření vzhledem k tomu, že pronásledovaní bratři žijí spíše misijním životem, bez možnosti starat se řádně o rodinu. Stejně jako se nedal zastavit vývoj v posouzení role vzdělanosti, spjatý nejvýrazněji se jménem **Jana Blahoslava**, nedal se zabrzdit ani v posouzení účelnosti celibátu. Ke konci 16. století přibývalo ženatých kněží, pouze se dbalo na přísný výběr manželek; v polské větvi Jednoty se připouštěl i několikrát sňatek po ovdovění. Od počátku 17. století již bratrští kněží běžně zakládali rodiny.

Vliv reformace zasáhl nejpodstatněji do zdůraznění rodiny jako nejdůležitějšího místa k výchově mladé generace, což souviselo s oceněním úlohy matky, jednomyslné spolupracovnice a pomocnice mužovy. Ideál pilné, zbožné a ctnostné ženy, plnící řádně své mateřské povinnosti, je porovnáván se životem celého kláštera „zahálivých jeptišek, žádnému nepřisluhujících, cizích mozolů požívajících, prázdny život vedoucích“.¹³

homines. Sborník příspěvků k životnímu jubileu prof. dr. Zdeňky Hledíkové. Praha, Scriptorium, s. 479-489.

¹³ Beneš BAVORYŇSKÝ 1543: *O pravém náboženství křesťanském*, 1543.

V hodnocení dítěte se objevuje zcela nový prvek, dosud neznámý v hierarchii středověkého myšlení. Ukládá rodičům povinnost zabezpečit dítěti zdárný fyzický vývoj, dát mu výchovu a vzdělání, postavit je do života – opatřit mu vhodné zaměstnání. Dítě to má oplácet „odměnnou láskou“, která ústí v povinnost postarat se o staré a nemocné rodiče až do jejich smrti a zajistit jim důstojný pohřeb.

Beneš Bavorský staví dokonce dítě do rodiny jako rovnoprávného člena s možností projevit vlastní názor. Pokud již děti dovedou pochopit zlo, mají je samy potírat s pomocí rodičů, nechovají-li se rodiče řádně, mohou je děti napomenout.

Výchova dětí, potřeba všeobecného i vyššího školního vzdělání, se proklamovala nejen slovně. Bratrské mravouky, které kolovaly v četných opisech, jejichž autory byli Matouš Konečný, Pavel ze Žatce, Jan Augusta, Jan Blahoslav, Adam Šturma z Hranic, Jiří Strejc a další, jsou dokladem vychovatelské péče Jednoty, kterou se zapsala do dějin světové vzdělanosti před Komenským.

Kázeň, vypracovaná v systematickou soustavu, kladla důraz na pohlavní čistotu před sňatkem (proto i princip odděleného pohlaví při výuce). Přesto bylo možné pokřtít děti, narozené před sňatkem (název „brzáci“ a „ranuše“ pro tyto prenupciální potomky). Když se mladý pár zavázal ke sňatku a odčinil přestupek pokáním, nikdo jim ho nevyčítal. Tvrdě odsuzovali „pankharty“, děti osob, které na sňatek nepomýšlely, a v tom se neodlišovali od katolických moralistů. Přes přísnou etiku manželských i předmanželských styků cena dítěte a mateřství stoupala.

Znění předpisů i spisy představitelů Jednoty opravňují k závěru, že jimi prostupuje tón příznivý reprodukci. Již usnesení z roku 1536 zakazují velkou věkovou nerovnost mezi manželi, právě tak bylo *Dekrety* stanoveno, že žádná strana bez svolení druhé nesměla složit slib zdrženlivosti. Když žena nemohla otěhotnět, mohlo být manželství rozloučeno, „nepomůže-li lékař“. Žena se mohla vdát znovu po třech letech bezdětného manželství, po rozluce manželství z důvodu manželovy impotence (k jednání o „průkazu viny“ bylo zapotřebí tzv. „svědků pravdomluvnosti“ na obou stranách, aby se nedalo tohoto opatření zneužít jednostranným falešným prohlášením). Konkubinát se posuzoval ve všech ustanoveních *Dekretů* jako hřích, cizoložství vždy s ohledem na další osud jednou uzavřeného sňatku, mohlo však být důvodem rozluky, jestliže rozvrat byl hluboký a na rozluce trvala poškozená strana. Nové sňatky vdov povolovaly *Dekrety* v případě, byla-li vdova mladá a v dalším manželství mohla mít tudíž děti.

Jestliže počet lidí, kteří mohli být ovlivněni těmito etickými normami, činil podle nejstřízlivějších odhadů asi jedno procento obyvatelstva, těžko předpokládat, že by mohly nějak výrazně zasáhnout do celkového populačního

klimatu. Byli ale opravdoví – slova se nerozcházela s činy, a tu působí i nepatrná skupina mocněji než zástup.

V šíření vzdělanosti, ač v něm zpočátku prostí z jejich řad viděli nebezpečí, se stala Jednota bez nadsázky strážcem jazyka a kultury. *Kralická bible*, čtená ve všech bratrských rodinách (1579-1594), Blahoslavova *Gramatika česká* (1571), *Písně duchovní evangelické* (1561), jeho teoretický spis o hudbě (*Musica*, 1558, 1569) a celá činnost tiskárny, zřízené v roce 1562 a vedené samotným Blahoslavem, jsou jen malým dílem obrovského duchovního dědictví, které Jednota zachovala dalším pokolením.

Kazatelská činnost a pozdější misijní působení ve vzdáleném světě jsou těžko postižitelné svým dosahem. Homiletika ale zůstává, stejně jako v předchozím období, důležitým pramenem tam, kde nám jde o poznání každodenního života. Kazatelé většinou reagovali na situaci ve svém nejbližším a důvěrně známém okolí, nejednou komentovali výroky lidí, museli vyvracet jejich námitky a pochybnosti.

III.3. Populační myšlení ve dvojím proudu české homiletiky a v literatuře 16. století

Reformace přinesla s sebou výrazně propopulační notu, o té není pochyb, sledujeme-li produkci, která k nám pronikala v překladech, spolu s tvorbou, vyrostlou na domácí půdě. Ovlivnění tu bylo ovšem oboustranné a o vztahu světové reformace k domácím zdrojům, odlišnostech či shodách, bylo napsáno již mnoho.

Porovnáme-li dvojí proud kazatelství, který se souběžně rozvíjel na našem území, zjistíme, že existují podstatné rozdíly v pojetí některých otázek manželství, rodiny, sexuálního života i v reakci na konkrétní situaci. Mnoho záleželo na osobnosti pisatele, na jeho vzdělání, rozhledu a toleranci. Pak ona hranice neodděluje katolíka od protestanta, ale spíš člověka soudného a rozumného od dogmatika.

Přes tuto výhradu nalezneme společné znaky, kterými se kazatelství odlišuje od následujícího pobělohorského období. Z bohaté literární tvorby, dosud nevyužitě k podobnému cíli jako jeden z pramenů i pro zachycení celkového populačního klimatu v zemi, jsem soustředila porůznu roztroušené zmínky ve studii k tomuto tématu. Omezím se na rekapitulaci některých závěrů, k nimž jsem dospěla.

Myšlenky a názory Martina Luthera pronikaly do Čech nejdříve v překladech děl luterských kazatelů. Bylo to několik výkladů a postil Antonína Korvína, jejichž přehled nalezneme v dosud nejúplnější práci, věnované českým

postilám, z pera F. Hrubého.¹⁴ Jiným oblíbeným kazatelem byl Jan Spangberg (Špangberský), jehož *Postila česká* vyšla v roce 1546 a v mnoha dalších edicích.¹⁵ K výrazným domácím kazatelům tohoto směru náleželi Martin Philadelphius Zámorský, Jan Achylles Berounský, Václav Slovacius Turnovský, Blažej Borovský z Borovna a řada dalších. Z opačného tábora, nepřátelského Bratřím, je to např. Tomáš Bavorovský, vynikající kazatel, jemuž se dostalo čestného názvu „český Skarga“ podle dobového polského výmluvného kazatele Petra Skargy. Dobrým katolickým kazatelem byl Tomáš Rešel Hradecký, za „střední pól“ lze pokládat výklady Jiřího Dikasta z Mírkova, který od vyznání podobojí přešel na stanovisko protireformace.

Ocenění významu a hodnoty manželství je téměř u všech dáno postojem k celibátu. Z dějin bratrské Jednoty je známé, jakým vývojem prošel vztah k celibátní kázni v jednom, dost vyhraněném proudu české reformace. Přes rozdíly v hodnocení užitečnosti (ba nezbytnosti) manželství nepotlačují ani katolická kázání tohoto období jeho reprodukční účel a smysl, jsou pouze zdrženlivější. S přímým útokem proti celibátu, který se jinak staví i v lutersky orientovaných postilách přinejmenším do stejné roviny jako manželství, se setkáme u Špangberského, podle něhož veškeré velebení panictví a panenství je lidský výmysl zcela jiné podstaty, než se mu přikládá: Bůh k němu nevyzývá „skrze své slovo, ale lidé skrze lidská a svá učení a smyšlené chytrosti“. „Falešně se nábožníci touto řečí příkrývají a chrániti nemohou“.¹⁶ „Běda těm, kdo manželství zlehčují“, volá nejen Turnovský ale řada dalších. Zdůvodňují naprostou přirozenost tohoto svazku, varují před bídným, smutným osaměním bez opory a lásky, bez ulehčení mnoha těžkostí a svízelnů.

Mnoho místa věnuje, zejména reformační proud, podmínkám jeho zdaru jako trvalého svazku. Aniž se dotýkají přesné věkové hranice, bez rozdílu vyžadují, aby se neuzavíralo předčasně. Důvody, kterými argumentují, dokládají, že jim šlo nejen o ekonomické zajištění mladé rodiny, ale o její soudržnost: příliš mladí lidé nebývají dost rozumní a tolerantní, aby dokázali překlenout obtíže soužití, jaké se zhusta vyskytnou zejména v údobí přizpůsobování jeden druhému. Některé rady jsou velice konkrétní, tak např. Turnovský doporučuje zejména v této době co největší trpělivost a ústupnost.

Mnozí kazatelé stanoví celou škálu předpokladů pro vznik dobrého manželství a pořadí těchto nezbytností se samozřejmě u jednotlivých autorů postil liší.

¹⁴ HRUBÝ, F. 1901: *České postilly*. Praha, nákl. Jubilejního fondu KČSN, 320 s.

¹⁵ *Postylla česká na obzvláštní svátky celého roku k užitku křesťanské mládeži skrze Jana Špangberského, kazatele Northauzského, složená*. Prostějov, u Jana Günthera 1546. Předmluva datovaná 1542 (KNM 35 E 2).

¹⁶ ŠPANGBERSKÝ 1546, folio XXII.

III. Populační myšlení v předbělohorských Čechách

Nicméně na přiměřenosti věku trvají bez rozdílu náboženské orientace, což odpovídá objektivnímu zjištění, že věkově nerovná manželství byla velmi častá. Někteří velmi jadrnými slovy útočí na čtenáře i posluchače, když kárají tento nešvar, vyplývající z chápání manželství jako převážně ekonomického svazku.

Jednota náboženského vyznání se bezvýhradně předpokládá pouze v katolických postilách; je zajímavé, že v nekatolických je motivována jen obavou o možné různice mezi manželi a obavou o výchovu dětí: Ty se učí jen pokrytectví, není-li mezi rodiči shoda. Snášejí-li se a respektují-li se navzájem, není různost vyznání důvodem ani k rozvázání sňatku ani nepůsobí obtíže. Turnovský zahrnul do této tolerance všechna vyznání včetně Židů, neboť „obřízka nebo neobřízka lidí Bohu vzácných nečiní, a ku počtě Boží nenapomáhá, ale raději ostříhání příkazů božích“.¹⁷

Dalším předpokladem dobrého manželství je „poctivost úmyslu“, s nímž souvisí „slušné hledání druhé osoby“. Tedy nikoliv pokoutní, v hospodách „za konvičkami“ či s pomocí dohazovačů. Postily reformačního směru věnují neméně pozornost smilstvu v předmanželském vztahu, ale namnoze je jejich autoři posuzují s větším pochopením pro mladé lidi. Vzpomeneme-li rozhořčených kázání Rokycanových a přísného odsudku Chelčického, pak nám připadají úvahy z konce 16. a počátku 17. století prodchnuté mnohem smířlivějším duchem. Mnozí rozlišují vnější, farizejské přemáhání tělesné touhy posty, bděním, seabemrskáním, od „pravého“ – tělesným cvičením, prací a občasným „ujímáním pohodlí“ (Bavorovský, Kapito). Podle Berounského nelze dát všem lidem stejná pravidla: záleží přece na rozdílech v povolání, tělesné kondici a lidských silách. Turnovský nevidí nic nepřirozeného v „teplé náklonnosti“ k druhému pohlaví „tu kdo cítí, nehřeší, neb kdož jest ten, aby jak nějaký špalek toho naprosto prázden byl“. Tolik zavrhaná tělesná krása se u tohoto kazatele povznáší dokonce mezi požadavky „desatera předpokladů pro manželství“ jako osmý, s podrobným zdůvodněním, v němž se zamýšlí i nad vzhledem potomstva: „Ohyzdná žena“ mu připadá jako „tmavá lucerna a jako za kamny uprášený kachlík, z nížto škaredé a jí podobné děti rodí“.¹⁸ Toto vyzdvižení ženské pohlednosti kompenzuje předchozími požadavky: Musí být pilná, zbožná, dobrá hospodyně a dobrá matka.

K požadavku sexuální abstinence v době menstruace, po porodu a ve dnech církevních svátků v rámci biblického výkladu zdrženlivosti přibývá v reformačních postilách zřetelný ohled na zdraví ženy a dítěte. V této době se setkáváme

¹⁷TURNOVSKÝ Václav Slovacijs: *Vysvětlení prosté biblí malé*. Praha, u M. Pardubského 1615, díl I, výklad na epištoly Pavla ke Korintským, dále „Výkladové řeči masopustních“, řeč na pondělí (nepaginováno) (NK B 16).

¹⁸TURNOVSKÝ Václav Slovacijs 1615, díl I, f. 997.

s názory, které bychom mohli nazvat zdravotně – osvětovými a které se znovu vyskytnou až v době o mnoho vzdálenější. Zájem nejen o potomstvo jako vlastní cíl sňatku, ale o potomstvo zdravé jde u mnoha kazatelů velmi daleko a odráží i zdravotní situaci populace. Tak např. Zámorský přináší velmi konkrétní ponaučení a rady těhotným ženám, aby si nepřivodily nemoc přílišnou námahou a nešetností ke svému zdraví. Rázně odděluje čistotu tělesnou od duchovní, odmítá tvrzení, že by vůbec kdy byla žena nečistá, kárá pověry a kouzla, spojená s narozením dítěte a s péčí o rodičku. Radí matkám, aby včas vyhledaly lékařskou pomoc a to i v případech, které se zdají být nenapravitelné. Tak je možné „srovnat nožičku chromou v destičkách, prstečky srostlé porozřezati, prašiviny častým mytím sháněti, sehnutost v hrb přímým v kolébce kladením napravovati“ atd.

V pasáži o „nepodařilých plodech“ si všímá malformací jako jevu, který se prý v jeho době rozmáhá „jako v pustém poli hloží“.¹⁹ Třebaže jsem se setkala se zmínkami o malformovaných plodech i v jiných pramenech, u tohoto autora nalezneme podrobný výčet druhů (včetně syndaktylie a rozštěpu rtu) i konstatování, že nebyly příliš vzácným jevem.

O „příhodném lékařství dobrém“ se rozepisuje i Blažej Borovský z Borovna v parafrázi Lutherova výroku, vztahujícího se k péči o tělesnou schránku. Rozdílné názory má Dikast (Dykast) z Miřkova spolu s ostatními autory katolických promluv, pro něž jediným lékařem i lékem je víra, pokud se vůbec zdraví dotýkají.

Počtem dětí v rodině se většinou zabývají v obecné rovině: je jich méně, než by jich mohlo být, kdyby rodiče nebyli lakotní a vypočítaví (Špangberský, Bavorovský). Nejdále jde Bavorovský, který doporučuje bezdětným párům adopci.²⁰

Dost místa věnují kázání pokynům, jak vychovávat děti. Katolická kázání kladou větší důraz na poslušnost rodičům a respektování jejich vůle; reformační spíše slevují z tvrdých požadavků, jaké vyslovil o století dříve Rokycana. Častěji opakují přání, jaká vyslovil Jan Augusta: „Sluší se s dětmi dětinsky nakládati, ne trpce se s nimi míti“. Některá pravidla znějí i dnes tak rozumně, že by se mohla převzít do učebnic pedagogiky (pravidelnost v jídle a spánku, nepřekrmování, střídání přiměřené práce s hrou a s tělesným pohybem, bití jako pochybný prostředek, jímž se vychovávají jen pokrytci). V mnoha postilách se opakuje důrazný požadavek na vzdělání od časného věku, dokonce na vzdělání bez rozdílu stavu; nemá-li dítě vlohy, pak se má vyučit řemeslu.

¹⁹ ZÁMORSKÝ Martin Philadelphius: *Postilla evangelická*, I. vyd. 1592, f. 834-5 a 1117.

²⁰ Tomáše Bavorovského, *kazatele v Českém Krumlově a arciděkana kraje Bechyňského Postilla česká aneb kázání a vejklady na evangelia*, Olomouc 1557, f. 34 b).

III. Populační myšlení v předbělohorských Čechách

Epidemie a války zmiňují jako jev, s nímž je třeba se smířit, s běžným náboženským fatalismem. Nalezneme zde zmínky o moru (1582, 1599), o země-třesení (1590), o polomech, záplavách a jiných přírodních katastrofách, ale bez vztahu k populačnímu úpadku nebo růstu.

Celkově prostupuje předbělohorské postily tón, který je velmi příznivý lidskému množení. Je mnohem silnější u kázání reformačního směru, která jsou zároveň nejbližší denním starostem člověka, zajímají se o jeho zdraví, tělesné a duševní schopnosti mladé generace. Obrat k člověku, příznačný pro humanismus, stejně jako aktivní lidský zásah, nejen spoléhání na božskou vůli, je velmi cenný. Na toto dědictví mohl navázat i Jan Amos Komenský, který je pokládán za prvního myslitele výrazně propopulačního, stojícího velmi blízko západoevropskému merkantilismu.

Pozornost by jistě zasloužila i kancionálová tvorba, protože „zpěvy pobožné“, opakovaně zpívané při různých příležitostech, jistě zanechaly stopy v myslích posluchačů. Z katolických zmíním alespoň obsáhlý olomoucký kancionál, sestavený Janem Rozenplutem a vydaný v roce 1601, typickou ukázkou ortodoxního proudu. Autor, probošt kláštera ve Šternberku, si v úvodní dedikaci kardinálovi Františku z Dietrichsteinu libuje, jak se daří vyplenit herezi a „novotníky“, pozůstatky učení „Mistra Jana Husy Pražského“, takže „již velmi zřídka na některých místech v Čechách toliko se spatřuje“. V předmluvě k „pobožnému čtenáři“ nicméně přiznává, že také „bludaři“ se honosí svými kancionály a „písně své voškubané kokrhají.“ V řadě *písní modlitebních za církev* (s. 563, 571, 571-2, 589, 592, 598) považuje české kacíře za horší než Turky, přirovnává je k vlkům, doporučuje spálení knih kacířských, od ďábla uvedených, jenž „vždy útočí, skrz lidi hledá příčiny, jak by ji (církve svatou) podvrátil svou chytrostí“. V písni *O svátosti stavu manželského* (s. 136) přináší jen varování před cizoložstvím a porušováním závazku celibátu, v *Písni vejroční* jasně velebí panictví a panenství: „Tělesná svatba panictví porušuje a manželství v hříchu na svět syny rodí, k bídě a k práci je přivodí“ (s. 535).

Populace v pohledu světské literatury

Namlouvání, manželský a rodinný život se staly častým námětem i staročeského dramatu, z něhož do povědomí čtenáře vstoupil nejčastěji citovaný *Mastičkář*. Kromě něj existuje řada původních nebo převzatých her, které odrážejí i prvky, nemyslitelné ve „vysoké“ literatuře.²¹ Zachycují lidský život se všemi zvyky, je v nich humor, někdy dost obhroublý a nejednou i ostrá sociální kritika.

²¹ HRABÁK, J. (ed.) 1950: *Staročeská dramata*. Praha, Čs. spisovatel.

Komedie nová o vdově (1575), jejímž autorem je **Pavel Kyrmezer**, medituje o divném světě, v němž je „toliká nerovnost mezi lidmi“ a zaznamenává i přísloví „groš bohatému a dítě chudému“.²² Jiná z komedií, provozovaná žáky o masopustech, líčí namlouvání vychloubačného selského synka Valenty, kterému dá děvče košem poté, co na něm vyloudí pytel čočovice.²³ Hra *Selský masopust* (1588) sympatizuje s děvčetem, které se obratně vyhne nevídanému sňatku.

Námět manželské nevěry byl mnohokrát zpracován německy; česká verze zdramatizované hříčky italského původu má název *Polapená nevěra*. Byla patrně oblíbená, protože její látka byla zpracována také v lidové hře *Salička*, která se také provozovala o masopustu.²⁴ Dorotka si v ní stěžuje na muže, s nímž má „jen peklo a hoře“. Je starý, stůně, přes den „bublaninu dává, v noci pak ustavičně s lože vstává“. Chce si tudíž vynahradit s mladým, „co starc zmešká“ a když se nečekaně manžel vrátí, skryje milence pod necky, kde je ovšem objeven. Ze hry plyne mravní naučení, které vyslovuje podvedený manžel a které kupodivu neodsuzuje mladou ženu. Starc uznává, že „v kterém manželství není rovnosti, nemůže tu být ani svornosti“. Proto si mají vzít z jeho případu lidé odstrašující příklad a starci se nemají ženit s mladými.

Silnou sociální notou je prostoupena *Tragedie aneb hra žebračí* (1573), z níž český překladatel vypustil historiku o frejří, která se mu zdála být příliš frivolní, „aby nevzbuzoval zlé žádosti“. Poznává, že čtenář, lačný takových věcí, jich najde dost v *Májovém snu Hynka z Poděbrad*.²⁵ Mimoděk tím připomněl jednoho z nejvýraznějších renesančních literátů, zatracovaného po staletí jako „nejnecudnější“, překladatele jedenácti novel Boccacciova *Dekameronu* a autora stovek veršů i didaktických próz. Syn „husitského krále“ Jiřího z Poděbrad Hynek (1452-1492), zcestovalý a všestranně vzdělaný člověk, byl příliš svéráznou osobností než aby mohl dojít milosti svým vztahem ke kléru, zdravou smyslností, živými, ale také nemilosrdnými charakteristikami lidských typů. Připomeňme jeho *Verše o milovníku*, které staví ženu nad muže pro její citovou upřímnost a nesobeckost, ale také *Stesk na ženitbu*, v němž si od plic ulevil nad kdákavou slepicí, ztrpčující život tomu, s nímž ho „sám čert oženil“. Jenomže nebylo těžké uhádnout, komu straní ve skladbě *Ctnost*, marně přemlouvající mladíka ke zbožnosti, nebo v *Rozprávce o paní Salomeně*, provdané za muže, kterýž „netoliko tak pěkné paní jest hoden, ale dobré svině hoden nebyl“. Vyznal se v prostředí dvora, právě tak města i vesnice, byl vtipný, kritický až sarkastický. To se neodpouští, stejně jako se neodpustilo **Řehořovi Hrubému**

²² Tamtéž, s. 110.

²³ Tamtéž, s. 150 n.

²⁴ Tamtéž, s. 201 n.

²⁵ Tamtéž, s. 209 n.

III. Populační myšlení v předbělohorských Čechách

z Jelení (+ 1514) když usoudil, že témata, která „ač hanebná a mrzká, nic nemohú uškodit poctivému člověku“. Nadto Hrubý překládal „pohanského“ Cicerona, uvedl k nám Erasma Rotterdamského *Chválu bláznovství* v českém jazyku, aby toto dílo mohli číst i „sprostí a neučení“. Evropský humanismus nemusel bušit v Čechách do zavřených dveří, naopak.

Vztah k českému jazyku jako k tomu nejcennějšímu, co je nutné zachovat, má-li národ žít, a láska k zemi, kterou obývali dědové, je nejvýraznějším pojítkem jednotlivých představitelů latinsko-české vzdělanosti a národní literatury na území českých historických zemí. Práce Josefa Tříšky, předního znalce středověké latinské a české literatury, literatury českého humanismu ale i barokní tvorby, přinesly bezpočet důkazů o vzdělání a kulturním rozhledu našich předků, o kontinuitě s významnými plody evropské kultury a o živém kulturním dění v nejrůznějších oblastech Čech, Moravy a Slezska. Dokazují zároveň, že to nebyli ojedinelí osamělí tvůrci, tvořili dost početné družiny, navzájem se znali a stýkali, národnostně byli tolerantní.²⁶

Po období středověké rétoriky, poezie a fabulistiky přineslo 16. století a počátek následujícího století humanistickou poezii na domácí půdě. Vztahy k lidským osudům, společenská družnost, vztahy k přírodnímu prostředí a místním tradicím dominují v obsahovém bohatství této tvorby a bádání přineslo pozoruhodná svědectví o tom, jak velký byl okruh těchto lidí, z nichž mnohé lze považovat za výrazné osobnosti své doby. Povoláním byli většinou kněží a učitelé, ale i drobní šlechtici, úředníci a hospodářští správci, písaři i lidé jiných zaměstnání, kteří po sobě zanechali odkaz v podobě nesčetných básní, alegorií, novoročních a příležitostných přání (tzv. „symbola“ latinská i česká), blahopřání k narození dítěte, ke sňatku, kondolencí k úmrtí a nekrologů. Z dalších témat to byly básnické popisy jednotlivých pamětihodností kraje i celých měst. Historik populačního myšlení nalezne mezi nimi sentence o životě a smrti, manželství poprvé uzavřeném i o dalším sňatku po ovdovění. Je to půvabné čtení, nepostrádající vtip a originalitu. Pisatelé namnoze vládou jak dobrou latinou tak dokládají bohatství slovní zásoby a svěží obraty tehdejší češtiny, posuzujeme-li je po formální stránce. Obsahová je po nás zajímavější.

Se zármutkem, bídou, strachem a soužením vezdejšího světa je smiřuje vyhlídka na „věčnou odměnu“ tomu, kdo je pamětlivý „boží regule“, žije poctivě a bohabojně, „hová dní přítomnému“, ale při tom je pamětlivý „posledních věcí“. Zármutek a bolest rodičů nad odchodem malých dětí a „spanilých mládenečků“ přece jen vyvolávaly otázku, zda i toto je boží záměr, dopadá-li osud tak krutě na nevinné, kteří ještě ani nestačili zhřešit. Variace na častá středověká rozmlouvání člověka s personifikovanou smrtí, která si oběti nevybí-

²⁶ TŘÍŠKA, 2000: 69.

rá, jsou v evropské literatuře běžné a setkáme se s nimi i v českém prostředí. Docházejí k témuž závěru: Netruchlete nad úmrtím svých drahých, je to boží vůle, které se nemůžeme protivit, čeká je blaženost věčná.²⁷

Názor na ženy a jejich postavení je v tomto druhu literatury jednoznačně příznivý, nic jiného nelze u gratulací také očekávat. Skladba společensky nejvýznamnějšího humanisty severovýchodních Čech **Mikuláše Jeremiáše Třebechovického** (1578-1645), inspirovaná řeckým básníkem Fókylidem, je naproti tomu tak ostrá v charakteristice „druhů žen“, že stojí za to z ní uvést alespoň malý citát. Byla složená ke svatbě bakaláře svobodných umění Václava Vodičky v roce 1598 a přirovnává jeho nevěstu k pilné včelce, jedinému druhu manželek, s nimž je možné bez nebezpečí vstoupit na společnou cestu životem.

„První druh se rodí ze včel, sběratelek květů, a ten je milý muži, prospěšný domu a věrný Bohu. Druhý se zrodil ze sviní, sbírajících žaludy, je plný bláta nejinak než špinavá špína oplývá špinou. Třetí se zrodil ze psů, ale i ten se vyznačuje špatnými mravy a je nepříjemný vlastnímu muži. Čtvrtý druh plodí kůň; tato žena je pyšná na věno své krásy, miluje marnivé řeči i marnivé radovánky.“ Potud Fókylides, Mikuláš Jeremiáš Třebechovický seznal Ludmilu, dceru českobrodského měšťana Martina Nápravníka, příslušnou k prvnímu druhu žen a přeje příteli: „Vyrovná se včelám a dále nechť ti do dlouhých pozdních let přináší z tvrdé práce čistý med. Nechť je ti milá a prospívá tvým záležitostem, nechť je nadějí a vírou věrná nebeskému Otci. Toto přání jí i vám společně přináší ze srdce naše Múza: Kolik včel sbírá v létě na květech a kolik jich přináší voskové dary, tolik prospěchu ať vydá na zemi a spíše na nebi laskavost Páně k vašemu sňatku“.²⁸

Český humanistický historik **Jan Kocín z Kocinetu (1543-1610)**, ovlivněný Jeanem Bodinem, je známý spíš svými teoretickými úvahami nad úkoly a cíli dějepisného zkoumání a spiskem o moru z roku 1582. Ve své „Abecedě pobožné manželky“ z roku 1585 podal svou představu manželství v duchu soudobého nabádání k nezbytným ctnostem, které zaručují úspěch a trvalost svazku. Stačí, podle něj, aby žena byla „zdravá, těla způsobného a raději k ctnostem nežli k hříchu podobná.“ Krásu ženy pokládá jako většina moralistů za svod, ovšem neměla by doma chodit „ušoupaná a ukálená jako svině, rozprostovlašená jako příšera, odhalená i obnažená jako nevěstka“ (s. 71). I Kocín běduje nad sňatky, uzavíranými pro věno a zdá se mu, že „dnes lidé předně a nejvíce toto hledají, by třeba zjevnou nevěstku, chromou, polámanou babku shnilou a prožluklou sobě pojítí měli...“

²⁷ Rozmlouvání smutné a naříkání člověka s smrtí, TŘÍŠKA, 2000: 111.

²⁸ TŘÍŠKA, 2000: 83.

III. Populační myšlení v předbělohorských Čechách

Z roku 1584 pochází pozoruhodný spis s názvem „Čest a nevina pohlaví ženského“, jehož cílem bylo „postavit se proti hanlivým a nestydatým řečem“, jaké vedou někteří proti ženám a manželství. Je to rozmluva mezi Dobromírem a Kazimírem „o bezpráví a křivdě, kteráž se pohlaví ženskému nevině děje.“ Na příkladech z bible a z antické historie dokládá Dobromír, oponent misogyna Kazimíra, že lze shledat mnohem více žen statečných, moudrých, pracovitých a věrných než těch z opačného konce. Ano, žena musí být poslušna muže, „ale však poslušenství toto nesluší tak tence natahovati, jako by ženy za onuce a otrokyně držány býti měly, po nichž by muži i nohama šlapati mohli: tak jakož někteří nevypitvaní bloudí a bezbožní muži svých manželek velmi málo sobě váží a pokládají daleko méně než mnohý svých nájemných děvek...“ „A takoví muži hodni jsou, aby svině, tisty a kočky a ne ženy spravovali: ano, nejsou hodni, aby se jim která dobrá žena dostati měla,“ uzavírá spravedlivě rozhořčený pisatel (s. 151).

Památníky

K přiblížení názorů na manželství, lásku a sex lze použít i netradičních dosud nevyužitých pramenů, jakými jsou např. šlechtické památníky. Hodnota výpovědi o problémech, které vyplňovaly rámec života jedné společenské vrstvy, neklesá tím, že určitou část zápisů můžeme považovat za klišé a módní náměty. Jsou to pro období 16. a první polovinu 17. století motivy antických bájí, oblíbené vyobrazení Štěstěny-Fortuny, zdůrazňování osobních vlastností jako je odvaha, síla, statečnost v boji, opatrnost při volbě přátel a potlačování prchlivosti. I tak je možné, při velkém počtu dochovaných památníků, postihnout určitou kategorii hodnot, představu toho, jak by měl vypadat život a reakci na to, jak vyhlíží ve skutečnosti.

Pokud jde o rodinu a rodinné štěstí, našla jsem v dostatečně velkém souboru jediné vyobrazení početné rodiny kolem stolu. Námět manželského svazku a vzájemné věrnosti se v nich vyskytuje častěji. Bývá symbolizován obrazem dvojice, která si podává ruce, drží se za ruce či je vkomponována do uzavřené životní dráhy, znázorněné cestou a kruhy.

Verše Jiřího Svěchiny z roku 1619 vidí manželství jako „rozkošnou a plodnou zahrádku“, v níž je „statečná a ctnostná žena nad perly a zlato“: přirovnává je ke šťastné lodi, přivázející do přístavu zboží.²⁹

Mnohem častěji se ale setkáme s mileneckým párem v textu i v obraze, nezřídka i s manželským trojúhelníkem. Památníky byly soukromým rukopisným ilustrovaným dílkem pro potěšení majitele a okruhu jeho známých. Erotika zde měla volné pole ničím necenzurovaného uplatnění od vyobrazení cudně

²⁹ ZÍBRT, Č. 1907: *Nápisy ze staročeských památníků*, s. 76.

zahalených žen až po neoděné milenky, někdy v dost lascivních pozicích. Texty, které doprovázejí vyobrazení, střídají oslavu něžné lásky, často neopětované, s vysloveně necudnými veršičky.

„Kdyby bylo všechno nebe papírem a všechny vody inkoustem, ještě by nevypsali ženskou lásku“, vzdychá autor zápisu v památníku Zikmunda Petra Feferiuse, pod který vzápětí vepsal jiný autor dodatek: „Jako ty čistě v hrdlo lžeš, ani se neoblízneš, má milá hubo!“³⁰ V památníku Viléma Kunáše z Machovic najdeme na stejné téma verše spíš cynické: „Já miluju, jinej jedná. Proč mládenec pannu líbá, domnívá se, že je růže ? Polib ji v řiť, bude jedna kůže. Všude je tělo, rovně v řiť jako v čelo“.³¹ A Adam Horčice připojil do téhož památníku drsné vyznání: „Panna pěkná, bílá, červená, podobná k růži, nic jí neškodí, když ji roztahuju chlupatou kůží“. Z téhož památníku pochází i povzbuzení příliš nesmělého milovníka, od něhož se očekává i odměna za lásku: „Neutíkej, kavalíre, co se tak lekáš ? Jak sem tě dávno žádala, vrať se zas, vybouchej mi notně tašku, koupímť na šaty damašku a spasovaný přemovaný plášť, a ještě sto dukátů zvlášť“.³² Jak je vidět, potěšení bývala i dost nákladná záležitost.

Ani věkově nerovné sňatky nezůstaly bez povšimnutí: Bernard Věžník z Věžníku varuje před svatbou „pro věno neb pro statek“ a Ludvík Zásadský nabádá stařenu, aby nezáviděla mladici – ona si také přece v mládí vzala „jonáka“, ať tedy přeje „mladou mužnému“. „Nic nepomůže babice, zlato ani statek k milosti“, dodává na adresu mladíka, váhajícího mezi bohatstvím a láskou.³³

„Cave mulierem“, zapsal Georg Erhardt von Gieck, zatímco Jiří Adam Hofer projevil jiný názor: „Gott im Herzen, die Liebste im Arm, vertreibt viel Schmerzen und macht fein Warm!“³⁴ A další soudí, že pěkné ženy jsou tu kvůli vojákům a ne kvůli farářům, proto prý se stal vojákem, nikoliv mnichem.³⁵ „Pěkný kuň, pěkný boží stvoření, jest mýho srdce voveselení“, přiznává Jiří Lukavský ze Rženic.³⁶ Arnošt hrabě Salm se obrací ke Stvořiteli s naléhavou prosbou: „Ach, Gott im Himmel, beschenk mir ein Schimmel, ein so schön Jungfrau an mein Seiten, so hab´ ich Tag und Nacht zu reiten“.³⁷

³⁰ ANM, Rukopisy, b. č. 12, II A 10, f. 93.

³¹ Tamtéž, b. č. 1166.

³² Tamtéž, f. 128 a 191.

³³ ZÍBRT, Č. 1907: 97 a 133.

³⁴ ANM, Rukopisy, b. č. 18, Millauerův přepis zápisu z památníku Hofera von Lobenstein, f. 148.

³⁵ Tamtéž, zápis z památníku Truchses von Wetzhausen, I, f. 219.

³⁶ Tamtéž, VI, f. 131, zápis z roku 1628.

³⁷ Tamtéž, I, f. 92, Salm Ernest Graf zu Regensburg, zápis z 23. 6. 1648.

III. Populační myšlení v předbělohorských Čechách

„Kdo nemá potěšení z pěkného koně, ostrého meče a krásné ženské, ten nemá žádné srdce v hrudi“, praví zápis v památníku Jakuba Zinnenburga.³⁸ Ačkoliv tu nalezneme i výlevy zbožnosti, někdy až svatouškovské, nejčastěji se v nich řeší spor „ducha“ a „těla“ tak, jak to vyslovil svým zápisem Kryštof von Breda: „Miluji Boha a svou ženu, onu pro tělo, toho zas kvůli duši“. ³⁹

Ač nechci budít dojem, že památníky, které mají ve svém úhrnu cenu jak dokumentární tak výtvarnou, byly soukromou pornografií této společenské vrstvy, poslouží i jako obrázek svého druhu. Jejich majitelé žili válkou, bylo v nich hodně nedůvěry v přízeň osudu, věrnost a spolehlivost přátel. „Věř, věda komu“, opakuje se v mnoha obměnách v každém z památníčků. Stereotypní jsou rovněž připomínky smrti, její neustálá hrozba a blízkost konce, strach ze zchudnutí a z osudu žebráků. Tím víc je v nich touhy po momentálních prožitcích a láska v jejich osobitěm podání (kromě pití a jídla) takový požitek poskytovala. Staví ji před oči slovem i obrazem, který je poněkud v protikladu k tomu, co slýchali z kazatelen. Ne nadarmo si všichni mravokárci stěžovali na to, že nejvíc neřestí vládne tam, kde je k tomu příležitost a peníze.

V prepisech Čeňka Zírta jsem se setkala i s narážkou na Němce, je to ale spíše ojedinělý zápis, jehož autorem byl Theodor Hök: „Mol v drahém rouše, živá ryba na suše, vlk mezi kozami, žák mezi pannami, kozel v zahradě, Němec v české radě – muž tomu každý rozuměti, že ty věci bez shody nemohou býti...“

Hodnotová škála šlechtice, jak nám ji demonstrují zápisy v památnících, je dost jednoznačná: Láska, dost peněz, dobrý kuň a zbraně, dobré jídlo a pití. Z nutných „duchovních“ hodnot neustále zdůrazňovaná čest, věrnost, přátelství a víra, že se s boží pomocí nakonec dostaví vše, co tento ideál života vytváří.

„Pilná, poctivá a krásná“ má být v jejich představě žena. Věrnost většinou nepředpokládají, patrně pamětlivi vlastních zkušeností: „Pán Bůh štěstím vládne, místo panny Sybilly Elišku dá mně“, doufá Diviš Henikar a jiný se posmívá představě, že by muž a žena byli v manželství jedno tělo: „Kdyby to tak bylo, jak lidi povídají, že muž a žena jedno tělo mají, i proč pak muž nečuje, když mu jiný ženu confertíruje?“ ptá se Jan Častolar Dlouhoveský.⁴⁰

Nakonec je patrně spolehlivější dát přednost majetku i před krásou a urozeností, protože „urozenost, krása, umění, za nic nestojí, když peněz není“ a „ženské lásce, panské přízni, aprílovému počasí, kartám a kostkám“ se stejně nedá věřit.⁴¹ Nejjistější je neženit se, jak nabádá i nápis na početním groši

³⁸ Tamtéž, III, f. 93, zápis z roku 1628.

³⁹ Tamtéž, V, f. 10, zápis z památníku hraběte Augustina de Bois z 19. 6. 1672.

⁴⁰ Tamtéž, b. č. 1166, f. 191.

⁴¹ Tamtéž, b. č. 12, II A 10, f. 96.

jáchymovského mincmistra Georgha Geizkhoflera z roku 1577, ale i tento pán se nakonec podvolil zvyklosti.⁴²

Starosti o to, zda je populace mnoho či málo, si šlechtici, alespoň v tomto druhu písemných památek, nepřipouštějí. Válku a mor konstatují mezi hrozbami, kterými Bůh trestá bujně lidstvo, v jednom případě se mor přivolává na hlavu licoměrníka, který do očí chválí a po straně pomlouvá. Obrazový doprovod dotváří toto zajímavé, i když značně jednostranné zrcadlo doby.

III.4. Právní předpisy a populace. Teorie a praxe. Kontracepce, potraty, vraždy novorozeňat

Otázkou, jak se vypořádalo trestní právo s problematikou manželství, předmanželského sexuálního života a s populační reprodukcí v manželství i mimo ně, se zabývala právní historie. Zvykové právo se jen zvolna přizpůsobovalo ustanovením práva zaznamenaného a shrnutého v zákoníky, v tom se nelišila situace u nás od poměrů v západní Evropě, kam naše země svým kulturně-historickým vývojem náležely. Zcela samostatnou kapitolu tvoří vývoj městského práva.

Omezenou právní způsobilost ženy nejlépe vystihuje nesvoboda uzavřít sňatek proti vůli rodičů nebo příbuzných. **Kniha Tovačovská** ze druhé poloviny 15. století hovoří nejen o ztrátě věna, ale o pomstě podle obyčeje v zemi. Jaký druh pomsty, nerozvádí ani **Kniha Drnovská**, ale mohl to být i trest smrti.⁴³ *Práva zemská česká* Ondřeje z Dubé mluví pouze o ztrátě věna podle starého práva. Svolení matky nestačilo k tomu, aby se neposlušná dcera vyhnula trestu. Výslovně o tom píše **Kniha Tovačovská** v kapitole 163: „Ačby která děvečka sama se vdala bez otcovy nebo nebo jiných přátel vuole, by pak i mateřina vuole v tom byla“. Stejně tak **Obnovené zřízení zemské** zakazuje vdát se proti vůli otce nebo poručníka a nazývá takové jednání „neslušným přestoupením“, které je nutno trestat.

Trest později nejčastěji znamenal ztrátu věna a dědického práva; neuposlechnutí se považovalo za urážku rodiny a sourozenci se zhusta ochotně zříkali takové černé ovce, protože více dědili. Jen urozené dívky se mohly odvolat ke králi a toto právo jim zaručoval již *Majestas Carolina* (článek 127) i *Zemské zřízení vladislavské* (čl. VI, 492). Neudržitelnost přísného požadavku otcovského souhlasu vedla v pozdějším *Obnoveném zřízení zemském* k zásahu do bezvýhradné otcovské autority. Hrozí se v něm naopak trestem rodičům, kteří

⁴² „Hütte dich, Nar, nimm kein Weib!“ (střez se, blázne, než se!) POLÍVKA, E. 2003: *České početní groše, žetony, kovové známky*. Praha, Česká numismatická společnost, s. 42.

⁴³ *Kniha Tovačovská*, Brno 1868. *Kniha Drnovská*, Brno 1868. Ed. BRANDL, V.

III. Populační myšlení v předbělohorských Čechách

by chtěli násilím nutit dítě k manželství a vyhrazuje panovníkovi právo rozhodnout o nároku na věno.⁴⁴

Vdova měla trochu výhodnější postavení než svobodná žena jak v rozhodování o dalším sňatku tak o svém majetku. Složité majetkoprávní vztahy v bývalém i následném manželství činily ale tuto svobodu dost pochybnou, jak dokládá historie. Kromě toho byly vdovy znevýhodněny v možnostech uzavřít další sňatek po úmrtí partnera mnohem více než vdovci: Zatímco vdovci se ženili velmi brzy po ovdovění (většinou i kvůli osiřelým dětem) a to se ženami mnohem mladšími, vdovy s dětmi nalézaly příležitost k novému sňatku obtížněji nebo ji nenalezly vůbec. Výjimkou byly zámožné vdovy, tam pak mnoho nezáleželo ani na jejich věku.

Zachovat panenství do sňatku byla povinnost i vůči rodině: Při dokázaném „porušení cti“ ztrácela dívka i v tomto případě nárok na věno i dědická práva, což bylo přece jen milosrdnější než původní ztráta hrdla pro ni a pro svůdce. Osočit z přestupku bylo jistě snadné a právní řády věnují značnou pozornost „zjištění poctivosti“. Podle Všehrdova sepsání práv se takové ohledání provádělo v soukromí, pověřenými „poctivými ženami“. Když se zpráva ukázala mylnou, panna se „opatřila poctivostí“ a šířitelé nepravdy byli potrestáni pokutou nebo vězením.⁴⁵

Velmi přísně se odedávna trestalo znásilnění, v pozdějších pramenech rozlišené na „defloratio virginis“ a „opressio mulieris“. Žena ovšem musela křičet a volat o pomoc, o tomto „úpění“ měli být vyslechnuti sousedé. Zákoníky pamatovaly na situaci, kdy se čin odehrál na odlehlém místě. V takovém případě bylo nutné hned po činu si stěžovat lidem, ukázat stopy po obraně a stačila výpověď těchto svědků pod přísahou.⁴⁶

Právní předpisy se zabývaly i určením zletilosti, nikoliv v souvislosti se sňatkovým věkem, ale s majetkoprávními záležitostmi. **Viktorin Kornel ze Všehrd** v pasáži o určení dospělosti rozlišuje „léta přirozená“ a „králem daná“. Nespolehalo se na výrok rodičů pro možnost chybného údaje nebo úmyslného zkreslení při udávání zletilosti sirotků. Sekundární pohlavní znaky byly dlouho určující při posuzování zletilosti: u chlapců ochlupení ohanbí, nejen vous, který může chybět i na bradě, u dívek se zmiňuje jen vývin prsů. Stranou kupodivu zůstává menstruace, která jako kritérium zletilosti není uváděna nikde. Ani tak

⁴⁴ MALÝ, K. 1979: Trestní právo v Čechách v 15. – 16. století. Praha, UK, 262 s.

⁴⁵ M. Viktorina ze Všehrd *O právích země české knihy devatery*. Ed. JIREČEK, H. Praha Všehrd 1874, s. 310.

⁴⁶ *Práva městská Království českého a markrabství moravského od M. Pavla Krystyana z Koldína*, ed. JIREČEK, J., Praha, Všehrd 1876, 5. vyd. MXXIX a MXXX-MXXXI hovoří o stětí mečem, stejně přísná ustanovení obsahoval již *Majestas Carolina*, článek 38 a 83.

nebylo jednoty: zatímco Kornel ze Všehrd počítá zletilost u hochů od 12 a dívek od 14 let, pozdější Koldínova práva posunují tuto hranici na 15 let pro dívku, na 18 let pro muže.⁴⁷

Nejpodrobnější pasáže, týkající se manželských vztahů, sexuálního života a jeho následků mají právě tato městská práva **M. Pavla Kristiána z Koldína**, jejichž první vydání pochází z roku 1581, ale přijetí se datuje teprve od roku 1600 po celém království. Jsou výrazně propopulační: zdůrazňují význam manželství pro společnost, nad nímž mají držet ochrannou ruku nejen právo, ale každé město, každá obec. Byť uznávají, že by manželství měla být svobodná, „mezi všemi lidmi, bez všeho přinucení“, jedním dechem stanoví, aby byla uzavírána jen se souhlasem rodičů, poručníků nebo jiných osob, „pod jejichžto ochranou, správou nebo mocí by byli ti, kteří chtějí v ně vstoupiti.“ Jako důvod se uvádí, že manželství uzavíraná svévolně se zřídka kdy vydaří a ostatně Bůh tomu chce, aby se děti řídily vůlí rodičů.⁴⁸

Zevrubněji než ostatní zákoníky se zabývá „zakrytím hanby“, jestliže předmanželský styk nezůstal bez následků. Právo označit milence příslušelo podle Koldína jedině pannám či vdovám, které se do té doby „chovaly poctivě“. Jestliže obviněný nemohl přísahat, že s nimi neměl styk, byl povinen vzít si ji za manželku i když se do té doby zdráhal. Ženatý byl trestán za cizoložství stejně jako žena, která se s ním dopustila smilstva. Takový způsob zjišťování paternity nesl ovšem značné riziko pro odpůrkyni: složit přísahu znamenalo zároveň očištění jmenovaného a rameno práva dolehlo pouze na ženu, které přitížilo ještě křivé obvinění. Jistě se nedalo spoléhat na to, že hrůza z hříchu křivopřísežnictví u každého přemůže hrůzu před nevídaným otcovstvím a závazky.

Zvykové právo se dalo jen obtížně smířit s psaným v tak zakořeněném nároku oklamaneho manžela či otce svedené dcery na beztrestné zabití svůdce. Vztahovalo se dokonce i na beztrestné usmrcení dcery či manželky, přistižené při cizoložství, jen poněkud omezené povinností přivolat svědky, kteří by takovou „nešlechtnost“ dosvědčili. Marná byla všechna smírná kázání o odpouštění viníkům, když rameno světské spravedlnosti tuto brutalitu právně podporovalo. Mordy byly ostatně na denním pořádku a Koldínův zákoník přesně rozlišuje mezi „vraždou“ a „zabitím“. Trestal se i zlý úmysl při nedokonané vraždě, nabádání k ní nebo spoluúčast na ní.

Historická sociolingvistika dokládá bohatou škálu výrazů pro pojem vraha a lidí, nešťtících se zabíjení či úkladné vraždy.

Rozvod byl v plné shodě s katolickou církevní doktrínou neproveditelný a nepřipustný. Zákon připouštěl nanejvýš odchod dočasný a to z velmi

⁴⁷VIKTORIN ZE VŠEHRD, V, 45, s. 253-254 edice, *Koldínova práva*, s. 511 edice.

⁴⁸Tamtéž, s. 101.

III. Populační myšlení v předbělohorských Čechách

závažných důvodů, lapidárně zahrnutých pod pojem „nekřesťanské zacházení“. Jestliže poté žila žena u přátel nebo v bývalé rodině „pocitivě“, neztrácela nárok na svůj podíl majetku, „poněvadž jí manžel nemírným trestáním k tomu (odchodu) příčinu dal“.⁴⁹ Majetkoprávních nároků pozbyla, jestliže odešla od manžela bez závažných příčin, odmítla opatrovat jej v nemoci, hanobila jeho pověst, „s jinými hodovala a nocovala mimo dům, chovala se nepocitivě a přidržovala se neřádných lidí.“

Rozlišení lidí na „řádné“ to jest zachovalé a „neřádné“ se objevuje ještě v souvislosti s výběrem partnerů. Jiný oddíl tohoto zákoníku (1052) přímo doporučuje vyloučení „osob neužitečných“, mezi něž počítá „stupky, čtveráky, bubeníky, pištce, židy, rasy, biřice, kejklíře, žebráky a jim podobné.“ Městu a každé obci musí záležet na složení, nejen na počtu obyvatelstva, tak, aby se zaplňovaly jen lidmi „šlechtnými a dobře zachovalými“. Nikdo nemůže podle Koldína těmto vyvržencům na okraji společnosti bránit, aby se ženili a vdávali, ale jen mezi sebou, nemají se mísit s ostatními.

Pestrá společnost „nešlechtných družin“ se skládala kromě lidí na pokraji zákona nebo přímo v konfliktu s ním i z potulných part sezónních dělníků. Patřili sem i „lidé poběhlí“, kteří se z nedostatku pracovní příležitosti snadno ocitali ve společnosti povalečů, „ležáků“, násilníků a „pokladačů“ neboli podvodníků. Při poměrné volnosti pohybu, větší, než se dosud soudilo, a dost velkém „akčním rádiu“ band skýtala koncentrace takových lidí ve městech i jejich migrační pohyby po venkově samy o sobě nebezpečí. Od policejních opatření, směřujících od poloviny 16. století hlavně proti krádežím a banditismu, bylo třeba přejít i ke stíhání nezaměstnané chudiny a od osmdesátých let 16. století se problémem pauperismu začíná zabývat i literatura (Hossius, Kyrmezer, Lomnický z Budče a řada anonymních autorů). Nepřekračující rámec předchozího běžného středověkého moralizování, které hledalo hlavní příčiny bídy u části obyvatelstva v lenosti a rozmařilosti, v nechuti pracovat, i kdyby co na práci měli. Takových lidí se najde dost v každé společnosti a v každé době. Nejdále jde volný překlad spisku francouzského teologa Ondřeje Hyperia, vydaný v roce 1592 Veleslavínem, v němž se objevuje návrh na využití pracovní síly žebráků a tuláků ve výrobě, zejména textilní, a jejich donucení k práci.⁵⁰

⁴⁹ Tamtéž, oddíl CXLV, s. 105 edice.

⁵⁰ PETRÁŇ, J. 1964: *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*. Praha, s. 224-240. MAUR, E. 1974: Populační teorie a populační politika v českých zemích za feudalismu. In: *Demografie* 16, č. 2, s. 137. Postupné vypracování systému, jak oddělit žebráky a tuláky od společnosti, popsal pro západní Evropu nejpodrobněji M. FOUCAULT, zejména v práci *Histoire de la folie a l'age classique*, z níž čerpá další ze západoevropských autorů DELUMEAU, Jean 1999: *Strach na Západě ve 14. -18. století. Díl II. Obležená obec*, s. 271-275. Koncem 16. století existoval v Amsterdamu již „Spinhuis“ („dům, kde se tká“),

I v policejních opatřeních se střetal zájem panovníka a sněmů, které chtěly v první řadě zajistit bezpečnost v zemi, se zájmem podnikatelů (ať už měšťanů nebo majitelů panství), pro které byla stálá rezerva sezónních dělníků nezbytností.

Snahy o praktické zásahy proti růstu pauperismu se odrážejí v poddanských rádech a instrukcích, bránících čeledi uzavřít sňatek před odsloužením povinných let. Hlavním účelem bylo zajistit dostatečný počet pracovních sil pro panské dvory, ale dodržet i nepsanou zásadu, přípustnou ostatně i v homiletice, že sňatek není možné uzavřít bez předchozího zajištění existenčního minima.

Do konce 17. století však nesoulad mezi populačním růstem a růstem ekonomickým se neprojevoval v českých zemích natolik výrazně, aby nějak ovlivnil populační myšlení. Nebyly zde podmínky pro vznik otevřeného antipopulacionismu v podobě, jakou jí vtiskl např. v Itálii Giovanni Botero, nejvýraznější z předchůdců Roberta Malthuse. Znamky relativního přelidnění byly tak nepatrné, že nedaly vyrůst obavám, podobným vlně populačního pesimismu v Anglii z období vrcholné renesance. Rozvíjela se dvě velmi výnosná odvětví zemědělské výroby – obilnářství, schopné zásobit vlastní zemi a přebytky vyvážet po Labi a Dunaji, a pivovarnictví. Zbožní výroba velkostatků se orientovala hlavně na udržení poptávky na vnitřním trhu. Čechy byly nejen „zemí obilnou“, ale i zemí, kde kvetla řemesla a obchod.

Právní předpisy znamenají nicméně jen normy, kterých bylo možné se dovolávat a respektovat je či porušovat. O tom, jak vyhlížela praxe, nás informují jiné prameny, z nichž pracně vytváříme představu o každodenním životě. Neodbytně vyvstává otázka, zda po celé tzv. předstatistické období existovala skutečně ničím neregulovaná plodnost u většiny obyvatelstva, jak dalece byla známá a rozšířená abortiva, jak často docházelo k záměrně vyvolaným (indukovaným) potratům a zabíjení nevídaných plodů.

Současné světové přehledy dějin antikoncepce, s výjimkou starší práce anglického lékaře Normana Himese, se zabývají především dějinami církevní politiky vůči kontracepci, opírají se o soudobou homiletiku, literu oficiálně platných církevních kánonů a řídké zmínky v necírkevní literární tvorbě, lékařské práce, pokud se dotýkají této tematiky. Zabývala jsem se problémem ve studii, v níž jsem shrnula i dosud málo využitě prameny, jakými jsou pro naše území knihy útrpného práva, lékařská literatura a soudobá kázání.⁵¹ Sledování

předobraz pražského Spinnhausu, který soustředil práce schopné žebráky a tuláky v budově na Rejdišti téměř o dvě staletí později. Zároveň vznikaly v Evropě i všeobecné nemocnice, určené k internaci invalidní a nemocné chudiny.

⁵¹ ŠUBRTOVÁ, A. 1990: Kontracepce, aborty a infanticidia v pramenech předstatistického období. In: *Historická demografie* 15, s. 3-46.

III. Populační myšlení v předbělohorských Čechách

meziporodních intervalů, byť je již umožňuje excerpte matričních záznamů, nepovažují za zcela průkazné z prostého důvodu: na neobvyklých intervalech mezi jednotlivými porody se mohly podílet i okolnosti, které nelze přesně zjistit (amenorrhoea v době podvýživy, neléčené záněty rodidel, pohlavní choroby i zcela prozaické vlivy jako bylo odloučení žen od mužů v období častých válek a nepokojů v zemi). Došla jsem k závěru, že kromě koitu interruptu jako nejčastěji používané kontraseptivní metody byla známá a běžně praktikovaná celá řada způsobů, jak zabránit početí a nebyly řídké případy potratů, vyvolané rostlinnými abortivy spolu s mechanickými prostředky. I když se v lékařských zprávách a v herbářích uvádí především řada bylin, které brání samovolnému potratu, vědělo se o opačných účincích a „mocné schopnosti“ některých bylin vypudit plod i s lůžkem (ožanka větší, saturejka, bobulky tisu a nejrozšířenější ze všech – jalovec čili chvojka klášterská). Z výslechových knih a z knih městského práva zjišťujeme jména žen, které se „specializovaly“ na provádění potratů, většinou s pomocí nápojů („traňků“, obsahujících kromě svařeného červeného vína právě tyto byliny), ale i mechanickými prostředky. Nejčastěji to byly ženy, pomáhající při porodech a samy porodní báby („báby pupkořezné“). Řada pokusů vyšla najevo proto, že „lék“ byl podán pozdě a došlo k předčasnému porodu už vyvinutého plodu, nebo nebyl dost účinný a někdo vyzradil pokus o zabití novorozeněte či dokonané usmrcení. Sestavit statistiku těchto deliktů je obtížné, přesto dala vybraná sonda do pramenů přinejmenším představu o tom, jak nejčastěji k podobným případům docházelo a jak se právní předpisy odrazily v běžném životě.

Vztah veřejnosti k jakýmkoli zábránám početí byl dán veřejným míněním, po staletí zpracovávaným církevní doktrínou, jež vtiskovala pečeť smrtelného hříchu podobnému počínání. Přesto k těmto zábránám docházelo běžně a zdá se, že ve všech společenských kruzích, jak dokazují prameny. Docházelo k nim navzdory neskutečně krutým trestům i napomínání s kazatelen a tuto krutost postihu zmínilo teprve pozdní 18. století, kdy myšlenka předcházení deliktům postupně vítězila nad penalizací jako účinnější prostředek. Tresty se odlišovaly podle oblastí; v době, kdy se na jednom panství i za pokus o vyhnání plodu a neprokázané usmrcení novorozeněte trestalo zahrabáním za živa a probití srdce kulem, jinde se vrchnost rozhodla k mírnějšímu trestu: vypálení cejchu a vyhnání z panství. I takový postih znamenal kromě zohavení existenční znemožnění trestané ženy.

Smilstvo a cizoložství se trestalo podmíněným trestem smrti a pokud nebylo spojeno s infanticidiem či bigamií, v praxi to převážně znamenalo vymrskání a vypovězení, pro muže nezřídka jen pokutu.⁵²

⁵² FRANCEK, J. 1993: *Chlumecké hrdeční příběhy*, 62-65.

Krutost postihů za potraty, v ničem neodlišených od jakýchkoliv pokusů o ně i napomáhání k nim, měly odstrašit. Na druhé straně společenská degradace svobodných matek či vdov, které se staly matkami, ztráta zaměstnání po otěhotnění, přímo k takovým pokusům vybízely. Samotný strach z krutého potrestání otcem vedl mnohé děvče k zatajování těhotenství do poslední chvíle nebo k zabití novorozence, jak o tom svědčí ne jeden zápis. Strach ze společenského opovržení přemáhal i hrůzu před pekelnými záhrobními tresty: „Domnívala sem se, že mi bude lehčeji hřích smrtelnej na duši nýsti, nežli světskou hanbu na rukou“, vyznala jedna z mnoha odsouzených. „Zahubení neřádně nabytého plodu“, jímž se rozuměl jak uměle vyvolaný potrat tak zabití novorozence, se trestalo stětím, zahrabáním a probitím srdce kůlem. Vražda těhotné ženy se pokládala za zvlášť odsouzeníhodnou.⁵³

Trestána byla téměř vždy jen žena, nikoliv její milenec, pokud se mu nedokázalo znásilnění, spoluúčast či účast na vyvolání potratu nebo na zabití novorozence. I tenkrát však dvojí rameno spravedlnosti bralo ohled na společenské postavení muže: zámožný člověk s mocným přímluvcem poměrně snadno vyvázl bez trestu a pečlivě se utajila spojitost mezi ním a počínáním ženy. Výjimečně se setkáme s případy, kdy taková přímluva pomohla zmírnit krutý trest poddanského děvčete s ohledem na postavení jejího otce. Stejně tak tomu bylo v případech napomáhání k potratu, jestliže tato zkušená žena působila i v domácnostech lidí „vzácných, vyššího i nižšího stavu“. Nepoměrně lépe se asi dařilo utajit aborty v kruzích svobodného měšťanstva a šlechty, ostatně lépe poučených o způsobech, jak se nevídanému těhotenství vyhnout aniž by žena musela sahat k podobnému východisku. Za příklad může posloužit podrobná výpověď mladého kováře Jiříka Wagnera, který se stal, trochu z donucení, milencem Elišky Kateřiny Smiřické. Oba dobře znali, jak a čím zabránit otěhotnění.⁵⁴

Mnoho indukovaných potratů v prvních měsících těhotenství se přičítalo poruchám menstruace, stejně jako samovolné potraty. Poruchy „měsíčního běhu“ byly běžné a nepřímo o tom svědčí i množství prostředků, citovaných v lékařské literatuře, k jeho „nápravě“.

⁵³ Tamtéž, s. 55-56.

⁵⁴ Archiv Národního muzea, fond H-51, Smiřičtí, výpověď z 19. 10. 1619 o události z roku 1608. Wagner vypovídá, že „semene mužského nevypouštěl do jejího života“, tamtéž i popis, jak si počínala mladá Smiřická. Podrobně u M. KOLDINSKÉ 2004: *Každodennost renesančního aristokrata*. Praha-Litomyšl, s. 130-132. Podstatné části archivního pramene byly vydány v roce 1993 (FRANCEK, J.: Eliška Kateřina Smiřická a příběh její lásky. In: *Východočeský sborník historický*, 3, s. 290-291. Edith ENNENOVÁ (2001: *Ženy ve středověku*, s. 107) s odvoláním na práci S. SHARAH (1983: *The fourth Estate. A History of Women in the Middle Ages*, London-New York, s. 116 n.) připouští, že k ochraně před početím docházelo, „nikoli však ve velké míře“.

III. Populační myšlení v předbělohorských Čechách

Rozšířený alkoholismus mezi muži a ženami mohl mít (a patrně i měl) vliv na výskyt malformací a napomáhal i sexuálnímu styku bez zábran – mnoho obviněných se obhajuje tím, že jednali v podnapilém stavu.

Znásilnění nezletilých se trestalo stětím provinilce, zvláště krutě se trestala sodomie (soulož se zvířaty), pro níž byl upálen nejen viník, ale i zvíře. V Divišově byl za takový delikt vynesena rozsudek uškrcení a upálení ještě v roce 1706, v Bystrém u Poličky v roce 1711.

Velmi podrobný výčet provinění obsahuje pro toto období kniha Šimona Lomnického z Budče *Kupidova střela* z roku 1590. Potvrzuje jen to, co se rozbořem jiných pramenů podařilo doložit.

Víme i o pokusu vrchnosti (v tomto případě Viléma z Rožmberka) zabránit potratům a zabíjení novorozeňat ponižujícími čtvrtletními prohlídkami děvčat a vdov, které se „dostaly do řečí“. „Mravnostní komise“, které podobným, lidskou důstojnost urážejícím způsobem zasahovaly do intimního soukromí žen, známe ze zmínek v městských knihách a v poddanských řádech teprve z pobělohorského období. Nařízení Viléma z Rožmberka, které uvádí J. Pánek, pochází z druhé poloviny 16. století.⁵⁵

Nad veřejnou mravností bděli i konšelé – Josef Macek uvádí jako pražskou „specialitu“ kontroly „řádného spaní“,⁵⁶ které měly zamezit veškerému „cizoložení“; k podobným pokusům ovlivnit mravopověstnost obyvatel preventivními zásahy do soukromí docházelo i jinde než jen v Praze. V nejmasovějším měřítku to byla „ušní zpověď“, odmítaná kdysi husity a radikálními reformátory dokonce odsuzovaná ve stejné rovině zlořádu, jakým je svatokupectví. Jejím prostřed-

⁵⁵ „Poněvadž mnoho neřádův jest mezi lidmi, takoví, že mnohé děvečky a vdovy dopustíc se neřádu a obtíženy jsou, a potom potracují děti a hubí je tejně, protož Jeho Milosti páně poručení, aby rychtář každý to opatřil, aby každého čtvrt léta při suchých dnech všecky děvečky a dívky bývaly skrze rozumné ženy opatrovány (tj. prohlíženy), jest-li která těhotna.“ Cit. PÁNEK, J. 1988: *Poslední Rožmberkové*, Praha, Panorama, s. 56. O „zintenzivněné pozornosti, věnované ženám, které otěhotněly a potratily, popřípadě se dopustily infanticidia“, píše M. Koldinská v souvislosti s fenomenem tzv. „sociálního ukáznování“ (KOLDINSKÁ, M. 2003: Norma nebo ideál? Obraz vrchností a poddaných ve světle vrchnostenských instrukcí 16. a počátku 17. století. In: *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků, věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*. Praha, Libri, s. 189-196). V obecné rovině se tímto druhem kriminality zabýval R. VAN DÜLMEN 1991: *Frauen vor Gericht. Kindsmord in den frühen Neuzeit*, Frankfurt a. Main. Problém infanticidia v tradiční a raně novověké společnosti, vývojem trestního systému a hierarchie trestných činů podrobně rozebrala Daniela TINKOVÁ 2004: *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa*. Praha, Argo, s. 310 n. Tam i početná novější literatura. O antikoncepčních praktikách a provádění potratů nepochybuje Thomas KRZENCK: Měšťanka. In: NODL, M. – ŠMAHEL, F. 2002: *Člověk českého středověku*, s. 416. Důkazy shledává právě v homiletice.

⁵⁶ MACEK J. 2001: 93.

nictvím pronikali zpovědníci i do nejtímnějších stránek lidského života a vykonávali funkci veřejného dozorce, předpisujícího dokonce „správné“ a jediné přípustné polohy při souloži.

Vzdor veškerým snahám můžeme v téže době pozorovat např. jisté uvolnění dozoru nad uzavíráním manželství a skládání manželského slibu jen před svědky, dodatečně posvěceného v kostele, věc, do té doby nemyslitelnou.

Stálý dozor a pátrání po kacířských narušitelích zavedených praktik a ideologické čistoty ovšem nepolevoval, byť někteří dnešní odborníci (J. Delumeau, Jean-Claude Bologne) připouštějí, že „příliš napjatá pružina povolila“ a po roce 1650 „ztratily obě náboženské reformace dech a tak si od té doby mohly dovolit jen pomalejší postup.“⁵⁷ J. C. Bologne podrobně popsal situaci po vydání pověstného dekretu o sňatkové reformě, nazvaného podle úvodního slova „Tametsi“ (zatímco), kterým prohlásil Tridentský koncil 11. 11. 1563 za neplatné sňatky, uzavřené bez přítomnosti faráře z příslušné farnosti či jím pověřeného kněze a dvou až tří svědků. Vylíčil obtíže, které vyvstaly ještě před jeho vyhlášením (více než čtvrtina účastníků sněmu se postavila proti němu) a ani světská moc v jednotlivých zemích nepřijala rozhodnutí koncilu bez výhrad a pokusů o úpravu sňatkových poměrů vlastními nařízeními a edikty.⁵⁸ Zmíněný Tridentský koncil deklaroval ale i jinou důležitou povinnost: zapsat sňatek do matriky, která později může sloužit jako důkaz.

„Učení o konsensualismu, podle něhož je jedinou podstatou sňatku s předmětem svátosti oboustranný souhlas, přetrvávalo až do nové doby, přestože Tridentský koncil zavedl jako podmínku přítomnost kněze. Ten je pouze privilegovaným svědkem, nikoliv oddávajícím... farář už neodevzdává ženu, ale spojuje oba (coniungo)“, píše J. C. Bologne.⁵⁹

Stejně tak uzavírání sňatků mezi příslušníky šlechty různých vyznání považuje Josef Macek za doklad praktické snášenlivosti, sice vynucené poměry, nicméně existující. Ani rozdílnost vyznání tedy nebránila, alespoň v těchto společenských kruzích, uzavření sňatku a plození dětí.

Přes praktiky, cílené k zábránám otěhotnění až po dokonané potraty a nepříteli řídká infanticidia je možné říci, že úhrnem byla u většiny obyvatelstva plodnost neregulovaná, lépe řečeno neúspěšně regulovaná. Snaha nějakým způsobem ji ovlivnit byla ovšem velice živá a stále aktuální, stejně jako v předchozích etapách vývoje, o nichž byla řeč.

⁵⁷ DELUMEAU, J. 1999: *Strach na Západě ve 14.-18.století*, s. 276.

⁵⁸ BOLOGNE, J.-C. 1997: *Svatby. Dějiny svatebních obřadů na Západě*, s. 171-177.

⁵⁹ BOLOGNE, J. C. 1997: *Svatby...*, s.98-99.

IV. Populační myšlení pobělohorského období

IV. 1. Předpoklady populačního růstu. Odhady počtu obyvatelstva

Přijímáme-li v tomto nástinu rok 1620 jako chronologický předěl, chápeme jej pouze jako předěl zásadního významu v politické, hospodářské a sociální oblasti, ne jako zvrát ve vývoji populačního myšlení. Jeden jeho směr, silně ovlivněný reformací, se rozvíjel a přetrvával a byl v jistém směru završen Komenským v jeho pokusu o všeobecnější pohled na populační problémy. Populační myšlení západnějších částí Evropy bylo v této době již silně ovlivněno merkantilistickým pojetím úlohy populace, Komenský se dostal do těsné blízkosti tohoto chápání a od něj pokračovala pronatalitní linie dále, rozvíjena v pracích merkantilistů na vídeňské i pražské škole. Druhý směr, s nímž se setkáváme v protireformační homiletice, byl již v předchozím období rezervovanější při hodnocení lidské reprodukce, méně vnímavý k možnostem, jak podpořit populační růst z vnitřních zdrojů, značně fatalistický v posouzení zdraví a nemoci, ale ani ten nebyl vysloveně antipopulacionistický. Bylo by také nelogické očekávat nějaké hlasy proti početnímu růstu obyvatelstva v údobí, jež přineslo citelné oslabení populace, které se svými důsledky promítalo do příštích desítek let.

Třebaže panují dosud rozpaky nad hodnocením populačních ztrát, které přineslo celé pobělohorské období a třicetiletá válka, dvě skutečnosti jsou nepopíratelné: důsledky válečných akcí (ať již přímé nebo nepřímé) výrazně zhoršily na čas podmínky pro reprodukci. Druhým zdrojem bezprostředních ztrát byla nucená emigrace, jejíž odhady rovněž postrádají spolehlivý základ. Jako každá hromadná emigrace z ideologických důvodů znamenala i tato nejen početní ztráty, ale i škody na kvalitě populace. Odcházejí totiž lidé aktivní, s nekonformními názory, většinou v produktivním věku, odhodlaní riskovat svízele a obtíže, které s sebou nese emigrace jakéhokoliv druhu. Ona méně aktivní, jinak motivovaná menšina, jakou každý emigrační proud vždy strhává, nemění nic na tomto základním faktu.

Válka zvětšila zásobovací problémy městského a venkovského obyvatelstva. Běžné průvodní jevy válečných akcí jako je hlad, podvýživa, zhoršení hygienických poměrů, byly vždy živnou půdou pro epidemie, jejichž šíření znásobují migrační pohyby; zachvacovaly především místa podél komunikací.

Historická literatura, věnovaná českým zemím v 17. století, dlouho zveličovala následky válečných ztrát, což částečně souviselo s přeceněním lidnatosti země před třicetiletou válkou.¹ Soudobá historiografie směřuje ke střízlivějším odhadům v obou směrech. I tak je číslo, udávající rozdíl mezi odhadem předválečného a poválečného stavu poměrně vysoké: pro Čechy představuje hodnotu 250-400 tisíc, asi 150 tisíc pro Moravu a více než 500 tisíc pro Slezsko, celkově tedy 900 tisíc až 1 450 tisíc pro historické země království.

Důležitější než prosté snížení početního stavu populace je dopad takových změn na ekonomiku země (pracovní síly a odbyt) a bezprostřední či zprostředkovaný odraz populačních změn v sociální a věkové struktuře obyvatelstva. Populační ztráty, způsobené válkou, se přirozeným přírůstkem a imigrací vyrovnaly až po několika desetiletích a teprve před koncem století převýšil počet obyvatel stav, který předpokládají historikové před Bílou Horou. Průměrný počet obyvatel na kilometr čtvereční poklesl podle těchto dohadů po válce na 21-22 osob proti 29-30 osobám předpokládaného předválečného stavu.²

Na základě soupisu obyvatel podle víry z roku 1651 a údajů berní ruly z roku 1654 dospěl Otto Placht k odhadu 930 000 obyvatel Čech, který extrapolací údajů zповědních seznamů pražské diecéze z let 1671-1725 rektifikoval na cca 1 milion obyvatel. K roku 1722 odhadoval F. Gabriel lidnatost Čech na zhruba 1 580 000 osob, O. Placht na 1 815 000.³ Nepřetržitý populační růst od sedmdesátých let 17. století do dvacátých let 18. století ukazují podle Plachta zejména zповědní seznamy pražské arcidiecéze.

I přes odlišné interpretace pramenů a diskuse o jejich věrohodnosti se historikové demografie shodují v tom, že populační růst byl plynulý, narušený v tomto období jen dvěma většími morovými epidemiemi z let 1680 a 1713 až 1714, období druhé poloviny 17. století je už dobou dynamického populačního růstu. Ukázalo se, že populační problém 17. století není možno redukovat jen na

¹ Odhady shrnuje MAUR, E. 1972: Populační vývoj českých komorních panství po válce třicetileté. In: *AUC Phil. et. hist.* 3, s. 11, dále též 1974: Merkantilistický populacionismus a kritika feudalismu. In: *Československý časopis historický* 32, č. 6, s. 850, MAUR, E. 1971: Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století. In: *Československý časopis historický* 19, č. 6, s. 839-870.

² *Přehled dějin Československa*, Praha Academia, I/2, s. 190.

³ *Dlouhodobé populační trendy na území ČSR (předstatistické období)*. *Acta demographica* IV, Praha, VÚSEI a ČSDS, 1981, s. 19.

IV. Populační myšlení pobělohorského období

počet opuštěných usedlostí (poustek) a počet robotních sil, které mělo feudální hospodářství k dispozici. V převážně zemědělských Čechách znamenalo snížení poptávky po zemědělských produktech pokles jejich cen ve srovnání s cenami řemeslných výrobků a zejména s úrovní mezd. To mělo za následek snížení rentability zemědělské výroby, kterému sice mohl čelit velkostatek rozšiřováním robotní práce, ale těžko se s ním mohl vyrovnat poddaný.

Situace se velmi lišila na jednotlivých panstvích a roli zde hrál nejen populační pohyb, ale především sociální a věková skladba obyvatelstva. Podrobnou demografickou analýzu situace na českých komorních panstvích ve druhé polovině 17. století podal Eduard Maur. Jeho rozbor, odpovídající požadavkům reprezentativnosti, přinesl mnoho cenných poznatků, které dovolují určité zevšeobecnění. Především je to konstatování neplatnosti poustka = neobydlený dům, která jej vedla k porovnání údajů berní ruly s údaji jiných pramenů, zejména s údaji soupisu podle víry z roku 1651. Maur sleduje dva základní okruhy: stav lidského potenciálu, s nímž mohl počítat feudální velkostatek při poválečné obnově, dále vývoj ve druhé polovině 17. století, kdy dochází k populačnímu vzestupu. Ten se pak stává nejen obnovou populace, zdecimované válkou, ale i nástupem k dalšímu populačnímu růstu v 18. století. I když se válečné události v letech 1620-1630 přenesly mimo české území, země nadále trpěla průchody vojsk, kontribucemi a rekatolizačním nátlakem, před nímž prchali i poddaní, zejména z příhraničních oblastí. Souvislost populačního úbytku s vojenskými akcemi dobře ukazuje situace v Polabí, zvláště na brandýském, poděbradském a kolínském panství, kam směřovala vojenská ofenzíva několika tažení. Hlavní podíl na úbytku obyvatelstva měla zvýšená úmrtnost, doprovázená patrně i sníženou porodností a emigrací do zahraničí.

Nevyčísitelné, ale bezpochyby značné migrace přesouvaly obyvatelstvo do krajů méně postižených pleněním. Morové epidemie těchto let (hlavně 1624-1626, 1631-1635 a 1648-1649) souvisely s epidemiemi v sousedních zemích a na jejich šíření se podílely armády v oblastech hlavních tahů a cest. Panství, která se během války vylidnila, byla znovu osídlována, nejprve pusté chalupy, později i velké statky, jejichž obnova vyžadovala více nákladů a pracovních sil. Tam, kde převažovaly velké statky, bylo i více příležitostí k obživě pro čeled' a podruhy. Přesto, jak dokumentuje Maur, většina hospodářů v úrodném Polabí se snažila obejít se bez nich a zaměstnávala své odrostlejší děti. Zajistit dostatečný počet čeledi pro panské hospodaření mělo tzv. „stavění sirotků“, které se týkalo i všech dětí poddaných, pokud je rodiče doma nepotřebovali. Čelední služba se stávala hlavním zaměstnáním nejen pro sirotky, jichž bylo v poválečných dobách dost, ale i pro děti podruhů a sourozence mladých hospodářů, kteří se nemohli zakoupit na nové usedlosti. Část mladých lidí

odcházela za službou do měst a to převážně ženy, jejichž podíl zvyšoval feminizaci městské populace.⁴

Odlišná společenská struktura měst a venkova a místní rozdíly se projevovaly i v odlišné struktuře podle věku a pohlaví. Nápadným znakem populace komorních panství v polovině 17. století byla jasná početní převaha žen, zvláště ve městech. Vysoká feminita se ale neprojevovала ve všech věkových skupinách, nejvíce ve věku 15-19 a 25-29 let, tedy v nevhodnějším reprodukčním věku. Ve věku 40-49 až na výjimky již převažovali muži a ve skupině nad 50 let, překračující reprodukční období, byly ženy již v menšině (dnes je tomu naopak!). E. Maur souhlasí s německým badatelem Blaschkem, který zkoumal obdobnou situaci v německých poměrech a přičítal ji vyčerpávající práci venkovských žen, zátěži ženského organismu častými porody a úmrtí při porodech, které způsobily nadúmrtnost vyšších věkových skupin. K tomu lze patrně přičíst i úmrtí na sepe a peritonitidy při zánětlivých a neléčených infekcích rodidel, kterých muselo být za stávající úrovně hygieny velmi mnoho. Vysvětlení vyšší feminity se hledá jednak ve válečných ztrátách, jednak v odchodu mladých mužů k vojsku, zčásti dobrovolném, zčásti z přinucení, na který si stěžovali již předbělohorští kazatelé. Únik do vojska neustal ani ve druhé polovině 17. století, kdy ne jeden poddaný, zběhlý z gruntu nebo čeledín, zběhlý z panské služby, tam hledali útočiště. Koncem 17. století nabyly pak hlavně nucené odvody takové intenzity, že na komorních panstvích ohrožovaly i osazování pustých usedlostí.

Nejzávažnějším důsledkem vysoké feminity bylo to, že až čtvrtina venkovských a třetina městských žen v nejlepším reprodukčním věku zůstávala neprovdána nebo si braly vdovce či starce. Výmluvně o tom hovoří porovnání počtu svobodných a provdaných v jednotlivých věkových kategoriích.⁵

Sňatkový věk 15-18 let byl u venkovských děvčat spíše výjimkou, téměř úplně pak chybějí takto staré nevěsty ve městech. Maxima bylo dosaženo ve věku 25-29 let. Po čtyřicátém roce vyhlídka na provdání rychle slábla a to jak na venkově tak ve městě. Muži uzavírali sňatky mnohem později, teprve když si zajistili prostředky k obživě, přesně v intencích toho, co se jim doporučovalo. Kazatelské snahy by však sotva mohly ovlivnit sňatkový věk nebýt reálných ekonomických zábran časnějších sňatků. V praxi existovaly značné překážky jak pro čeledě, tak pro tovaryše, ale i pro dospělé syny sedláků a měšťanů. Nechť ženit se, o níž promlouvají někteří soudobí pisatelé, bezprostředně souvisela s neutěšenou hospodářskou vyhlídkou. Komorní správa panství se někdy snažila přimět poddané k uzavření sňatku všemi prostředky včetně vězení, ale s malým úspěchem. Zato se znovu setkáváme s jevem, všeobecně konstatovaným již

⁴ MAUR, E. 1972, op. cit., s. 45.

⁵ Tamtéž, s. 49.

IV. Populační myšlení pobělohorského období

mravokárci předbělohorské doby – značnými věkovými rozdíly mezi manželi. Je zajímavé, že v oblastech s převahou německého obyvatelstva jsou rozdíly ve věku manželů menší, i když E. Maur upozorňuje, že materiál je příliš kusý než aby se daly činit všeobecnější závěry. Rozhodně není ale možné přičítat tuto situaci jen důsledku válečných událostí a patrně tu působila, vedle větší feminity obyvatelstva, i „výhodnost“ sňatku se starším a tedy ekonomicky zajištěným partnerem. Tento jev patrně existoval dávno před třicetiletou válkou a byl všeobecně rozšířený; poukazuje na něj ostatně veškerá moralizující písemná tvorba. Zejména vdovci si někdy brali za ženy dívky jen o málo starší než byly jejich děti z prvního manželství.

Svízelný byl stejně jako v předcházejícím století problém vdov, které buď nenašly možnost založit znovu rodinu nebo se jen těžko odhodlávaly ke sňatku s čeledínem nebo podruhem. Ve městech se setkáváme s častými sňatky vdov s tovaryši, často o mnoho mladšími, kteří tak získali jedinou možnost, jak převzít živnost po zemřelém mistrovi.⁶

Negativní důsledky pro celkový režim reprodukce jsou zřejmé: plodné období se zkracovalo na dobu poměrně krátkého manželského soužití (při velké nadúmrtosti mužů v nižších věkových skupinách), určitá část žen byla bezdětná po celé jejich plodné období, naděje na nové provdání vdov a narození dětí v dalším manželství nebyla velká. Tyto nepříznivé okolnosti vyvažovala jen vysoká porodnost, která udržovala i při značné úmrtnosti vysoký podíl dětské složky v populaci. Maur odhaduje, že díky včasnému (lépe řečeno předčasnému) zapojení dětí do práce, malému počtu starých osob, které pracovaly do posledních sil, tvořilo produktivní obyvatelstvo dvě třetiny veškeré populace a ve zbývající třetině zcela převládala dětská složka.⁷ Potenciál pracovních sil byl v 17. století o něco vyšší než dnes, kdy činí produktivní složka asi 55 %, ale děti a starci byly pracovními silami s nízkou produktivitou práce. Vysoký podíl dětí v nejnižších ročnících ale zaručoval populační vzestup v budoucnu, který se navenek projevil v osídlení poválečných poustek, později v přibývání bezzemků.

Porodnost byla v tomto předindustriálním období velmi vysoká a domnívám se, že údaje, zjištěné E. Maurem pro přirozenou měnu obyvatelstva komorních panství lze pokládat za směrodatné i pro natalitu jiných oblastí s nízkou urbanizací. V Polabí se pohybovala míra natality kolem 50 ‰, míra mortality kolem 35 ‰. Na Zbirožsku byly ukazatele podstatně nižší, což ale může být zaviněno nepřesným vedením zpovědních seznamů. Ve Slezsku dosahovala

⁶ Jejich poznatky shrnula publikace *Marriage et Remarriage in Population in the Past* (ed. DUPÂQUIER, J.-HÉLIN, E. - LASLETT, P. - LIVI-BACCI, M. - SOGNER, S., London, Acad. Press 1981, XIX + 663 s. Srvn. ref. HORSKÁ, P. in: *Demografie* 4, 1982, č. 2, s. 162-163.

⁷ MAUR, E. 1972, op. cit., s. 60.

natalita po napoleonských válkách dokonce vyšších hodnot (56,8 ‰), mortalita 37-39 ‰. Také tam byla charakteristická nízká urbanizace.

Druhá polovina 17. století se odlišuje od předcházejícího období malou intenzitou i frekvencí demografických krizí. Jedinou závažnou epidemií byl mor v roce 1680 a počátkem 18. století (1713-1714), což byla poslední skutečná morová rána v českých zemích. Ze statistického zpracování matričních záznamů a zpráv farářů vyplývá, že se epidemie roku 1680 šířila nerovnoměrně a že vysoké ztráty z některých míst nelze zevšeobecňovat na celé Čechy. Zasáhla především města jako střediska největší koncentrace obyvatelstva, pokud neprovedla přísná karanténní opatření jako např. Pardubice. Mor působil ztráty především oslabením dětských ročníků až v následujícím desetiletí, kdy silně postižené ročníky dospěly do reprodukčního věku.⁸ Nepříznivé důsledky epidemie částečně zmírnila sňatečnost po opadnutí pohromy. Nejzávažnějším důsledkem do budoucna zůstal nedostatek čeledi a tím i potíže s pracovními silami v zemědělství, znásobené ještě odchodem mladých mužů do vojska. Nepřetržitý populační růst, schopný zacetit ztráty, zajišťovala jen vysoká natalita. Maur zjistil na komorních panstvích průměr 6-7 dětí na 1 rodinu, přičemž bere v úvahu i bezdětná manželství nebo manželství předčasně ukončená úmrtím jednoho z partnerů. Údaje o natalitě a mortalitě na komorních panstvích dokazují, že jejich populace měla v druhé polovině 17. století vzestupný ráz. Protože totéž ukazují i výsledky z jiných oblastí Čech, je zřejmé, že česká populace konce 17. století byla dynamická a výrazně se odlišovala od západoevropských poměrů. Vývoj se nejvíce přiblížil k situaci v sousedním Německu, kde docházelo v téže době též k poměrně rychlé populační regeneraci. Na rozdíl např. od Francie chyběly u nás skutečné hladomory a domácí zemědělství patrně stačilo zajistit domácí spotřebu obilí. V oblastech méně příhodných pro zemědělství se rozvíjela domácí výroba, zejména plátenictví, krajkářství, dřevařství. To ovšem stačilo stěží k uhájení holé existence a vytvářely se rozdíly mezi bohatším „krajem“ a chudými „horami“. Nicméně to byla příležitost pro vznikající relativní populační přebytky.

Jak se odrazil poválečný stav populace a jeho další vývoj v českém populačním myšlení? Jednu jeho linii můžeme sledovat na podkladě soudobé homiletiky, dosud nevyužité k tomuto účelu. V další linii od poloviny 17. století krystalizují názory na populaci v bezprostřední návaznosti na hospodářský vývoj habsburské monarchie, zaostávající za rozmachem rozvinutých západoevropských zemí a postižené populačním regresem válečných let.

⁸ *Dlouhodobé populační trendy* 1981, s. 20-21. Podrobně o morových epidemiích v evropském měřítku a o demografických důsledcích srvn. LIVI-BACCI, M. 2003: *Populace v evropské historii*. Praha, NLN, s. 87 n.

IV. Populační myšlení pobělohorského období

Exulanti, rozptýlení po celé střední Evropě, si uchovali vědomí příslušnosti k mateřské zemi, jejíž osudy je nepřestávaly hluboce vzrušovat. Vědomosti o literární tvorbě baroka obohatil nedávno vydaný výběr z tvorby pobělohorských exulantů ze Slezska.⁹ Žánry, shodné s katolickou barokní tvorbou, doplňuje v těchto textech výrazný motiv – žalozpěv nad ztrátou domova. I u domácích, kteří vycházeli z ideologie katolicismu, zůstávala jistá část na pozicích vlastenectví, vnímali ztrátu samostatnosti království bolestně, snažili se postavit hráz upadající úrovni českého jazyka a povzbudit národní povědomí. Jiná věc je, že k tomu využívají rozvinutého kultu náboženské mystiky, využívají cyrilometodějské a svatováclavské tradice k zápasu s pozůstatky „husitství“. Vehe mentně bojují s luterstvím a všemi zbytky „kacířství“ a mimoděk poskytují cenná svědectví o tom, kolik z předbělohorské reformační kultury žije i v tomto období s tvrdošíjnou nálepkou „temna“.

Existuje nadále dvojí proud, ale ani v potlačovaném reformačním ani v oficiálním katolickém nebyl v této době prostor pro nějaké soustavnější úvahy nad stavem a osudy populace, protože tento zájem překrývaly mnohem závažnější problémy, vystupující do popředí: Úvahy nad tím, proč došlo k porážce a nad dalšími osudy církve u jedněch, snahy o unifikaci myšlení a rekatolizační úsilí u druhých. Těžké dilema národního povědomí u části katolicky orientované inteligence a poslušnosti téže moci, která likvidovala plody předbělohorské kultury, ztotožňované s protestantismem.

Sociální a politické změny výrazně ovlivnily národnostní vývoj. Především se značně změnila národnostní skladba české a ještě výrazněji moravské šlechty.¹⁰ Zesílená imigrace obyvatelstva německé národnosti v některých městech ovlivnila jejich skladbu, zejména v pohraničních oblastech, vystavených zvláště intenzivní přistěhovalecké vlně. I když měla jen mimořádný a dočasný ráz, zvýšení počtu německy mluvícího obyvatelstva nemohlo zůstat bez odezvy.

Jestliže v předbělohorské době přibyla k polaritě venkovského a městského obyvatelstva ještě polarita reformačního a katolického proudu, po Bílé Hoře byla světonázorová polarita doplněna momentem ne novým, ale zesíleným: národnostním. Domnívám se, že odtud pramenilo chápání populace jako totožné s „češtvím“ a jestliže narazíme v literatuře pobělohorského období na úvahy o počtu obyvatelstva a jeho významu, pak je to právě v této souvislosti. Výjimku netvoří ani lidé, kteří svou tvorbou špli k syntéze, platné „nad české poměry“, z nichž je v pobělohorské době nejvýraznějším zjevem Jan Amos Komenský (1592-1670).

⁹ MALURA, J. – KOSEK, P. 2004: *Čistý plamen lásky*. Brno, 364 s.

¹⁰ *Přehled dějin Československa I/2*, s. 247 n.

IV. 2. Názory Jana Amose Komenského, Pavla Stránského, Jiřího Kezelia Bydžovského

Komenského nazývá E. Maur prvním Čechem, který si uvědomil závažnost demografické problematiky své doby a formuloval konkrétní návrhy, jak se s ní vypořádat.¹¹ Upozorňuje na to, že Komenský si musel povšimnout vzájemné závislosti ekonomického a populačního vývoje, jaká se markantně projevovala v populační dynamice Spojeného Nizozemí. Demografická expanze zde pokračovala ještě v polovině 17. století, přestože země vedla válku se Španělskem. Mezi lety 1514-1622 vzrostla skutečně vesnická populace v provincii Holland o 110 % a městská dokonce o 185 %, přičemž dosáhla již 54 % veškerého obyvatelstva. Kvantitě ekonomického rozkvětu zejména dvou regionů – západního Fríska a Noorderkwartier odpovídalo v podstatě tempo populačního růstu.¹²

Názory na populační problematiku nalezneme zejména v Komenského *Šťěstí národa*, práci, vydané v roce 1659 a především v jeho *Všeobecné poradě o nápravě věcí lidských*, na níž pracoval již v emigraci do posledních let svého života. Podrobně obě práce rozebírá E. Maur ve studii pro *Demografii a Gentis felicitas* František Kutnar.

Ve světle svých spisů se Komenský jeví Maurovi jako přesvědčený populacionista; připomínám jen, že navazuje na linii, zahájenou u nás řadou reformačních kazatelů luterského směru a že ani v ortodoxně katolické produkci se nesetkáváme s myšlením, které bychom mohli označit jako antipopulacionistické.

Ve *Šťěstí národa* vypočítává osmnáct podmínek všeobecného blahobytu každého národa a na první místo klade jeho početnost. Dostává se tím do těsné názorové blízkosti s merkantilisty a jejich předchůdci z oblastí, kde byly populacionistické myšlenky formulovány buď za špatné demografické situace nebo tam, kde vytvářející se manufakturní průmysl zvyšoval potřebu pracovní síly. Myšlenka o plození jako prostředku k naplnění počtu vyvolených se znovu objevuje v *Pampaedii (Vševýchově)*, která je jednou ze součástí „Všeobecné rady“¹³ Rozmnožování lidského rodu pokládá Komenský za stále aktuální a v této myšlence je přímým pokračovatelem úvah, s nimiž jsem se na našem území setkala před ním a z nichž někteří zacházejí i dále (např. Bavorovského doporučení adopce u bezdětných).

¹¹ MAUR, E. 1971: Jan Amos Komenský o populačních problémech. In: *Demografie* 13, č. 1, s. 1 n.

¹² VAN DER WOUDE, A. M. 1972: Het Noorderkwartier. In: *A A Bijdragen* 16, č. 2, s. 858.

¹³ KOMENSKÝ, J. A. 1948: *Vševýchova – Pampaedia*. Přel. Hendrich, J., Praha, s. 131-131. Cituje MAUR, E. 1971, s. 3.

IV. Populační myšlení pobělohorského období

V *Informatoriu školy mateřské* opakuje Komenský po Lutherovi: „Ne my živíme dítky své, ale ony nás. Nebo pro ně nevinátka dává Bůh opatření a my staří hříšníci živíme se při nich“.¹⁴

Z teologického rámce myšlení se vymyká požadavek, který Komenský vyjádřil ve *Štěstí národa* jako třetí podmínku, jíž je „plnost sebe“, tj. „obydlení země domorodými lidmi bez promísení s cizinci“. Rovnítko, které klade mezi národ, jeho jazyk, společný původ a populaci, je zřejmé. Základní argumentace ale pochází opět z bible: Když Bůh odevzdal svému národu zemi dobrou, poradil jim, aby jiných nesnášeli a zakázal jim mísit se s nimi. V Uhrách, pro které *Štěstí národa* bylo sepsáno, žili i přistěhovalci a zbytky původních obyvatel. Podle Komenského mělo být cílem maďarské „populační politiky“, aby maďarský národ postupně vyplnil všechny končiny království a nenechával prostor cizí kolonizaci. Příkaz je trochu oslaben poznámkou, že lepší vzdělání mravů a jazyka může potlačit nevýhody národnostního promísení, ale jako první a základní znak národa klade jeho společný jazyk a původ. Stanovisko, které logicky vyplynulo z nepříznivého postavení českých zemí a z obavy před ztrátou národní svébytnosti včetně znaku jazyka, jaké se ozývá z obav před poněmčováním již od dob Dalimila a na které nejsou chudé ani předbělohorské postily: „Ach, jak mnozí z Čechův se za svůj mateřský a přirozený jazyk, jemuž jsou se s mlékem naučili, stydí“, volá již Turnovský.¹⁵ Se stejným pojetím se setkáme jak u Stránského v jeho *Okřiku* i v Balbínově *Obraně*, stejně byla motivována demografická „statistika“ Tomáše Pešiny z Čechorodu, který roku 1622 zhotovil podrobnou národnostní mapu landšperského panství a zaslal ji pražské konsistoři se žádostí, aby na české fary byli dosazováni jen čeští duchovní.

S populačním myšlením souvisí toto ztotožňování jazyka a populace natolik výrazně, že stojí vlastně v pozadí celkového „národnostního“ pojetí populační problematiky až do dvacátého století. Zájem o populaci splývá se zájmem o osudy národa, početnost populace se posuzuje z tohoto hlediska.

Druhé hledisko – vztah populace a ekonomiky - se u Komenského projevuje ve vědomí vzájemné závislosti zdravého populačního vývoje a hospodářských a sociálních poměrů. Povinností státu je v první řadě využít domácích přírodních zdrojů a vytvořit předpoklady pro povznesení lidnatosti země. Jestliže se tak dosud nedělo, příčinou je lenivost a „neumělost“ a kolébkou všeho nevzdělanost. Na příkladu Uher dokládá, jak se i úrodná země může stát „pohlčovatelkou svého obyvatelstva“, kde řadí hlad a mor a časná úmrtnost je pravidlem. Uhři prý milovali zuřivé boje, jimiž se sami málem vyhubili, zato

¹⁴ *Vybrané spisy Jana Amose Komenského, IV*, s. 478. Cit. MAUR, E. 1971, s. 3-4.

¹⁵ TURNOVSKÝ, Václav Slovaci: *Vysvětlení prosté biblí malé, díl II., Od sv. Trojice až do Adventu*, nepaginovaný úvod (NK Praha, 54 B 16).

neovládli řádně ani zemědělství ani řemesla a nechávají ležet ladem nerostné bohatství; zčásti je to zaviněno též útlakem vrchností, zabraňujících lidem ve výkonu svobodného povolání. Špatné hospodářské poměry měly vliv na porodnost: ne všichni k manželství schopní se ženili a zakládali rodiny. Nedostatečná lékařská péče zvyšovala úmrtnost. Pronatalitní úsilí jasně promlouvá z Komenského požadavku, aby obyvatelé Uher vstupovali ve větším počtu „v početné sňatky“ a to i mezi obecným lidem. Předpokladem k tomu je ulehčení břemen: mnozí se vyhýbají manželskému životu a rolnickému stavu, upoutanému k vrchnosti, protože jej považují za příliš tvrdý a nevynakládají žádné úsilí k plození potomstva.

Od fikcí dokonalé společnosti ostrovní obce v představách Thomase Mora a dalších renesančních společenských utopií se Komenského pojetí liší tím, že vychází z konkrétních daných poměrů, které se snaží vylepšit aktivním zásahem. „Dokonalé uspořádání společnosti se tak stává dílem rozumu, dílem světové porady předních duchů soudobého lidstva“.¹⁶ Je třeba všemi prostředky napomáhat osvětě a tím i hospodářskému rozvoji země, populační rozvoj pak bude následovat; tak by se daly stručně shrnout cíle, k nimž směřuje jak ve *Štěstí* tak ve *Všenaprávě*.

Maur upozorňuje na spojitost Komenského názorů se snahami jeho anglických přátel z okruhu Samuela Hartliba, k nimž patřil např. John Milton, John Dury, John Pell a William Petty; spojovala je víra v sílu rozumu, opravňovaná stále novými vynálezy a objevy. Ne náhodou se Komenský zajímal např. o vynález Angličana Plata, jak pěstěním obilí ušetřit tři čtvrtiny osiva. Zatímco Hartlib v utopii *A brief Description of the famous Kingdom of Macaria* z roku 1641 prohlašuje, že Anglie může zavedením nových metod obdělávání půdy uživit dvojnásobný počet obyvatelstva, podle Komenského by úrodné Uhry mohly při rozumném hospodářství uživit dokonce čtyřikrát více obyvatel, kteří by žili v hojnosti.

Na druhé straně si uvědomuje, že se „některý národ božím požehnáním velice rozmnoží a bude právě svou početností tak tísněn, že rodná půda nestačí k výživě všech“ - tudíž si je vědom i opačné vazby – vztahu populace a prostředků obživy, tlaku populace na tyto zdroje. Ani zde neponechává věc božím rozhodnutí a náboženskému fatalismu, s jakým se přijímaly války a mor jako „léčitelé“ příliš rozbujnělého lidstva. Sahá ke staronové myšlence kolonií jako k prostředku k odčerpání přebytečného obyvatelstva ze zemí, které mají málo půdy a nerostného bohatství.¹⁷ Na rozdíl od anglických autorů 17. století včetně Thomase Mora postřehl Komenský i nebezpečí koloniálního útlaku a výslovně

¹⁶ MAUR, E. 1971: s. 2.

¹⁷ POLIŠENSKÝ, J. 1953: Komenský a jeho doba. In: *Historický sborník I*, Praha, s. 215.

IV. Populační myšlení pobělohorského období

žádá, aby se kolonizace neprováděla „bouřlivě, loupežením“, nýbrž na základě zákona lásky tak, aby to přineslo užitek oběma stranám.

Kolonizace má podle něj i úkol civilizační, má zároveň povznést zaostalé krajiny, jejichž obyvatelé nejsou schopni takový úkol realizovat.

S touto myšlenkou se sice setkáváme i u jiných autorů včetně Mora, ale zároveň pokládají kolonizaci za „zcela spravedlivý důvod k válce, jestliže takový národ půdy sice sám neužívá, avšak nechce dopřát ji užívat a ji vlastnit jiným, kteří se mají podle příkazu přírody z ní žít“.¹⁸ Dějiny kolonialismu dokumentovaly, jak vyhlíží takový „zákon lásky“ v praxi a Komenského humanistické cítění je v jejich světle iluzí, byť dobře míněnou.

Populační úsilí má podle Komenského dvě neodlučně spjaté stránky: nápravu jednotlivce, od níž stupňovitě a harmonicky pokračuje náprava celku a aktivní podporu státu, respektive vlády. Všeobecná náprava nepůjde kupředu, pokud se nenapraví jednotlivci. Podobně jako jeho předchůdci z řad reformačních teologů vidí cestu k nápravě především v rodině, která je i pro něj základní jednotkou společnosti. Znovu se v jeho díle setkáváme s ideálem bratrské rodiny zbožné, ukázněné, šetrné, střídme a pracovitě. Všichni její členové pracují podle svých sil, v rodině se jim dostává výchovy a prvního vzdělání, přiměřeného odpočinku a zábavy po práci. Na rozdíl od utopistů, kteří rodinu buď vůbec ruší (Campanella) nebo ji transformují do umělé podoby (More), Komenskému je základem prosperity celku prosperita rodiny. Ve všech jeho požadavcích se projevuje aktualizace na domácí poměry, i věrnost zásadám bratrské praxe a tradicím. Rodinu má podle něj uzavřít každý, komu to jeho věk a postavení dovolují. Celibát se nemá trpět, ani kněžský, zejména ne pokrytecký a nečistý.

Hlediska při výběru partnerů se mnoho neliší od těch, které jsme poznali z rozboru homiletiky před Komenským. Do popředí jasně vystupuje ekonomická úloha rodiny; ženich má být zaopatřen majetkem nebo znalostmi, které mu umožní uživit rodinu. Tam, kde tento předpoklad chybí, musí ho vyrovnat věno nevěsty. Tím zároveň zmírňuje majetkové rozdíly, aniž překračuje hranice stavovského rozdělení společnosti, které jak ve starších spisech tak ve „Všenápravě“ respektoval. Nevěsta nemá být ani příliš mladá ani stará, má být zbožná, dobré pověsti, cudná, pracovitá, krásná a bohatá.¹⁹ Bohatství ovšem svádí ženu k panovačnosti a krása se špatně snáší s cudností; proto klade tyto vlastnosti až na poslední místo.

První podmínkou je vhodný sňatkový věk. Znovu se tedy i u Komenského setkáváme s problémem věkově nerovných manželství a tudíž krátkosti reprodukčního období. Již na svém prvním působišti v Přerově horlival proti

¹⁸ MORE Thomas: *Utopie*. Překlad B. Ryba, Praha 1950, s. 68.

¹⁹ VSJAK Brno 1914, sv. IX, s. 388-390. Cit. MAUR, E. 1971.

„neřádu v ženění“, kdy si staří brali mladé a mladí staré, „pak nebylo dětí, město pustlo a cizí se hnízдили“.²⁰

Dále rozvíjí tento názor ve *Všenápravě*: lidé, jsou-li pokročilého věku a navíc churaví, mají se sňatku zdržet. Příliš časná manželství nejsou dobrá. Mladí lidé mají mít dostatek času připravit se na své životní úkoly, aby měli méně příležitostí k nerozváznému spojení a byli způsobilí dávat život zdravému a silnému potomstvu. Na příkladu starých Spartanů a Germánů demonstruje vhodnost spíše pozdějších sňatků a zvyšuje poněkud sňatkový věk v porovnání se svými současníky. Pro ženy navrhuje jako nejvhodnější věk 18-24 let, pro muže 20-30 let, proti Lutherovu požadavku 15-18 u dívek a minimálně 20 let u mužů (Campanella 19 u žen a 21 u mužů). Doporučení, vyslovená Komenským, se tedy odlišují, pokud jde o sňatkový věk, i od znění bratrských *Dekretů*. S Campanellou se rozchází i v otázce výběru snoubenců – nehledí jen k duševním a fyzickým schopnostem, které se mají doplňovat, jak to činí Campanella, ale připojuje i hledisko hospodářské. Zastavuje se i u myšlenky, zda je chudoba, jak se obecně soudí, překážkou sňatku. Budou-li rodiče zdraví, čilí a pracovití, „má otec víc než dost, aby je uživil i s potomstvem“, soudí. Výběr má přispět i k tomu, aby lidé moudří a počestní nežili v bídě a bohatství aby se nespojovalo s bohatstvím beze všeho mravního prospěchu. Proto se nemá hledat pro bohatou nevěstu ženich bohatý, ale moudrý a z dobrého rodu a naopak.

Názory na etiku reprodukce se pohybují v rámci bratrských představ o sexuálním životě v manželství. Plozením svěruje Bůh rodičům takřka svou úlohu, protože jeho záměrem je naplnit počet vyvolených. Nesluší se, aby se lidé rozmnožovali jako němé tváře vilným plozením, mají se plodit zbožně a svatě jako synové a dcery boží. Mimo manželství nemá docházet k sexuálním stykům, aby se nerodily nemanželské děti. Manželé mají užívat lože jen střídmě, majíce na mysli v první řadě své zdraví jakožto kořen, z něhož poroste potomstvo.

Mnohokrát byly oceněny Komenského názory na péči o děti, prodchnuté pochopením pro soulad fyzické a duševní stránky. Péče o dítě začíná pro něj již v těhotenství, kdy má matka dodržovat zásady správné životosprávy. Po narození je základní povinností rodičů, „aby to, co na svět zplodili, to i odchovávají zdravé hleděli“. Ostře odsuzuje obyčej dávat děti kojné, rozšířený především v urozených vrstvách. Dohled a péče se vztahuje nejen na novorozeňata, ale i na starší děti, které se musí chránit před nemocemi a úrazy.

Méně pozornosti se věnovalo Komenského zásadám péče o duševní hygienu člověka od nejútlejšího věku až po dospělost, tak aktuální v dnešní době frustrací, přetěžování žáků a stresů dospělých. Bez duševního zdraví, bez

²⁰ *Clamores Eliae*, ed. A. ŠKARKA, příl. M. BLEKASTAD, *Comenius*. Oslo-Praha 1969, s. 722-723. Cit. MAUR, E. 1971.

IV. Populační myšlení pobělohorského období

rovnováhy mezi racionalitou a etickým myšlením, při zanedbávání citové výchovy dětí se nemůže dospět k harmonii ani v populaci dospělých jedinců - to je vyústění Komenského úvah. K dosažení cíle podává velmi konkrétní návody v *Informatoriu školy mateřské*, ve *Všenápravě*, *Škole pansofické* a v mnoha dalších spisech.²¹ Psychické, nejen tělesné zdraví dává životní optimismus, bez plné integrace a harmonie osobnosti není integrace společnosti myslitelná. I v tom se Komenského pedagogické dílo výrazně odlišuje od mnoha světových klasiků pedagogiky a filosofů, kteří si v souvislosti s populačním vývojem tento důležitý hybný moment pokroku neuvědomovali. Navíc klade jako podmínku výchovného procesu nenásilí, protože podle něj je přirozená povaha člověka svobodná, miluje dobrovolnost a hrozí se donucování – chce být vedena tam, kam směřuje, nechce být ale vláčena, strkána, nucena.

Stejně povinnosti má dospělý člověk vůči sobě samému – tělo je nejen příbytkem, ale i nástrojem duše. Člověk, který dbá o své zdraví, střídavě jí a pije, dostatečně se pohybuje a řádně odpočívá, může dosáhnout i velmi vysokého věku. Cituje italského lékaře Guarinoniho, že i nejslabší člověk, narodí-li se zdravý, má dostatek síly, aby mohl žít do 60 let a kdo je „nejsilnější přirozenosti“, dokonce do 120 let.

Křesťanský fatalismus zasahuje však do jeho názoru na možnost lidského ovlivnění zdraví a nemoci, života a smrti. Připouští „příhodu a moc boží“, on si vyhradil moc nad každým člověkem v konečné instanci a ti, kdo „všetečně a nesmyslně Bohu v moc jeho sahají“, nedobře činí. Z tohoto hlediska odsuzuje i vyhánění morem nakažených, které se provádělo dost drastickým způsobem v polském Lešně za morové epidemie 1631, aby zdraví byli uchráněni nákazy. Bereme-li v úvahu způsob provedení izolace, musíme ocenit humanistický přístup Komenského tak, jak to činila dosavadní literatura. Položíme-li otázku, co je humánnější, zda připustit další šíření nákazy nebo bezohledně izolovat nakažené, aby se uchránil větší počet zdravých, nejsou-li jiné možnosti, nepřipadá nám drastický ani postoj pardubických měšťanů, kteří nevpustili do bran města pardubické usedlíky, podezřelé z nákazy.

Zatímco v didakticko-pedagogických názorech a zásadách převýšil Komenský své současníky a položil základy novověké pedagogiky, v populačním myšlení „praktický obsah Komenského požadavku řadil autora *Štěstí národa a Všenápravy* do blízkosti národohospodářských teoretiků-merkantilistů“²². František Kutnar dokonce neváhal přiřadit Komenského k proudu merkantilistů;

²¹ MEISSNER, J. 1970: J. A. Komenského škola duševního zdraví. In: *Pedagogika* č. 5, s. 733-763.

²² MAUR, E. 1971: J. A. Komenský o populačních problémech. In: *Demografie* 13. č. 1, s. 1-10.

věnoval Komenskému kromě několika přednášek a článků rozbor *Štěstí národa*, mnohem podrobnější než byla starší stať J. V. Nováka.²³ *Gentis felicitas*, spis, v němž Komenský pojednal o osmnácti podmínkách nezbytných pro úspěšný, zdravý vývoj populace v národní pospolitosti a podal nadčasově výstižnou definici národa, zaslouží pozornost. „Vizme tedy každé zvláště: nejprve nedostatky a nemoci, potom příčiny, posléze léky“. Této logiky, jednoduché a přesto nerespektované, se přidržuje při celém výkladu, opřeném o bibli, výroky moudrých mužů a „soudy obecného lidu“, jemuž tento teolog nejen naslouchal, ale sloužil celým svým dílem, k užitku „obecného dobrého“.

Jsou to: 1) početnost národa, 2) sídla pro lidstvo vhodná, 3) plnost sebe bez zbytečného míšení s cizími, 4) kolem sídel dobré sousedy, 5) neb aspoň schopnost jim čelit a zjednat si mír, 6) vnitřní svornost a mír v národě, 7) dobré zákony, 8) dobré úřady jako jejich strážce, 9) vrchnosti až po panovníka z domácího rodu, 10) svoboda bez útlatku, 11) možnost bez překážek hledět si práce, 12) zdárný rozvoj orby, řemesel a umění, 13) plynoucí z toho dostatek, aby si každý mohl v klidu užívat ovoce své práce, 14) bezpečnost osob a majetku, 15) výchova mládeže a péče o humanitu, 16) čistá a vřelá víra, 17) zvláštní znamení přízně boží a 18) uznání u jiných národů. Jedno navazuje na druhé, vyrůstá z předchozí podmínky, podmiňuje další. Tato politická knížka z roku 1654, vzniklá jako pozorování situace národů v západní i střední Evropě i na základě vlastních životních zkušeností, nese v záhlaví definici, v níž překročil hranice, vytčené svou dobou: „Národ jest množství lidí, zrozených z téhož kme-ne, bydlících na témž místě ve světě (jakoby ve společném domě, který se nazývá vlastí), užívajících téhož zvláštního jazyka a tím spojených týmiž svazky společné lásky, svornosti a snahy pro dobro obecné“. Nikdo před ním a dlouho nikdo po něm nedospěl k tak lapidárnímu souhrnu, diktovanému rozumem a citem.

U dalšího autora pobělohorské doby **Pavla Stránského** (1583-1657) nalezneme přímé narážky na stav české populace a její vyhlídky ve spise *Respublica Bohemiae (O státě českém)*, vydaném v Leydenu jako 34. svazek elzevirské sbírky monografií o jednotlivých státech Evropy.²⁴ V posouzení

²³ NOVÁK, J. V. 1917: Jana Amose Komenského myšlenky národohospodářské. In: *Obzor národohospodářský* 22, č. 5, s. 201-207, č. 6, s. 241-247. KUTNAR, F. 1954: Pojem národa v Komenského *gentis felicitas*. In: *Sborník vysoké školy pedagogické v Olomouci, Historie I*, Praha, SPN, s. 30-41. KUTNAR, F. 1957: *Komenského pojetí národa*. Diskusní příspěvek na mezinárodní komeniologické konferenci, Praha 1957. ANM, fond F. Kutnar, i. č. 787. KUTNAR, F.: *Národ, národnost*. Torso rkp. b. d., ANM fond Kutnar, i. č. 592/2.

²⁴ STRÁNSKÝ Pavel ze Zápské Stránky: Český stát. Okřík. In: *Živá díla české minulosti*, Praha, SNKLH 1953, překlad B. Ryba. Rozbor P. Stránského „*Res publica Bohemiae*“ podal E. MAUR již v r. 1966; MAUR, E. 1966: Pojetí národních dějin v díle M. Pavla Stránského

IV. Populační myšlení pobělohorského období

populační otázky se u něj setkáme se dvěma hledisky: do popředí jasně vystupuje hledisko vojenské – nutnost zajištění obrany státu. Na druhém místě je zřetel hospodářský. Oběma je pak nadřazen třetí pohled, v němž opět splývá pojem populace s pojmem jednolitého národního celku, stmeleného společným jazykem a národním uvědoměním. Markantně je vyjádřen zejména ve Stránského *Okřiku*. První zřetel - vojenský - je pochopitelný nejen jako živá reminiscence na válečné události nedávno uplynulé doby, kdy si mnoho pisatelů uvědomilo, že k obraně „oltářů a krbů“ chybělo mimo jiné vojsko.

Stránský sahá pro příklady do české historie, na nichž demonstruje, jak českým králům „dopomáhala zdatnost domácího vojska, aby získali k věčné slávě přemnoho úspěchů nad nepřáteli“.²⁵ Není útočně militantní, přeje si mír a pokoj pro klidný rozvoj země, ale za nezbytné považuje, aby „vrchnost, sedící u státního kormidla“, měla vždy pohotově spolehlivou obranu země a uprostřed míru pamatovala i na válku. Přeje si krále, který by vynikal udatností ve zbroji neméně než v občanském šatě a vojáky, kteří „i nyní mohou být tak bojovní a početní, jak kdysi bývali“. Bude-li totiž „země vyzbrojena těmito přednostmi, nebude jí nikdy moci chyběti ani moc ani ostatní pomůcky a prostředky, kterými by se státu zachoval mír a důstojná vážnost“.²⁶ Dokonce uvažuje o počtu, který by se dal v případě nutnosti postavit a dochází k odhadu třiceti tisíc pěšáků a deseti tisíc jezdců, „nastane-li jednou případ, že bude nutné sáhnout po této krajnosti.“

K populačním ztrátám po třicetileté válce se vyjadřuje pouze všeobecně. Konstatuje, že „síla domácího lidu nemůže se, jak se zdá, vyrovnat síle, jakou měl před patnácti lety. Neboť preveliké množství lidu dílem bědně strávil plamen žalostné války, která, byvši v našem koutu světa roznícena, zachvátila již celé Německo a dosud je šířá, dílem vypudila prudká proměna navoženství“. Nepochybuje ale o tom, že se tyto ztráty dají nahradit. Spoléhá především na mladou generaci a soudí, že je nemyslitelné, aby „mládež národa českého“, která po celá předchozí léta „žila ve vojenském táboře“, sjednotí-li „budoucně

„O státě českém“. In: *AUC-Phil. et Hist.*, č. 3, s. 41-52, nověji ve sborníku DANN, O. – HROCH, M. – KOLL, J. (eds.) 2003: *Patriotismus u. Nationsbildung am Ende des Heiligen Romischen Reiches*, s. 171-188. U Stránského konstatuje výrazné xenofobní rysy – Němci jsou pro tohoto historika evropského formátu a dobrého znalce nejstarších českých dějin nejen hlavním nepřítelem, ale ze všech sousedů také jediným nepřítelem. Porovnává Stránského s odlišným pohledem u Ignáce Cornovy, jehož úvahy mají již typický osvícenský charakter: Cornova shledává praktičnost a výhodnost použití jediného jazyka (tj. němčiny) ve „veřejných“ záležitostech – usnadňuje komunikaci, obchod, upevňuje spojení mezi různými pod jedním žezlem spojenými národy (MAUR, E. 1966: 185).

²⁵ STRÁNSKÝ P. 1953: *Český stát*, s. 320-321.

²⁶ Tamtéž, s. 326.

svou mysl ve svorné práci pro obranu vlasti“, nestačila jednou zadržet nátlak vnějšího nepřítele. Nemusí jej předčít početností, stačí, bude-li tak statečná a svorná jako byli její předkové.

I když není obraz Stránského prostý idealizace, je úměrný záměru a kromě vylíčení sympatických českých vlastností, jakými jsou podle něj statečnost v boji, pohostinnost, velkodušnost a sebedůvěra, zachovávání sjednaných smluv, neváhá citovat i mnohé negativní rysy národa, z něhož vzešel. Připojuje k nim svá vlastní pozorování, zajímavá ze sociologického hlediska (neschází kritika zbytečné a škodlivé závisti, obdivu k cizímu a snižování vlastního).²⁷

Další, čím se stát udržuje ve „šťastném stavu“, je jeho hospodářská síla, navenek se promítající do stavu finančního hospodaření, především do stability jeho měny. Podrobně se o tom rozepisuje ve dvou kapitolách, věnovaných důchodům českých králů, českému mincovnictví a peněžním jednotkám. Za projev hospodářského rozvratu právem pokládá inflační hospodaření a cituje slova, která údajně pronesl Boleslav Moudrý před svojí smrtí: „Žádný mor ani žádná válka ani nepřátelské země plundrování nemohú tak dobrým lidem uškoditi jako časté měnění a lstivé mince pohoršování“.²⁸

Svůj *Okřik* napsal Stránský v roce 1618, dlouho před svým exilem, jako varování národně zvlažněným řadám novoutrakvistů. Spojitost populace a jazyka je očividná: v luterské a kalvínské expansi vidí nebezpečí poněmčování. Cení si výhod vzájemných styků, není zaujatý proti Němcům jako partnerům, s nimiž je možné žít v dobrých sousedských vztazích, výhodných ekonomicky i kulturně pro obě strany. Děsí jej pouze vyhlídka na poněmčení národa, u něhož znak jazyka je pro Stránského nejpodstatnějším rozlišovacím znakem.²⁹ Ne nadarmo pokládá ze špatných vlastností Čechů za nejnebezpečnější tu, že s obdivem následují všechno cizí, kdežto co vzniká doma ve vlasti, posuzují povýšeně a pohrdlivě; existuje tudíž reálné nebezpečí, že podlehnou módě „němčení“ a napodobování cizích mravů. Z tohoto hlediska je Stránského *Okřik* první jazykovou obranou, cílenou a včas vyslovenou, i když zmínky o podobném nebezpečí potkáme i u kazatelů před ním.

Podobně se brání jazykovému míšení i výrazný kronikář své doby **Jiří Kezeliuss Bydžovský** (1576 – asi 1655), který po statečném odporu proti rekatolizaci opustil vlast a po dvanáct let živořil v cizině.³⁰ Zazlívá Bohuslavu

²⁷ Tamtéž, s. 109-111.

²⁸ Tamtéž, s. 335.

²⁹ „Národ od národu ničímž jinším spíše jako jazykem nebývá rozeznán, a že cizí jazyk cizí jho a cizí jho porobu, poroba pak brzkou zkázu nese, ano i hanbu věčnou plodí“, tamtéž, s. 371.

³⁰ *Kronika Mladoboleslavská od Mistra Jiřího Bydžovského sepsaná*. Ed. KAMPER, Z., Mladá

Hasištejnskému z Lobkovic, který jako vrchnost na rozdíl od předešlých pánů Krajířů příliš „Němce fedroval a za sebou do města loudil“. Německý živel se v Boleslavi podle něj tak rozmnožil i díky zběhlým poddaným a čeledi, „že jim někdy časem Boleslav bude těsná a zřídka pravého Čecha tam se uhlídá“.³¹ Obává se poněmčování, protože mnozí usedlí Němci a to i ti, kteří se již v Čechách narodili a znají dobře jazyk, se „za českou řeč stydí“, vymohli si německá kázání a přivedli si sem kazatele, chovají se rozpínavě a nevděčně. Kezelia nemůžeme podezírat ze šovinismu, dokonce se omlouvá „upřímným Němcům“, kteří mají rádi český národ a jichž se jeho výtky netýkají.³²

III. 3. Názory Bohuslava Balbína, Tomáše Pešiny z Čechorodu a dalších

Zesílení historických reminiscencí k povzbuzení národního povědomí i sebevědomí, vyvolané zvláštní politickou a národnostní problematikou, se projevilo i u části inteligence, spjaté s vítězným katolicismem. V českém „barokním“ vlastenectví se spojila univerzalita a českost a tato provázanost domácího s evropským, kterou F. Kutnar nazval „spodním průvodním akordem, na něž navazovaly domácí motivy“, dávala oné křesťanské univerzalitě dost typickou podobu.

Zdecimovanou populaci českých zemí posuzuje tato inteligence v první řadě jako populaci ohroženou zánikem. Spolu s Jakubem Bossuetem, historikem doby Ludvíka XIV., s jehož dílem se seznámili v německém překladu a jehož se dovolávali i naši obrozenci pozdější doby, vyznávají onu neuhasitelnou náklonnost k místu zrození, k němuž člověka nepoutá jen mateřský jazyk, ale i pokrevní a krajanské svazky, člověk tu má příbuzné a známé, cítí se tu doma, patří sem a každý musí přece někam patřit. Jen ve vlasti se může dařit osobnímu a rodinnému štěstí. Zpřetrhaná pouta pochopitelně citlivěji vnímali emigranti, ale o sounáležitost k historicky vzniklým vazbám, chápaným jako zákonité, Bohem a přírodou dané, se obávali i domácí katolíci. Strach před „utoučením v moři“, které se valilo do země, rozdávané cizincům, kdy byla vlast „jako slabý zajíček vprostřed psů roztrhána“, kdy už „není města, není kraje, který by nebyl zrušen a jeho obyvatelstvo pohubeno“, stavěl před oči obraz této „všeobecné pohromy celých Čech až po naše doby“. Kde že je slavná minulost nejlidnatější země v centru Evropy, v němž byla Praha zvána „světem v malém“! „Nec umbra ejus gloriae sumus,“ nejsme ani stínem jejich slávy, zní bolestný výkřik

Boleslav 1935. Podrobně k životopisu Jiřího Bydžovského tamtéž, s. XIII n.

³¹ Tamtéž, s. 65 edice.

³² Tamtéž, s. 66.

z Balbínova pojednání o učených Čechách (*Bohemia docta*) jako nářek Jeremiáše nad zkázou Jeruzaléma.³³

V mlčenlivé rezignaci a mravní vlažnosti vidí největší nebezpečí stejně jako Stránský. A tu vyzvedá naléhavost populační reprodukce domácích, udržující národ nejen při fyzickém životě, ale zároveň znesnadňující pronikání cizího živlu do země, protože udržuje hustotu obyvatel na míře, odpovídající jeho hospodářským možnostem. Příliv šlechtických a měšťanských cizinců jej rozčiluje, vidí v něm nebezpečí českému rázu země, neboť ti, kdo přicházejí, se nepřizpůsobují českému prostředí, ale Češi se asimilují Němcům. Nikoliv domácí, ale cizí mají přístup k vládě: toto zcizení vlády a správy země se dotýká Balbínova státoprávního vlastenectví snad nejvíc. Od počátku svých dějin nebyly Čechy ve větším nebezpečí vyhlazení jazyka a národa, soudí, a je v tom i podíl viny naší. Tytéž obavy, s jakými jsme se potkali u Stránského: domácím se často opovrhuje jako méněcenným, nedostatek vážnosti a úcty k vlasti a nezájem o to, jakým jazykem se v ní mluví. To jsou mravní kazy pobělohorské společnosti, která si ani neuvědomuje, jak se to dotýká osudů státu.

Přesto pečlivě rozlišil povzbuzující a obranný ráz vlastenectví ve smyslu zrovnoprávnění od chvály vlastních hodnot, nekritického sebezbožnění a nadřazenosti: „Mírnou a spravedlivou lásku k vlasti pokládám za ctnost, přílišnou odsuzuji.“³⁴ Výbojný a ozbrojený nacionalismus („nationalitas“) z duše nenávidí: Libuje si v něm rozpínavost Němců a jejich snaha měnit či vyhlazovat jazyk druhých zemí - to není cesta, jež by vedla k něčemu dobrému. Mimoděčně ale stručně a jasně formuloval nejpodstatnější z výhrad, které tu od počátku německé kolonizace existovaly vůči právě těmto kolonistům.

Balbínovo vlastenectví ve spojení se zájmem o populaci se ještě obrací latinsky psanými spisy k učeným kruhům a především k oněm „pilířům a sloupům“ - silně oslabené české šlechtě. Je ale odpůrcem názorů Machiavelliho - lid tu není kvůli vladaři, právě naopak.

V dalším proudu tohoto pobělohorského vlastenectví živý historismus ještě sílí a populace se dostává do zorného pole v širším záběru: k projevům nebojácného češství přibývá sociální zájem o široké lidové vrstvy nejen proto, že se v jejich prostředí udržuje jazyk, ale v jejich plodnosti vidí záruku prostorového rozšíření národa. K těmto lidem bylo třeba se obracet v jejich rodném jazyku, nikoliv latinsky.

Tak **Tomáš Jan Pešina z Čechorodu** (1629-1680) vydává svého *Předchůdce Moravopisu* česky, podobně zdůvodňuje jezuita Jan Kořínek vydání svých *Starých pamětí kutnohorských* a český křižovník Jan Beckovský svou

³³ BALBÍN Bohuslav: *Bohemia docta II.* Ed. UNGAR, R. 1776-1780, s. 48.

³⁴ Týž: *Miscellanea Regni Bohemiae VII.*, s. 245.

IV. Populační myšlení pobělohorského období

Poselkyni starých příběhů českých. Stejný tón zní z předmluvy k *Čechořečnosti* (1672) Václava Jana Rosy, ponižující stud pro to, že národ nezná své dějiny, zazní později z knihy jaroměřského měšťana Václava Vítka „Země dobrá, to jest země česká“ (1754). Zábрана úpadku jazyka a národa se tu ovšem spojuje s politickým protireformačním cílem: odvrátit krajany od četby „bludných“ českých knih, které by jakkoliv připomínaly husitství a přílišnou svobodomyslnost pozůstatků luterství.

Antonín Frozín (1671?-1720) v *Obrovišti maryánského atlanta* (1704) chce putováním po vlasti zjistit, jak je to s budoucí existencí Čechů. Nejvýraznějším rysem Frozínova pojetí národa je hodnocení významu lidu, především selského obyvatelstva, jako záruky neustálé regenerace nejen co do množství, ale i čistoty jazyka a mravů. Věří, že co se v lidu „vkoření a ujme, tak jako trní se těžce vydobude a těžce vyrve, co se proti zvyklostem do jazyka a do krajiny uvádí, to se rozplodem lidu jako velikým rozvodněním všecko zase vyplakuje.“³⁵ Rozsah tohoto lidu je u Frozína široký, objímá všechno neurozené obyvatelstvo, lid „vesňácký, nádenní, nádvoří a vorný.“ To je už nový prvek, odlišný od vlastenectví Balbínova: odnárodní-li se vůdčí vrstvy, „padají-li pilíře a sloupy, není ještě třeba zoufat nad celým stavením českým.“

Vlastenectví zmírňuje u některých i nenávisť k husitům, ač jinak mnoho tolerance neprojevují; naopak, např. Kořínek je hrubě protireformační a nesnášenlivý, havíře velebí jen proto, že „Tábory jako bodláčí škodlivé plenili.“³⁶ Ve jménu obrany národní cti a proti výtkám kacířství jsou ochotni bez výjimky pokládat husitství za cizácký výplod dychtivosti po kacířských novotách, zanesený do země Němci (Balbín), nanejvýš se přimlouvají za to, aby přítomnost nebyla trestána za minulá provinění (Frozín).

IV. 4. Odras populačního myšlení v barokní homiletice a ve světské literatuře

Katolická a především jezuitská kazatelská aktivita se měla stát významnou silou při převýchově českých zemí, nasáklých kacířstvím. Katolické postily měly nahradit likvidované a pronásledované nekatolické knihy. Dalo by se předpokládat, že se rekatolizační homiletika striktně přidrží ortodoxie a potlačí dosavadní spíše pronatalitní tón předbělohorských kazatelů. Na druhé straně

³⁵ FROZÍN Antonín 1704: *Obroviště mariánského atlanta*, s. 11. O Frozínovi srvn. KUMPERA, Jan 1992: Zapomenutá obrana českého jazyka. In: *Kultura baroka v Čechách a na Moravě*. Praha, HÚ, s. 93-99. Tam i další literatura.

³⁶ KOŘÍNEK, J. 2000: Staré paměti kutnohorské, s. 90. (STICH, A. – LUNGA, R. eds), Praha, NLN 2000, 605 s.

i kazatelé stáli tváří v tvář změněnému populačnímu obrazu země a tyto demografické výkyvy byly příliš znatelné než aby si jich nepovšimli. Ze studia dost velkého a průkazného vzorku postil můžeme soudit na to, jak tyto změny reflektovali duchovní pastýři.³⁷ Z četných reakcí na výroky jejich oveček lze (s dávkou opatrnosti) zjistit, jaké problémy tížily „lid obecný“ a v čem se výchovná práce přes znásobené úsilí potkávala s pramalým úspěchem. I to je však cenné poznání, protože dokazuje, jak české prostředí dokázalo přetavit leccos na míru vhodnější domácím poměrům, z hrůzostrašného učinit směšné, na stupňovaný tlak odpovědět vzdorem a i kostel poměnit v místo ke společenskému setkání. Pílo, zpívalo a milovalo se mnoho, mnoho se však také četlo, mudrovalo a sepisovalo. Obdobím „temna“ prosvěcovaly záblesky světla dost pronikavého.

I tak horliví příznivci celibátu, jakými byli dva z nejrozšířenějších pisatelů postil, Šebestian Vojtěch Berlička a Matěj Václav Šteyer, hodnotí manželství jako posvátný a v podstatě nutný svazek, a svorně útočí na pobloudilce, kteří pokládali manželství za „zlé a od ďábla uvedené.“ Kdo by tvrdil opak, budiž proklet, jak to ostatně prohlásil i Tridentský sněm, kategoricky uzavírá Šteyer. Část vyvolených nechť pěstuje celibát, protože se „dosti těch, kteříž by děti plodili, nachází.“ Sexuální zdrženlivost je udržitelná podle nich stejně jako u všech ostatních jezuitských kazatelů jedině posty, „trýzněním a smrcením těla“ a modlitbou, tedy přesně tím, co zavrhovali reformační kazatelé jako nenormální a nepřírozené. Zejména vdovy se mají varovat před dalším sňatkem, protože tím cizoloží.

Rovnost muže a ženy v manželství, která se tak neodbytně hlásila v reformačních postilách ve zdůraznění určitých předností ženy a jejího práva spoluúčasti na důležitých rozhodnutích jako družky a pomocnice manželovy, dostává v katolických promluvách zcela jednoznačnou podobu: žena je „povinna ctít muže jako svého pána, poslouchat ho ve všem.“³⁸ Jestli se vůbec dá hovořit o rovnosti, pak se týká jen těla: „Stejně tak jako tělo manželovo v moci manželky jest, jest tělo manželky v moci manželově.“³⁹ Skutečnost, že manžel je hlava rodiny a „manželka jemu jako vrchnosti své ve všem povolná a poddaná zůstává“ se pokládá za první a základní předpoklad dobrého manželství. Teprve pak přijde vzájemná láska a věrnost, přívětivost a vlídnost, příkladný křesťanský život a po-

³⁷ ŠUBRTOVÁ, A. 1990: Populační myšlení v české homiletice feudálního období. Část I. In: *ČNM-řada historická 157*, č. 3-4, s. 113-139. Část II tamtéž, 158, č. 3-4, s. 171-189. Dále srvn. HANZAL, J. 1992: K duchovní a kulturní úrovni barokního kléru. In: *Kultura baroka v Čechách a na Moravě*. Praha, HÚ, s. 85-91.

³⁸ BERLIČKA Šebestian Vojtěch: *Sváteční postila 1688*, f. 149.

³⁹ BERLIČKA Š. V.: *Postilla*, 2. vydání postily z roku 1618, Praha 1667, f. 77 (KNM 35 B 10).

IV. Populační myšlení pobělohorského období

slední podmínkou je, aby muž nebyl ožralcem a žena „bumbalkou“. Nemírné pití, kterému holdují všechny stavy, se znovu ocitá v palbě kritiky. Šteyer viní z tohoto nemravu hlavně šlechtu, ale opilství a obžerství pokládá i on za národní zvyk.⁴⁰

Oba, Berlička i Šteyer, přísně odsuzují nedostatečnou výchovu mládeže a její zhýralost. Kostely se prý považují za příležitost k popovídání, pro mladé za místo k seznámení. Dospělí se ani doma nechovají jinak: místo modlitby před jídlem „rozprávějí, klevetají a se smějí aneb o místo spolu hádají“.⁴¹ Mladí lidé se také nemodlí, klejí, jsou právě tak náchylní k obžerství a opilství jako dospělí, jsou chlípní, drze rozpustilí, neposlušní rodičů a líní. Šteyer doprovází výklad hrůzostrašnými historkami, kterých bude v postilách přibývat a jejich velký čas nastane s počátkem 18. století. Postily konce 17. století jsou o poznání umírněnější, nalezneme tu i dost praktických rad pro vstup do manželství a rodinný život. Mizí ovšem napomínání rodičů, aby dbali na výběr ženichů a nevěst, ale nebránili dětem, naopak se zvýrazňuje poslušnost dětí k jejich rozhodnutím. Právě tak se připomíná požadavek rovnosti stavu snoubenců. Naprosto odsouzeníhodné jsou mimomanželské sexuální styky a společenská degradace „padlých“ dívek a žen v tomto období přísné ortodoxie vrcholí. Vezmeme-li kazatelskou horlivost jako protějšek soudní praxe, je patrné, že si kazatelé byli vědomi značné frekvence potratovosti a zabíjení nevídaných dětí. Hrůzné obrazy pekelných muk za takové počínání jsou doprovázené vždy ujištěním, že žádný, sebe obratněji provedený čin nesmaže ani nevykoupí ani velice příkladný další pozemský život a pokání.

Stejně jako postily předchozího období jsou i protireformační kázání prostoupena soucitem s chudými a trpícími, nařikají na bídu v zemi, na drahotu, nemoci a války, nemilosrdnost pánů, kteří „polesní zvěř lépe chrání a opatrují nežli své vlastní poddaný.“ Ale odplatu za všechny nespravedlnosti lze očekávat jen v nebi, „kdož se vrchnosti protiví, božimu nařízení se protiví. Běda tedy těm, kteří obce proti vrchnosti své pořádně bouří a pozdvihují!“⁴² Netají se tím, že podobným bouřením a voláním po sociální spravedlnosti prosluli právě kacíři a kacírství je třeba z Čech z kořene vymýt. Hus, Žižka a Chelčický jsou připomínáni jako vzory nepravosti, za jedinou pravou církev prohlašována katolická.⁴³

Přesto neprojevovalo obyvatelstvo českých zemí mnoho trpělivosti k čekání na záhrobní spravedlnost a menší či mohutné vzpoury se zvedaly na

⁴⁰ ŠTEYER, Matěj Václav: *Postilla katolická na dvě částky rozdělená s úmyslem vyplenit kacírství*, 1691, f. 365 (KNM 35 C 6)

⁴¹ Tamtéž, f. 192.

⁴² BERLIČKA, Š. V. 1667, f. 437.

⁴³ BERLIČKA, Š. V. 1668, f. 100, 305, 323 n.

různých místech země (od velkého povstání 1679-1680, chodské rebelie 1693 přes nesčetné lokální ohníčky až po velké tažení nevolníků na Prahu v roce 1775). „Čechové zlehčení“, sužování cizozemskou vládou, nezapomněli ani na Husa ani na Žižku. To přesto (anebo právě proto), že se tolik píle vynaložilo na jejich vymazání z paměti národa.

Kromě úbytku populace, jaký přinášejí války, hladomor a jiné „přirozené“ pohromy, si kazatelé všímali neobyčejně vysoké novorozenecké a dětské úmrtnosti. Obecné za všech, tedy nejen za válečných poměrů. Vyrovnávají se s ní zcela jinak než reformační postily, ale i postily katolické z první poloviny 17. století. Z homiletiky mizí jakékoliv praktické rady a pokyny, jak udržet na živu to, co lidé zplodili a dominuje náboženské odevzdání do vůle boží. Všeteční lidé jim prý kladou otázky, „proč Bůh na tyto nevinné děti dopustil smrt a proč častěji dopouští, aby ušlechtilí mládenečkové před časem umírali?“ Odpověď znají jedinou: nesluší se zkoumat boží soudy, „dosti nám buď, že víme, že všecko dobré jest, což on ustanoví a že v ničem nemůže chybiti.“ A tak „neoplakávejte ztrátu dětí hojněji než se sluší“, raději plačte nad ztrátou duše, závažnější než je smrt těla.⁴⁴

Některé obecné tendence, spíš naznačené v homiletice poválečného období, se s větší silou projevují spíš ve druhé polovině 17. století. Nedošlo ale k výraznějšímu posunu v posuzování lidského množení a to ani v době, kterou současní historičtí demografové označují za populačně dynamickou. Jako součást lidského myšlení se i názor na populaci měnil především v závislosti na populačním klimatu, které přetrvává dlouhý čas. Nadále trvaly výrazné znaky období, které předcházelo demografickému přechodu: vysoká úmrtnost všech věkových skupin, zejména kojenecká a dětská, vysoká porodnost, ale nízká průměrná délka dožití. Nebyly podmínky pro to, aby se nějak propagoval celibát a zábrany množení ani z kazatelen.

Postily a mravoučné spisy, které jsem pročítala, pocházely z různých míst Čech, Moravy a Slezska. Jejich autory nebyli jen příslušníci jezuitského řádu, který vedl cenzuru veškeré literatury do poloviny 18. století. Nenajdeme mezi nimi veliké rozdíly v pojetí a výkladu tematiky (odhlédneme-li od jazyka a stylu). Vedle fanatických, značně asociálních a naivních spisů nalezneme v neobyčejně bohatém vzorku i takové, které prozrazují značný rozhled a vzdělání, o něco smířlivější postoj k lidským pokleskům a hluboké sociální cítění, lásku k jazyku a k národu i lidsky jímavá místa, za která by se nemusely stydět ani reformační promluvy. Z konfrontace výroků a soudů lze rekonstruovat představu, jaký názor převažoval v tomto „oficiálně platném“ proudu katolické

⁴⁴ ŠTEYER, V. M. 1691, f. 60. KLEKAR, J.: *Semeno slova Božího*. Praha 1701, f. 81, podobně i na f. 630 (KNM 40 C 9).

IV. Populační myšlení pobělohorského období

homiletiky. Tón a ráz pronásledovaných „kacířských“ postil sledoval předbělohorskou linii a nezměnil se ani v náhledu na populační otázky.

Znalosti barokní literární tvorby obohatil svou edicí Miloš Sládek;⁴⁵ ve výkladových pasážích přiblížil duchovní život našich předků neobyčejně plasticky. Kromě barokní homiletiky (nejen katolické, ale i protestantské) jsou to „Knihy příprav ke šťastné smrti“, katolická pohřební kázání ze 17. a počátku 18.století, v nichž se m. j. setkáme s důkazy, jak „všední“ a obvyklá byla dětská úmrtí v rodině pozdního středověku a raného novověku. Nevyhnul se ani jarmarečným písním a tématice smrti v nich.

Jestli je nebo není nutné založit rodinu a mít děti, na to odpovídají pisatelé s malými odchylkami kladně. „Katolická církev drží se prostředka“, špatné je příliš si cenit manželství a špatné je zavrňovat je vůbec, tvrdí stejně Jan Barner z Jičina jako jezuitský kazatel z moravského pomezí Daniel Nitsch nebo František Štěpán Náchodský, probošt pražských kanovníků, či bodrý františkán Marek Damascen.

Valentin Bernard Jestřábský, typ venkovského kazatele, autor jakési katolické analogie Komenského *Labyrintu*, nejen že pokládá manželství za naprosto přirozené a od Boha ustanovené, ale seznamuje svého sedláčka se čtyřmi odlišnými typy manželství: první je harmonické - ideál soužití, další nesvorné, třetím je svazek hodného partnera se zlým a nakonec manželství sice dobré, ale děti z něj nevydařené. Proti hmotným poutům zdůrazňuje cit jako předpoklad harmonie. U Nitsche je nejpodstatnější v pořadí důležitosti vzájemná opora.

Pouze dva misogyni – Pavel Axlar, asketický cisterciák, a Antonín Kelský, bojovný a útočný farář z Kněževsi, neshledávají manželství vůbec za nutné natož potřebné, lásku manželskou mají za „podvodnou a nejistou“ a spíš varují před svazkem, který je tak nesnadné rozvázat.

Antonín Koniáš, jehož jméno se stalo synonymem pro kulturní vandalství, a Christopher Pflaumer, přecházejí od kritiky nekatolického ocenění manželství až k pohrdání tímto stavem. Jakékoliv jiné než katolické náboženství nevede podle nich k tomu, aby lidé „tělo krotili, zemské věci opovrhovali, rozkoší tělesných nepáchali“. Celé předchozí pojetí manželství bylo založeno na bludu, že „ženy pojímati, jich užívati etc. je věc tak potřebná jako pokrm, nápoj a spasení“. Jejich kázání jsou vehementní obhajobou předností celibátu a zavrňováním Luthera, který dal „špatný příklad.“

„Jaké jsou to řeči,“ ptá se augustinián Koloman Hendl, „poutničkové do Emmaus? Kdežto sobě panna stěžuje, že je na vdání, nicméně žádného kalána nemůže dostati a nic ji neočekává, jediné že musí peroutky prodávati. Jaké jsou

⁴⁵ SLÁDEK, M. (ed.) 2000: *Vítr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze*. Praha, nakl. H+H, 317 s.

to řeči, páni mládenci, že jdouce do Emmaus víc myslíte pannu viděti, s pannou mluvíti, s pannou se procházeti a po procházce tělesných pokrmů užívati nežli dnešnímu Zvítěziteli díky vzdávati?“⁴⁶ Týž Hendl, jehož kázání inspirovala i autory o generaci mladší, snesl tolik příkladů ženské špatnosti a prohnanosti, že jen velmi otrlým mladíkem by jeho exempla neotřásla.

Značně asociální a nenávistný vůči ženám jako nositelkám veškerých hříchů je Bohumír Hynek Bílovský, který stejně jako Pflaumer, Náchodský a Koniáš jedním dechem zatracuje luteránství, kalvínské, husity, židy a jinověrce vůbec. Válku na Bílé Hoře pokládají za „šťastnou“, neboť „znamenitě vykořenila kacírstvo z Čech“ a umožnila vrátit věřící do lůna církve, která má jedinou pravdu. Přiznávají ovšem, že nekatolíci stejně přechovávají a čtou odsouzené knihy, jsou velmi důmyslní v jejich zatajování, pašování a rozšiřování a toho „škodlivého hloží“ se nachází „víc, než bychom se nadáli.“ Spis Christopa Pflaumera je cenný právě jako přehled titulů zapovězených knih a výčet všemožných skrýší.

Většina, která se proti manželství nestaví, se snaží nalézt příčiny nezdařených svazků a dopracovat se k ideálu manželství vzorných. Výčet příčin nezdarů se liší, byť se základní motivy opakují: Nesoulad povah dominuje u Nitsche, opilství jako jedna ze základních neřestí, schopných rozvrátit rodinu, se připomíná stejně jako v postilách předchozího století bez výjimky u všech. Sňatky pro peníze a věková nerovnost bez zřetele k vlastnostem partnerů se hodnotí jako předem určené k rozpadu a jako příčina nesčetných obtíží. Rovnost majetková a stavovská se rozumí sama sebou. U jediného z nich, minority Michala Pelischota je toto „nube pari“ vztaženo i na rovnost vzdělání. Ostatní se buď o vzdělání nezmiňují vůbec nebo je považují za neužitečné, pro ženy za nanejvýš škodlivé: „Ženám se studýrovati nedopouští, že by přes ně kacírství největší a hádky neskončené splozené byly,“ tvrdí nejen Náchodský; ani Nitsch a ostatní nepředpokládají, že by žena mohla být rovnocenná muži rozumem, naopak, citují zhusta přísloví o dlouhých vlasech a krátkém rozumu. Jaký div - povýšení ženy přece souviselo s kacírstvím!

Další příčinu vidí v předchozím „nečistém životě“ obou. Stejně jako jejich předchůdci konstatují, že se mnoho manželství uzavírá kvůli otěhotnění, „až nevěsta obtěžkána musí se vdáti a ženich se oženiti, aby tu hanbu zakryli a posměchu nebo trestání ušli.“ Jediný Damascen požaduje oboustrannou čistotu před sňatkem a je v tomto ohledu pro naprostou rovnoprávnost: „Jaké je žádáte nalézti, takový at' vás ony také naleznou “co ona může, také ty můžeš, jestli jen chceš.“

⁴⁶ SLÁDEK, M. 2000: 91.

IV. Populační myšlení pobělohorského období

Rození dětí dopomáhá ženě ke spasení, záleží ovšem na tom, jaké je víry. Důležitá rada, aby matky kojily děti, kterou nalezneme u Barnera, má pramálo společného se zdravotně-osvětovou zásadou: argumentuje se totiž jen tím, že s cizím mlékem může dítě nasát i bludy a hříchy kojné, která není pravověrná katolička. Kromě obecného moralizování a výzev ke zdrženlivosti i v manželství je pro všechny samozřejmé, že ke styku má docházet „toliko pro plod“. Přísně kárají „praktiky proti přirození“ i sexuální abusus, když tlumočí a vyvracejí názory, které slýchali od svých farníků.

Jakékoliv pokusy o vyhnání plodu a dokonce sám úmysl zabránit těhotenství se odsuzuje jako napomáhání k vraždě. Za vraždu považují Barner a Nitsch také nedodržování správné životosprávy, která může nenarozenému dítěti uškodit, když matka „skákáním, tancováním aneb nepořádně se chovajíc v jídle a pití plodu života svého škodí.“ Jako napomáhání k vraždě se posuzuje děšení, bití a zlé nakládání s těhotnými - dítě se pak může narodit mrtvé a nedojít křtu, což je hlavní účel podobných napomínání. Duše nekřtěňátek byly odsouzené dlít v předpekli (měly svůj „limbus puerorum“, v němž panovala i jistá hierarchie: v nejvyšší části dlely duše křesťanských dětí, v hustší tmě dětí židovských a v nejspodnější úpěly dušičky dětí mnichů, jeptišek a kněží).⁴⁷

I nejmírnější postily tohoto období projevují shodně ostrý a nesmiřitelný odsudek vůči nemanželským dětem a matkám, ač jsou si kazatelé vědomi toho, že právě ony často „vlastní plod svůj zanášejí, ukrývají, někde odhodí ano i usmrcují...“ a znají i důvody, jež k tomu vedou. Z mnohých hovoří zkušenost zpovědníka při konkrétním výčtu přestupků, které lidé k jejich zděšení ani nepokládají za hřích. Je to skutečně pestrá paleta až po rezignované konstatování, že zpovědníka klamou a o všech hříších se ani nedozví. Nářky na předčasnou ztrátu panenství se opakují u všech bez výjimky. Stejně jako ve smolných knihách se setkáme i tu se zmínkami o incestu v rodině (většinou zaviněném společným spaním), o pederastii a tribadii.

Varování před tělesným pokušením nebyla zřejmě dost účinná a tak někteří kazatelé působí na obrazotvornost posluchačů a čtenářů odporným líčením rozkladu lidského těla, historkami o trestech božích i ďábelských za onanii, za všelijaké druhy smilstva a zábrany těhotenství.

K celkovému počtu dětí v rodině se většinou nevyjadřují. U jediného z pisatelů jsem se setkala s názorem, aby rodinu nezakládal a děti neplodil ten, kdo je neuživí (Barner), Náchodský se přimlouvá za menší rodinu, protože „přílišný užitek manželstva chudobu s sebou plodí, mnoho zubův mnoho chleba potřebuje. Žaludek štekající muzikou se nezkrucuje a přílišný déšť příval tropí.

⁴⁷ DINZELBACHER, P. 2004: 88.

Málo rodiny mítí jest lépeji moci je k slávě nebeské vychovati, snadněji Bohu odpovídati: neboť nejsou všickni synové v životě matky své posvěceni...“

Stejně jako v postilách předbělohorských se vyskytují zmínky o malformacích. U Koniáše a Náchodského jde o hrůzné smyšlenky, sloužící jako výstraha před božím trestem, za který se jednoznačně vydávají. Stejný cíl měly ostatně i kramářské písně o narození „stvůr“. Realistický Barner doporučuje, aby v takovém případě neměla žena již další děcko, protože i s jedním „nepovedeným“, „nepodařilým“ je práce víc než dost.

Značnou novorozeneckou i dětskou úmrtnost pozorují všichni a stejný je i způsob, jak na ni reagují: vždy a bez výjimky uvažují o vysoké úmrtnosti, která tak drasticky snižovala přirozený přírůstek, jen z náboženského hlediska. Život i smrt jsou v rukou božích, v nemoci je třeba povolát „dřív faráře než lékaře“, pokud se vůbec o léčení zmiňují. Odsuzují sice dryáky proti jedu, oleje, kterými se lidé mažou jako prevenci proti moru, cedulky a škapulíře, ne jako směšné a neúčinné pověry, ale především jako součást hluboce zakořeněných pohan-ských představ a lidového čarování. Současně propagují léčebnou moc jiných nesmyslných prostředků, posvěcených církví (Agnus dei, svěcený vosk).

Jasně se v homiletice odrazila vyšší feminita populace, zejména městské. Kazatelé většinou rádi posunout věkovou hranici pro vstup do manželství, kritizují rodiče za sjednávání příliš časných sňatků. Všímají si disproporce mezi počtem žen a mužů. Tak Kelský shledává nepoměrně více žen na pobožnostech, poutích a trzích, Nitsch reprodukuje stesky „nešťastných děvčat a vdov,“ které marně čekají na ženichy a Damascen nepřímou dokládá, že obavy vdavek-chtivých žen nebyly neopodstatněné: „jedna přes druhou naříkají na vojny, mor a smrt, protože se jim zdá být málo mužského pohlaví, jenž by je chtělo.“ Aby je vůbec provdaly, vdávají matky své dcery bez rozmyšlení za prvního, který se vyskytne, „vykládají je v hospodách jako řezníci telata a kozy v krámě na prodej.“ Mnozí se snaží odvrátit od takového nerozumného jednání příběhy, dost drsnými na to, aby si děvče uvědomilo, co může v manželství očekávat. Bití je v těchto varovných promluvách ještě nejmírnějším zážitkem. Zřejmě bylo natolik běžné, že pokládají za nutné proti němu zahřmít i kazatelé, kteří jinak neshledávají na ženách nic dobrého (Pelischot, Axlar a Kelský). Jestřábský konstatuje, že se mnohý muž chová k ženě „jako by ji ne za manželku, než za krávu nebo psa sobě pojal, avšak ani krávkě ani psovi by tak zle nedělal...“

Před novými sňatky vdov a vdovců varují - u prvních proto, že namísto očekávaného zastání snadno mohou narazit na mladíka, který si je vezme jen pro peníze, „hejsek, hráč, mrháč, ožralec, buřič, jak často vidíme takový příklady...“ Stejně tak vdovci „brzo od svých milenek jelení parokou obdařeni bývají a když stárec v podágre leží, mladá panička po mladých běží...“

IV. Populační myšlení pobělohorského období

O celkovém počtu obyvatelstva uvažují buď v souvislosti s kalamitami nebo se snaží odhadnout, kolik lidí už žilo na světě od jeho stvoření a jak velký je počet křesťanů (Náchodský). Války, hlad a epidemie pokládají za nevyhnutelné, nicméně je nepovažují za natolik ničivé, aby obyvatelstvo ohrozily.

Rychlou regenerační schopnost pozoruje Pelischot, Náchodský, Barner i jiní a soudí, že Čechy jsou zemí „plnou lidu“, zároveň zemí velkých přírodních bohatství, kde nebyl nikdy přílišný nedostatek potravy a když se přece objevil, netrval dlouho.

Téměř každá postila obsahuje jak zmínky o válečných událostech tak modlitby pro čas války a moru. Barnerova kázání uvádějí i lidové popěvky, líčící bídu za časů vojny, bezohledné drancování vojskem, ale nejsou bezútěšné, i do slzí se mísí humor. Nitsch jako jediný prohlašuje válku za nesmyslnou a zbytečnou; je to výjimka mezi kazateli.

V pojetí sociální nerovnosti se mnoho neliší – uznávají ji za jednu danou a neměnnou. Největší dogmatici ji obhajují jako božský úmysl přivést do nebe co nejvíc oveček: „s drškou naplněnou skrz ouzké nebeské dveře žádný neprojde,“ drsně dodává Náchodský. To jim ale nebránilo, aby netepali všechny stavy, padni komu padni. Útočí na neoprávněnou pýchu urozených, kteří si osobují právo vyvyšovat se, ač jejich krev „nic víc v sobě neobsahuje nežli krev některého sedláka, žebráka a sprostáka.“ U Fabiána Veselého se pak potkáme s velebením „znamenitého učence“ Thomase Mora a s kritikou Nicollo Machiavelliho, který prý u dvora mluví, zatímco Kristus musí mlčet.

Stěžují si na korupci, na špatné chování vrchnosti k čeledi (Barner, Náchodský, Veselý), ale i ti, kteří projevují hluboké sociální citění, vybízejí k bezpodmínečné poslušnosti a odplatu vkládají jen do rukou Páně.

Průvodního jevu pauperizace – žebroty si všímá Kelský, kterému připadá, že je všude tolik žebráků, že je těžké někam vkročit, aby ho neobtěžovali. Nepřičítá to přebytku populace, soudí, že nepracují ač by mohli, kdyby je někdo k práci přinutil.

Význam homiletiky nelze opomíjet, protože patřila vedle kancionálové písňové tvorby k nejrozšířenější barokní literatuře jak rozsahem tak dosahem. Ovlivňovala i světské řečnictví, legendistiku a beletristickou prózu. Není ale možné přeceňovat její účinky na obyvatelstvo, kterému měla stavět před oči vzory etických norem. Patrně právem si stěžují takřka všichni autoři na formálnost lidové účasti na bohoslužbách a ještě více kritizují urozené, kteří se dávali i zastupovat.

Když odmyslíme balast zázraků a moralistních historek, přehánění nectností a velebení příkladného života světců a zasloužilých panovníků, zbývá řada konkrétních postřehů o situaci i populačním klimatu v zemi. Nadto se v ní

odráží nejen oficiální názor církve a jednotlivců na reprodukční problematiku, ale i přizpůsobení českému prostředí.

Homiletice první poloviny 18. století jsou společné některé znaky, důležité pro její celkovou tendenci: předkládá ideál hmotně zajištěné rodiny, jejíž hlavou je manžel. Žena je opět rázně odsunuta na místo, které jí v hierarchii rodinných vazeb podle nich náleží. Předmanželský styk je odsouzeníhodný právě tak jako mimomanželský. Společenské opovržení svobodnými matkami a nemanželskými dětmi je podporováno odsudkem církve. Homiletika není vysloveně anti-populacionistická, většina kazatelů hájí pozici středu – ani příliš nepodporovat množení, ani mu výslovně nebránit. Mariánský kult zvýraznil velebení panenství a celibátu natolik, že se manželský svazek a jeho přednosti ocitají až v zadním plánu - rozhodně převažuje vylíčení záporů nad klady.

Je zajímavé, že se vcelku bagatelizuje účinek válek a epidemií. České země se i při velké úmrtnosti, kterou kazatelé jen konstatují, pokládají za země lidnaté, schopné uživit i dvojnásobně větší počet lidí a velmi rychle zacelit dočasné ztráty.

Výrazný rozdíl proti předbělohorské tvorbě je ve vztahu k otázce života a smrti. Pokud vůbec uvažují autoři o nemocnosti a úmrtnosti, dominuje náboženská odevzdanost a mizí jakékoliv zmínky o předcházení nemocem a o jejich léčení.

Vzdělání je pojednou zanedbatelné, pro ženy dokonce škodlivé a nebezpečné. Udržování lidí v nevědomosti je ostatně vždy základní předpoklad k tomu, jak je přimět k poslušnosti a zamezit srovnávání. Proti tomuto „neviditelnému nevolnictví“ pak směřují pozdější úvahy osvícenských pozorovatelů a kritiků.

Oficiální církevní doktrína, třebaže přizpůsobená domácímu prostředí, v němž nebylo místa pro antipopulacionismus, se svým váhavým stanoviskem stávala brzdou příštím programovým a důrazným populacionistům. Slibný vývoj, který v populačním myšlení obrátil zvýšenou pozornost k ženě, k dítěti a k rodině, k náboženské toleranci, k úloze vzdělání, k lidskému zdraví a nemoci, k potřebě osvěty, byl násilně a nadlouho přerušen militantní rekatolizací.

Všechn katolický svět se semknul na obranu ohrožených pozic, protože správně pochopil, že brání nejen existenci habsburské dynastie, křesťany proti tureckému nebezpečí, ale prestiž a sílu katolické církve v celé střední Evropě. Nepochopil staletou zkušenost: každý tlak budí protitlak, čím je silnější, tím větší vyvolává odpor.

V. Od merkantilismu k fysiokratismu. Populacionismus v období osvícenského absolutismu druhé poloviny 18. století

V.1. Zvláštnosti středoevropského merkantilismu

Ve srovnání s hospodářsky nejvyspělejšími zeměmi západní Evropy si ve všech částech habsburské monarchie udržela naprostou převahu zemědělská výroba. Nevýhodná vnitrozemská poloha středoevropských zemí nijak neusnadňovala jejich napojení na hlavní centra evropského a světového obchodu; musely tedy spoléhat na kapacitu místních trhů, která se nezvyšovala podstatnou měrou. V tom tkví jeden z důvodů, proč kladli středoevropští merkantilisté takový důraz na záměrné zvyšování lidnatosti a cestu k povznesení měst na úroveň velkých evropských center viděli i v organizovaném přílivu řemeslníků. Cechovní zřízení s jeho privilegií překáželo manufakturnímu podnikání, nevolnictví bránilo jak rodícímu se průmyslu tak rozvoji zemědělství. Přesun zájmu od vlastní výroby k výrobcům byl logicky vyvolaný situací těchto lidí: se zbídačelým, hmotně i fyzicky ruinovaným obyvatelstvem nelze počítat ani při obraně státu ani v jakémkoliv podnikání. V této spojitosti se musela přihlásit i otázka úkolu a významu zemědělství jak zdroje domácích surovin a základny pro výživu stávající populace. Merkantilismus tak brzy splývá s fysiokratismem a „čistě“ merkantilisty zde takřka nenalezneme.

František Vencovský, historik českého ekonomického myšlení, úzce souvisejícího s populačním, nachází jeho první stopy ke konci 18. století v souvislosti s vytvářením vědeckého a institucionálního zázemí (vliv Josepha von Sonnenfelse na prvního českého profesora národního hospodářství Josefa Ignáce Bučka a jeho pokračovatele).¹

První merkantilisté, kteří ovlivnili ekonomické myšlení v habsburské monarchii, nicméně pocházejí z předchozího století. Za prvního merkantilistu, ovlivně-

¹ VENCOVSKÝ F. 1997: *Dějiny českého ekonomického myšlení do roku 1848*, s. 33-34.

ného francouzským autorem Barthélemy Laffemasem, bývá pokládán **Pavel Hynek Morgenthaler** (asi 1618-1683), který po vídeňských studiích přesídlil na Moravu a působil jako brněnský rychtář. Stejně jako Laffemas jednoznačně spojil růst populace s podporou průmyslového podnikání, zákazem emigrace domácího obyvatelstva, cílenou podporou a naturalizováním schopných imigrantů.² Připojil k tomu nutnost dokonalého využití zemědělské půdy, odstranění povalečů a žebráků a „přilákání“ emigrantů zpět: tyto návrhy nalezneme jak v Morgenthalerově prvotině z roku 1649 tak i v jeho pozdějších relacích, předkládaných císaři.³

Z Morgenthalerových argumentů vychází u nás **Fabián Šebestián Malivský z Maliv** (+1666), který v šedesátých letech hodlal povolat na Moravu 150 tisíc západoevropských manufakturních dělníků, čímž by stoupla její lidnatost o celou čtvrtinu.⁴ Tento spíš utopický než reálný plán ale ztroskotal na odporu cechovního řemeslnictva.

Myšlení českých merkantilistů bylo inspirováno rakouskou ekonomickou školou, především publikacemi slavné trojice Becher – Hornigk – Schröder, z nichž u **Johanna Joachima Bechera** (1635-1682) můžeme již hovořit o ucelené teorii merkantilismu, zvláště ve spisech *Politische Discours* a *Psychosophia*.⁵ Stát podle Bechera prosperuje jen tehdy, tvoří-li společenství produktivních pracovníků, mezi nimiž probíhá intenzivní směna. Populační růst je v přímé úměrnosti k prosperitě: města i venkov se zalidní, nacházejí-li tam lidé dost příležitostí k obživě a ta vzniká spolužitím v lidnaté zemi. Záruky populačního růstu vidí ve spravedlivějším rozdělení půdy a majetku, ale i ve společenském nátlaku na početnost rodin, v odstranění celibátu; v případě nutnosti se může sáhnout k podpoře přistěhovalectví, nevylučuje ani dovoz otroků.

Pro Becherova pokračovatele **Philippa Wilhelma von Hornigka** (1640-1714) je rovněž zvyšování lidnatosti základním úkolem státu jak z mocensko-politických tak z ryze ekonomických důvodů.⁶ Nepochybuje o tom, že zalidnění monarchie lze zdvojnásobit, využijí-li se dokonale domácí zdroje a suroviny.

Třetí z vídeňských merkantilistů **Wilhelm von Schröder** (1640-1688) staví do popředí vojenské hledisko – odpovědnost panovníka za vnitřní i vnější bez-

² GONNARD, M. 1930: *Histoire des doctrines économiques*. Paris, s. 102 n.

³ MAUR, E. 1971: Merkantilistický populacionismus a kritika feudalismu. In: *Československý časopis historický* 32, č. 6, s. 848-870.

⁴ MAUR, E. 1974: Populační teorie a populační politika v českých zemích za feudalismu. In: *Demografie* 16, s. 145.

⁵ Podrobný rozbor srvn. MAUR, E. 1971, op. cit., s. 855.

⁶ O Hörnigkovi viz BRAUTEKE, H. J. 1978: *Leben und Werk des Kameralisten Philipp Wilhelm von Hörnigk. Versuch einer wissenschaftlichen Biographie*. Frankfurt a. M., Ber, Las Vegas.

pečnost státu jej zavazuje ke zprostředkovatelské roli mezi feudální vrchností, neprozřetelně ožebračující poddané, a poddanými, kteří mají sklon k neposlušnosti. Požaduje regulaci vystěhovalectví, kritizuje ekonomické zábrany sňatků.⁷

Návrhy rakouských a moravských merkantilistů se soustřeďovaly spíše na nepřímé metody (podpora imigrace, zajištění zdrojů obživy) než by sahaly k regulaci přirozené měny v tom směru, jak se o to pokoušeli francouzští merkantilisté (finanční podpora manželství, vysoké daně pro svobodné, nátlak na rodinu v zájmu vysoké porodnosti). Důraz na vytvoření podmínek pro lepší populační klima se ostatně vždy projevil jako realističtější cesta k úspěchu než zdánlivě rychlejší, ale jen málo a po omezený čas účinná stimulace porodnosti. Ukázalo se, že neuspěli ani pruští statkáři ani někteří čeští feudálové, nutící své nevolníky pokutami či dokonce vězením k uzavírání manželství.⁸ Názory rakouských merkantilistů našly ohlas zejména v českých zemích, které tvořily ekonomicky nejrozvinutější část monarchie.

Přijetí teorií neznamená zdaleka jejich prosazení v praxi. Nepřímé metody rozmnožení přirozeného přírůstku imigrací narážely na dvojí odpor. Viděli jsme, jak se promítalo do populační problematiky národnostní hledisko, vyvolané v život složitými etnickými poměry. Kritika přílivu německého obyvatelstva stejně jako kritika růstu židovské minority ve městech vyústily přímo v požadavek omezit tyto přírůstky. S protižidovskými náladami se setkáme nejen v české katolické homiletice, ale i v pracích kronikářů své doby. V mnoha poddanských řádech se do omrzení opakují zákazy obchodování se Židy, zejména překupníky a vypůjčovány peněz od židovských lichvářů. Zákaz rozšiřovat existující počet židovských rodin, vydaný v roce 1725, se několikrát opakoval v následujících desetiletích.⁹ Postup byl zcela v souladu s názory rakouských merkantilistů-teoretiků. Becher např. na rozdíl od západoevropských současníků (Josiah Child, Charles Davenant), poukazoval na nevhodnost přílišné tolerance vůči Židům a na jejich ekonomickou škodlivost.¹⁰ Mnohem víc než odpor proti rasové či náboženské odlišnosti se tu projevovala nechuť k dravějšímu, podnikavějšímu

⁷ BĚLINA, P. 1981: Teoretické kořeny a státní praxe osvícenského absolutismu. In: *Československý časopis historický* 29, s. 884.

⁸ K tomu srvn. GONNARD, M. 1930: op. cit. , s. 159.

⁹ Ještě nařízení místodržících království Českého ze 16. 10. 1726 s odvoláním na císařský přípis z 25. 11. t. r. povoluje v každé židovské rodině sňatek pouze jednomu synovi, „*aby se zamezilo židovské populaci v zemi.*“ Patent Marie Terezie ze 3. 11. 1778 zakazoval Židům pod trestem veřejného zmrskání a vykázání ze země uzavírat sňatky bez povolení českého gubernia. Teprve patent ze 3. dubna 1787 zvyšuje povolený počet židovských rodin v Čechách na 8600 a s touto cifrou se znovu setkáme i v patentu Františka II. z 5. 8. 1797. (ANM, sbírka E – patenty).

¹⁰ MAUR, E. 1971, op. cit. , s. 859.

a obratnějším živlu, obchodně zdatnému a tudíž konkurence schopnému, navíc vzácně soudržnému a navzájem spolupracujícím. V českém prostředí se k tomu přidružoval i fakt, že většina Židů hovořila německy.

Poněkud tolerantnější stanovisko v názorech i v praxi se projevovalo vůči německé menšině. Zde se odlišovala užitečnost hospodářských i kulturních vztahů od konkrétních a kriticky posuzovaných projevů rozpínavosti, přezíravosti a nadutosti; mocně padalo na váhu i jazykové oslabení českého obyvatelstva. Obojí kritika - protiněmecká i protižidovská vycházely z partikulárních zájmů měšťanstva a duchovenstva, netýkala se tolik šlechty, která v nich naopak viděla vhodné prostředníky odbytu výrobků feudálního režijního velkostatku.

Jazyková stránka – negativní důsledky přílivu cizinců – ležela na srdci všem, kteří s nelibostí sledovali národnostní míšení, vedoucí k úpadku jazyka, zejména ve vyšších vrstvách společnosti.

Další překážkou imigrace byla náboženská situace v zemi. Teoretikové merkantilismu se nepostavili otevřeně proti rekatolizaci, vyzývali jen k umírněnosti, aby nedocházelo k dalším útekům z těchto důvodů.¹¹ Cesta k náboženské toleranci se tak připravovala již od konce 17. století.

Habsburská státní politika až do poloviny 18. století příliš nerespektovala návrhy prvních merkantilistických populacionistů – v českých a alpských zemích úřady pouze bránily emigraci a povolovaly přistěhovalectví omezeném počtu manufakturních odborníků. Jen v Uhrách, vylidněných po válkách s Turky, mohlo dojít k většímu osídlení cizím zemědělským obyvatelstvem. Hlasy, volající po zvyšování populačního přírůstku „z vlastních zdrojů“ se neobjevují teprve s nástupem osvícenského absolutismu konce 18. století. Je charakteristické, že se už od 17. století spojovaly s kritikou vysokých robotních povinností, nevolnického systému a cechovního zřízení.

Důraz na rodinu jako základní společenskou jednotku, která může dát vyrůst potomstvu, rodinu hmotně zajištěnou, se objevuje ve veškeré literární tvorbě, katolickou nevyjímaje. U části autorů, navazujících na reformační tradice, se k tomu přidružuje přání, aby potomstvo bylo zdravé fyzicky a vzdělané.

Poslední demografické výzkumy prokázaly, že tvrzení o populační stagnaci v první polovině 18. století neodpovídá skutečnosti. K roku 1702 se odhaduje počet obyvatel Čech na 1 800 tisíc (Placht)¹² nebo 1 580 tisíc (Gabriel).¹³ Soupis

¹¹ Patent o emigraci z roku 1752 byl obnoven patentem Marie Terezie z 21. 7. 1764, rozšířen o vypsání odměny za udání emigrantů a jejich napomahačů. K přilákání emigrantů nazpět měly sloužit generální pardony, vztahující se i na vojenské zběhy (12. 1. 1768, 21. 4. 1780 a další), které zaručovaly beztrestnost po návratu do šesti měsíců.

¹² PLACHT, O. 1957: *Lidnatosi a společenská skladba českého státu v 16. -18. století*, 366 s.

obyvatelstva, provedený za vlády Marie Terezie v letech 1770-1771, poměrně spolehlivý, udává pro Čechy 2 580 tisíc obyvatel, pro Moravu a Slezsko 1 570 tisíc, celkem tedy 4 150 tisíc.¹⁴ Dějiny obyvatelstva odhadují celkový počet obyvatelstva, žijícího v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, pro konec 18. století na 4 908 tisíc osob.¹⁵ Zásah do příznivého přirozeného růstu znamenala epidemie v letech 1771-1772, kdy po extrémně mokrých zimách a jarních mrazech propukl hladomor (prostý lid hovořil o moru a spojoval tuto ránu s prováděnou konskripcí: *dum conscribatur populus - pestis*). V českých zemích si vyžádal asi půl milionu obětí, tj. 12 % veškerého obyvatelstva. Do roku 1805 však již opět vzrostl počet obyvatelstva na 5 057 tisíc, ani tato katastrofa tedy neznamenala nadlouho ostrý zářez do populačních křivek. Byla ale posledním varovným signálem k urychlení reform v zemědělství – nebýt nedostatku potravin, hlavně obilí, znehodnoceného velkým výskytem námelu, nedopadla by epidemie s tak ničivou silou.

Přesnější obraz o obyvatelstvu měly dát konskripce, které převzal do svých rukou stát (poprvé v roce 1754)¹⁶ a tento soupis, provedený v zemích České koruny, Horních i Dolních Rakousích, ve Štýrsku, Korutanech, Kraňsku a v Tyrolsku byl prvním toho druhu v Evropě – technikou sčítací metody jej předstihl teprve v roce 1790 soupis obyvatelstva v USA.¹⁷ Dosavadní církevní evidence v nejednotných a někdy i nedbale vedených matrikách a zповědních seznamech doznala změny. Císařský reskript z 13. 10. 1753 zavedl pro jednotlivé farnosti jednotné „rejstříky duší“, rozlišující dospělé osoby, mládež a děti podle pohlaví, věku a stavu. Třetí konskripce 1762 poprvé rozhojnila tyto údaje o počet sňatků, zemřelých a narozených, od následujícího roku se shromažďovala i data o migracích. Sčítací akce prováděly politické úřady, formuláře stejného obsahu vyplňovalo duchovenstvo. Ke statistice přirozené změny položil základ matriční patent Josefa II. z 20. února 1784, sjednocující záznamy; od roku 1805 bylo nařízeno rozlišovat živě a mrtvě narozené děti. Evidenci urychlilo i číslování domů, zavedené v roce 1770. Roční sumáře s rubrikami, odpovídajícími třem samostatně vedeným knihám matrik (narození, sňatkové a zemřelých), se sbíhaly konskripčnímu okresu, od krajských úřadů je obdrželo gubernium, které vyhotovilo dva sumáře.

¹³ GABRIEL, F. 1967: Lidnatost Čech na počátku 18. století. In: *Demografie* 9, s. 241-249, 343-348.

¹⁴ SEKERA, V. 1978: *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754-1918, díl I*, s. 24 a 52.

¹⁵ *Dějiny obyvatelstva českých zemí* 1998, s. 141.

¹⁶ SEKERA, V. 1978: s. 5.

¹⁷ Tamtéž, s. 136.

Údaje soupisů dávají nahlédnout do věkové i sociální skladby obyvatelstva, byť roční sumáře nevypovídají nic o konkrétní situaci, odlišné v jednotlivých krajích, a podchycují jen mužskou část populace podle zaměstnání.

V roce 1781 bylo z úhrnného počtu 1 935 tisíc mužů ženatých 728 476, zbytek byli svobodní a ovdovělí. Mužský dorost od 1 do 17 let tvořil něco přes jednu třetinu celkového počtu. Rolníci představovali početně nejsilnější vrstvu v celkové skladbě mužů podle povolání, přes 211 tisíc. Měšťané a řemeslníci zhruba polovinu této cifry. Přes 550 tisíc mužů byli domkáři, zahradníci a jinak zaměstnaní.

„Špička“ společenské skladby – honorace a vysocí úředníci, byla zastoupena 5 697 osobami, šlechta 2 401 osobou a 10 255 bylo příslušníků duchovenstva. Za necelých dvacet let se tato skladba již změnila: asi o jeden tisíc přibýlo úředníků, josefinské rušení klášterů snížilo zhruba o tři a půl tisíce počet kléru.

I když to jsou velmi hrubé kategorie, je z nich zřejmé, jak veliké procento stále ještě tvořilo zemědělské obyvatelstvo.¹⁸

Rozbor urbaniálních smluv z roku 1789 ukázal, že bezzemci různých kategorií měli v tomto venkovském obyvatelstvu šedesátiprocentní většinu. Manufakturní tabely z téhož období udávají přes 62 tisíc pomocných dělníků i při zvyšujícím se počtu mistrů, tovaryšů a učňů – obojí je dokladem početního nárůstu volné pracovní síly.

V.2. Populacionismus jako základní prvek státní politiky.

Posuzujeme-li sociálně-politické projekty i ekonomické zásahy, ptáme se po motivech, které k nim vedly. Ty byly v jádru shodné s motivací, která obrací státní zájem k obyvatelstvu jako ke zdroji fiskálnímu, vojenskému a ke zdroji pracovních sil, tedy opět ekonomickému. Osvícenská státověda chtěla a musela zajistit schopné poplatníky, vojáky a v neposlední řadě oporu ve svém boji s feudály o moc ve státě. Tento zájem stál v pozadí veškerých reforem, které úzce souvisely se snahou dosáhnout určité fyzické i mentální kvality populace, nejen jejího absolutního počtu.

Dva hlavní teoretikové rakouského populacionismu – **Joseph von Sonnenfels** (1733-1817) a **Johann Gottlob von Justi** (1720-1771) zformulovali předchozí neucelené teze v systém. Byli to optimisté – za předpokladu, že stát bude řádně spravován, pokládali přelidnění za nemožné. Oba ovšem předpokládali svobodu rolnictva, šíření vzdělanosti spolu s bojem proti pověrám, svobodu svědomí, podporu řemesel a obchodu, podporu sňatečnosti, pokroky

¹⁸ SEKERA, V. 1978: *Obyvatelstvo českých zemí 1754-1918, díl I*, s. 61.

v lékařství a hygieně a tudíž přímé působení na příčiny vysoké úmrtnosti. Byly to jistě podmínky v dané době maximalistické, ale byl v nich vyjádřen „seznam všech hlavních směrů pozdější reformní činnosti osvícenského absolutismu“.¹⁹ Sonnenfels, který pocházel z ortodoxní židovské rodiny v Mikulově, byl m. j. významným reformátorem lékařských studií i praxe a svými následovníky bývá nejednou vzpomínán jako rozumný, uvážlivý člověk, který dokázal reformní kroky nejen navrhnout, ale i prosadit.

Nejen Justi a Sonnenfels, ale celé období vlády Josefa II. od jeho spoluregenství po deset let samostatné vlády do roku 1790 vytvářelo předpoklady k hospodářskému a politickému liberalismu a ve skutečnosti měnilo feudální strukturu společnosti. Bez tohoto předpokladu by nebyl ani nástup průmyslové revoluce myslitelný. Na souvislost obou jevů poukázal u nás poprvé Antonín Boháč.²⁰

Populacionismus obrátil pozornost k nejdéle zanedbávaným vrstvám obyvatelstva, které představovaly v celkové skladbě jeho maximum. Ať byly tedy motivy jakékoliv, objektivně znamenaly zvýšený zájem o člověka a není náhodné, že se v této době mění i názor na to, co vlastně je třeba rozumět pod pojmem „lid“.²¹

Těžko by ale mohla absolutistická státní moc v čemkoliv prosadit korigující faktory, nebýt lidí, kteří přijali za své „náboženství rozumu“ a heslo „vše pro stá“t. Byl to tlak jejich názorů, který dával podněty státní populační politice, byla mezi nimi i řada výjimečných osobností, jejichž myšlenky příliš předbíhaly dobu a nebyly hned uskutečnitelné. Ti se pak střetli nejen s odporem státní byrokracie, která, přes všechny teoretické snahy přivést ji na vysokou úroveň odbornou i morální, měla k těmto představám daleko, i s odporem prostředí, v němž působili (svých méně schopných a závistivých kolegů). V neposlední řadě jim stály v cestě hmotné obtíže, protože státní pokladna udělovala jen zanedbatelné dotace a spoléhalo se především na dobročinnost.

¹⁹ BĚLINA, P. 1981: op. cit. , s. 889. O Sonnenfelsovi srvn. KROUPA, J. 1987: *Alchymie štěstí. Pozdní osvícenství a moravská společnost 1770-1810*. Brno, Vlastivědná. společnost moravská, sv. 51, 317 s. V souvislosti s „aristokratickým“ osvícenstvím si všímá i osudů a působnosti několika vzdělaných žen, jejichž „emancipační vzestup patří do dějin moravského aristokratického osvícenství stejně jako tomu bylo u mužů“. Patřila k nim např. Marie Kristýna z Dittrichsteinu, Marie Brigitta Canal de Malabaila, Pavla Auerspergová či židovská podnikatelka Sara Dobruska, která stála u zrodu výchovného institutu pro mládež. Ten založila na svém panství v Kuníně další podnikavá a vzdělaná žena – Marie Walburga Truchsess-Waldburg-Zeil (1762-1828). Tamtéž, s. 107-109.

²⁰ BOHÁČ, A. 1936: Obyvatelstvo v Československé republice. In: *Československá vlastivěda, řada II, Národopis*, s. 10.

²¹ KUTNAR, F. 1948: *Sociálně myšlenková tvářnost obrozenského lidu*. Praha, s. 44 n.

Je oprávněné tvrzení, že populační teorie a politika dosáhly v tomto období u nás „nebývalé jednoty, šíře a účinnosti, protože probíhaly v plné vzájemné shodě.“²² Reformy zemědělství, církevní a další z oblasti sociální a zdravotní péče směřovaly záměrně nebo nepřímou k podpoře populačního růstu. Důležitější než sledování osvícenské aktivity v legislativě (počet a charakteristika zákonů, nařízení, výnosů) jsou její projevy v praxi, její výsledky i příčiny nezdarů. Největší zájem se soustředil ke třem okruhům problémů: evidence počtu obyvatel jako základní předpoklad jak získat představu o stavu a pohybu obyvatel, hospodářský rozvoj a snížení úmrtnosti jako předpoklad ke zvýšení přirozeného přírůstku. Názory na roli a význam populace musíme hledat především ve skupině prvních statistiků, osvícenských ekonomů a konečně mezi početnou skupinou lékařů.

Přes odlišnosti, dané profesním a společenským zařazením těch, kdo uvažovali o populaci, lze sledovat v populačním myšlení konce 18. a počátku 19. století ony tři základní linie, jimiž je charakterizoval Eduard Maur. Zpočátku výrazně převažuje populační optimismus, potlačující obavy z budoucího nadměrného populačního růstu. V roce 1789 je například vyvrácí článek v časopisu, určeném ke vzdělávání měšťanů a sedláků, z pera osvícenského pražského kněze a ředitele kamerálních staveb **Tobiáše Grubera** (1744-1806). Je přesvědčený o tom, že zemědělství může uživit u nás neméně jednou tolik lidí než dosud aniž by kdy trpěli nedostatkem a „proto je velmi nepodložená obava, že by náš blahobyt mohl být zmenšen rozmnožením obyvatelstva“.²³

Populacionismus, orientovaný směrem k zemědělské výrobě jako podstatě, mocně ovlivňující početní růst obyvatelstva, našel širokou odezvu zejména v pracích žáků profesora kamerálních věd **Josefa Ignáce Bučka** (1741-1821); jejich názory byly mnohdy radikálnější než názory vídeňských osvícenců. Sám Buček si nedovedl představit národní bohatství bez kvetoucího zemědělství, které je pro něj „nevyčerpatelný pramen pravého a trvalého národního jmění a proto základ početného obyvatelstva“.²⁴ Sedlák pro něj ovšem není pouhý poddaný, nýbrž spoluobčan, Staatsgenosse; jen svobodný a hospodářsky zdatný jedinec může pak cítit nějakou lásku k vlasti. Státu připadá úloha hájit přirozená práva lidství, nedopustit, aby kterýkoliv pracující stav, tím méně tak důležitý, byl někým zneuznáván či dokonce opovrhován. Nerovnost existuje, zakládá se ale jen na různých osobních schopnostech, nikoliv na výsadách získaných či

²² MAUR, E. 1974, op. cit. , s. 144.

²³ *Monatliche Beiträge zur Bildung und Unterhaltung des Bürgers und Landmanns*, Prag 1789. sv. II, seš. IV, s. 299.

²⁴ BUČEK, Josef Ignác 1768: *Versuch über die Absichten der Landesregierung bey Leitung der Landwirtschaft*. Prag, s. 7.

zdeděných, tvrdí tento český hlasatel Mirabeauova francouzského fysiokratismu. Buček přednášel národní hospodářství na právnické fakultě, kam byla stolice přenesena v roce 1784 z filosofické fakulty, samozřejmě německy, jinak ani nebylo možné (teprve Albín Bráf začal v roce 1877 přednášet česky).

Bučkovi žáci šli ještě dále: dávají státu právo zasahovat do poměru jednotlivých stavů, do jejich početnosti, protože „neúměrné rozšíření některého stavu má pro stát neblahé následky, zvláště jsou-li to stavy, které jsou pracující třídě národa k obtíži a na jejichž náklady jsou vydržovány,“ strhují-li na sebe „nadprávi a svobody, škodlivé všeobecnému blahu.“ Takové výsady může stát zrušit, ať už byly získány z jakéhokoliv titulu.²⁵

Tito osvícenští ekonomové, často správci rozsáhlých panství v Čechách i na Moravě, jsou zajedno v tom, že robotnicko-nevolnický systém je nadále neudržitelný. Není to jediný a ojedinělý hlas – spíše lavina jmen a spisů, memorandum a stížností lidí, kteří věděli, o čem hovoří, praktiků s velkým rozhledem po světě: **Ignác Světecký z Černčic** s jeho souborem zásad agrární a populační politiky, **Johann Joseph Trnka (Trnka)** se spisem o povinnostech hospodářského úředníka, **Jan Lexa z Aehrenthalu**, **Jan Alois Hanke z Hankenštejna**, vzdělaný právník **Tomáš A. Putzlacher**, hrabě **Jan Buquoy**, který byl zároveň praktickým reformátorem a na svém panství v Nových Hradech uskutečnil řadu hospodářských reforem (snažil se reformovat i chudinskou péči a školství – „vzdělání jako prevence proti chudobě“, navrhnul založení úvěrní banky v Čechách. Dále je to řada anonymních autorů, u kterých obtížně zjišťujeme, kdo se za příliš radikálním názorem skrývá.

Společný hlas? „Non solo populus, sed fundo sustentationis populi.“ Lapidární shrnutí zcela ve smyslu fysiokratismu – nejen sám počet lidí, ale základ jejich obživy je důležitý. Tento základ nebude, dokud nevolnictví „dusí pili, oslabuje podněty a vůli ke zlepšování“. Kdyby nakrásně Čechy měly všechno, čím lze podpořit zemědělství, samotný nevolnický systém by byl schopný přivést je v úpadek. Otroci jsou všude líní, občané a svobodné národy pracovití a pilní, píše se v rozmluvě dvou moravských sedláků *Pojednání o soustavě na poražení robot, hledíc k Moravě* (1786). Práce z donucení plodí jen apatii.

Sociální, národohospodářské a populační myšlení nebylo ovšem jednolitým proudem bez ostrých názorových střetů. Tak například myšlenka parcelace pozemkové držby vyvolala polemiku, dotýkající se i populačního problému. Zatímco Buček, Sonnenfelsův žák Hanke z Hankenštejna i Putzlacher byli

²⁵ TRNKA, Josef 1770: *Die Pflicht eines Wirtschaftsbeamten*. Prag, díl I., s. 15 a 22. Podrobněji srvn. KUTNAR, F. 1962: Poddanství a robota v názorech české osvícenské společnosti. In: *AUC-Philosophica et historica*, 3, s. 7-63. KUTNAR, F. 1977: Proměny zemědělského myšlení v 19. století. In: *Vědecké práce Zemědělského muzea 17*, s. 147 n.

přesvědčení o tom, že největší brzdou populačního růstu jsou dosavadní poměry v zemědělství (horlivě se zasazovali za zrušení roboty), **Franz Carl Zauschner** se na problém dívá jinak. K rozmnožení obyvatelstva nemůže podle něj dojít dříve, dokud se trh práce nerozšíří i mimo zemědělství. Autor, patrně hospodářský úředník v Ledči nad Sázavou, vyvrací Bučkovy teze o tom že i menší hospodářství (tříjitrová) mohou být rentabilní. Proti častým výtkám, že by se v Čechách mohlo uživit pět a půl milionu lidí jen ze zemědělství oproti jednomu a půl milionu, který se v Čechách nechává žít, oponuje, že počet obyvatelstva bude stoupat spíše po zakládání nových manufaktur a tudíž zmnožením příležitostí k práci.²⁶

Jihlavský krajský fyzik slovinského původu **Johann Michael Baptist Sagar (Žagar)** (1732-1813) se dovolává příkladu Anglie a Francie a vyslovuje naději, že pracovitost zdejších lidí je zárukou, že se i u nás podaří vybudovat prosperující průmyslové podniky, pozvednout zaostalou zemědělskou výrobu zlepšením chovu dobytka a zintenzivněním polního hospodářství. Jako jeden z mnoha aktivních propagátorů očkování proti pravým neštovicím, teoretik i praktický lékař, nepochybuje o možnostech zlepšit v krátké době i zdravotní situaci obyvatelstva.²⁷

Mnohým, které můžeme zařadit do tohoto myšlenkového proudu, je společné i to, že jim nejde o pouhé početní rozmnožení populace, ale o její hodnotu. Důraz na kvalitu populačního přírůstku je vyjádřený snahou o vyřazení osob dědičně chorých z populační reprodukce; projevuje se i v liberálnějších myšleních o rozluce rozvrácených manželství a v poměru ke svobodnému mateřství. Pisatelé připomínají státu povinnost preventivní péče o budoucí dorost zakládáním porodnic, nalezinců a sirotčinců, vyškolení dostatečného počtu lékařů a porodních bab, výstavbu nemocnic. V nástinu rozsáhlé zdravotně-sociální a osvětové práce, kterou teoreticky chápou v její úplnosti, nabývá jednotlivec a rodina znovu na ceně.²⁸

Tyto myšlenky prostupují tvorbou i praktickým reformátorským úsilím **Jana Meliče** (1763-1837), syna pražského truhláře, porodníka a velmi originálního myslitele. Jako první u nás podnikl statistický důkaz o výši kojenecké

²⁶ ZAUSCHNER, F. C. 1770: *Praktische Untersuchung ob es den Staate vortheilhafter wäre, wenn man die Domänen ... besonders im Königreich Böhmen zertheilen möchte?* Prag.

²⁷ ŠUBRTOVÁ, A. 1981: Johann Baptist Michael Sagar. In: *ČNM řada hist.*, č. 3-4, s. 153-190.

²⁸ *Briefwechsel zweener Böhmen über einige Staatsverfassung ihren Vaterlandes betreffende Gegenstände*, 1777. F. Kutnar soudí na autorství Bučkovo, MEHLER, J. : *Die Landwirtschaft des Königreichs Böhmen*, 1794, díl IV., 8. oddíl, s. 27 udává jako autora Sagera! Útočný styl, doba vzniku i dokonalá znalost moravského venkova by připouštěly autorství Johanna Sagara, je to ale zatím nepodložená domněnka.

úmrtnosti na základě excerpce matrik nejlidnatějšího pražského farního okrsku a narýsoval plán studia úmrtnosti obyvatel v souvislosti s jejich povoláním, věkem a sociálním prostředím.²⁹ Rajonizace léčebné péče, vyšetřování těhotných žen od prvních měsíců těhotenství, podrobný nástin nemocenského a sociálního pojištění pro obyvatelstvo, ženy nevyjímaje, je jen několik myšlenek tohoto výjimečného člověka, propracovaných teoreticky a ověřených v jeho lékařské praxi, pokud mu vystačila energie a vlastní finance. Za zmínku stojí i první řádně dokumentovaný císařský řez z primární indikace na Josefíně Ruderové, provedený spolu s chirurgem od Milosrdných doktorem Vrabcem v roce 1792, po němž matka i dítě prokazatelně přežily.

Názor Meliče a dalších, kteří na sklonku 18. století uvažovali o populaci, že stát až dosud usiloval chybnou cestou o zvýšení počtu obyvatel z cizích zdrojů, dokumentuje zároveň typický rys, který se dostal do popředí a byl povýšen na jeden ze základních prvků osvícenské populační politiky. Úvahy lékařů té doby, jako byli **Antonín Hain**, **Johann Joseph Nehr**, **Johann Dionysius John**, **Franz Anton Stelzig** a další směřovaly ke zkoumání příčin klesající sňatečnosti, vzestupu počtu nemanželských porodů a vysoké úmrtnosti zejména v Praze jako tehdejším velkoměstě s více než sedmdesáti tisíci obyvatel.

O manželství a jeho vlivu na populaci psal **J. D. John** (1764-1814), mimořádný profesor zdravotní policie a soudního lékařství, jeden z četných propagátorů zdravotnické osvěty.³⁰ Stejně jako Melič podmiňuje kvalitu potomstva sociálním a zdravotním stavem matek, doposud špatně a nevhodně živěných a rodičích za nedostatečných hygienických opatření. Hovoří stejně jako pražský malostranský lékař Antonín Hain o pokusech vyhnání plodu jako o běžné praxi, všímá si častější mrtvorozenosti, spontánní potratovosti a úmrtí v kojeneckém věku u dětí, které tyto pokusy přežijí.

Na příčinnou souvislost ekonomicko-sociální a zdravotní situace poukazuje i statistik **Joseph Anton Riegger** (1742-1795), jehož podnětné úsilí znamenalo počátek soustavného shromažďování statistických údajů o populaci v Čechách.³¹ Riegger je rovněž přesvědčený populacionista; za nezbytné pokládá sestavení tabel o sňatečnosti a ostatních demografických ukazatelích v co nejdelších časo-

²⁹ K osobnosti Jana Meliče srvn. ŠUBRTOVÁ, A. – ČERVENÝ, J. 1983: About the history of caesarian section et its first performance in Prague 1792. In: *AUC Medica*, 29, č. 5-6, s. 20-25.

³⁰ JOHN, Johann Dionysius 1797: *Über den Einfluss der Ehe auf die allgemeine Gesundheit der Bevölkerung*, Prag, s. 20-25. JOHN, J. D.: 1798: *Ein Beispiel der Sterblichkeit zu Prag. Arzneywissenschaftliche Aufsätze böhmischen Gelehrten*, Prag u. Dresden.

³¹ RIEGGER, Johann Anton: *Materialien zur alten und neuen Statistik von Böhmen*. Leipzig-Prag, 1787-1794, sv. X, s. 29 a 163.

vých řadách, podrobnější statistiky morálních deliktů, sebevraždy atd. Opět mu nejde o prosté resumé dat, ale o podklad ke zjištění, proč tyto ukazatele stoupají či klesají, kde hledat příčiny, zda v nedostatku příležitosti k obživě či jinde.³²

O totéž usiluje **F. A. Stelzig** (1784-1856), jak jasně vyplývá z pasáží jeho studie o vztazích mezi úmrtností a porodností.³³ Stelzigovy práce patří do širokého rámce tzv. medicinských topografií, které představují, zejména pro první polovinu 19. století, cenný a dosud málo využitý materiál.³⁴ Kriticky zhodnotil dosavadní výsledky tzv. politické aritmetiky, sestavil první úmrtnostní tabulky pro Čechy za léta 1800-1828. Porovnal je se závěry, k nimž dospěl významný pruský statistik Johann Süssmilch a poukázal na změny, nimž došlo ve světovém měřítku od poloviny 18. století. Hledá příčiny vysoké kojenecké úmrtnosti, zamýšlí se, stejně jako Melič, nad její neklesající úrovní a pokouší se o výpočty naděje dožití pro jednotlivé věkové kategorie.

V úvaze o poklesu plodnosti přesně vystihl jeden ze základních rysů tzv. západoevropského typu rodiny, pro níž bylo charakteristické uzavírání sňatku v relativně vysokém věku a odkládání sňatku před dosažením určitého životního standardu. Soudí, že tento jev je na postupu ve srovnání se situací před několika desetiletími a zároveň je že schopný pronikavě změnit úroveň plodnosti. Pozoruje i celkovou tendenci k poklesu sňatečnosti (i bez zřetele k těmto ekonomickým důvodům), kterým je též „nastolena rovnováha“ a dříve či později vyvolá úbytek porodů.

To je podle něj ještě méně žádoucí než ona celoevropská snaha zvyšovat sňatkový věk, protože tím se zvyšuje i počet nemanželských porodů, všeobecně a právem spojovaný s vysokou kojeneckou i dětskou úmrtností. Z dalších příčin, nepříznivě ovlivňujících populační bilanci, se mu zdá být nejzávažnější nahromadění lidí ve městech, které při nízké úrovni bydlení a hygieny zvyšuje úmrtnost všech věkových skupin, usnadňuje šíření epidemií. Způsobuje stagnaci populačního růstu, která nemůže zanechat lhotejným žádného moudrého státníka: „zlatým pravidlem“, kterým se musí řídit, je podpora rodiny. Děti, které se

³² K Rieggerovi srvn. BĚLINA, P. 1977, op. cit., dále SEKERA, V. 1978 *Obyvatelstvo*, díl I, s. 3-4. Velmi podrobně KUTNAR, F. 2003: *Obrozenské vlastenectví a nacionalismus*, 2003, s. 111-112, 164-165, 329-331.

³³ STELZIG, F. A. 1830: *Vergleichende Darstellung der Geburts u. Sterbeverhältnisse vom verflossenen u. laufenden Jahrhunderte*. Prag, Calve, 121 s.

³⁴ ZAREMBA, V. 1964: Zdravotnictví a zdravotnické koncepce v Čechách v období rozkladu feudalismu a přechodu ke kapitalismu (1740-1848). In: *Plzeňský lékařský sborník 13*, Praha SPN, s. 137-236.

z ní narodí, musí být zachovány životu a v žádném případě nesmějí být břemenem, kterého se snaží žena „zbavit všemožnými cestami.“³⁵

Speciální studii, věnovanou kojenecké úmrtnosti, vydal na sklonku 18. století **Johann Joseph Nehr** (1757-1820), pozornost zaslouží i dílo **Jana Josefa Maštalíře**.³⁶

Pozoruhodný je lékařsko-sociologický průzkum Podkrkonoší, který podnikl v téže době **Josef Karel Hoser** (1770-1848), rodák z Ploskovic, magistr porodnictví, dvorní rada a praktický lékař v Praze. Všímá si bydlení, stravy, zaměstnání, zdravotního stavu lidí včetně průměrné délky života, změn v chování lidí v souvislosti s přechodem od domácké výroby ve fabriční. Komentuje vzestup nemanželských porodů, časté sňatky kvůli otěhotnění. Zajímavé jsou i jeho úvahy o proměnách lásky k vlasti, inspirované Herderem.³⁷

Populační optimismus nebyl ani u nás jednotnou linií – dost autorů konce 18. a počátku 19. století již uvažovalo o negativních důsledcích přibývání obyvatelstva. Obavy z pauperismu a z populačního tlaku na prostředky obživy doprovázely celkově pronatalitní ráz populačního myšlení odedávna. Snahy sociálně diferencovat sňatečnost ustupovaly do pozadí vždy, když se markantně projevíly silné početní ztráty v důsledku válek či epidemií a znovu se tato myšlenka vynořuje, jakmile se podařilo ztráty nahradit. Na sklonku 18. století s rostoucím počtem bezzemků těchto hlasů přibývá a v první polovině 19. století poukazují mnozí na příbuzný problém „přebytků“ průmyslové chudiny. Tento druhý proud v populačním myšlení pokládal rovněž reformu soudobých hospodářských a sociálních poměrů za nevyhnutelnou, nechce ale urychlit populační růst, pouze předcházet relativním populačním přebytkům a odstranit ty, které se již vytvořily.

Petr Kašpar Světecký (1708-1788), úředník jednoho z největších feudálních panství v jižních Čechách – Třeboňského, chce zlepšit tíživou sociální situaci venkovské chudiny a dospívá k názoru, že je v zájmu poddaných

³⁵ STELZIG, F. S. 1830, op. cit., s. 44 a 73.

³⁶ NEHR, Johann Joseph 1778: *Quare plerique moriuntur infantes et eorum, qui adolescent, quare plerique sunt morbosi?* Disertatio inauguralis medica, edita par J. D. John, Prague 1793. J. J. Maštalíř (nar. 1757) v Čechách, působil ve Vídni, kde vydal v roce 1787 pojednání o péči o novorozence. K osobnosti srvn. GICKLHORN, R. 1960 in: *Neue österreichische Zeitschrift für Kinderheilkunde*, Bd. V, Heft 1-5.

³⁷ HOSER, J. K. E. 1803: *Das Riesengebirge in einer statistisch-topographischen und pitoresken Übersicht*, Wien, Geistiger, díl I. a II. HOSER, J. K. E. 1841: *Das Riesengebirge und seine Bevohner 1803*. Prag. K osobnosti Josefa Hosera srvn. WEITENWEBER, R. 1849: *Dr. J. C. E. Hoser's Rückblick auf sein Leben*. Prag (NK 1 G 92). WEITENWEBER, R. in: *Vierteljahrschrift für die praktische Heilkunde* 6, sv. I, 1849, s. 106-108 (podrobný nekrolog, NK 18 E 225).

i vrchností parcelovat dvory a nahradit robotu relucí. Je znepokojený populačním růstem a hledá cesty, jak odstranit jeho negativní důsledky.³⁸

Obdobné hlasy, volající po vyřešení „chudinského problému“, potkáme v relacích, které docházely na novohradské panství řediteli Buquoyovského zařízení pro chudinu – „Armeninstitutu“; pražský purkrabí hrabě Vratislav píše svou relaci o příčinách chudnutí městského obyvatelstva. Množí se i praktické pokusy, jak využít pracovní síly žebráků a tuláků ve stávajících i nově zřizovaných manufakturách, drasticky se řeší otázka lidí bez práce a lidí, žijících na pokraji zákona v Praze jejich násilným soustředěním v „robotárnách“.

Se znásobeným úsilím o vyřazení tuláků a povalečů ze společnosti a jejich donucením k práci (soustředěním v manufakturách pod přísným dohledem) se setkáváme ve Francii zejména ve druhé polovině 18. století. Pojednání o potulce, která je „líhni zlodějů a vrahů“, zveřejnil v roce 1764 fyziokrat Le Trosne (*Mémoire sur les vagabondes*), požadující přísné tresty.³⁹

Pražský lékař **Antonín Hain** (1766-1820), autor cenných přehledů o zdravotním stavu obyvatelstva, dává do příčinné souvislosti sociální situaci jednotlivých vrstev obyvatelstva se snížením kvality a sald populačního přírůstku. Jako chudinský lékař, posuzující poměry z vlastní zkušenosti, nepostrádá sociální citění, nicméně doporučuje sociální regulaci sňatečnosti u nemajetných. V odkládání sňatků, zejména u řemeslnických tovaryšů, nádeníků a všech, kteří nemají stálý a dostatečně vysoký příjem k uživení rodiny, vidí rychlé východisko ze situace.⁴⁰

Třetí, nejméně výrazný směr v populačním myšlení, se zaměřuje pouze na průvodní stíny přibývající populace a chce se rázně vypořádat s „přebytky“ – jednoduše zakázat sňatky těm, kdo na to nemají, ztížit nebo úplně znemožnit, aby se někde usadili a plodili děti. I po vydání patentu o zrušení nevolnictví 1789 existovaly v Českých zemích případy, kdy státní úřady musely napomínat vrchnostenské úředníky, kteří odmítali vydat lidem povolení k sňatku. Situaci v místech, kde byl postup vrchnosti naopak příliš benevolentní, vyličil rychtář František Vavák na poděbradském panství. Neobyčejné rozmnožení podružských rodin (v 58 vesnicích bylo podle něj v roce 1791 přes 2000 podruhů) přičítá tomu, že ohlašovací lístky vrchní vydával „kdejakému pacholkovi ano špitálníkovi, každému cecákovi a ničemnému chlapu a tak mnoho podruhů

³⁸ RENNER, E. 1958: *Petr Kašpar Světecký*. Diplomní práce, FFUK.

³⁹ FOUCAULT, M. 2000: *Dohlížet a trestat*, 138, 139.

⁴⁰ HAIN, A. 1805: *Über die bisher so beträchtliche Sterblichkeit der Kinder u. krankhafte Anlage der Erwachsenen in der Hauptstadt Prag. Als Anhang zu den medicinischen Prager Ephemeriden von Jahr 1805*, s. 198. HAIN, A. 1807: *Medicinische Prager Ephemeriden von den Jahren 1803 und 1804*.

naplodil.“ Hlad po půdě u těchto bezzemků dokumentuje Vavákovy vyličení dramatického srovnání, při němž se bezzemci dožadovali peněz na cestu do Uher, podíl na využití letněných rybníků či prostě jen podporu (příděl mouky). Obavy ze sociálního neklidu stojí v pozadí této epizody z pera milčického starousedlíka, který ale asi právem nejvíc kritizuje ty, kteří se ženili, plodili děti a přitom ještě „ani pracovat neuměli ani nechtěli“. Nejasná vidina snadnějšího živobytí v Uhrách vedla mnohé k tomu, že ani práci nehledali. Jak jinak by si zároveň mohl Vavák stěžovat na to, že hospodáři velmi těžce sháněli čeledě a pomocníky při sezónním návalu práce.⁴¹

Je známo, že i Sonnenfels v době válek s Francií vystoupil s návrhem omezit sňatky námezdně pracujících ve městech a povolení vydávat jen těm, kdo prokáží schopnost zajistit výživu rodiny. Z Kalouskových *Řádů a instrukcí* shledáme pro celé 18. století mnoho dokladů o zákazu přijímání podruhů z cizích obcí, zákazy stavět domky, chovat dobytek „na škodu sedlákům“, usazovat se na panství, omezování ženitby neusedlých, aby se nerozmnožovaly rodiny chalupníků a výměnkáři. Toto „malthusiánství bez znalostí Malthuse“ bylo nepochybně rozšířeno mezi majetnými vrstvami více než se o něm dochovalo bezprostředních svědectví.

Za typického mluvčího této skupiny, u níž obavy z dalšího pauperismu úplně zatlačily do pozadí populační optimismus, můžeme pokládat **Josefa Nepomuka Müllnera (Muellner)**, který se věnoval statisticko-topografickému popisu Čech i úvahám o „populačním principu“.⁴² Doslova jej formuluje takto: „Obyvatelstvo přirozeného státu roste v poměru ke klimatu a k produkci – to je populační princip.“ Tomuto růstu se staví do cesty překážky jako jsou bída, drahota, války, hladomor, omezování sňatečnosti a velká zalidněnost měst, v nichž panuje zvláštní způsob života. Müllner cituje řadu prací politické aritmetiky, ač kupodivu nikde nezmiňuje Roberta Malthuse. Překážky považuje za zákonité a obdobné přírodnímu systému, kde také vše roste v jistých proporcích, nikoliv neomezeně. Má za to, že ani Čechy vzhledem k rozloze orné půdy nemohou rozmnožit své obyvatelstvo natolik, aby jednou nebyla nutná regulace jeho počtu nebo vynucená emigrace. Je zajímavé, a v jeho době dost vzácné, že uvažuje i v globálním měřítku – svět jako celek, země jako jeho části. Příroda a rozum se musí podle něj postarat o to, aby byl nastolen pořádek v souvislosti s celkem. V tomto širším měřítku mnoho závisí na svobodném jednání – vědomém omezování plodnosti; má-li se početní stav zvyšovat bez nebezpečí pro celek, je vždy nutný přebytek výživy. Předpokládá, že i Čína přes velkou rozlohu svého území bude jednou expanzivně zaplavovat Asii jako východisko z přelidnění.

⁴¹ SKOPEC J. (ed.) 1915: *Paměti Františka Vaváka z let 1770-1816*, Praha, kniha III, s. 4-6.

⁴² MUELLNER, J. N. 1805: *Versuch einer statistischen Geographie von Böhmen*. Prag s. 21-22 a 32-33.

Z roku 1780 pochází drobný spisek, pozoruhodný tím, že jeho autorkou byla žena – spolupracovnice *Prager Magazin*, publikující ovšem anonymně (pod iniciálami „RRR“). Hlavní důvod, proč tolik děvčat v její době nenalezne vhodného partnera, vidí ve stále se šířícím maloměstském, resp. maloměšťáckém „stylu a morálce“ – ten, jestliže se „všeobecně rozšíří“, bude mít právě tak neblahé důsledky pro „fyzický svět“ jako krasořečnění různých moralistů. Soudobým mravokárcům 18. století, kteří své čtenáře „krmí utopiemi“, odpovídá v závěru příslovím: „Trittst du auf den Mantel, so prügele ich dich, trittst du nicht drauf, so kriegst du die Schläge!“ Odvážná autorka věděla patrně z vlastní zkušenosti, o čem hovoří, a skutečně se nemůže nikomu zavděčit, ať dělá, co dělá.⁴³

Jak to z dnešního pohledu vyhlíželo s populací na území českých historických zemí a zda byly obavy z malého či naopak přílišného populačního růstu oprávněné, o tom podrobně hovoří jednotlivé kapitoly souhrnných *Dějiny obyvatelstva*. Jisté je, že růst byl poměrně plynulý, krátkodobě výrazněji působily výkyvy v úmrtnosti, zaviněné válkami a epidemiemi. Nižší sňatečností je možné vysvětlovat pomalejší růst až stagnaci některých oblastí (zvláště jižní Čechy již od 18. století) a také ve většině měst, kde se snadněji šířily nakažlivé choroby – úmrtnost při epidemii pravých neštovic byla vysoká i v mírových letech. Od 19. století způsobovala tyto výkyvy cholera, tyfus a TBC. Počet obyvatelstva se nezvyšoval po celém území rovnoměrně – neplatilo už, že rozdíly v hustotě osídlení závisí na vhodnosti krajiny pro zemědělství a rozhodující vliv pojednou mělo rozmístění nezemědělské výroby, především textilní a sklářské, od 30. let 19. století těžba uhlí a železné rudy.

„Český model“ rodiny náležel k západoevropskému typu jednoduché rodiny, tvořené manželským párem a svobodnými dětmi. Na rozdíl od „východoevropského“ typu byl sňatkový věk závislý na možnosti se osamostatnit, na venkově byl běžný výměnek – předání usedlosti za života otce i čelední služba. Poněkud nižší byl sňatkový věk při prvním sňatku, ale i to je relativní (ve městech byl o něco vyšší než na venkově, v Čechách vyšší než na Moravě).

Růstem počtu bezzemků se zhoršovala bytová situace na venkově, „protože až do druhé poloviny 18. století si podruzi jen výjimečně stavěli vlastní obydlí a většinou živořili v bídných komůrkách na selských usedlostech“.⁴⁴

Proměnami rodiny, charakteristikami změn, jimiž se odlišovaly její typy v evropském historickém vývoji, se zevrubně zabýval M. Mitterauer. V práci

⁴³ *Betrachtungen aus dem FF, oder Antwort eines Frauenzimmers an den Verfasser über die gegründete Ursachen, warum so viele Mädchen keine Männer bekommen*. Prag, J. F. v. Schönfeld, 27 s. (NK D f 136).

⁴⁴ *Dějiny obyvatelstva českých zemí* 1998: 125.

z roku 1992 došel k závěru, že teprve industrializace způsobila nejzávažnější sociální změny v rodině a její roli.⁴⁵

V.3. Populace a národ, stát a národ. Vlastenectví, nacionalismus

Několikrát jsem se dotkla pojmů, proměnlivých v čase a obsahově odlišných podle toho, jakou náplň jim dával ten či onen pisatel, společenská vrstva a dokonce celé dějinné údobí, v němž určité pojetí převažovalo. Obvykle až tehdy, kdy se navenek silně projeví nacionalismus, případně šovinismus jako jeho extrémní forma, ptáme se po historických kořenech; nabízí se otázka, z jakého podhoubí načerpaly sílu, přestože byly překrývány jinými -ismy (kosmopolitismus, internacionalismus atd.). Nemáme bohužel syntézu, která by zachytila jejich historický vývoj, proměny obsahu a rozsahu. Zatím jsou jen vynikající sondy pro jednotlivé časové úseky a ani to není málo (Šmahelovy do věku husitství, reformace a renesance,⁴⁶ Kutnarovy studie od barokního po obrozenského vlastenectví a jeho syntéza *Obrozenské vlastenectví a nacionalismus*,⁴⁷ do světového kontextu zařazené práce Miroslava Hrocha a Jiřího Kořalky pro 19. století, sborník k problému multietnicity pod redakcí Zdeňka Kárníka, a příspěvky dalších autorů).⁴⁸

Ve sborníku, věnovaném problematice patriotismu a utváření národů, vydaném v roce 2003 v Kolíně nad Rýnem⁴⁹ jsou pro české prostředí významné příspěvky Anny M. Drabek⁵⁰ a Eduarda Maura.⁵¹

⁴⁵ MITTERAUER, M. 1992, s. 357 n.

⁴⁶ ŠMAHEL, F. 1971, 2000: *Idea národa v husitských Čechách*. 1. vyd. České Budějovice, 2. doplněné vydání Praha, Argo, 345 s. Na s. 329-330 výčet předchozích prací autora, vztahujících se k tématice.

⁴⁷ KUTNAR 1940, 2003: *Obrozenské vlastenectví a nacionalismus*. Praha, Karolinum, 395 s. Úvodní vydavatelská poznámka Martin Kučera, doslov Jiří Rak.

⁴⁸ KOŘALKA, J. 1967: K diskusím o pojmu „národ“. In: *Československý časopis historický* 15, s. 873-884. KOŘALKA, J. 1969: *Co je národ?* Praha. HROCH, M. 1961: K problematice formování buržoazního národa v Evropě. In: *Československý časopis historický* 9, s. 374-395. HROCH, M. 1968: Vlastenci bez národa. In: *Naše živá i mrtvá minulost*, Praha, s. 107-135. HROCH, M. 1999: *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*. Praha, Knihnice Dějin a současnosti sv. 9, NLN, 198 s. KÁRNÍK, Z. (ed.) 1996: *Sborník k problematice multietnicity. České země jako multietnická společnost: Češi, Němci a Židé ve společenském životě v Českých zemích 1754-1914*. Praha, NČSAV, 404 s.

⁴⁹ DANN, O. - HROCH, M. - KOLL, J. (eds.): *Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*, SH Verlag, Koln, 411 s.).

⁵⁰ DRABEK A. M. 2003: Patriotismus und nationale Identität in Böhmen und Mähren. In: *Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*, s. 151-170.

Složitost tématu tkví i v tom, že se tu úzce prolínají vztahy k národům, národnostem a rasám, obývajícím od věků toto teritorium, patří sem vztahy mezi Čechy, Moravany a Slováky, celá historie slovanské vzájemnosti stejně jako filosofické ovlivnění myšlenkovým světem v ostatní Evropě i mimo ni, vztahy k menšinám uvnitř státu i za jeho hranicemi. S populačním myšlením se stýkají v oné rovině, kdy se o populaci uvažuje nejen ve statisticko-demografických kategoriích, ale jako o populaci zcela svébytného druhu. Populace není jen multitudo hominum, kteří se rodí, vyrůstají, žení se a plodí potomky, umírají na určitém území, vymezeném přírodními podmínkami i lidmi stanovenými hranicemi. Toto množství se usazuje, migruje uvnitř hranic, rovněž proměnlivých, mísí se s přistěhovanci a samo se stěhuje za hranice, případně tam utíká před pronásledováním, asimiluje příchozí či je samo asimilováno. Početně roste nebo vymírá, specifickým způsobem zachází s mateřským jazykem, udržuje vlastní, vžitě zvyklosti a chování včetně reprodukčního, nebo se naopak dá ovlivnit cizími, má různě silná citová pouta a svazky s místem zrození a vůči lidem týchž mravů a zvyků či naopak averze k sociálně odlišnému chování – jak mnoho je tu propojeno ryze demografického se sociologickým a historickým!

Své proměny prodělával sám pojem „národ“ (gens seu natio); také „lid“ (populus) a obyvatelstvo (populatio) jsou pojmy, jejichž obsah se měnil. Nemožu a ani se necítím oprávněná podrobně sledovat dlouholetý vývojový proces národního uvědomování a cítění. František Kutnar, který se zabýval problémem dlouho a důkladně, zdůraznil nejednou, že obrozenský národotvorný proces nepřinášel na dějinné jeviště cosi absolutně nového; řada prvků, které z populace tvoří národ a vyznačují ho jako osobitý celek, tu již byla v tom či onom stupni, síle a míře. Co se měnilo, byla kvalita jednotlivých složek, vztah „části k částem a k celku“ a především se měnila „sociální funkce jednotlivých tříd a vrstev, z nichž se národ skládá.“⁵² Soudil, že bez znalosti a zřetele k moci německé buržoasie v Čechách, k pozici a k národnímu složení šlechty, k postavení a funkci vysokého kléru i drobného kněžstva, inteligence, sedláků, malých rolníků a dalších vrstev, které tvořily lid, nelze ani postihnout vývojový rytmus obrozenského vlastenectví, proniknout do atmosféry dobového myšlení a mínění jednotlivců ani tříd. Obsahovou náplň vlastenectví v její vnitřní rozrůzněnosti

⁵¹ MAUR E. 2003: Der Begriff der Nation in der böhmischen Historiographie der Aufklärung, In: *Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*, s. 171-188).

⁵² KUTNAR, F. 1940: *Obrozenské vlastenectví a nacionalismus*. ANM, fond F. Kutnar, i. č. 591 b), s. 57. Nad rolí jazyka, národa a dějin v myšlenkovém obzoru „moderního“ českého člověka se zamýšlel i Jaroslav MAREK v zajímavé syntéze z roku 1998 *Česká moderní kultura*, který též podal základní bibliografickou orientaci ke všem nejdůležitějším složkám, obvykle zahrnovaným pod pojem národní kultury (na s. 315-325 citované práce).

nezachytí jen názory významných jedinců, jejichž kultivované myšlení představuje vrchol, kam až v úvahách o světě a přírodě, národu a společnosti dospěli. Celistvému obrazu se přiblížíme, podaří-li se k myšlenkovému okruhu vědců a myslitelů připojit poznatky o myšlenkovém obzoru lidí z nejrůznějších tříd, s nejrůznějším stylem a vyspělostí myšlenkových a citových projevů.

České obrozenské myšlení je však také součástí evropského myšlenkového vývoje, i když svým věcným obsahem tkví v domácí půdě. Zásady rozumového, nikoliv teologického výkladu světa, problematika společenské svobody a rovnosti, teorie národního státu byly jeho životně nutnou součástí, aktivně osvojenou a přizpůsobenou, jako už mnohokrát předtím.

Kolísání mezi pojetím národa ve smyslu kulturně-jazykovém a „státním lidem“ ve smyslu organizačně-politickém se projevuje dlouhou dobu poté, co Komenský podal tak obsáhlou definici národa. Tři objektivně dané jednoty – kmenového původu, území a jazyka doplnil tak, že v jeho pojetí znamená národ kvalitativně vyšší společenskou jednotku: teprve na podkladě objektivně daných znaků vznikají svazky společné lásky, svornosti a snahy o „dobro obecné“. Národ tudíž objektivně existuje, ale také o něco usiluje, pracuje za určitým národním cílem i pro vklad k obecné světové kultuře. Ve *Šťěstí národa* připojil komponenty hospodářského, politického a kulturního rázu, tak důležité pro charakteristiku novodobého národa.

Bossuet klade výš stát než národ, obojí slučuje jen zdánlivě. Vlast ztotožňuje se státním teritoriem – povinnost k vlasti je mu zároveň povinností ke státu, zaručujícím nejen jednotu národa, ale zabraňujícím vzniku politické anarchie. S tímtož ztotožněním národa a státu se setkáváme v definici francouzských encyklopedistů, obdobné názory na národ, vlast a vlastenectví měli němečtí osvícenci. Vedle J. G. Zimmermanna se vyslovil i Joseph von Sonnenfels pro pojetí vlasti spíš právně-politické než kulturně-národní (*Über die Liebe des Vaterlandes*, 1771). V druhém vydání své knihy uvádí sice i Sonnenfels řeč jako prostředek národní jednoty, ale stále je rozhodující, že příslušníci národa jsou poddanými téhož státu.

V našem prostředí bychom našli mnoho dokladů o splývání obou pojmů a těžko vybrat nejmýlnější. Josef Táborský v *Krátkém vypsání země české* (1778) vykládá o národu, který v Čechách přebývá a hovoří dílem německou, dílem slovanskou řečí. Obrací se k česky mluvícímu lidu, v neúctě k jazyku vidí jednu z příčin jeho úpadku, ale teritoriální hledisko rozhoduje - národ používá ve smyslu „lid, obyvatelstvo země“. Podobně M. A. Voigt a F. M. Pelcl hovoří o Čechách a Moravanech jako o dvou slovanských kmenech téhož národa (*duae gentes*), ale u obou se již pouhý „územní“ pojem národa začíná překrývat

s pojmem národa ve smyslu kulturně-jazykovém. Současně dospívají (po stu letech od Komenského) k odlišení pojmů „národ“ a „stát“.

Nestalo se tak naráz a u všech, kteří uvažovali o populaci země jako o národu. K Voigtovu a Pelclovu pojetí vedla cesta od Balbína, Frozína a dalších, u nichž je národ politicky rozhodující, svéprávný „lid státní“, respektive jeho vládnoucí třídy a všechen poddaný lid, spojený v celek jednotícími svazky řeči, vlasti, mravu a práva. K existenci národa je podle Balbína zapotřebí existence státu, v němž jeho práva a vedení mají v rukou domácí, ne cizinci. Pro Pelcla je národ souhrnem všech „od nejmenšího až do největšího člověka“, který se stará o společný jazyk, jeho zvelebení a rozmnožení.

Je možné sledovat, nakolik se naši osvícenci inspirovali Turgotovými rozlišením pojmu národa a státu či Rousseauovým pojetím „národního státu“, národa jako kolektivní bytosti s jedinou vůlí (volonté générale), v němž Rousseau zdůraznil národní vůli jako složku nakonec rozhodující. Pokud jsem v dějinách populačního myšlení do něj musela zahrnout i tento zorný úhel pohledu, byl to dotek letný a naprosto nepostačující. Prozatím se mi zdá, že se nejcitlivěji vnímala právě ona nezcizitelnost práva být veden svými, ne cizinci; byla údobí, kdy se převážně manifestovala úsilím o uchování jazyka. Vynucené přizpůsobování se cizímu zprostředkování moci a vlády se vždy zároveň projevilo potlačením domácího jazyka a vnucováním jazyka podmanitele. Jazyk je nejen nástrojem dorozumění, ale znamená i přístup ke vzdělání v mateřštině, k úřadům, k podílu na řízení. Nejprve to bylo vytlačování češtiny latinou, násilná rekatolizace znamenala úpadek češtiny stejně jako období josefinismu přes nesporný pokrok přineslo s sebou tuhou germanizaci. Jazyková a literární forma národního obrození nebyla „obalem“ naučné formy, ale jediné možným a v první fázi utváření novodobého národa podmínkám přiměřeným projevem politického a sociálního dosahu.

Obojí dohromady – zcizení vlády a jazyka – mocně a vždy znovu křísí historismus, připomínání starých tradic na podporu sebedůvěry; snahy po očistě jazyka ale i očistě této minulosti od smyšlenek a mýtů, tam, kde na sebe narazí svět kritičnosti a vědy s touhou po starobylostí za každou cenu. Stejně tak platí, že podstatou národního obrození nebylo uzavření se světu a nostalgické vzpomínání na minulost, ale vědomé hledání souvislostí s obecným vývojem, touha po včlenění se mezi ostatní národy jako rovnocenný a rovnoprávný partner a snaha vložit ke světové kultuře osobitý přínos. Toto „vyrovnávání mezi domovem a světem“ je jeden z cenných odkazů, které nám osvícenství zanechalo.

Dalším, novým prvkem, byl vzrůst sociálního sebevědomí jednotlivých vrstev; nejprve muselo dojít k tomu, co František Kutnar nazývá „myšlenkovou revolucí v názorech na sociální hodnotu jedince ve společnosti.“ Absolutistický

stát svou egoistickou fiskální a populační péčí o výrobní třídy upozornil i na jejich význam. Populacionisticky a fysiokraticky orientovaní národohospodáři a státovědci nepovažují lid pouze za objekt, ale i za subjekt práva a moci. Jestliže v sedmdesátých letech Pelclovo a Voigtovo vlastenectví chce připoutat především šlechtu k národnímu programu, objevují se i hlasy, které zakládají vlastenectví na opačné sociální základně. Spolu s tím se i dosavadní osvícenské pojetí lásky k vlasti, ve své podstatě rozumové, mění. Cit lásky k vlasti nemá podklad v hmotném a hospodářském prospěchu, nemůže vystačit se zásadou „ubi bene, ibi patria“ – kde je člověku dobře, tam je vlast. Při slově „vlast“ se musí „prsa naplňovat pohnutím, srdce živěji bít,“ jak píše Moravec z „Briefwechsel zweener Böhmen“, toužící po vlasti, jehož srdce se svírá úzkostí, je-li ohrožena.

Národně-utlačovatelská moc habsburských centralistů vyvolávala i silné sebezáchovné síly; posilovala národní myšlenku.

V.4. Populační myšlení první poloviny 19. století

Další úvahy početné skupiny ekonomicko-statistických prací z první poloviny 19. století vycházejí z poznání, že existuje vzájemný vztah mezi populačním růstem a materiálními předpoklady a tento vztah formulují již na základě odlišných ekonomicko-sociálních podmínek. Převratné změny v hospodářství s sebou přinášejí značné populační přesuny: Vzrůstala možnost pracovních příležitostí, začíná pozvolný odliv obyvatelstva ze zemědělství. Jistý pokrok zemědělské výroby umožnil zvýšení přirozeného přírůstku v zemědělských krajích, který dále zостřil neřešený problém nedostatku půdy a relativní přespočetnost venkovské chudiny.

Na stálém růstu obyvatelstva se podílely jednotlivé ekonomické oblasti nestejným dílem: v populačním vývoji se složitě odrážela nová sociální i ekonomická diferenciacie obyvatelstva.

Do úhrnné bilance přítomného obyvatelstva zasáhly nepříznivě napoleonské války, takže stavu z roku 1805 bylo dosaženo teprve v roce 1819. Šesti milionům se přiblížil úhrnný počet obyvatelstva Čech, Moravy a Slezska v roce 1831. Do poloviny 19. století překročil celkový počet obyvatelstva šest a půl milionu osob.⁵³

Podle stavu (povolání) bylo v roce 1850-1851 sečteno v českých zemích 6 706 duchovních, 3 314 šlechticů, 15 332 úředníků a honorace, 52 379 řemesl-

⁵³ SEKERA, V. 1987: *Obyvatelstvo*, díl II, s. 161. Podrobně o vývoji sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století ve stejnojmenném článku FIALOVÁ, L., in: *Historická demografie* 12, 1987, s. 207-224.

níků a umělců a 200 934 rolníků. Tato hrubá klasifikace naprosto neodpovídá dnešnímu nazírání na sociální skladbu společnosti. Týkala se jen mužů, skupina „ostatní povolání“ zahrnovala od domkářů, zahradníků a ostatních výrobních povolání i syny nešlechtických úředníků a honorace, čeledíny, tovaryše, nádeníky a řadu dalších.

Úroveň úmrtnosti, která za napoleonských válek vystoupila na 57,8 ‰, se pohybovala kolem hranice 30 zemřelých na 1000 obyvatel ročně v letech, kdy do ní rušivě nezasáhly epidemie (při první vlně cholery v roce 1832 dosáhla 37,8 ‰). Výraznější vzestup zaznamenala v hladových letech kolem poloviny 50.let s nejvyšší úrovní kolem 35 zemřelých z tisíce v letech 1848, 1850 a 1855.

Sňatečnost a plodnost dosahovaly poměrně vysokých ukazatelů. Dívky se vdávaly poprvé ve 23-24 letech, muži ve 26-28 letech. Od třicátých let se sňatkový věk mužů i žen zvyšoval a maxima dosáhl v padesátých až šedesátých letech (u žen mezi 25-26, u mužů téměř 30 let).

Zároveň se od druhé čtvrtiny 19. století zvyšoval podíl svobodných osob v populaci, zejména městské. Hodnoty hrubé míry porodnosti, které dosahovaly koncem 18. století 41-43 promile, klesají od třicátých let pod úroveň 40 promile; tento první významnější pokles plodnosti patrně souvisel se vzestupem sňatkového věku.

Zvýšil se i podíl dětí narozených mimo manželství: zatímco na počátku 19. století nepřesahoval pět procent, ve dvacátých letech byl již deset procent z celkového počtu živě narozených a dále stoupal.

Skutečnosti, že se populační reprodukce začíná měnit, si museli povšimnout i současníci. Bez výjimky pozorují, že s rozšiřující se průmyslovou výrobou dochází k nerovnoměrnému vývoji určitých oblastí a k vytváření sociálních skupin, žijících ve značné bídě.

Pozorovatelem a kritikem tohoto stavu je např. **Johann Springer** (1789-1867), právník, profesor statistiky na vídeňské universitě, který ve svém statistickém popisu monarchie věnoval pasáže i vývoji v českých zemích. Ani on však nepovažuje vznikající „přelidnění“ za absolutní, ale závislé na možnostech rozšíření způsobu obživy. Polemizuje s Malthusovou tezí o růstu obyvatelstva geometrickou řadou a to ze zásadního důvodu: pozorování z minulosti nejsou zárukou vývoje v budoucnosti. Zkoumáním, kdy může obyvatelstvo dosáhnout dvojnásobného počtu, se podle něj může dospět k velmi nejistým odhadům; v jednotlivých oblastech monarchie sám posunuje tuto „zdvojnásobovací periodu“ na 62-83 let i více.⁵⁴

⁵⁴ SPRINGER, J. 1840: *Statistik des Oesterreichischen Kaiserstaates*. Wien, I, § 16 o poměru obyvatelstva k obživě.

Springer pokládá za měřítko „vyvinutosti“ a kulturního vzestupu stupeň urbanizace. Rozvoj manufaktur a továren, který tento proces urychluje, považuje za nejvyšší nutný a hledá příčiny, které jej brzdí.

Spolu s dalším statistikem, profesorem regionální geografie a dějin na vídeňské universitě **Siegfriedem Becherem** (1806-1873) doporučuje rozšíření počtu sňatků a zamezení růstu nemanželských porodů, protože v obou jevech spatřuje příznaky nedostatečné váhy populační politiky, o jejíž účinnosti jinak nepochybuje, a úpadku státu.⁵⁵ Žádají právo pro bohaté i chudé na uzavírání manželství, protože „právo žít a život dát je nejpřirozenější, nejstarší a nejposvátnější ze všech lidských práv.“

Karl Joseph Czoernig (1804-1889) náleží již převahou činnosti druhé polovině 19. století. Do počátků jeho statistické činnosti však spadá důkladná statisticko-demografická sonda, provedená na základě údajů pro Liberec a okolí za léta 1818-1827. Ze svých předchůdců ocenil zejména F. A. Stelziga a stejně jako on se vyrovnal s tehdejší světovou statisticko-demografickou literaturou 18. století a své doby. Studium populace pokládal za nezbytné pro všechny, kdo se chtějí zabývat „vývojem fyzického i duševního bytí v naší době a studují zákonitosti, na nichž spočívá.“⁵⁶ Snaží se odpovědět na otázku, jak působí „zákon úmrtnosti“, tj. jaké vlivy na ni působí a zvyšují ji v jednotlivých věkových kategoriích. Směr, kterým je nutné napřít veškeré úsilí, spatřuje ve snížení kojenecké a dětské úmrtnosti. Jen to může zajistit příznivou populační bilanci bez dosavadního vysokého přebytku porodů nad úmrtími, protože „mnoho porodů je jen znamením mnoha smrtí a tam, kde je velké ničení, je nutné mnoho zplodit.“⁵⁷

Jako přesvědčený populacionista soudí, že Čechy vynikají nejen úrodností půdy, ale i čilou podnikavostí svých obyvatel, schopných změnit i neúrodné pohraniční oblasti v kraje „příhodné pro nově vznikající početné obyvatelstvo.“ Stejně jako před ním Melič, Nehr, Hain, John i další obviňuje především systém s jeho nerovným rozdělením majetku, vynucenou bytovou tíseň ve vznikajících městských centrech a nedostatečnou pozornost, věnovanou rozvoji všeobecného vzdělání jako kvalitativního předpokladu pro rozvinutí a uplatnění dokonalejšího systému zdravotní péče. Zlepšení bytových poměrů a zkvalitnění této péče pokládá v průmyslových oblastech za dva z nejdůležitějších předpokladů, schopných ovlivnit výši úmrtnosti.

⁵⁵ BECHER, Siegfried 1841: *Statistische Übersicht der Bevölkerung der Österreichischen Monarchie*. Stuttgart, Tübingen, s. 223.

⁵⁶ CZOERNIG, K. J. 1829: *Topographisch-historische Beschreibung von Reichenberg*. Wien, F. Wölke, s. 111.

⁵⁷ Tamtéž, s. 189.

Důraz na praktickou cenu statistických šetření, s nímž jsme se setkali u amatérských statistiků z řad lékařů, dominuje u statistiků z povolání, jakými byli J. Mader, J. Rohrer a K. J. Czoernig, který proslul zejména svou prací na *Tafeln* a od roku 1841 vedl ředitelství správní statistiky.

Rovněž úvahy **Theophila Pislinga** (1834-1916), který zevrubně vylíčil hospodářsko-sociální poměry v severních Čechách, se nevymykají z rámce obdobných názorů a nevyznívají pesimisticky pokud jde o osudy relativního přelidnění. Byť je označuje za jednu z příčin bídy, hledá možnost nápravy v rozšíření pracovních příležitostí a nevolá po nutnosti nějak zabrzdit populační růst.⁵⁸

Mnohem radikálnější jsou úvahy skupiny vzdělanců kolem významného sociálního myslitele, matematika a logika **Bernarda Bolzana** (1781-1848), který se svou prací *O nejlepším státě* zařadil mezi utopické socialisty.⁵⁹ Na rozdíl od mnoha sociálních utopií, na které nejsou dějiny světového populačního myšlení chudé, tkví tato jediná česká politická utopie přece jen pevněji v realitě, nikde se neuchyluje k iracionálnímu snění. Na tom nic nemění skutečnost, že jeho představy o „obecném blahu“, o ideálním uspořádání státu, o svobodě smýšlení, sen o evropské federaci všech států, chápání lidstva jako celku, respektujícího životní zájmy a vůli částí tohoto celku, jsou nedostižným snem dodnes.

Velmi konkrétní jsou Bolzanovy názory na populaci, obsažené v kapitole, zabývající se „náležitým vedením věcí pohlavních“, ale i na jiných místech, kde posuzuje jako osvícenský racionalista význam výchovy, vzdělání, školský systém, výživu, odívání, bydlení a jiné věci životního stylu občanů. Předpokládá (a v tom je poplatný všem dosavadním utopiím), že se dá zařídit, aby ideální stát tvořil jistý počet obcí a v nich rodin asi se stejným počtem dětí. Neohraničuje tento počet uměle, počítá stejně tak s velkými rodinami jako s jedinci, kteří je vůbec nevytvoří. Od státu požaduje, aby z výnosu daní hradil veškeré výdaje, spojené s péčí o děti a mládež, bez ohledu na to, z jaké sociální vrstvy a lože se děti narodily. Nemanželské staví zcela na roveň manželským, vycházeje ze zásady, že žádné dítě nesmí trpět za poklesky rodičů. Nesmiřitelný je v případě, že se rodiče o děti řádně nestarají, zanedbávají je tělesně i duševně, poskytují svým chováním jen špatný příklad a nedávají záruku, že z dětí vyrostou řádní občané. Veškerá ochrana státu pak má být poskytnuta dítěti – má právo i povinnost odejmout je takovým rodičům a svěřit je do péče bezdětným manželům.

⁵⁸ PISLING, Theophil 1856: *Nationalökonomische Briefe aus dem nordöstlichen Böhmen*. Prag, s. 21 n.

⁵⁹ BOLZANO, Bernard: O nejlepším státě. In: *Čeští utopisté devatenáctého století. České myšlení sv. 11*, ed. Novotný, J., Praha Melantrich 1982, s. 16-134.

V kapitole „Péče o zdraví a život“ kromě racionalistických zásad prevence vyslovil i požadavek, aby se kladla větší váha na záchranu matky než na život plodu. Představu, že „panický stav je dokonalejší než manželský“ pokládá za přežilý předsudek, který je třeba „s náležitým poučením odstranit“. Zásady „předmanželské výchovy“ směřují ke stabilitě svazku, který se nesmí uzavírat s představou snadného rozvázání. Stát má ovšem podle něj povolovat rozvody ze závažných důvodů. Opětovný sňatek po předchozím, ukončeném soudem nebo úmrtím jednoho z partnerů, se nemá pokládat „za něco, co by bylo k necti občana.“

Za krutost považuje, aby jakýkoliv služební poměr nebo chudoba nutily dospělého a zdravého občana vyhýbat se manželství. Pozoruhodný je i Bolzanův požadavek naprosté rovnosti partnerů, zahrnující jak uplatnění ve veřejném životě a v povolání (žena má mít stejné hlasovací právo jako muž, má i stejné právo na vzdělání), tak v jejich povinnostech při výchově dětí. Nepokládá dokonce za zcela správné, že děti přejímají pouze otcovo příjmení, „protože o život a zdraví dětí a o jejich výchovu mají matky často větší zásluhy než jejich otcové.“ Protože z praktických důvodů není možné, aby děti dostávaly příjmení po obou rodičích, navrhuje, aby synové dědili příjmení po otci, dcery po matce.

Spis *O nejlepším státě* nebyl ve své době vydán; Bolzanovy přednášky a exhorty měly ale nepopíratelný vliv na mladou generaci české inteligence první poloviny 19. století.

Z okruhu českých katolických kněží se alespoň pár slovy zastavím u **Matěje Josefa Sychry** (1776-1830), překladatele, etika a teologa, který přiznal ženě v národní společnosti mimořádně důležitou roli. V kázání *O určení pohlaví ženského* obhájil její lidskou důstojnost, danou nejenom biologickou mateřskou rolí, která zaslouží úctu a vážnost – neméně záslužná je úloha vychovatelská, pro níž se musí připravovat, tudíž i vzdělávat. Žena-matka předává kladné vlastnosti novému pokolení, které vychovává v lásce k jazyku a k vlasti. I když Sychra nedosahuje radikálnosti Bolzanovy, žena je v jeho pojetí alespoň rovnocenná muži a jako taková má být uznávána a ceněna. Za politováníhodné pokládá „*potupné tlachání*“ o ženách a jejich odsouvání z veřejného života jako doposud pomíjených a podceňovaných bytostí.⁶⁰

Přímou kritiku Malthusovy teorie nalezneme ve třicátých letech 19. století u moravského publicisty a novináře **Jana Ohérala** (1810-1868), který pochopil význam a důsledky průmyslové revoluce.⁶¹ Ohéral, seznámený s myšlením anglické národohospodářské školy v dílech A. Smitha, D. Ricarda, z francouzských autorů hluboce ovlivněný dílem Saint Simona, Fréderica Bastiata

⁶⁰ Více k Sychrovi KUTNAR, F. 2003: *Obrozenské vlastnictví*, s. 274.

⁶¹ TRAPL, M. 1969: *Novinář Jan Ohéral*. Brno, Profil, 214 s.

a dalších, byl pronikavým kritikem sociálních a hospodářských poměrů a v tomto kontextu se dotýká i otázek populace. Již v roce 1833 odsoudil Malthusovo stanovisko jako chladné rozumové uvažování bez účasti srdce, nelidské zejména v tvrzení o vývoji bohatství jako přirozeného a zákonitého procesu, jehož důsledkem je sociální nerovnost. Pochopil zároveň sílu a přitažlivost malthusiánství pro dravé a bezohledné elementy, nastupující i v našich podmínkách s vehementní silou.

Ohéralovy zprávy o životních podmínkách dělníků ve městech nebyly ojedinělým svědectvím o obětech, jakými bylo doprovázeno zprůmyslovění. *Česká včela*, jeden z kulturních časopisů, vydávaných od roku 1834, si všímá v článku „Orba a manufaktury v Angličanech“ hustoty zalidnění průmyslových oblastí při současném zkracování naděje dožití, kritizuje neblahý vliv zejména dětské práce na úmrtnost a chorobnost; přináší statistiku poměru rodin, zaměstnaných v průmyslu a zemědělství v letech 1811-1831 a porovnává rozdíly v souvislosti se střední délkou života a počtem obyvatel.⁶²

„Barbarské“ zapojení dětí do výrobního procesu a úmrtnost jako krutou daň za postup industrializace konstatuje i **Kašpar ze Šternberka** (1761-1838) v řeči ve všeobecném shromáždění Českého musea v roce 1837.⁶³ Vysoko hodnotí význam populačních rozborů jako základní podmínky, jak získat představu o vývoji populace a o směrech, jimiž se musí ubírat náprava, pozastavuje se nad vadami dosavadních, málo detailních šetření. O nespolehlivosti matrik hovoří ve stejném smyslu jako Czoernig, je zapotřebí, aby se do věci vložil energicky stát. Nepomíjí ani obtíže, s jakými se až dosud potkává každé statistické zjišťování mezi lidmi, všeobecně spojované buď s daňovými nebo vojenskými povinnostmi.⁶⁴

Není možné zapomenout osobnost **Vincence Julia Krombholze** (1782-1843), který svůj názor na nezbytnost rozvoje lékařství, dostupnost a účinnost jeho působení v nejširších vrstvách obyvatelstva jako předpoklad kvality populace naplnil činy. Chirurg, patolog a fyziolog, universitní rektor, neúnavný teoretik i praktik-organizátor a lékař s hlubokým národním a sociálním cítěním, jehož památka žila v dalších generacích.⁶⁵

⁶² *Česká včela* 1834, 30. 9., s. 311.

⁶³ *Časopis Českého musea* 11, sv. I, s. 347 n.

⁶⁴ Tamtéž, s. 351-353.

⁶⁵ Biografie a výčet prací srvn. WURZBACH, C. 1865: *Biographisches Lexicon XII*, Wien, s. 247-250. Mimořádně důležitá byla jeho činnost v době cholerové epidemie, k níž se váže jeho *General Rapport über die asiatische Cholera zu Prag in den Jahren 1831-1832*, Prag 1836. Cenný je jeho *Topographisches Taschenbuch von Prag zunächst für Naturforscher und Ärzte*, Prag 1837.

Připojme ještě jeden hlas z kruhů, které si po věky osobovaly právo promlouvat o otázkách lidského množení. **František Sláma** se roce 1831 zamýšlí nad zásluhami křesťanství a roli náboženství vidí v paralyzování extrémů.⁶⁶ Bůh je sám „původcem rozličnosti stavů“ a je tomu tak dobře, je třeba jen zmírňovat nouzi. Malý počet obyvatel v zemi je obecné blaženosti škodlivý právě tak, „jako se jí stává velké přelidnění zhoubným, nouze, vzrůst bídy, je následkem obojího.“ Otázka početního růstu jej zajímá neobyčejně: konstatuje, že obyvatelstvo Čech vzrostlo od třicetileté války z 900 tisíc na tři a půl milionu a nedovede si představit, že by v Čechách mělo žít za 120 let nejméně osm milionů lidí. V křesťanském panictví a zdrženlivosti vidí prostředek, jak oddálit „obtížnou situaci, jež nastane přelidněním.“ Do manželství vstupuje už nyní „mnoho nuzných lidí, kteří se nemohou uživit, je mnoho dětí nemanželských proto.“ Staví se proti „nepředloženým manželstvím, která žijí v bídě“, protože prameny dobročinnosti vysychají úměrně tomu, jak se množí počet potřebných. Čechy přece „nemají žádné Austrálie, kam by země svůj přespočetný lid odvážela, čím a jak se uživí takové množství?“ ptá se František Sláma, opřený o René Chateaubrianda a zmiňující i Williama Cobetta, aniž by ovšem požadoval nějaké radikálnější sociální reformy jako tento britský politik a novinář. Názor nenový, v němž nepadne jméno Malthuse, ale přesto vystrkuje svérázné malthusiánství růžky z každé křesťanský útěšné fráze.

Nebylo by nutné věnovat tolik místa úvahám podobného druhu, kdyby byly ojedinělé a výjimečné. Tragický osud jednoho z největších českých filosofických myslitelů první poloviny 19. století, rovněž katolického kněze, **Augustina Smetany** (1814–1851) je výmluvným dokladem toho, jak nemilosrdně se trestalo každé „vybočení z normy.“ „Nenáviděl a bál jsem se protestantů jako zlých lidí, nenáviděl a opovrhoval jsem Židy stejně jako všechny ostatní děti, které byly katolicky vychovány,“ svěruje se Smetana ve svých *Pamětech*. Zbavil se nejen podobných předsudků, ale pochopil, že cestou výlučnosti, ať už národnostní nebo věroučné, nelze dospět k harmonii myšlení a bytí. Dopadl stejně jako všichni poctiví a mravní hlasatelé humanismu a demokracie, jejichž jednota projevů a skutků příliš popuzuje - jako zrcadlo, nastavené světu sobectví a násilí. Byl exkomunikován z církve, dán do klatby, zbaven existence, uštván k smrti. Odkazem pro jeho četné žáky zůstala jeho víra ve vzdělání a důvěra v to, že „vzdělaná mládež národa nikdy a nikde nepropůjčí svého ramene špatné věci.“ Podřídil se celibátu, i když jej příkře odsoudil jako „pramen nejhrubší nemravnosti, jehož trváním udržuje se hierarchie a touto pak značné statky hodnostářů církevních.“ Ocenil mateřství ženy a ničím nenahraditelnou působ-

⁶⁶ SLÁMA, F. 1831: Zásluhy křesťanského náboženství o zaopatření nuzných. In: *Časopis pro katolické duchovenstvo IV*, s. 34, 66-67.

nost harmonického rodinného prostředí. Jeho vize o sjednocené Evropě jako o společném domově národů, navzájem spřízněných náboženstvím lásky, důsledným potlačováním nenávisti, národů, žijících v pokorném respektu před přírodním prostředím, příliš předběhla dobu.⁶⁷

Nepřízni a postihu neušel ani filosof a publicista **František Matouš Klácel** (1808-1882), augustinánský kněz, působící v Brně, který se v roce 1869 vystěhoval do Ameriky. Za připomínku stojí jeho pojetí vlastenectví, ztotožněného s aktivní prací pro národ, ohlas měly i stati, v nichž se zabýval vztahy mezi národní a světovou kulturou. O „egoismu v šatě národomilstva“ hovoří Klácel jako o nezdravé podobě patriotismu, zejména jej rozhořčovalo „hulákání vlastenectví plnou hubou, ale chladným srdcem a línou rukou“.⁶⁸

V myšlenkovém ovzduší zemí, které stály na samém počátku demografického přechodu, pro který byl v západní části Evropy již charakteristický pokles plodnosti při postupném snižování úmrtnosti, bylo jen málo místa pro přitakání podobným populačním principům, jaké vyslovil Robert Malthus ve své světově proslulém spisu. Pokud se v českých historických zemích vůbec uvažovalo o přelidnění, konstatovaly většinou tyto úvahy přelidnění částečné a relativní. Vina za tento stav se nepřisuzovala samotnému populačnímu tlaku, ale špatnému systému národního hospodářství a státní správy. Populační myšlení ve valné většině cílilo k nápravě. Přidržovalo se při tom zásady hlavních teoretiků populacionismu, že síla populace není pouze v její početnosti. Vytrvale se vynořuje myšlenka, kterou zdůraznil ve své úvaze o populačním principu statistik **Joseph R. Rohrer** (1769-1829): „Starost o zmnožení prostředků obživy je mnohem důležitější než starost o rozmnožení obyvatelstva.“⁶⁹

Filosofové vyvažují toto snažení o materiální potřeby populace zřetelem k neméně závažným potřebám duchovního rozvoje. Uvědomují si, že bez nich degraduje každé úsilí o vezdejší blaho na krutý a egoistický zápas, podobný útoku smečky, která nemilosrdně likviduje slabší a shlukuje se k obraně, je-li sama ohrožena, proti silnějšímu dravci. Trochu důvěřivě předpokládají, že pouze jim samým je souzeno projít dobou utrpení, „jakou nebyla žádná jiná po věčnost lidského světa a žádná jiná nikdy nebude“. Věří, že pomine bolest, kterou připravuje

⁶⁷ SMETANA Augustin: *Paměti kněze z církve vyobcovaného*. Překl. L. Podhorská, Praha 1910, naklad. A. Hajn. s. 2, 28, 62. SMETANA Augustin: Význam současného věku. In: *Čeští utopisté 19. století. České myšlení sv. II*, Praha, Melantrich 1982, s. 136-198. Rozboru Smetanova přínosu k české filosofii věnoval pozornost i T. G. MASARYK in: *Česká otázka. Snahy a tužby národního obrození*. Praha, Melantrich 1969, s. 129, 149-151, 182.

⁶⁸ KLÁCEL, M. F. 1842: 169.

⁶⁹ ROHRER, J. R. 1810: Prüfung des sogenannten Bevölkerungs-Princips in der Politik. In: *Hormayr's Archiv für Geographie, Historie, Staats u. Kriegskunst*, Wien, roč. I, č. 102-103, s. 433-438.

„ona spousta lidí, honících se nenasytně jenom za dobrým bydlem a smyslovými prožitky,“ pomine sobeckost, domnělé výsady a vláda hrubé moci. Ale z čeho čerpat „útěchu, radost, pýchu i naději“ v každé strastiplné době, když ne z tak mravně ušlechtilých lidí, ochotných přinášet i nejvyšší oběti pro vznešený cíl?

V.5. Manželství a rodina v právních předpisech absolutistického státu

Mnohokrát se diskutovalo o tom, zda vydání patentu o zrušení nevolnictví přineslo podstatnou změnu sňubních poměrů, zda zvýšilo sňatečnost a migrace, nakolik se promítalo do celkové populační bilance českých krajů. Od hodnocení, označujících zrušení nevolnictví za zahájení „nové epochy vývoje manželství“ se po zevrubnějším studiu údajů z předstatistického období a dlouhodobých trendů přechází spíše ke konstatování, že sám legislativní akt byl jen formálním dovršením procesu, který probíhal dávno před tím. Patentem z 1. listopadu 1781 bylo nicméně odstraněno omezení sňatků, vyplývající z osobní závislosti poddaných na pánech; napříště směl poddaný uzavřít manželství po předložení ohlašovacího lístku, který musel vrchnostenský úřad bezplatně vystavit žadateli, když oznámil úmysl oženit se. Padaly tedy zábrany „mezipanských“ sňatků a poddaní se mohli stěhovat i do měst.

Názory populacionistické školy zasáhly i do panství církve nad manželskými vztahy. Cestu usnadnilo postupné modifikování soustavy církevního manželského práva podle potřeb státu: jedním z dokladů snahy postavit církev pod státní dozor byla i opatření osvícenského absolutismu u nás, kde se v reformách dospělo poměrně nejdále.

Reforma manželského práva nenarazila na odpor v případech, které kano-nickému právu nevadily (např. zamezit vzniku manželství u nezletilců), ob-tížnější bylo usnadnit uzavírání sňatků tam, kde se proti tomu katolická církev stavěla. Toleranční patent z počátku vlády Josefa II. připouštěl smíšené sňatky evangelíků a katolíků. Rozhodné stanovisko panovníka, který nemínil respekto-vat církevní dogmata proti zájmům státu, se projevilo i v otázce závaznosti zásnub, uznávané kanonickým právem. Zrušení této závaznosti v roce 1782 předznamenalo narušování ostatních normativ a přimělo dokonce papeže k cestě za císařem do Vídně, aby jej odvrátil od dalších úprav. Přesto byl v roce 1783 vydán manželský patent Josefa II., jímž císař přenesl rozhodování o manžel-ských sporech na státní soudy, zrušil církevní jurisdikci v manželských věcech a prohlásil své výlučné právo upravovat manželské poměry, na které se vázaly především majetkové následky.

J. Klabouch, který porovnává toto právo se zákonodárstvím francouzské revoluce, konstatuje, že se josefínské reformy uskutečňovaly za jiného poměru

sil státem, jehož podstata byla ještě feudální. Z rozboru manželského práva skutečně plyne, že zůstalo stát na poloviční cestě mezi požadavky církve a osvícenské filosofie, byť jeho principy zůstaly základem manželského práva na našem území až do roku 1919. Poměr sil nedovolil např. prosadit myšlenku na povinnost civilního sňatku, která se vynořila ve státní radě v roce 1784 a krátce po císařově smrti byla smetena i právní úprava postavení nemanželských dětí (dvorský dekret z 9. 3. 1770 a patent z roku 1787, kterým byly postaveny na roveň manželským v otázce dědického práva a nové úpravy poručenství).⁷⁰

Obavy z pauperismu a především reakce na výbuch francouzské revoluce vyvolaly snahu zvrátit podstatu josefínských reforem a omezit sňatky námezdně pracujících na venkově i ve městech. Rozšířit platnost podobných pokusů, provedených v sídelním městě monarchie v letech 1796 a 1802 na celou říši, se ale vláda neodvážila. Všeobecně platný občanský zákoník, vyhlášený v roce 1811 a platný od následujícího roku, kodifikoval osobní i majetkové manželské právo v zásadě jednotně pro všechny osoby bez rozdílu stavovské příslušnosti, národnosti a vyznání, formuloval právní poměry rodičů a dětí, poručenství a adopci. V osobních poměrech podřizoval ženu muži, který byl ustanoven jejím zástupcem před soudy a úřady, rozhodoval o jejím zaměstnání, měl stále převahu v dispozici společným majetkem a právy neplnoletých dětí, měl možnost vydědit potomky.

Podobně jako francouzský *Code civil* z roku 1804 odrážel základní soukromovlastnický základ a patriarchální charakter rodiny s tím rozdílem, že v některých člancích nebyl zdaleka tak radikální. Francouzské právo prohlašovalo sňatek za světskou občanskou smlouvu a zasahování do vnitřních rodinných poměrů se stát vzdal. Rakouské manželské právo nadále trvalo na povinnosti církevního sňatku, ponechávalo jistou pravomoc duchovním v rozvodovém řízení, upravovalo manželství podle vyznání stran, respektovalo systém překážek kanonického práva i nerozlučitelnost manželství pro katolíky. Ani formální rovnost neplatila úplně (byly ponechány některé výhody šlechtě, privilegovaným vrstvám vysokého úřednictva a vojska). Trvala dvojkolejnost správních ustanovení, která upravovala soukromá práva odchylně od občanského zákoníku, což omezovalo např. sňubní svobodu vojáků, úředníků a Židů.

⁷⁰ O obtížích, spojených se získáním povolení k sňatku, srvn. KLABOUCH, J. 1960: *Politický konsens k manželství v Čechách*. Praha, NČSAV, s. 11 n. Leopoldovo zrušení dvorského dekretu z 9. 3. 1770 si pochvaluje František Vavák, který stoupající nemanželskou porodnost provází slovy: „a jsou nyní kurvy tu i tam, že 3, 4, 5, 6 i více dětí mají a tak neřádným a od Boha zapověděným a s hříchem nabytým plodem svět naplňují...“ In: SKOPEC, J. 1936: *Paměti F. Vaváka, kniha IV*, Praha, s. 19-20.

Tento napůl feudální zákoník byl jen výrazem současné slabosti buržoasie, respektive její politické moci. To, co znamenalo v konkrétních historických poměrech pokrok, umožňovalo zároveň pro svou polovičitost ústupky církvi v podobě směrnic, doplňujících dekretů a opatření, cílících k regulaci sňatků a k opětným snahám po dohodě s církví. Její tlak zesílil po napoleonských válkách v řadě zemí, Rakousko nevyjímaje.

Úřední výklady (dekrety z roku 1814 a 1835) vytvořily novou manželskou překážku tzv. katolicismu, která záležela v tom, že po rozluce smíšeného manželství se směla znovu oženit jen nekatolická strana – katolická byla vázána i rozlučeným manželstvím až do smrti partnera. Pro představu, jakého procenta obyvatelstva se podobná ustanovení týkala, uvedu náboženské vyznání snoubenců, narozených a zemřelých k roku 1835: Z úhrnného počtu sňatků, uzavřených v tomto roce v českých zemích, bylo stejného náboženského vyznání 47 715 katolického, 1 162 evangelického, 414 židovského, 662 rozdílného. Z úhrnu živě narozených dětí bylo 229 718 katolíků, 6 222 evangelíků, 2 399 Židů, 1 dítě jiného vyznání. Ze zemřelých bylo 180 557 osob římsko-katolického vyznání, 5 307 evangelického a 2 006 židovského.⁷¹

Upevnění středoevropských absolutistických režimů vedlo i k novým pokusům o sociální regulaci sňatečnosti. Administrativní opatření k regulaci sňatků venkovské i městské chudiny zavádějí po Vídeňském kongresu všechny tzv. středoněmecké státy. V Rakousku je v roce 1815 vydán předpis, omezující vstup do manželství u námezdně pracujících ve Vídni a bez zákonného podkladu se ujímá i v Čechách. Dochází k nezákonnému odpírání ohlašovacích lístků; jednání, které v letech 1824-1827 vedlo gubernium s krajskými úřady o legalizaci této praxe, však nevedlo k výsledku. Ve dvacátých letech 19. století se tendence k úřední regulaci neomezuje pouze na poddanské obyvatelstvo, ale rozšiřuje se i ve městech, v nichž se množí nová společenská třída – průmyslový proletariát.

Pozornost pisatelů, zamýšlejících se nad stavem společnosti, se pak obrací i k ní. Ukázkou takové úvahy může být anonymní brožura, vydaná v Lipsku v roce 1847, jejíž autor kritizuje tuto zakladatelskou formu dravého kapitalismu a viní jí především z toho, že jen málo podnikatelů se zároveň zajímá o morální a fyzický stav dělníků, zajímá je pouze levná pracovní síla a zisk. A přece, „nikoliv množství lidí samo o sobě činí stát šťastným a kvetoucím, jenom množství dobrých, zdravých, práce schopných a spokojených poddaných má v měšťanské společnosti skutečnou cenu,“ píše.⁷²

⁷¹ SEKERA, V. 1978: *Obyvatelstvo, díl I*, s. 141.

⁷² *Sociale u. politische Zustände Oesterreichs mit besonderer Beziehung auf den Pauperismus*. Leipzig 1847, s. 192, 224, 226, 288

Dalším znepokojivým jevem je pro něj stoupající sebevražednost, klesající sňatečnost a rostoucí počet nemanželských dětí. Uvažuje také o zřizování donucovacích pracoven pro ty, kteří se práci vyhýbají, a dobrovolných „pracovních kolonií“ pro ty, kteří ji marně hledají. Zavádění nových, stále výkonnějších a složitých strojů do výroby neznamena jen postupnou likvidaci malovýroby a stlačení mezd na minimum, ale přináší s sebou i stoupající nezaměstnanost.

VI. Populační otázky v sociálně-politickém a ekonomickém myšlení druhé poloviny 19. století

VI.1. Charakteristika období.

Dobou, v níž dochází k plnému rozmachu a dovršení průmyslové revoluce v Českých zemích, se zabývá poměrně bohatá literatura.¹ Ze syntetických prací však jedině J. Purš sledoval ve svém zařazení průmyslové revoluce do kontextu moderní doby i úlohu populačního faktoru, i když názorům na vývoj populace nemohl věnovat tolik místa, kolik by zasloužily. Přehledně shrnul názory

¹ Základní prací k vývoji obyvatelstva českých zemí pro uvedené období zůstává KÁRNÍKOVÁ, L. 1965: *Vývoj obyvatelstva v Českých zemích 1754-1914*, Praha, NČSAV, 404 s., doplňovaná a korigovaná výsledky historicko-demografického výzkumu, dále práce V. SRBA a M. KUČERY 1959: Vývoj obyvatelstva českých zemí v XIX. století In: *Statistika a demografie 1*, Praha, NČSAV, s.109-156. Vývojem rodiny, plodnosti, postupem urbanizace a otázkami s tím souvisejícími se zabývají práce Pavly Horské, z nichž jmenujeme alespoň: HORSKÁ, P.: Historický vývoj plodnosti v českých zemích. Stav a možnosti výzkumu. In: *Historická demografie*, s. 3-39, HORSKÁ, P. 1974: Urbanizační vlna v českých zemích na přelomu 19. a 20. století a některé aspekty vývoje rodiny. In: *Sborník k dějinám 19. a 20. století*, sv.2, Praha, NČSAV, s. 87-125. HORSKÁ, P. 1979: Urbanizace v českých zemích v letech 1879-1914. In: *Československý časopis historický 27*, s. 709-729; HORSKÁ, P. 1980: K otázce vlivu nemanželských porodů na vývoj plodnosti z hlediska historické demografie. In: *Demografie 22*, s. 343-350; HORSKÁ, P. 1982: K otázce sociálního vývoje českých zemí na přelomu 19.-20. století. In: *Sborník historický 29*, s. 119-177. Poklesem úrovně plodnosti a vlivem změn ve sňatečnosti na úroveň realizované plodnosti se zabývají práce Ludmily Fialové 1981: Postavení ČSR v procesu v Evropě. In: *Dlouhodobé populační trendy na území ČSR (předstatistické období)*. In: *Acta demographica IV*, VÚSEI a ČSDS, Praha, s. 233-263, FIALOVÁ L. 1983: Rozdíly v poklesu plodnosti v českých zemích ve venkovských a městských oblastech v letech 1869-1930. In: *Historická demografie 8*, s. 133-147, FIALOVÁ L. 1985: Příspěvek k vývoji plodnosti v českých zemích. In: *Demografie 27*, č. 1, s. 34-43. FIALOVÁ L. 1987: Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století. In: *Historická demografie 12*, s. 207-224.

z oblasti ekonomických teorií. Souhrnná práce o dějinách českého ekonomického myšlení F. Vencovského pak tento pohled podstatně rozšířila a zaznamenala i názory národohospodářů, kteří upadli v zapomnění nebo byli interpretováni zkresleně a nedostatečně.²

Syntézy, zabývající se českou společností v letech 1848-1918, věnují populační problematice okrajovou pozornost. To platí i o důkladně monografii O. Urbana *Česká společnost 1848-1918* s bohatou bibliografií k tématu, stejně tak o práci J. Kočího o českém národním obrození.³

Druhá polovina 19. století je obdobím, v němž se pronikavě změnila celá dosavadní společnost. Revoluční rok 1848 a následný rozmach kapitalismu, velký mezinárodní konflikt – první světová válka, znamenaly přesun hodnot, vznik moderních národních celků ve střední Evropě, zasáhly nejen do politického obrazu tehdejší Evropy, ale přinesly i změny jejího obrazu demografického. Tato doba, plná rozporů a zvrátů, je mimořádně obtížná pro syntetické zpracování. Projevy populačního myšlení by bylo nutné sledovat podrobně i v publicistice, která se rozvinula do nebyvalé šíře, nejen v naučné, ale i v krásné literatuře.

Populační myšlení se u nás soustředilo k několika okruhům problémů: stejně jako v první polovině tohoto století se ještě obrací v duchu neofysiokratizmu k zemědělství jako k nejmohutnější populační základně. Promítají se v něm i počátky soustavnějšího ekonomického myšlení, zaměřeného na rozvoj průmyslu a jeho důsledky, změny sociální struktury společnosti a v neposlední řadě národnostní problémy. Několika jmény, jimiž charakterizují jeho vývoj, je možné podat jen hrubý nástin, jakými směry se toto myšlení ubíralo.

Logicky z něho nemizí požadavek populačního růstu v době, která vyžadovala více než kdy jindy uvolnění a nárůst počtu pracovních sil pro rozvoj průmyslu. Složitě národnostní otázky je možné se v této souvislosti jen dotknout. Národní a jazykový charakter národního obrození přesunul většinu úvah nad populačním růstem do této roviny. Zatímco v období ještě nevýrazné polarizace společnosti na českou a německou a zároveň v období politické a kapitálové slabosti české buržoazie ne všichni chápali české země ve smyslu národním, ale teritoriálním, vznik buržoazní ekonomické teorie je spjatý s úvahami o podílu a účasti českého živlu na průmyslovém podnikání. Zjišťování a hodnocení mají pak hlavně odhalit možnosti, jaké se v tom směru naskýtají. Důkazem snahy po získání detailnějšího materiálu, z něhož by bylo možné soudit nejen na současný stav, ale odhadnout budoucí vývoj, bylo

² PURŠ, J. 1973: *Průmyslová revoluce*. Praha, Academia, s. 446 n.

³ URBAN, O. 1982: *Česká společnost v letech 1848-1918*. Praha, Svoboda, 690 s., KOČÍ, J. 1978: *České národní obrození*. Praha, Svoboda, 457 s.

VI. Populační otázky v sociálně-politickém a ekonomickém myšlení

programové zařazení populačních otázek do anket, navrhovaných soudobými společnostmi, které si kladly za cíl podporovat zemědělství i průmysl.

Zájem, věnovaný nastupující společenské třídě průmyslových dělníků, charakterizuje O. Urban citací slov, která napsal v polovině osmdesátých let v úvodu ke studii o sociálních poměrech v severovýchodních Čechách sociolog I. Singer: „Že jsou vysílány expedice k výzkumu mikroskopických mořských živočichů do nejbližších světadílů, to pokládá za samozřejmost každý jen trochu vzdělanější člověk; že by však měl člověk se vši vážností vědeckého poznání studovat člověka také jinde než právě jen na nemocniční posteli nebo pitevním stole, to chápe dnes jen několik jedinců i mezi nejbližšími.“⁴

Nebylo však již dost dobře možné pominout skutečnost, že populační problematika proletariátu a sociálně slabých společenských vrstev se úzce přimyká k sociální problematice v nejširším slova smyslu; pozornost se upíná k bytovým problémům, k migracím, k úmrtnosti. Proces poklesu plodnosti ve vyspělých evropských státech, který dal vzniknout celé řadě populačních teorií o jeho příčinách a následcích, se v českých zemích ještě neprojevil s takovou intenzitou, aby vyvolal zneklidnění. Z vysoké úrovně plodnosti, jaká se u západoevropských populací již poměrně dlouho nevyskytovala, začíná u nás v sedmdesátých letech 19. století nejprve mírný, po roce 1900 prudký pokles, pozdržený kompenzací porodnosti po první světové válce, ale po ní pokračoval v nezměněném tempu až do třicátých let, kdy dosáhl nejnižší úrovně (14,9 narozených na 1000 obyvatel).⁵ Změny ve vývoji obyvatelstva ve druhé polovině 19. století přehledně podal V. Srb, obecnějšími tendencemi vývoje i detailním zkoumáním demografických ukazatelů se zabývalo mnoho autorů.⁶

Spolehlivý podklad pro podchycení přirozené měny obyvatelstva přineslo první novodobé sčítání lidu v roce 1869, odpovídající již požadavkům, kladeným na populační census. V této době měly české historické země úhrnem 7 615 tisíc obyvatelů (z toho 5106 tisíc v Čechách, 1 998 tisíc na Moravě a 512 tisíc ve Slezsku)⁷ Do roku 1900 se počet obyvatelstva zvýšil na 6 320 tisíc v Čechách, 2 438 tisíc připadalo na Moravu a 680 tisíc na Slezsko, celkově došlo během třiceti let ke zvýšení o 12,3 % v českých zemích.

Převážně agrární charakter našich zemí přetrvával: až do roku 1900 bylo zemědělské obyvatelstvo nejpočetnější složkou populace, i když podíl obyvatel-

⁴ Tamtéž, s. 283.

⁵ FIALOVÁ, L. 1983: op. cit., s. 134.

⁶ SRB, V. 1978: Obyvatelstvo Českých zemí v letech 1918-1978. In: *Demografie* 20, č. 4, s. 289-316. SEKERA, V. 1978: *Obyvatelstvo Českých zemí v letech 1754-1918, díl II, 1866-1918*. Praha, Český statistický úřad, 147 s.

⁷ Údaje obou autorů se nepodstatně liší.

stva závislého na zemědělství se neustále snižoval: k roku 1900 činil 34 % v českých zemích (na Slovensku 63 %), podíl obyvatelstva, zaměstnaného v průmyslu a výrobních řemeslech, stoupl na 40 % (na Slovensku na 20%). S touto strukturou souviselo i zastoupení městského a venkovského obyvatelstva a postup urbanizace. V roce 1900 příslušelo k městskému obyvatelstvu v českých zemích 43 % populace, do roku 1910 se tento podíl zvýšil na 45 %, zároveň stoupla hustota zalidnění ze 79 obyvatelů v roce 1869 na 119 obyvatelů v roce 1900 a 128 v roce 1910.

Do přirozeného přírůstku zasahovala nepříznivě emigrace: přebytkem vystěhovalectví nad imigrací ubylo z přirozeného přírůstku obyvatelstva ve výši 978 tisíc v českých zemích ročně 314 obyvatelů (přirozený přírůstek byl tudíž snížen o 32 %).

Vysoká úmrtnost, pohybující se kolem 23 promile, měla za následek, že naděje dožití v letech 1900-1912 nebyla v českých zemích vyšší než 44,7 let. Nepříznivé úmrtnostní poměry, v nichž stále ještě hrála roli výše kojenecké úmrtnosti, vyvažovala jen poměrně vysoká porodnost, jejíž míra neklesla až do konce šedesátých let pod 39 promile (39,8 v letech 1861-1870, 38,2 v mezidobí 1871-1880, 37 promile v letech 1891-1900 a 21,7 promile v letech 1901-1920).

Antonín Boháč při rozboru dat o manželské plodnosti podle okresů shledal výraznou závislost poklesu tohoto ukazatele v letech 1880-1900 na rychlosti a intenzitě sociálně-ekonomických a politických přeměn společnosti. Centrem s nejnižší plodností a zároveň oblastí, kde klesala nejrychleji, byla Praha s okolím a Liberecko s Jabloneckem.⁸ Po celé období druhé poloviny 19. století měly oblasti s převahou průmyslového obyvatelstva odlišné reprodukční zvyklosti než ryze zemědělské kraje. Nejdéle přetrvávala vysoká úroveň plodnosti v okrajových oblastech jihozápadních a jižních Čech, jižní a východní Moravy. Ludmila Fialová, která se zabývala vývojem poklesu realizované plodnosti v ČSR, prokázala, že tento proces u nás probíhal obdobně jako u jiných evropských zemí s tím rozdílem, že jeho počátek byl opožděn ve srovnání s centry tohoto poklesu (západní Evropa, především Francie, Velká Británie, Belgie, Nizozemí, Švédsko). Pro populaci českých zemí je typické, že pokles realizované plodnosti je doprovázený nižším poklesem úmrtnosti, především její dětské složky.

Průměrné roční míry úmrtnosti v českých zemích se stále udržovaly na vysoké úrovni kolem 30 zemřelých na 1000 obyvatel, jen výjimečně klesaly pod tuto hranici (v roce 1861 na 25,3). Hladová léta, provázená epidemií tyfu a cholery, působila její prudké výkyvy (největší byly zaznamenány ve válečných letech 1865-1866 a další zvýšení přineslo nečekané rozšíření pravých neštovic

⁸ BOHÁČ, A. 1914: Český problém populační a některé pozoruhodné zjevy v naší měně přirozené. In: *Obzor národohospodářský*, Praha, s. 7-32.

VI. Populační otázky v sociálně-politickém a ekonomickém myšlení

v letech 1872-1873 jako důsledek neúčinného očkování slabou vakcínou; podobně epidemie záškrtu v letech 1877 a 1878 s vysokou úmrtností dětí způsobila její vzestup nad hranici 30 promile).

Srovnání s ostatními evropskými zeměmi ukazuje, že obyvatelstvo u nás patřilo úmrtnostními poměry více mezi agrární země střední a východní Evropy než k průmyslově vyspělým zemím, a to přes to, že pokrok v lékařství vytvářel dobré předpoklady pro účinný zásah. Teprve od počátku devadesátých let do konce století klesá hrubá míra úmrtnosti z 27,7 na 19,5 promile.

Na křivkách všeobecné úmrtnosti se drasticky podílela úmrtnost kojenců, která si v pětiletých průměrech zachovala až do konce 19. století dost vyrovnané hodnoty v rozmezí 240-265 promile; znamená to, že přibližně čtvrtina všech narozených dětí umírala již během prvního roku života. Tyto hodnoty převyšovaly nejen úroveň kojenecké úmrtnosti ve vyspělých zemích, v nichž byla přibližně o polovinu nižší, ale dokonce v obou sousedních zemích, Rakousku a Německu, kde se udržovala slabě nad hranicí 200 promile. Teprve v prvních dvou desetiletích dvacátého století poklesla kojenecká úmrtnost na stále ještě vysokou hodnotu 190 zemřelých do jednoho roku z tisíce narozených.

Skutečnosti, že jsou to ekonomicky odlišné oblasti (zejména s textilním průmyslem), které se nejvíce podílejí na tomto smutném obrazu, si povšimli i současníci, kteří neměli po ruce přesné údaje statistik. Museli pozorovat i to, jak ovlivňuje rytmus růstu jednotlivých geografických oblastí Evropy váhu jejich politického vlivu. Zatímco v období napoleonských válek žilo na území pozdější Německé říše asi 22 milionů obyvatel, do roku 1910 vzrostl tento počet na 65 milionů. Populace zemí západní části habsburské monarchie, jejíž součástí byly v 19. století české země, vzrostly do sčítání obyvatelstva v roce 1910 na 28 milionů, východní část na bezmála 21 milionů. Počet obyvatelstva českých zemí roku 1820 poprvé přesáhl 5 milionů a deseti milionů dosáhl roku 1909.⁹

VI.2. Populační myšlení v programu radikálních demokratů a liberální buržoasie

Význam ekonomických názorů českých radikálních demokratů z let 1848-1849 se vysoko hodnotí v přehledu dějin ekonomických teorií.¹⁰ Ani u jednoho z nich však nenalezneme soustavnější úvahu nad stavem, rolí a budoucností populačního vývoje. Rok 1848 osvobodil rolnictvo od robotních povinností, na populačním obrazu českého venkova se změnilo jen málo.

⁹ *Dějiny obyvatelstva*, 1998: 197

¹⁰ SITÁROVÁ, Z. – KLIMENT, A. a kol. 1981: *Dějiny ekonomických teorií*. Praha, Svoboda, s. 470-472.

Emanuel Arnold (1800-1869) výrazně dovršuje program radikálních demokratů v požadavku na zrušení roboty bez náhrady a na konfiskaci velkostatkářské půdy ve prospěch přibývajících bezzemků. Revoluce, kterou pokládá za přírodní nutnost, má v jeho pohledu přinést politickou svobodu a vyřešit alespoň část sociálních problémů. Populační tlak, ústící v pauperizaci, konstatuje v evropských poměrech jako nutný průvodní jev nerovného společenského uspořádání. „V našem století,“ píše, „se na prostore evropejské člověčenstvo tak náramně rozmnožilo, že půda, na které žije, dostatečnou výživu mu nepodává.“¹¹ Ze všech svých současníků projevuje největší sociální citění, když líčí poměry zchudlých drobných řemeslníků a bídu továrních dělníků, opírá se o prožitou znalost francouzských utopických socialistů a demokratů, na druhé straně pokládá strojovou výrobu za prostředek ke zbídačování a doporučuje návrat k řemeslné malovýrobě.

Karel Sladkovský (1823-1880), novinář a politik, spoluzakladatel mladočeské strany, rýsuje řešení zcela v duchu utopického socialismu, s jehož hlavními zásadami, zejména s Fourierovou kritikou obchodního kapitálu, se zcela ztotožňuje. Jako protiváhu nemilosrdnému tlaku průmyslového kapitálu navrhuje zřízení dělnických asociací, které by bez zásahu obchodního kapitálu zprostředkovaly odbyt vyrobeného zboží; továrníkům by patřil pětiprocentní úrok a zbytek zisku by se dělil mezi členy asociace.¹²

Většina radikálních demokratů ale varovala před násilným zvratem, zastávají „reformy shora“, především takové, které by odstranily proletarizaci malovýrobců.

Karel Sabina (1813-1887) pokládá díla Thomase Mora, Campanelly a dalších za „pouhé básně“, pozitivní snad v tom, že lidstvo potřebuje nějaké ideály. Blaho národa zakládá na „kulturní revoluci“, spočívající v zevšeobecnění vzdělání. Cíl podle něj neleží „v rozlehlosti země, v rozšíření národa, nýbrž v svobodě, v osvětě a blahobytu, jichžto všichni členové národa požívají.“¹³ Ale ani tento teoretik a nadšený obdivovatel věd, „které ve službě člověčenstva stojí“, nepovažuje populační problematiku za natolik hodnou pozornosti, aby jí věnoval samostatnou úvahu.

Projevy radikálního demokratismu v zemědělském myšlení, které dost dobře nemohlo pominout populační problémy ve svém zorném poli, jsou spíš

¹¹ ARNOLD, E. 1954: Poměr pracujícího lidu k boháčům. Sebrané spisy, Praha, s. 415-420. In: *Antologie z dějin českého a slovenského filosofického myšlení do roku 1848*. Praha, Svoboda 1981, s. 589.

¹² SLADKOVSKÝ, K. 1849: *Über den Urgrund alles Übels in der menschlichen Gesellschaft*, cit. SITÁROVÁ, Z. 1981, s. 472.

¹³ SABINA, Karel 1861: *Duchovní komunismus*. Praha, s. 43-44.

VI. Populační otázky v sociálně-politickém a ekonomickém myšlení

výjimkou. Agrární program české liberální buržoasie se v principu neliší ani po vzedmuté vlně revolučních událostí od stanoviska nejtypičtějšího mluvčího českého měšťanstva – **Františka Augustina Braunera** (1810-1880). Jeho návrhy, soustředěné ve dvou drobných publikacích, *Böhmische Bauernzustände* a *O robotě a výkupu z ní*, pokládají sice robotu za hlavní překážku pokroku v zemědělské výrobě, vykoupení z ní vidí jako „nejdůležitější úlohu celé vlasti, celého národa“, ale nepřihlíží k hlasům těch, kteří žádali její zrušení bez náhrady. Uvědomuje si postup sociální diferenciacie, ale nezastavuje se ani před tak konzervativním řešením, jakým bylo ztížení a zákazy sňatků neusedlého, nemajetného obyvatelstva.¹⁴

Čeští vzdělanci a měšťanstvo si již před polovinou 19. století uvědomovali rozpor mezi dosavadní typicky zemědělskou společností a nástupem společnosti industriální. Neofysiokratismus pozvolna ustupuje přesvědčení, že proti nástupu „páry a strojů“ je nejen bezúčelné, ale i nesmyslné bojovat a pokud jde o populaci, může její početní růst být právě tak motorem společenského pokroku jako jeho brzdou. K obojímu se nerozlučně druzí nacionální hledisko: vstup českého národního živlu do průmyslového podnikání a obchodu budí přání, aby si národ vybojoval v konkurenci s cizím průmyslem ve světě a s německým na domácí půdě lepší pozici jak ve prospěch průmyslové tak zemědělské práce.

Hospodářské momenty se uplatňují v boji českého živlu v Průmyslové jednotě a Fysiokratické společnosti. Obě společnosti začínají i se shromažďováním statistik, z jejichž koncepce je zřejmé, že nepřehlížejí úlohu populačního faktoru.¹⁵ Dosáhnout vzdělání v národním jazyku vidí jako základní předpoklad k tomu, aby byl překonán stav, kdy „pouhému Čechu jen chudinské odpadky z průmyslu a obchodu českého se dostávají.“¹⁶ Usilovný zápas v průmyslovém podnikání a podíl na vzdělanosti v mateřském jazyku byl položen jako *conditio sine qua non* pro uhájení existence českého národa.

Je-li možné nazvat toto úsilí „ekonomickým nacionalismem,“ odpovídá tomu podobně vyburcovaný nacionalismus v populačním ohledu? Pouze v tom smyslu, že důraz byl položen spíše na kvalitu než na kvantitu populace. Jak jinak vysvětlit výrok Karla Slavoje Amerlinga o tom, že „Čechy v průmyslovém ohledu činí, vydělávají a platí ve vzdělanosti zrovna tolik, co všechny rakouské země dohromady, tedy země asi 1000 čtverečních mil tolik, jako 11 tisíc

¹⁴ KUTNAR, F. 1977: Proměny zemědělského myšlení v 19. století. In: *Vědecké práce zemědělského muzea 17*, s. 147-161.

¹⁵ MENDEL, B. 1934: Český průmysl před sto lety a počátky Průmyslové jednoty. In: *Sto let Jednoty k povzbuzení průmyslu v Čechách 1833-1933*, Praha, s. 7-168. KLEPL, J. 1934: Průmyslová jednota a české úsilí před březnem 1848. Tamtéž, s.169-240.

¹⁶ Cit. PURŠ, J. 1973: s. 447.

čtverečních mil a 4 miliony lidu tolik, co 31 milionů a jeden Čech tolik, co ostatních obyvatelů rakouských.“¹⁷

Známé a často citované jsou výroky **Karla Havlíčka Borovského** (1821-1856) v souvislosti s jeho úvahami o perspektivách českého národa. Havlíček jako důsledný liberál neopouštěl ani v padesátých letech středostavovský agrární program, který ovšem buduje na plném zoddornění zemědělského podnikání. Vzdělání a rozhled, pohled „českým okem“ „na všechno, co se jinde ve světě děje,“ bylo nejen krédo Havlíčka-novináře, ale mravného a poctivého člověka, odhodlaného „špatné nazvat špatným i kdyby to české bylo.“¹⁸ Populace mu splývá s národem, pro národ je rozhodující řeč a ostatní kulturní znaky, utvářené po staletí, „národ není všechno obyvatelstvo téže země.“¹⁹

Havlíčkův vztah k náboženství a k církvi vešel, díky Masarykovi, do povědomí generace, která zná „Českou otázku.“ Chápal je v Husově duchu, žádal zrušení celibátu a změny v církevní organizaci. Jako realista duchem, obhájce svobody smýšlení a cítění nemohl ani jinak. Stejně jako kdysi čeští reformátoři vyzvedává i Havlíček vysoko rodinu, vzdělání mládeže pokládá za nejcennější investici, jakou nejen může, ale i musí stát vynaložit (v této souvislosti zní velice aktuálně i jeho úvaha o špatném státu, který mizerně honoruje učitele...).

Nedocenené jsou i jeho rady občanům, jak a podle čeho vybírat své volené zástupce. Jak jednoduchý návod: přesvědčit se nejprve, jak se onen kandidát chová v rodině - despota v domácím prostředí bude sotva demokratem ve veřejném životě a jestliže „sám sebe a svou rodinu zachovalým a řádným způsobem živiti neumí, nevěřte mu, že dovede radu dát, jak by se zlepšil stav celé země. A právě mnoho takových lidí se nejvíce roztahuje a potlouká ve veřejném životě jistě jenom ke zkáze země a národu.“

Ani aktuální migraci nevynechal. Dotkl se jí ve své slavné obhajobě před porotním soudem 13. dubna 1849 pro článek v č. 62 *Národních novin*, kde čelil obvinění, že se „obává rozmnožení Němců a je proti svobodnému stěhování“. Migraci podmiňuje dvěma podmínkami: dobrovolné přijetí („předně že se nemá nikdo stěhovat tam, leč kde ho dobrovolně přijmou“), dále přizpůsobení se tammím poměrům („že se má v své nové vlasti chovat tak, jak jest tam obyčej“). Kdyby se sám s několika krajany vystěhoval např. do Francie, nepochybuje o tom, že by byli přijati, „ale to mi ani napadnout nemůže, aby se tam kvůli nám několika zaváděly školy a ouřady.“

¹⁷ AMERLING Karel Slavoj 1851: *Průmysl v Čechách*. Praha, s.2.

¹⁸ *Pražské noviny* 1847, 19.12., s. 416. Na rok 1848 slibuje Havlíček podávat vědomosti, které pokládá za potřebné pro politickou vzdělanost každého stavu, mezi něž počítá dějiny, zeměpis a statistiku světa.

¹⁹ Tamtéž, 19. 4. 1846, č. 31, článek „Co je národ, co jsou Čechové a co chtějí?“

VI. Populační otázky v sociálně-politickém a ekonomickém myšlení

Populační problém stále ještě nejpočetnější vrstvy obyvatelstva se nepro-mítal do projevů reprezentantů soudobého liberalismu. Osobitým dokladem radikálních nálad byly petiční akce venkovského lidu, které odrážely sílíci sociální diferenciaci vesnice. Bezzemci, kteří se pro svou početní převahu pokládali za rovnoprávné členy obce, národa a státu, se v nich dožadovali toho, co pokládali za jedinou záchranu své sociální existence: dostat kousek půdy.

Polovina padesátých let, zejména léta 1853-1856, znamenala vrchol bídy početné armády přadláků, tkalců, drobných řemeslníků a rolníků v horských a podhorských krajích Čech. Hlášení četnických stanic i úřední materiály, shromážděné za toto období, přinášejí konkrétní pohled na bytovou, vyživovací a populační situaci v jednotlivých okresech.²⁰

Veškeré úsilí se zaměřilo k překonání situace staronovou dobročinností s jediným cílem: zamezit nepokojům. Je zajímavé, že jen ojediněle se z okruhu státních hejtmanů ozvaly návrhy v duchu staré feudální vázanosti, které chtěly čelit vzrůstu populace zákazem časných a ekonomicky nezajištěných sňatků nebo omezením přílišného drobení půdy.

Nalezneme je v memorandu, podaném podnikatelem a starostou Vysokého nad Jizerou Josefem Kramářem, o kterém se zmiňují proto, že se stalo podkladem pro oficiální zprávu místodržitele Mecséryho ze 24. dubna 1854. Kramář zdůvodňuje rub podpůrných akcí, provázených spoléháním na milodary. Je to podle něj rozvracení poměru k práci a zakořenění mravního zla v příští generaci.

Požaduje „energické morální působení na horské obyvatelstvo, aby bylo zachráněno od úplné mravní zkázy.“²¹ Konkrétní podoba této záchrany se mnoho nelišila od pokusů o vykořenění pauperismu, jak jsme je poznali v návrzích o půl století starších: veřejné donucovací pracovny pro dospívající mládež, jakési dětské školky pro děti útlejšího věku, aby byly vytrženy ze špatného vlivu svých rodičů. Stylem nápadně připomíná Malthusovu kritiku chudinských podpor či donucovací pracovny Kotze z Dobrše.

Stejná nota zaznívá i z Kramářova doporučení omezit úředně sňatky nezámožným a výdělečně nezajištěným osobám - zdroje proletariátu a pauperizace. Mecséryho rozbor příčin bídy a populačních poměrů nazývá F. Kutnar „zvráceným logickým postupem nejvyššího byrokrata v zemi. Člověk, který byl obětí nezaměstnanosti, celého krizového procesu výroby a bídy, podobně jako jeho morální úpadek a rozvrat jeho sociálního sebevědomí, které byly důsledkem sociální krize a bídy, jsou označeny za její příčinu.“ Mecséry nepřevzal z Kramářova podkladu jen metodu donucovacích pracoven a zrušení svobody

²⁰ KUTNAR, F. 1981: Nezaměstnanost a bída přadláků a tkalců v krkonošských horách v 50. letech 19. století. In: *Lnářský průmysl Trutnov*, č.4, s. 128-164.

²¹ Tamtéž, s. 154.

sňatků patrně u vědomí, že tak radikální řešení by nutně vyvolalo odpor, ještě méně žádoucí než ony „rozkladné jevy.“

Nová vlna nezaměstnanosti a krize v zásobování, umocněná šířením tyfu, vyvolala koncem padesátých let v život další návrhy, jak řešit situaci, horší o důsledky špatně vedené a prohrané války. Vynořil se návrh na kolonizaci Uher a Haliče relativně přebytečným obyvatelstvem českých zemí. S plánem na vysídlení nezaměstnaného přadláckého obyvatelstva do východních, primitivně agrárních oblastí monarchie, se setkáváme již v roce 1856 v hlášení okresního hejtmana z Chebska.²² Opakuje se v sociálně utopických plánech známého průkopníka družstevní myšlenky, lékaře **Františka Cyrila Kampelíka** (1804-1872). Jeho *Krátký životopis chudiny na jizerském pohoří, na Krkonoších a po Sudetách* je hlubokou sondou do sociálních, zdravotních i populačních poměrů. Nespokojil se s konstatováním tohoto „tělesného i duchovního moru“, který „mrzačí lid a národ jím ztrácí sílu a kapitál,“ hledá příčiny a na rozdíl od přístupu oficiálních byrokratických míst nezaměřuje příčinu a následek. Není stoupencem těch, kdo naříkají na industrializaci a její průvodní jevy - je pro zavádění strojů, které „zbaví člověka od hmotné, duchaprázdné práce“, odmítá pouze živelnost a bezohlednou honbu za ziskem. Ale to, s čím přichází, je jen velkou sociální utopií, ve své době neuskutečnitelnou. Měla to být velká a organizovaná kolonizační akce - zakládání zemědělských a průmyslových osad po haličské a uherské straně Karpat s úplným hospodářským, sociálním a kulturním vybavením. Kampelíkovy „agrorody“ by spojovaly výhody města se životem na venkově, přiváděly by pokročilejší západní slovanský element do jihovýchodní Evropy dříve než by tam pronikla konkurence německého průmyslu. Osídlování kmenově příbuzných oblastí by zároveň postavilo v jeho představě hráz proti vystěhovalectví do zámoří, které považuje za nebezpečné jak sociálně tak národně. Národ by pak nepřicházel o tu část populace, která v současnosti nenachází dostatek obživy ve vlasti a na nové půdě by vytvářel předobraz hospodářsky a kulturně vyrovnanější společnosti.

A národ přicházel o dost: v letech 1853-1855 opouštělo ročně zemi nejméně šest tisíc lidí, z nichž většina směřovala do Spojených států amerických, městské obyvatelstvo východních Čech do Srbska. Počátky českého hromadného vystěhovalectví se pochopitelně odrazily i v populačním myšlení národní společnosti, kromě toho, že vyvolaly zájem o americkou současnost i minulost. Pokud se několik jedinců zajímalo i o sociální stránku vystěhovalectví, většinou varovali před idealizovanými představami, že Nový Svět je zemí absolutní svobody a velkých výdělků. Jiní (Josef Kajetán Tyl) hodnotili vystěhovalectví jako oslabení národa, ztrátu rukou a mozků. Marné byly apely na mravně-

²² Podrobný rozbor relace tamtéž, s. 160.

vlastenecké city a smíření se s domácími, byť obtížnými poměry. K hospodářským podmínkám přistupoval době Bachova absolutismu ještě útlak národní a politický, spolu s rostoucím břemenem daní, které po prohrané krymské válce těžce dolehlo na drobné řemeslnické a rolnické podnikání.

Projekty na zprůmyslovění horských oblastí, po jakých volali jedinci jako byl Czoernig, Springer, státní úředníci jako Kramář a Mecséry, narážely na nepřekonatelné finanční překážky, neschopnost a vnitřní rozklad absolutistického režimu, který se zmohl nanejvýš na neúčinná paliativa. O jakékoliv populační politice nelze za této situace mluvit.

Prozatím bylo možné sahat pro příklady za hranice země, porovnávat, varovat před chybami.

Anton Heinrich Springer (1825-1891), historik původem z Prahy, žák Augustina Smetany, publikoval v letech 1850-1851 své *Studie sociálního života v Anglicku*; vystihl slabiny v postupu dvou velmocí, jejichž váha, podle jeho mínění, ještě spíše poroste. V Anglii směřují síly dovnitř, k zajištění materiálního blaha jednotlivce, v Rusku zcela navenek, bez ohledu na člověka a spojení s ním. Individualismus a liberalismus staví proti despocii a chudobě národa. Bohatý národ bude vždy odmítat krajní radikalismus, má v nenávisti anarchii, ale ještě více despotismus. Springer vidí i stíny anglického vzoru: silný konkurenční boj, přílišnou monopolizaci v držbě půdy i v průmyslu. Pauperismus ovšem nespojuje s průmyslem, vrhající dělníka do bídy, nevyrůstá z přibývajících civilizace, ale z toho, že sám průmysl ještě nedosáhl potřebného stupně.

Pro naše poměry je zapotřebí spolků a jejich prostřednictvím co nejširší účast na veřejném životě i podnikání. Hlavním cílem bude výchova a vzdělání, příprava k vysoce kvalifikované práci, dále podpora lidí momentálně nezaměstnaných a lidí neduživých, práce neschopných. Základní předpoklad zásahu je znalost současných poměrů: „Kdybychom znali lépe opravdový stav nebohého obyvatelstva v Rudohoří a v Krkonoších, velikost a rozšíření, jakož i dějepis bídy jeho, zajisté by potřebí nebylo čekati na pomoc tak dlouho, jak se to, bohužel, snad nyní stane...“²³

Velice příbuzná nota zazněla jen o něco dříve z pera **Jana Erazima Vocela** (1802-1871), archeologa a dějepisce, v jeho úvahách o významu školství. Vystoupil proti zastáncům výhradního klasického vzdělání, jímž sám prošel, přimlouvá se za větší podporu praktickému vzdělání, připravenosti k tomu, aby se zachytil nástup technologie a mechaniky, s níž musí udržet krok průmysl stejně jako dělník. Dobu vidí jako osudovou, protože jí vládnou dva živly: národnost a chudobnost.

²³ SPRINGER, A. 1850: Studie sociálního života v Anglicku. In: *Časopis Českého musea* 1850, s. 576 n. a 1851, s. 123 n.

Uplynulé století se snažilo překlenout prvé světoobčanstvím, druhé náboženstvím. První pokládá za záminku aristokratických choutek panujících národností, které usilovaly o otrockou závislost podrobených. Druhé, byť „velebná idea, už nestačí ukonejšit poukazy na věčnou odměnu v nebesích ... o náboženství městský proletář málo dbá.“²⁴ Plyne z toho i varování: „Nepodaří-li se přimět chudinu, aby trpěla jako za starých časů, vrhne se jako rozkacené zvíře na společnost“, protože „svět se otřásá voláním po opravách.“ Spásu vidí ve vzdělání, v naprosté rovnosti přístupu k němu. Náklady na ně musí nést stát, společnost se musí ujmout dětí, jimž chudoba hrozí záhubou, je třeba dát všem rovnou šanci (Vocelova kritika Thiersova spisu *O vlastnictví*).

Závažný byl i zájem vědeckých společností o populaci. Škála problémů, zahrnutých do jejich programu, svědčí nejen o rozsahu tohoto zájmu, ale o snaze prakticky využít získané poznatky „ku zvelebení duševního i tělesného blaha národu, ba časem i celého člověčenstva.“²⁵

Snad nejvýrazněji působila v tomto směru **Fysiokratická společnost**, která vyvíjela činnost blízkou demografii z podnětu svého zakladatele **Karla Slavoje Amerlinga** (1807-1884) ve dvou z pěti svých sekcí - statisticko-antropologické a zdravotně-sociální. Témata přednášek a dotazníkové akce svědčí o návaznosti na linii, jakou narýsovali jednotlivci z řad statistiků a lékařů předchozího období. Obsahem tohoto „člověkozpytu“ nebylo pouhé zjištění sald přirozené měny obyvatelstva, ale hlubší sonda do demografických poměrů. Proto témata přednášek s náměty „Zvýšení úmrtnosti ve velkých městech“, problém prostituce, sebevraždy, nutnost zvyšování hygieny měst, zlepšování městského ovzduší, potřeba čistoty studničních vod, kdy za konstatováním následovala hned vyjádření pro veřejné instituce, dotýkající se nejrůznější hygienicko-epidemiologické a zdravotní problematiky.

Dotazníkové akce nejsou jen doklady o tom, k čemu cílil tento široce pojatý „člověkozpyt“: zde se koncipovaly základy pro antropologická, sociologická a demografická šetření dříve než se demografie zformovala v samostatnou vědu. Předpokládalo se sestavení retrospektivních i „prográdních“, tj. perspektivních vývojových demografických řad, zhotovení populačních i ekonomických map pro jednotlivé obce a kraje. Antropologicko-somatické znaky se měly zjišťovat s ohledem na výskyt „vlastností vrozených a získaných“, detailní průzkum se měl týkat bezdětných rodin a situace rodin s mnoha dětmi. Amerling měl v úmyslu vydat i fysiokratickou mapu Čech s přírodovědeckými i demo-

²⁴ VOCEL, Jan Erazim 1849: O zvelebení středních škol. In: *Časopis Českého musea* 1850, s. 63 n. Týž 1849: Školy a lid. *Časopis Českého musea* III, s. 73-114.

²⁵ DAVÍDEK, V. 1968: Vědecké společnosti v Čechách o populaci a demografii. In: *Demografie* 10, č.3, s. 233-237.

VI. Populační otázky v sociálně-politickém a ekonomickém myšlení

grafickými fakty. Za zmínku stojí i jeho frenologický průzkum, který byl jen počátkem široce zamýšlených antropologických výzkumů, plánovaných antropologicko-statistickým komitétem společnosti po roce 1869.

Kvalita populace se měla v Amerlingově představě stát základem, z něhož by vyrůstal „zdravý a blahobytný český národ.“²⁶ Výzkum regionálního idiotismu měl zjistit příčiny, zajistit prevenci dalšího šíření mentálních vad a postarat se o zvýšení hygienické i morální úrovně nejvíce postižených oblastí. Průzkum došel k závěru, že mezi 5000 tzv. choromyslných v českých zemích je kolem 2000 zanedbaných idiotů a kromě sporadického výskytu debilů existuje v některých krajích výrazně větší výskyt mentálního poškození; podle Amerlingova názoru má nejen své endogenní příčiny a šíří se vzájemnými sňatky duševně poškozených po celé generace, ale i své příčiny exogenní (charakter stravy, chyby v těhotenství a při porodech atd.).²⁷

Amerling v žádném ze svých spisů neklade největší váhu na pouhý počet populace, ani tam, kde srovnává lidnatost průmyslové Anglie a Čech.²⁸ Síla národního celku spočívá podle jeho úsudku ve schopnosti jeho průmyslového podnikání a v kvalitě jeho populace, zdatné fyzicky i duševně.

Odtud pramenily i jeho praktické snahy, vysoce humánní ve vztahu k mentálně postiženým stejně jako k trpícím nějakou tělesnou vadou. Amerlingův ústav slabomyslných pro nezletilé, zřízený v roce 1871 zpočátku pro 70 osob, vznikl jako první evropský ústav srovnatelného typu v Praze a sám zakladatel se ujal na penzi jeho vedení (poskytoval podle typu postižení přiměřené školní vzdělání, děti vyráběly v chráněných dílnách jednoduché košíkářské výrobky, hračky, učily se na školní zahradě sázet a ošetřovat stromy a květiny).

Pokusy o realizaci „Budčí“ jako vzdělávacích center, Amerlingova dívčí škola jako výraz snah o ženské vzdělání a plán „české hlavní školy“ řadí jejich iniciátora mezi průkopníky myšlenek, jejichž význam docenily teprve příští generace.

Primář Českého zemského nalezince, docent dětského lékařství a zástupce přednosta dětské kliniky doktor **Alois Epstein** vydal v roce 1882 podrobnou studii, věnovanou nejen výsledkům péče o nalezence od 50. let 19. století, ale

²⁶ HOFFMANNOVÁ, E. 1982: *Karel Slavoj Amerling*. Praha, Melantrich, ed. Odkazy sv. 66, s. 122.

²⁷ Archiv Národního muzea, fond Fysiokratická společnost, i.č. 697-734.

²⁸ AMERLING, K. S. 1851: Všeobecné zprávy statistické o průmyslu v Čechách. In: *Průmysl v Čechách*, s. 60.

i novorozenecké a kojenecké úmrtnosti v Čechách v porovnání s evropskými zeměmi. Zamýšlel se nad její hrozivě vysokou úrovní.²⁹

Populační problematiku se dotkl na sklonku své vědecké dráhy **Jan Evangelista Purkyně** (1787-1869) v souvislosti s výkladem „přírodní filosofie dějin.“ Rozeznává tři stupně vývoje národů: 1. asimilačně negativní, kdy národ populačně zdatnější a houževnatější snáz odolává nárazům přírody než národ konstitučně slabší a křehčí, 2. asimilačně animální, kdy jeden národ stravuje druhý, převládá mechanická, hrubá síla (války, krátká období míru), a konečně 3. asimilačně inteligentní, k němuž spěje vývoj: národy budou ovládány silou rozumu, zvítězí moc ducha nad hrubými silami přírodními.³⁰ V pasáži o individualitě vesmíru a země z *Listů ze zápisníku zemřelého přírodovědce* se snaží dobrat podstaty „celkového obrazu života země“ jako organismu, v němž jsou sladěny „jevy organické a neorganické“, životní procesy a střídající se generace lidstva. V jeho představě je to antropologie a „obory k ní přináležející, psychologie, etnografie a historie“, které pomohou „vykreslit obraz člověka jako duchovního subjektu života na zemi, jehož jsou orgány.“

Je to jeden, ale nikoliv osamocený hlas, který vnesl do názorů na populaci jiný zorný úhel. Proud, který zakotvoval populaci v realitě přírodního prostředí, na němž byla, je a bude závislá, a osudy jednotlivých populačních seskupení vsazuje do širšího rámce než kam sahají jejich politické (a tudíž umělé) hranice. Obojí požadavek - vítězit silou ducha, i druhý, který předpokládá dokonalé poznání oné pozemské přírodní reality, odvrací od přílišného historismu směrem k životně nezbytnému zápasu o to, aby byl národ schopný udržet krok i při své nepatrném počtu a respektovat při tom životní prostředí. Co je brzdou, věděli všichni, kdo se nad tím zamýšleli, ať byli jakékoliv profese.

Historik **František Palacký** (1798-1876) nemusí být představován jako autor četných přehledů o vývoji světového obyvatelstva v *Časopisu českého musea* ani jako autor přehledu o vývoji obyvatelstva Čech za šedesát let.³¹ Chci

²⁹ EPSTEIN, A. 1882: *Studien zur Frage der Findelanstalten unter besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse in Böhmen*. Prag, J. Calve, 64 s. Úmrtnost v nalezičce, která v r. 1856 dosahovala 27,7 %, stoupla v roce 1857 na 41,7 % a „kolosální výše“ 66,3 % dosáhla v r. 1862 (EPSTEIN, A. 1882: 13). Obecně uvažuje o kojenecké úmrtnosti na s. 38-39 citované práce.

³⁰ BLÁHA, I. A. 1923: Purkyňovy názory sociologické. In: *Česká mysl* 19, s. 172-174. PURKYNĚ, J. E. 1847, ed. 1850: Papierstreifen aus dem Portfeuille eines verstorbenen Naturforschers. In: *Antologie z dějin českého a slovenského filosofického myšlení*, s. 439-444.

³¹ PALACKÝ, F. 1827: Stav lidnatosti království Českého léta 1826. In: *JbM* I, 1827, s. 110-112. V *Časopisu českého musea* otiskoval na pokračování výtahy z Almanachu genealogicko-historického a statistického G. Hassela o lidnatosti Evropy (roč.1827, II, s. 121, roč.

spíše připomenout aspoň jednu z jeho myšlenek z doby, kdy využití moderní vědy a techniky se stalo stejně závažným úkolem národa jako boj za „uhájení a zachování bytu svého.“ „Zázračnou mocí páry a elektřiny dána poměrům světovým nová míra, staré hráze mezi zeměmi a národy mizejí vždy více, všechna plemena pokolení lidského sblížily se k sobě.... Kdo nepoběží napotom o závod se sousedy svými, zakrsá a zahyne konečně...“³²

Musíme, podle názoru Palackého, „opustiti ne starou víru a poctivost svou, ale starý a zarytý onen zvyk šlendriánský, onu dávnou ochabělost a zahálku, která jest příčinou chudoby a malomyslnosti naší... ztrojnásobiti příčinlivost svou a staviti se co nejvíce možná v roveň s jinými národy, kteří podnikavostí svou opanovali kraje světa ...“

VI.3. Populační otázky v reformistických ekonomických teoriích. Populační nacionalismus ve spojení s ekonomickým nacionalismem

Naléhavost rolnické problematiky ve spojení s populační nepominula ani po odstranění nejtěžších brzd rozvoje - soukromoprávní i veřejnoprávní závislosti na vrchnostech. Agrárně-sociální myšlení nabývá jen nových forem v období pronikání peněžního kapitálu a svobodného trhu do velkostatkářského i selského hospodaření. Rolnictvo, které se dostávalo pod jeho diktát, se mělo podle představ sociálně-politických myslitelů bránit proti této závislosti spolčováním, hospodářskou a nakonec i politickou svépomocí.

Charakteristické jsou úvahy bratří Lamblů, zejména **Karla Milana Lambla** (1823-1884). Argumentace neofysiokratismu je obohacena o nové detaily, které už vycházejí ze změněné situace továrního průmyslového podnikání: nebude-li zemědělství základem a zárukou obživy, nebude nic platný ani „průmysl fabričný“, který sice může nahromadit kapitál a přinést rostoucí populaci obživy, ale „zaražením odbytu a překážením trhů vzdálených“ uvrhne tuto populaci opět do bídy.³³ Průvodní jevy podnikání, jakými jsou nezaměstnanost a krize odbytu, tu již ovlivňují pohled na úkol a význam zemědělství pro populační růst. Lamblův program hospodářsko-výrobní převýchovy, na němž

1829, I, s. 117, roč. 1832, s. 257. PALACKÝ, F. 1828: Hohes Alter in Böhmen. In: *Časopis Českého musea 1828*, II, s. 87-89. PALACKÝ, F. 1829: Gradation der Bevölkerung Böhmens seit den letzten 60 Jahren. In: *Monatschrift der Gesellschaft d vaterlandischen Museums in Böhmen* 3, s. 187-205. PALACKÝ, F. 1834: Historické zprávy o lidnatosti země České. Tamtéž, 3, s. 67-79.

³² PALACKÝ, F. 1873: Zpráva o připravování naučného slovníku pro Čechy, Moravany a Slováky r. 1852. In: *Radhost I*, s. 235.

³³ KUTNAR, F. 1977: *Proměny zemědělského myšlení*, s. 157.

má spočívat zámožnost a síla národa, je ještě naplněný optimismem jako ostatně celé sociálně politické myšlení v prvním údobí vlády liberalismu i přes varovné hlasy, které se v něm ozývaly.³⁴ Od druhé poloviny šedesátých let nastalo poněkud vystřízlivění, když první důsledky konkurence zahraničního a zámořského obilí přinesly vzápětí vleklou agrární krizi. K odůvodněné hrozbě pauperizace přibývá znovu strašák radikalizace, jak je dobře patrné z ekonomického myšlení sklonku století v projevech nejvýznamnějších českých politiků, zahrnujících do této sféry i dělnickou otázku.

Hospodářská a sociální záchrana rodiny a selského stavu, pro který mělo být alespoň zajištěno životní minimum, dominuje v myšlení **Alfonse Františka Šťastného** (1831-1913). Vychází rovněž z kritiky liberalismu, ale tlaku velkokapitálu, proletarizujícího maloročníky jako dosud nejsilnější populační základnu národa, chce bránit převedením maloročníků na družstevní hospodaření. Šťastný jde dost daleko v reformních návrzích, požaduje rozdělení komorních, šlechtických a církevních velkostatků mezi bezzemky, razí zásadu společného vlastnictví půdy jako již předtím staročeský publicista Jakub Malý. V pozadí těchto úvah stojí opět obava z porušení sociálního klidu země.³⁵ „V průmyslu vede kapitalismus dělníka k průmyslovému, v rolnictví zase k agrárnímu komunismu. Jakmile se tyto dvě třídy komunistů sejdou, vypukne revoluce, proti níž i francouzská byla dětskou hrou, která ještě více změní tvářnost země“.

Stejně znějí slova sociálního demokrata **Josefa Hybeše** (1850-1921) v *Rovnosti* o společné bídě dělnictva a rolnictva. Vyústí v přesvědčení, že malé rolnictvo, živnostníci a dělníci si nakonec podají ruce, aby se vysvobodili z područí kapitálu a uskutečnili zespolečnění veškeré práce.³⁶

Vznik buržoasní ekonomické teorie v Čechách se obvykle spojuje se jménem **Františka Ladislava Riegera** (1818-1903), právníka, politika, aktivního člena Jednoty ku povzbuzení průmyslu, zetě Františka Palackého. Po roce 1848 se v Paříži seznámil s pracemi J. B. Saye, Sismondiho, Smitha, Malthuse a dalších. Jeho první ekonomickou prací byla studie *O státcích a pracích nehmotných a jejich význam a postavení v národním hospodářství* (1850), nejvýznamnějším spisem *Průmysl a postup výroby jeho v působení svém k blahobytu a svobodě lidu zvláště pracujících* (Litomyšl, 1860).³⁷

V pojetí základních ekonomických kategorií vyšel F. L. Rieger především z J. B. Saye a podobně jako on hodnotí ekonomické jevy (krizi jako výjimečný

³⁴ KUTNAR, F. 1935: Agrární myšlenka a program Alfonse Šťastného. In: *Časopis pro dějiny venkova*, s. 73-85.

³⁵ KUTNAR, F. 1977: *Proměny zemědělského myšlení*, s. 159.

³⁶ Tamtéž.

³⁷ ANM, fond F. L. Rieger, kart.č. 101/3.

VI. Populační otázky v sociálně-politickém a ekonomickém myšlení

stav, vyvolaný nadvýrobou, nepřiměřenou poptávce). Kritizuje Bedřicha Engelse za to, že úmyslně popsal jen negativní rysy anglického průmyslnictví a zkreslil i poměry dělnictva, které nejsou zdaleka tak katastrofální v porovnání s tím, co zjistil Rieger sám při návštěvě Glasgowu a Manchesteru. Na Engelsovu obhajobu vystoupil později proti Riegrovi sociálně demokratický časopis „Budoucnost“ v sérii článků, nazvané „Úvahy o díle F. L. Riegra.“³⁸

Tam, kde se Rieger přímo dotýká populačních poměrů, se nápadně blíží maltuziánskému pojetí: svou bídou jsou si dělníci v mnohých krajích sami vinni svou nestřídmostí a neopatrností. Jako první pokus o kritiku marxismu se jeho ekonomické práce nesetkaly se zvláštním ohlasem: zastínila je Riegrova další bohatá činnost veřejná a politická.

Není ale bez významu, že do Riegrova slovníku naučného byla zařazena hesla „populace“, „populacionistika“ a „populační politika“, třebaže sám nebyl jejich autorem. Populací se rozumí „veškeré obyvatelstvo nějaké země, krajiny nebo místa,“ definice se tedy přidržuje Bernoulliho pojetí populacionistiky jako vědy, „obírající se vypátráním poměrů populačních vůbec, v užším smyslu pak výzkumáním a formulováním přírodních zákonů, dle nichž se řídí významnější úkazy lidnatosti.“ Po stručném výkladu Malthusova tvrzení o geometrické progresi růstu obyvatelstva zmiňuje autor hesla řadu Malthusových odpůrců, mezi nimi Evereta, Careye, Sadlera, Waylanda a Godwina, kteří „bludnost jeho dokazovati usilovali a populacionisté jsou nazváni.“³⁹

Populační politiku pak zahrnuje do předmětu „politiky vnitřní“ a v ní pak do rámce politiky zdravotní a chudinské !

Zdá se, že skutečně působil příklad západoevropských politických tiskovin, které dávaly evropským liberálům za příklad anglické řešení cestou soukromé filantropie.

Riegrova manželka Marie rozená Palacká podporovala pražské rodiny nezaměstnaných dělníků a její dcera Marie Riegrová-Červinková vzpomíná ve svých rukopisných pamětech na tyto osobní návštěvy, kam jí matka brávala s sebou. Její činnost se neomezovala na rozdělování potravin, nakoupených z dobročinných sbírek, sama organizovala kursy a jakési „rodinné školy“ pro dívky z nemajetných rodin, kde se naučily domácím pracím a doplnily si vzdělání, aby snáze našly důstojnější zaměstnání a postavení než byla nekvalifikovaná práce pomocných továrních dělnic. Česká opatrovna pro děti z dělnických rodin, kterou z jejího podnětu založila městská rada v Praze, nebyla prvním zařízením tohoto typu v tehdejších velkoměstě, kde byly již německé

³⁸ *Budoucnost*, roč. 3, 1876, č. 1

³⁹ *Slovník naučný* (red. F. L. RIEGGER), Praha 1867, díl 6, s. 681. Zkratka –Bü- není uvedena v seznamu autorských zkratk.

opatrovny bankéřů a továrníků Zdekauerů a Dormitzerů a také představovaly jen kapku úlevy do moře bídy. Pražské „dámy“ se obracely pro příklad a vzor i do Francie.⁴⁰

Neobyčejně plasticky nám dává nahlédnout do života nejnižších společenských vrstev Jan Neruda ve svých *Pražských obrázcích* (Obrázky policejní, 1868, Ze zastavárny, 1869, Žebráctvo, 1868, Po nárožích, 1864, Služky, 1875, Domácí páni a nájemníci, 1870-1873). Z galerie českých „feministek“ jmenujme alespoň jednu, která výrazně přechází nejen rozsahem své literární činnosti (jako redaktorka *Ženských listů*, překladatelka, kritička, operní libretistka a básnířka), ale i praktická realizátorka svých snů a představ: **Eliška Krásnohorská** (Alžběta Pechová 1847-1926). Téměř čtyřicet let svého života věnovala činnosti v Ženském výrobním spolku, byla zakladatelkou Minervy (1890), prvního dívčího gymnázia nejen v českých zemích, ale v celém tehdejší Rakousku.⁴¹

Riegrův o dvacet let mladší současník **František Ladislav Chleborad** (1839-1911) je známý jako propagátor myšlenky dělnického družstevnictví a jediným jeho teoreticky významnějším spisem je *Soustava národního hospodářství politického* (1869).⁴²

V době dovršení průmyslové revoluce píše pod silným vlivem německého ekonoma Friedricha Lista s tím rozdílem, že přívlastek „národní“ spojuje se substantivem „hospodářství“. Autor hesla „svobodou k blahobytu“ odmítá jako neúčinné dobové svolání „osvětou k svobodě“: „Vy, kdož bojujete za svobodu osvětovou, podlehněte, neozbrojíte-li své paže zbraní průmyslu.“⁴³ Souznění s principy „ekonomického nacionalismu“ je dobře patrné z některých výroků,

⁴⁰ ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ, M. 1887: *Ochrana chudé mládeže škole odrostlé*. Přednáška paní Marie Červinkové-Riegrové v Občanské besedě na Smíchově dne 8. prosince 1887. Praha, nákl. vlastním, 42 s. V poslední době se podrobně zabývala počátky emancipace žen v Čechách ve stejnojmenné publikaci Marie Bahenské, která zachytila vývoj dívčího vzdělávání a ženských spolků v Praze v 19. století.

⁴¹ Úsilí, které stálo založení Minervy, vylíčila ve vzpomínkové stati „Boj o vyšší dívčí školu.“ In: KRÁSNOHORSKÁ, E. 1956: *Výbor z díla II*, Praha, SNKLHU, s. 483-495.

Z Krásnohorské „Bajek velkých“ stačí malá ukázka z *Homraje* (tamtéž, díl I, s. 262), aby byl jasný její pohled na zakořeněný, běžný pohled na ženský úděl. Pro svá zjištění se věru nemusel trmácet bajkář až do Indie, „dost máme doma takých homrajů!“ Ptáků, co zazdili svou choť ve hnízdě a ponechali jen otvor pro zobák. „Tam její místo, její svatyně! Tam ať mé děti líhne v oddanosti, toť její cíl a blaho jediné, toť sladký obor její povinnosti!“ Tam ať „tyje, ať štěbetá, - tím žije!“ „Leč kromě zobce žena není pták! Jí volnost by jen byla na škodu! Snad by jí lítat přišlo k chuti?! Muž homraj smí jen míti svobodu, by z plných sil se vznášel na peruti!“

⁴² Rozbor demografického myšlení u Chleborada srvn. SALABA, E. 1896: Vývoj teorií populačních a nauka Nittiova. In: *Rozhledy*, roč. 6, č. 8 a d., s. 401 n.

⁴³ CHLEBORAD, L. 1869: *Soustava národního hospodářství politického*, Praha, 172 s.

VI. Populační otázky v sociálně-politickém a ekonomickém myšlení

v nichž spojuje národní otázku se sociální jako specifikum českého vývoje. Neprůzvisné postavení v hospodářské oblasti musí podle něj Češi překonat tím, že se vynasnaží, aby „práce v státě českém přestala dělit se v továrnickou německou a rolnickou československou.“ Odtud jeho propagace svépomocného dělnického hnutí, která měla udržovat české dělnictvo v jednotném českém táboře a podporovat jeho hospodářský vzestup. Stejně jako u Riegera se setkáme i u něj s obavami ze sílící diferenciacce společnosti, nebezpečně nahrávající sociální revoluci, „která by nebyla bez záhubných účinků pro celý vzdělaný svět.“

Ostře se vyslovuje proti Malthusově „lidožroutské nauce, již neschází než nějaký Taygetos, kdež by se vysadily chudé dítky smrti hladem nebo od času k času nějaký Betlehem.“⁴⁴ Lidnatost a potrava podle Chleborada rostou v rovném poměru, Malthus „zaměnil příčinu a následek,“ „čím větší lidnatost, tím větší moc nad přírodou, tím bohatší plody této...“ Jen v této souvislosti vidí populační faktor, když vehementně obhajuje systém státní ochrany v oblasti veškerého podnikání: „Proto, chce-li si národ zabezpečiti vlastenecký průmysl co zdroj bohatosti a svobody, nutno dbáti o náležitou ochranu jeho, o státní moc. Proto třeba starati se o rozsáhlé a vhodné území, o četné a nadané obyvatelstvo a národní sjednocenost.“⁴⁵

Profesor národního hospodářství na české universitě, ministr financí v kabinetu hraběte Thuna, **Josef Kaizl** (1854-1901) věnoval ve své učebnici *Národní hospodářství* (1883) úvahu o populaci v souvislosti s maltuziánstvím. Populační růst pokládá za symptom zdraví a pokroku národa, naopak „loudavé stoupání nebo stabilitu“, již rozumí stacionární stav, za příznak úpadku. Základ Malthusova učení pokládá ale za „pravý a nepopíratelný“. „Blahodárné přibývání lidnatosti“ podmiňuje Kaizl co nejmenšími ztrátami, působenými zejména dětskou úmrtností a pokouší se o formulaci optimálního populačního růstu. Tím je pro něj takový růst, který je provázený „zlepšováním anebo aspoň zachováním obvyklé míry života ve všech třídách nebo slovem: vzrůst obyvatelstva překonaný růstem důchodu jeho.“⁴⁶

Mnohem výrazněji vystupuje do popředí populační otázka u dalšího z českých ekonomů **Albína Bráfa** (1851-1912). Z podrobného studia Bráfových spisů, komentářů k pokynům pro sčítání obyvatelstva v roce 1910 i z pokusu o založení České společnosti pro otázky populační v Praze lze rekonstruovat Bráfovo stanovisko, resumující ve skutečnosti vše, co v populačním myšlení české buržoasie vykrytalizovalo.

⁴⁴ Tamtéž, s. 406.

⁴⁵ Tamtéž, s. 496.

⁴⁶ KAIZL, J. 1883: *Národní hospodářství*. Praha, s. 53 a 57.

Především je neseno základním odporem proti Marxovu ekonomicko-sociálnímu rozboru společnosti i k pojetí populační problematiky v duchu marxismu. Bráf kritizuje Marxe za determinismus jeho teorie a představu, že změna společenského řádu přinese nutně mravně dokonalejší stav společnosti.⁴⁷ Malthusovo „tuhé stanoviště individualistické“ je Bráfovi sice nepřijatelné, ale „mocný mravní pozev“ vidí v jeho morálních překážkách proti nepřiměřenému růstu lidnatosti. Útočí proti teorii o klesajících výnosech půdy, protože proti ní staví vyhlídky na industrializaci v zemědělství, využití hnojiv k získání vyšších výnosů a soudí, že Ricardova nauka spolu s Malthusovým učením otvírají velmi chmurné a namnoze neodůvodněné výhledy do budoucna. Harmonii v populačním vývoji brání pouze nedokonalost současného společenského uspořádání, nikoliv jeho podstata.

Bráf dokázal být ostrým kritikem sociálně nepříznivých jevů v souvislosti s vývojem populace. Je to např. jeho rozbor bytových problémů, v nichž „dlužno nasaditi páky jiné než páky soukromého podnikání.“⁴⁸ Bytovou otázku velkoměst kvalifikuje jako sociálně velmi nepříznivý jev, vyžadující řešení; zdůrazňuje význam bytové statistiky a velkou pravdu anglického přísloví „as the home, as the people“. Všechny úvahy o sociálních a bytových problémech dělnictva v souvislosti s populačním problémem jsou neseny snahou čelit zločinnosti a „vytváření ohnisek podvrtných agitací.“⁴⁹ Stejná motivace reformních záměrů se opakuje v dalších Bráfových projevech z oboru sociální politiky.⁵⁰

V ekonomickém učení, s nímž spojil těsně populační otázky, byl Bráf velmi vzdělaným eklektikem, jehož pedagogická i publicistická činnost sehrály významnou roli - ovlivnil další generace ekonomů, z nichž mnozí působili dál na vysokých školách. Patřili mezi ně Karel Engliš, Willibald Mildschuh, Josef Gruber, Cyril Horáček a pravicový socialista Josef Macek - jména, s nimiž se setkáváme v souvislosti s českým populačním myšlením období mezi dvěma světovými válkami.

⁴⁷ BRÁF, A. 1923: Boj proti liberalismu. In: GRUBER, J. – HORÁČEK, C.: *Albín Bráf. Život a dílo, sv. II*, Praha, s. 140. Ještě ostřeji se k Marxovu stanovisku postavil ve stati „Věda národohospodářská počátkem XX. věku“ ve *Sborníku věd právních a státních, roč. IV*, Praha 1904, sešit 3, s. 4 n.

⁴⁸ BRÁF, A. 1906: Základní zákon zemědělství a družstevní svépomoc. Řeč na I. sjezdu svépomocných hospodářských společenstev v Praze 29.6.1906. In: GRUBER, J. – HORÁČEK, C. 1923, díl 3, s. 15-26.

⁴⁹ BRÁF, A. 1895: Příbytečné poměry velkých měst rakouských se zvláštním zřetelem ku Praze a předměstským obcím. Tamtéž, díl 4, s. 89-106.

⁵⁰ BRÁF, A.: *Obec dělnická*. Prvně v Lumíru, přetisk tamtéž, díl 3, s. 193-203. BRÁF, A. 1884: *Sociální politiky států evropských*. Tamtéž, díl 3, s. 148-163.

VI. Populační otázky v sociálně-politickém a ekonomickém myšlení

Je logické, že své pojetí populačního vývoje úzce váže na teorii o „dovršení národního obrození“ v hospodářské oblasti. Ekonomický nacionalismus u něj ústí v požadavek podpory české populace – svého druhu populační nacionalismus. Bojuje za hospodářskou hegemonii české buržoasie a za získání českého trhu, dosud ovládaného vídeňským a německým kapitálem. Prvním záměrem bylo získat českého spotřebitele rozvinutím kampaně „svůj k svému“ a zabezpečit trh pro český průmysl bez pomoci celních bariér. Výchova k podnikatelské dravosti a sledování cizí konkurence v praxi se měla dít vysíláním mladých expertů do zahraničních průmyslových a obchodních center k získání zkušeností. Nově ustavený Národohospodářský ústav při České akademii (1907) poskytoval na tyto studijní cesty stipendia. Objektivně posloužila jeho ekonomická teorie k snaze o rychlejší akumulaci kapitálu a k hospodářskému posílení české průmyslové a obchodní buržoasie.

Stejný cíl – posílení českého elementu v populaci, sledovala i Bráfova snaha po teoretickém zvládnutí populační problematiky. Bráfův požadavek pronatalitní politiky v Čechách snad nejdůrazněji vystupuje z jeho návrhu na založení „**České společnosti pro otázky populační**“, vzniklý patrně z jeho činnosti v České národní radě a dokumentovaný v jeho pozůstalosti.⁵¹ Účelem spolku s českou jednací řečí mělo být „organizování a podpora studia otázky populační v národě československém.“ Společnost měla „pracovati k zdravému vývoji národa československého a to pozitivně všemi opatřeními, jež jsou s to podporovati vzrůst národa, i negativně, bojem proti nebezpečí, ohrožujícímu jeho organismus.“

Činnost společnosti, která svou působnost neomezovala na české území, ale měla se vztahovat na celé Rakousko, se sice nerozvinula, ale podrobný návrh jejích stanov, dochovaný v Bráfově písemné pozůstalosti, zůstává dokladem prvního pokusu o cílenou činnost v oblasti populačního výzkumu a praktické populační politiky, snahou o sjednocení zájmů všech „vědeckých ústavů, společností a všech korporací, jejichž činnost se dotýká populační politiky.“

Těsná spojitost populační a národnostní problematiky pak vyplývá z příprav ke sčítání roku 1910, do nichž Bráf významnou měrou zasáhl.⁵²

⁵¹ ANM, fond Albín Bráf, kart.46, i.č. 3688.

⁵² *Pokyny pro sčítání lidu po stránce národnostní ve smyslu porad sčítacích komisařů menšinového odboru NRČ.* Připojen překlad protičeských oběžníků, šířených v pohraničí, které vydala „Deutsche Volksrat“ a nábádajících k odstranění českých obyvatel „jakýmkoliv prostředky“ v den sčítání, aby jejich počet nekazil národnostní statistiku v pohraničí a dokázala se tak převaha Němců. Praha 1910, Bursík a Kohout, 45 s. Význam soupisů lidu (úvodní slovo A. Bráfa). ANM, fond A. Bráf, i. č. 3682.

VI.4. Přelom 19. a 20. století. Názory T. G. Masaryka na populační problémy

Populační myšlení na přelomu století neovlivňovaly jen teoretické ekonomické školy; sestupný trend v úrovni porodnosti, šíření „neomaltuziánského“ plánování počtu dětí v rodině, přiměl řadu biologů, lékařů, sociologů, právníků a filosofů k tomu, aby pátrali po příčinách tohoto jevu. Vzniká téměř nepřehledná škála teorií, z nichž zanechala v českém populačním myšlení nejvýraznější stopy teorie sociální kapilarity francouzského ekonoma a sociologa Arsene Dumonta v kombinaci s teorií racionalizační a urbanizační. Své kořeny zde zapustil pozitivismus a s ním hlubší zkoumání sociálních institucí a struktury společnosti. Populační myšlení se u mnohých odpoutává od rámce „domácích“ problémů, i když to nebyl ani jednorázový ani jednoduchý proces.

K velmi vzdělaným lidem, jejichž tvorba měla značný vliv na utváření názorů v prostředí české inteligence, patřil nesporně **Tomáš Garrigue Masaryk** (1850-1937).

V roce 1898 vydává prvně spis *Otázka sociální*, podávající výklad marxismu a zároveň polemizující s tímto metodologickým východiskem zkoumání společenského života – s materialistickým pojetím dějin. Populační problémy nestály zdaleka v centru jeho pozornosti, přesto věnoval ve svých přednáškách z praktické filosofie, sociologických přednáškách i spisech dost místa otázkám, souvisejícím s problémy rodiny, s řešením tzv. ženské otázky, ale i s alkoholismem, prostitucí a s dalšími tabuizovanými tématy.

Sociologicko-statistickou studií o sebevraždnosti se dotkl populačních otázek v souvislosti s hustotou zalidnění a počtem sebevražd, s vlivem rodinného a manželského života a religiozity na tento jev.

K otázce světového trendu poklesu porodnosti se vyslovil ve spise *Národnostní filosofie doby novější*.⁵³ Spis zahrnuje Masarykovo široké pojetí podstaty národnosti, spočívající nejen v jazyku jako rozlišovacím znaku. Ostře útočí proti pojetí Gobineaua, Lagardeho, Nietzscheho a dalších o rasové nerovnosti a nadřazenosti bílé rasy a „Herrenvolku“⁵⁴.

K teoriím, objasňujícím pokles plodnosti degenerací a dekadencí vyspělých národů se staví víc než zdrženlivě: Za příčinu fyzické a mentální degenerace pokládá nepříznivé průvodní jevy velkoměstské „civilizační výhně“, v níž syfilis, alkoholismus a prostituce znamenají „neúčinnější příčinu degenerace.“

⁵³ MASARYK, T.G. 1919: *Národnostní filosofie doby novější*. Praha, Melantrich, Knihovna ml. proudů č. 2, 40 s.

⁵⁴ „Není plemene inferiorního, přírodou k otroctví určeného“, tamtéž, s. 18.

VI. Populační otázky v sociálně-politickém a ekonomickém myšlení

K početnímu stavu české populace se vyjadřuje v kritice dosavadního národního programu, pojímaného ještě příliš „jazykově.“ „Nevýhodnost“ malého národa vidí v nedostatečné dělbě práce, nedostatečnou početnost lze ale nahradit plně kvalitou. Zušlechtění národa má být v jeho pohledu především otázkou mravní výchovy, zvýšení prestiže rodiny a školy. Tam, kde sahá pro příklady do dějin české literatury, zdůrazňuje příspěvek těch, kteří „od jazykového a nacionálního pojetí dospívají k pohledu sociálnímu, spojenému s tzv. ženským a rodinným“ (Neruda, Machar).⁵⁵

K úvahám o rodině, vzájemnému vztahu muže a ženy, výchově dětí v rodině, se Masaryk dostává v devadesátých letech, kdy prostředím české inteligence hýbaly velké a nedořešené otázky národnostní a sociální. Posoudit obrodné a v mnoha směrech provokující působení Masaryka-filosofa a sociologa v těchto letech připadlo povolaným interpretům jeho díla. To, co sama považují za nejcennější Masarykův vklad k populační problematice, které se nemohl a nechtěl vyhnout, jsem se pokusila shrnout v samostatném příspěvku.⁵⁶

Mohla pobuřovat a také skutečně pobuřovala otevřenost, s jakou se vyjadřoval ke stydlivě obcházeným problémům prostituce, sexuální výchovy, k otázce rozvodů, potratů a zamezování početí. Hlasatelé volné lásky mu vytýkali evangelické puritánství v jeho důsledném odsuzování pohlavní promiskuity, zacházejícím až k odmítání dalších sňatků po rozluce manželství. Útoky proti katolickému pojetí manželské svátosti a „barbarskému“ názoru na inferiorní postavení ženy v rodině a ve společnosti mu opět vynesly zášť katolických církevních kruhů. Tento maximálně tolerantní a osobně statečný člověk narážel všude, kde se střetal s „břichopasným, vlastenčícím liberalismem“, s klerikalismem a s pokrytectvím ve svém hledání cesty k humanitním ideálům, které mu nebyly frází, ale vytrvalou prací.

Také vlastní sociální kořeny méněcenného postavení ženy v soudobé patriarchální rodině 19. století i průvodní jevy „degenerace“ populace chce odstranit „obrodnou prací koncentricky ve všech směrech.“ Dobře si uvědomuje, že formální rovnoprávnost, dosažená legislativně, nepostačí. Jak obtížné bude udělat první kroky k faktickému zrovnoprávnění poznal sám, když jako jeden z mála českých poslanců na říšské radě obhajoval právo žen na vyšší a vysoškolské vzdělání.

Masarykovo důsledné chápání tzv. ženské otázky jako otázky kulturní a lidské, jeho zdůraznění rovných práv i povinností obou rodičů a naprosté rovnocennosti muže a ženy ve všech oblastech kulturního a veřejného života, můžeme sledovat v *Otázce sociální*, v přednáškách z praktické filosofie, z ame-

⁵⁵ Tamtéž, s. 39 n.

⁵⁶ ŠUBRTOVÁ, A. 1990: T. G. Masaryk a populační otázky. In: *Demografie* č. 4, s. 298-306.

rických přednášek, z úvah o jednoženství a mnohoženství, z kritik Zolova naturalismu a recenzí Macharových knih. Macharův názor, že „žena bude ve všem takovou jako muž a vice versa“ pokládá za moderní a staví jej do protikladu k pokrytecké morálce soudobé společnosti.⁵⁷ Stojí za zmínku, že Masarykova manželka Charlotta přeložila do češtiny kritickou práci anglického filosofa a právníka Johna Stuarta Milla *Poddanství žen*, byla zastánkyní ženské emancipace stejně jako Masaryk byl příkladem člověka, u něhož se teorie nerozcházel s praxí: rozhodně nebylo v jeho době obvyklé, aby i muži vařili potomkům kaši nebo se starali o jejich tělesné potřeby.

Mnoho Masarykových úvah směřuje k rodině jako k základu, na němž spočívá morální ozdravení společnosti i jako k prostředí, jež poskytuje první dotyky se společností. Soulad a mravnost v rodině se mu tak stává hodnotícím měřítkem při posuzování mezilidských vztahů vůbec, stejně tak jako vztah k hodnotě lidského života, jeho ceně, měřítkem kulturnosti národa. Nepovažuje za nenormální, že část populace manželství neuzavírá z různých důvodů, není nic nemorálního na soužití, neděje-li se to - na úkor dítěte. Jen z tohoto pohledu uvažuje nad situací nemanželských dětí, o nichž hovoří jako o „nebohých“, diskriminovaných ve skutečnosti od svého početí. Stejnou obavou o osud dětí je motivován jako vztah k rozvodovosti, třebaže si uvědomuje, že rozvrácené manželství může být horším prostředím pro život dítěte než neúplná rodina. Masarykova reakce na článek anarchisty Josefa Škáby v *Nových proudech* z roku 1893 předcházela tomu, co později shrnul v pojednání o monogamii z roku 1899. Škábova kritika konvenčního, pokryteckého rázu manželství nebyla v rozporu s tím, o čem byl i Masaryk přesvědčený; zneklidňovat jej mohla (a to právem) představa snadného bourání přežitého modelu rodiny bez jasné představy o tom, jak by měla vyhlížet rodina „moderní“. Vidina snadné rozlučitelnosti manželství a volné lásky jej vedla k eticky motivovaným protiargumentům o „svatých povinnostech malého národa vychovat pokolení silné

⁵⁷ „V zájmu celé společnosti je, aby žena byla postavena na roveň muži ve všech oborech, vyjmouc zaměstnání, daná růzností pohlaví“. Vylučuje pouze ta zaměstnání, kde by těžká fyzická práce mohla uškodit organismu ženy. In: *T. G. Masaryka mravní názory. Sbirka spisů poučných*, Praha 1925, roč. 2, sv. 1, s 114. Recenze Macharovy knihy *Zde by měly kvést růže* viz *Naše doba* 1895, 2, s. 1131-1133.

Macharovy názory na postavení ženy ve společnosti by ostatně zasloužily víc než jen letmou zmínku: Domníval se, že podmínkou úspěchu na cestě k emancipaci je, aby především samy ženy našly „dosti odhodlání i síly“, odvrátily se od „shnilých, stojatých, starovlasteneckých vod“, jinak jsou všechny dosavadní kroky (sjezdy, vystoupení v tisku) zbytečné a „moderní česká žena zůstane i nadále jen pium desiderium a marným snem,“ píše, když komentuje neuskutečněný sjezd českých žen 28. 9. 1896. (MACHAR, J. S. 1920: *Za rána*, Praha, nákl. G. Dubského, s. 227).

VI. Populační otázky v sociálně-politickém a ekonomickém myšlení

a mužné“. I příčinu mnoha nevydařených manželství vidí Masaryk v předchozím „nečistém“ životě obou partnerů.

Jité je, že rozvodům nebylo možné zabránit ani moralizováním ani nedomyšlenými projekty „manželství na zkoušku“. V *Mnohoženství a jednoženství* (1899) se Masaryk vrací k tématu rozvodovosti a správně chápe rozvod jako řešení „symptomatické“, které může v daném případě prospět, ale radikálně zlo neodstraní.

Rozvodovost jako sociologický jev s nepříznivými důsledky pro rodinný život a populační klima nebyla v té době nejaktuálnějším problémem, spíš se od počátku 20. století stávalo neodkladným řešením rozluky a snahy zabránit rozpadu manželství návratem k jeho nerozlučitelnosti či ztížením rozluky byly zbytečné.

Nejproblematictější zůstává Masarykův vztah k faktu, nazývanému již v jeho době „prozřetelným plozením“, dnešním jazykem řečeno - plánované rodičovství. Jako sociolog si byl vědom frekvence potratů, nejméně žádoucího východiska z nechtěného těhotenství, i možností preventivní ochrany před ním. Vytýká společnosti pruderní zavírání očí před mnoha jevy, které nepříznivě působí na vývoj populace, brojí však nejen proti abortům, ale i proti jakékoliv mechanické antikoncepci, pro kterou má jediný výraz - manželský onanismus. Argumenty bere z etické i biologické sféry: „Stane se jinde, co ve Francii se stalo, na jedné straně vytratí se něžné a mravné pocity v rodině, na druhé degeneruje se obyvatelstvo fysicky...“ „V každé biologii se poučíme, jak velké zlo je to pro organizaci /organismus/ ženy ... považme, jak populace tím fysicky se zeslabuje.“ O tom, že by vědomé omezování plodnosti mohlo mít i jiné příčiny než prostou nápodobu vzoru, který „znenáhla po celé Evropě se rozhošťuje“, ani v náznaku neuvažuje. Naopak, pozastavuje se nad tím, že v našich denících (i nejlepších) „se firmy doporučují, které mohou posloužit v té příčině.“⁵⁸

Toto morální stanovisko, překrývající se s náboženským, zastával v době, kdy zkušenost zemí s velmi liberálním přístupem hovořila o něčem jiném: tam, kde se propagace antikoncepce spojovala s její dostupností a současnou osvětou, klesalo procento kriminálních potratů, byla zde zároveň nejnižší míra kojenecké úmrtnosti a plodnost obyvatelstva ani fyzický stav populace to neovlivnilo.

Masaryk považoval za vážný nedostatek omezení se na současné etnografické studium rodin vzdálených civilizací, exoticky sice přitažlivé, ale jednostranné; hovoří o potřebě „vědy o rodině“, „která se ustavila v posledních letech a nemá ještě jména, vědy, která by si měla víc všimnout rodinného života současných národů“. Za pozornost stojí i pokus definovat vědu o populaci, demografii neboli „populacionistiku“ ve výčtu konkrétních sociálních věd.⁵⁹

⁵⁸ T. G. Masaryka *mravní názory*, s. 142.

⁵⁹ Definice demografie in: ŠKRACH, V. (ed.) 1922: *Politické myšlenky. Sbirka spisů poučných*,

Populační politiku zařadil Masaryk po bok praktických úkolů politiky sociální a hospodářské a o její nutnosti a účinnosti nepochyboval.

VI.5. Pokrokáři, radikálové, anarchisté na přelomu století o problému populace

Myšlenka kulturního, právního a politického zrovnoprávnění ženy byla se sympatiemi přijata do programu sociálně-reformního proudu v době, kdy samo feministické hnutí nemělo jasnou představu o tom, kam se bude ubírat. Radikálně-pokrokové hnutí, jehož hybnou silou byli studenti, novináři a inteligentní dělníci, prošlo rovněž složitým vývojem. Do populačního myšlení výrazněji zasáhly dva jeho směry, respektive politické strany, ve které se hnutí rozštěpilo: Česká strana pokroková, založená v roce 1905 spojením Masarykovy České strany lidové - realistické se skupinou kolem *Osvěty lidu*, redigované Aloisem Hajnem a strana radikálně-pokroková, založená v roce 1897.

Alois Hajn (1870-1953) byl stejně jako jeho bratr **Antonín Hajn** (1868 až 1949) teoreticky připravený univerzitním studiem a obeznámený s veškerou dostupnou literaturou k problematice rodiny, dítěte a ženy. Oba se zasloužili (přes názorové rozdíly a pozdější politický rozchod) nemálo o rozšíření znalostí o této literatuře (Antonín jako novinář, nakladatel a vydavatel, Alois jako redaktor a publicista, oba jako překladatelé).

Alois Hajn shrnul později články k tématice do sborníku *Ženská otázka*. Nemalý inspirativní vliv T. G. Masaryka, jehož názory sledoval a komentoval, je z jeho tvorby patrný, i když se zcela jinak vyrovnával s otázkou kontroly početů. Protože jsem populačnímu programu pokrokářů věnovala studii, omezím se na stručný souhrn.⁶⁰

Populační politiku povýšil Alois Hajn na „hlavní úkol politiky národní a státní.“ Národnostní zřetel ustoupil, pronatalitní politika, vedoucí ke zvýšení kvantity, se nezdůrazňuje na úkor kvality. To je trest' Hajnova přesvědčení o tom, že pro budoucnost národa bude mnohem důležitější „péče o jakost, o zdatnost, o živoucnostní vlastnosti obyvatelstva.“ Úsilí je třeba napřít v první řadě ke snížení úmrtnosti, ke zdokonalení preventivního školského zdravotnictví, péči o bydlení a stravování, k výchově k odpovědnosti za život vlastní i život vznikající.

Program z roku 1912 je rozpracovaný do konkrétních podrobností. Kdyby došel uskutečnění, přispěl by k dokonalejšímu zákonodárství a pomohl by řešit

sv. I, s. 22.

⁶⁰ ŠUBRTOVÁ, A. 1990: Populační otázky v programech českých politických stran na počátku století. In: *Demografie* 32, č. 2, s. 126-131.

VI. Populační otázky v sociálně-politickém a ekonomickém myšlení

problémy s kvantitou i kvalitou populace. Tak např. „úprava sídlení obyvatelstva“ obsahuje detaily, s nimiž se potýkají ekologové dodnes a které při tehdejší míře „znečišťování vzduchu, vody, pustošení krajiny“, obtíží s odpadem a zplodinami průmyslových podniků, představovaly směšně malé břemeno i při rostoucí urbanizaci a stavebních plánech. Autoři programu zřejmě předvídali, kam vývoj dospěje. Vybrali z toho, co se jim v celoevropském rozhledu zdálo být nejvhodnější k aplikaci na domácí poměry, i když předem museli vědět, že jen minimum prosadí. Těžko se dalo očekávat, že vídeňské ministerstvo kultury a výuky akceptuje požadavek na povinnou výuku o pohlavních chorobách a otázkách, či sociologicko-etický výklad o úctě k ženě a lepším, mravnějším životě, nebo osvětové působení na lid o významu eugenických snah. Ani uzavírání manželství nepoučenými, často naprosto nevědomými mladými lidmi, na nichž má spočinout břemeno odpovědnosti jak za narození dítěte tak za jeho zdravý fyzický i duševní vývoj, nepokládal Hajn za správné. Uvědomíme-li si dobu, o níž jde, pozici a velmi militantní postoje církve, okamžitý pokřik o „nemravňování mládeže“, situaci, s níž měl své trpké zkušenosti i Masaryk (po opakovaných udáních měl být odstraněn jako přednášející z fakulty), musíme se sklonit před odvahou lidí, ochotných utkat se s úřady a především s klérem.

Požadavek reorganizace zdravotnictví, jeho vymanění z područí laické byrokracie, vybavení pravomocí rozhodovat a řídit na základě profesionálních zkušeností, nikoliv direktiv shora, zbavení zbytečného papírování, které zatěžuje lékaře na úkor výkonu povolání, to jsou pasáže, které by neponechal bez povšimnutí ani současný český lékař. Totéž se týká maximálního rozšíření prodeje nealkoholických nápojů včetně minerálek bez zdanění, zřízení automatů na ně v ulicích měst, bezplatných poraden pro matky s kojenci, s výdejnou nezávadného mléka pro ty, které nemohou kojit, dozor nad školním stravováním mládeže, hrazeným státem pro sociálně slabé. Dozor nad skladbou a nezávadností výživy dospělých, která také ovlivňuje zdravotní stav populace! V té době maximalistické představy, ale neměli je pouze tito pokrokaři, hodně z programu bylo převzato do dalších.

Ústřední spolek českých žen ve své petici říšské radě z roku 1909 formuloval řadu požadavků, které vycházely z předpokladu: „Z nedostatečné ochrany mateřství a kojenců budou i nadále velké sociální pohromy, ohrožující budoucnost národa i státu.“ „Z nedostatečné ochrany matky vzniká plémě méněcenné, jež ohrožuje budoucnost národa i státu.“⁶¹ Plán pojištění pro případ mateřství, prémie za kojení novorozeněte, zákonná povinnost zaměstnavatele umožnit kojení do šesti měsíců pracujícím matkám, to již byla nejen reakce na znepokoji-

⁶¹ ANM, fond Antonín Hajn, i. č. 3932 – petice Ústředního spolku českých žen, podepsaná Z. Hovorkovou a Eliškou z Purkyňů.

vě vysokou míru kojenecké úmrtnosti, ale důrazné vtělení alespoň části „programu veřejného zdravotnictví“ do konkrétní představy, jak by se měl stát vypořádat s péčí, „jež náleží k povinnostem politickým stejně jako povinnostem národním a mravním.“ Jestliže byla populační politika tohoto druhu postupně vyzdvížena na prvořadý úkol, svědčí to o názorovém posunu alespoň části inteligence. Vždyť si byli dobře vědomi i toho, že „dosud po stránce populační běželo státům více o množství obyvatel, o lidnatost.“ „Nezneuznáváme této politiky,“ píše se v úvodu k programu České strany pokrokové. „Je i pro nás důležitá, zvláště když pozorujeme, že v některých našich smíšených krajích klesá porodnost českého obyvatelstva proti německému.“ Přesto i v době vypjatých „velkých“ otázek národnostního zápasu dokázali pohlédnout dál.

Je spravedlivé zastavit se několika slovy u **Antonína Pravoslava Veselého** (1873-1904), novináře, odsouzeného v procesu s Omladinou a za dřívější „tiskové delikty“ k 18 měsícům žaláře na Borech, typu proletářského inteligenta, který zůstal ve všem „svým“. Nejen kritikou frázovitého vlastenčení a ulpívání na národní a jazykové stránce, zatímco je nutné všimnout si sociálních a kulturních problémů, ale pro jeho vztah k populaci jako k živému organizmu, o němž máme nedostatečné vědomosti. „Je mnoho lidí, nejlépe by bylo, kdyby přišla válka, praví kdosi...“ A Veselý mu odpovídá: „Takový osel v lidské kůži, který si náhodou spletl svůj rod, nejlépe by udělal, kdyby sám svůj drahocenný život vedl někam na porážku...“⁶²

Studoval prostředí chudiny včetně lidí na okraji společnosti, prostředí prostitutek a pasáků, všiml si abnormální úmrtnosti na TBC, frekvence sebevražd, zahrnul do okruhu svých „sociologických“ sond i takové vydědence společnosti, jakými byli homosexuálové. Ač nebyl jedním z nich, varoval před tupostí lidí, kteří zvedají pěst, aby udeřili „člověka, který je špatný vtíp přírody, biologická odchylka, zasluhující lidské pochopení a ne středověké kamenování.“

Není možné opomenout ani příspěvek **českého anarchismu**, i když mezi těmi, kdo se k němu hlásili, je příliš mnoho názorových odlišností než aby bylo možné charakterizovat hnutí jako jednolitý proud. Teoretický anarchismus, pronikající k nám v překladech Petra Kropotkina, ale i francouzských autorů (S. Faure, Charles Albert, Adam Paul a další) oživil v populačním myšlení reminiscence na Malthuse a především se vyrovnával s neomaltuzianismem.⁶³ Většina z těch, kdo se hlásili k „neodvislému socialismu“, promítala vládu anarchie do daleké budoucnosti a jejich hlásání „volné lásky“ (osvobození ženy

⁶² MYSLÍK, J. 1905: *Antonín Pravoslav Veselý*. Praha, nákl. J. Zieglossera, s. 83.

⁶³ Tuto problematiku ponechává stranou WOHLGEMUTHOVÁ, R. 1971 ve své studii *Příspěvek k dějinám českého anarchistického hnutí v letech 1900-1914* in: *Rozpravy ČSAV* roč. 81, seš. 8, 73 s.

VI. Populační otázky v sociálně-politickém a ekonomickém myšlení

jako milenky) a „volné mateřství“ (její emancipaci jako matky) je třeba chápat spíše jako rukavici, hozenou na protest proti instituci manželství, kterou kritizovali jako „zvrhlou“, jako výsměch onomu „studu nestydatých“, kteří pokládali za znemravňování lidu každou zmínku o kontracepci.⁶⁴ Z neomaltuziánství přebírali snahu po oddělení pohlavního života od rozmnožování. Časopis *Nový kult*, redigovaný **Stanislavem Kostkou Neumannem** (1875-1947) v letech 1897-1904, zavádí rubriku „kout novomalthusistů“, v němž zveřejňuje prohlášení, že se nemíní vzdát „prozřetelného plození.“ Neumann obhajoval morální oprávněnost ochrany před nechtěným otěhotněním především poukazy na statistiky kriminálních potratů a obětí na životech žen, které jsou stále ještě nuceny podstupovat toto riziko. Reakce následovala okamžitě - konfiskace brožury, informující o neomaltuziánském hnutí, bílé stránky Nového kultu, pouze nedopatřením cenzury vyšel článek Robina Paula *O prozřetelném plození dětí* (1. 5. 1902).

Samotné stanovisko k Malthusově doktríně nebylo již tak jednoznačné. Ještě A. P. Veselý ponechal bez komentáře stať A. Marpauxe o maltuzianismu (*Rudá zář*, 14.4.1898), která označila Malthusovo učení za „protipřirozené“, nahrávající kapitálu, jehož ochránci „zatačí pomalu k barbarství.“ Z Malthusovy *Eseje* vybral Marpaux ovšem jen nejvíce napadanou partii o prostřeném stole přírody, u něhož nemají přespočetní místa. Neumann naopak souhlasí s postojem Robina Paula, který pokládá princip Malthusova zákona za správný, pouze špatně interpretovaný. „Je ovšem pohodlnější opakovati posměšný lidový kuplet než studovati a přemýšleti.“ Tvrdí, že devadesát devět ze sta Malthusových odpůrců zná z Malthuse právě jen ono emfatické místo, ač je jen kněžskou, rétorickou tirádou toho, který „podal správnou diagnózu, ale nedokázal léčit.“

Neumann neztotožňuje Malthuse s neomaltuziánstvím, které má pramálo společného s jeho doktrínou. Při plném vědomí toho, že bídu neodstraní kontracepce a „umírněné plození“, požaduje právo na uvědomělé, odpovědné rodičovství. Proti manželství, založenému jako obchod, staví v duchu francouzského romanopisce Adama Paula velmi vysoko manželství, založené na „oddanosti, přátelství a úctě,“ s možností plánovat počet dětí tak, aby vítané a chtěné děti přicházely do prostředí harmonie a dobrých podmínek pro svůj další

⁶⁴ Výnos ministerstva vnitra ze 6. 8. 1900 číslo 22155 a oběžník místodržitelství z 25. 8. 1900 č. 146452 obsahují seznam všech ochranných prostředků a přípravků, zakázaných dovážet a prodávat, a to jak mechanických tak chemických. Reklamou podobných prostředků riskoval vydavatel novin nebo časopisu odejmutí koncese a vystavoval se trestnímu postihu. ANM, fond Antonín Hajn, i. č. 4970.

vývoj.⁶⁵ Populační problematiky se týkají i Neumannovy popularizační monografie (*Monogamie, Dějiny lásky, Dějiny ženy*).

Neumannovým názorům byla blízká stanoviska Wilhelma Reicha, jehož spis *Sexuální boj mládeže* vyšel v německé i české verzi. Reich informoval o freudismu a o marxismu v souvislosti s populačním myšlením.⁶⁶

⁶⁵ *Nový kult*, roč. 4, duben 1903-březen 1904. tamtéž, sv. V, č. 8, stať S. K. Neumanna *O prozřetelném plození dětí*. Srvn. též: NEUMANN, S. K.: *Stati a projevy I (1893-1903)*, Praha, Odeon, s. 492-508. Názor na rodičovství ve stati *Mateřství a osvobození ženy* tamtéž, *Stati a projevy II*, s. 559 n. Nekrolog P. Robina, do něhož je vsunuta kritika Roberta Malthuse, tamtéž, *Stati a projevy IV, 1914-1917*, s. 182-186.

⁶⁶ REICH, W. 1939: *Sexuální boj mládeže*. Praha, 121 s. BLÁHA, I. A. (1933, s. 111) cituje Reicha jako reprezentanta komunistických názorů na manželství vedle anarchisty Neumanna: odkazuje na Reichovu publikaci *Marxismus a freudismus*, Praha 1933).

VII. Vývoj populačního myšlení v období mezi dvěma světovými válkami

VII.1. Charakteristika období

První světová válka vytvořila na dalších sto let první vážnou poruchu ve struktuře obyvatelstva.¹ V dlouhodobém trendu ovšem neznamenal, právě tak jako žádné dosavadní válečné období, zásadní zvrát v tendencích, které se projevily v předchozím vývoji. Pokles plodnosti se trochu pozdržel kompenzací porodnosti v poválečném období, ale pak pokračoval v nezměněném tempu až do třicátých let.

Natalita klesla z 28 promile v roce 1914 na 12,6 promile v roce 1918 a v tomtéž roce činil přirozený úbytek téměř 142 tisíc obyvatelů. Populační bilance byla pasivní nejen v důsledku přímých válečných ztrát, odhadovaných na 420 000 osob, ale uvažované ztráty na nenarozených činily 740 tisíc pro období 1914-1918, ztráty v důsledku zvýšené úmrtnosti minimálně 80 tisíc pro české země.

Je pochopitelné, že velká část světového populačního myšlení se v prvních poválečných letech upínala k demografickým důsledkům války a k deformujícím vlivům válečných podmínek na přirozený pohyb evropského obyvatelstva. Tendence ke zmenšování demografické váhy Evropy, podporovaná i jinými než populačními faktory a pozorovaná od počátku 20. století, se prohloubila.² Československo jako nově vzniklý samostatný stát se rovněž snažilo především zjistit populační bilanci a získat podrobnější charakteristiku populačního stavu, pohybu a struktury. Právem ohraničuje Vladimír Srb první poválečnou etapu vývoje censy 1921 a 1930, které poskytly podklad pro úvahy nad budoucností populačního vývoje a zaměření populační politiky. O tom, že se populační problémy nadále spojovaly s národnostními, není pochyb; nebylo ale dost dobře

¹ SRB, V. 1978: Obyvatelstvo Československa v letech 1918-1978. In: *Demografie* 20, č. 4, s. 291.

² JINDRA, Z. 1984: *První světová válka*. Praha, SPN, s. 342.

možné pominout ani sociální strukturu obyvatelstva a nepříznivou bilanci úmrtnosti.

První sčítání v roce 1921 zjistilo na území bývalého Československa 13 300 300 obyvatelů. Ještě stále téměř dvě pětiny obyvatelstva byly závislé na zemědělství, lesnictví a rybnářství (38 %, na průmyslu 33,9 %, na stavebnictví a výrobních řemeslech 39 % v českých zemích, 17,1 % na Slovensku).

Sociální strukturu charakterizoval podíl 51,8 dělnických profesí, 6,4 % ostatních zaměstnanců, 31,8 % samostatně hospodařících (z toho 24,6 % drobných rolníků). Necelých 5 % populace tvořil podíl příslušníků kapitalistické vrstvy (asi 570 tisíc osob).

Mezi oběma sčítáními stoupal podíl dělnického obyvatelstva, snížil se podíl drobných rolníků a živnostníků, ale vzrostl počet lidí, disponujících volným kapitálem na 5,5 % (zvýšil se téměř o 200 tisíc).

České a slovenské obyvatelstvo představovalo v době prvního poválečného sčítání 67,7 % obyvatelstva, zbytek tvořily menšiny, z nichž nejsilnější byla německá (24,7 %, maďarská činila 5,1 %).

Pokles natality ve válečných letech vedl k tomu, že v předprodukčním věku bylo při sčítání 1921 jen 29 % obyvatelstva, ve věku nad 60 let 9 %. Feminita populace se nijak výrazně nezměnila proti stavu v letech 1900 a 1911 (1000 mužů ku 1077 ženám v roce 1921).

V obcích do 2 000 obyvatelů bylo sečteno 57 % obyvatelstva, ostatní žilo v obcích městského typu. Celkem 2,7 % obyvatelstva v českých zemích a 15 % na Slovensku bylo ngramotných.

Po počátečních hospodářských obtížích, plynoucích z nedostatku surovin i nutnosti nové ekonomické orientace samostatného státu, nestoupila konjunktura, která spolu s řadou nejnaléhavějších opatření sociální a zdravotní politiky příznivě ovlivnila populační klima. K tomu je třeba přičíst vlnu nadšení, která provázela získání samostatnosti: staletý zápas o vymanění z područí monarchie, do jejíhož těsného objetí uvrhla národ porážka před třemi sty lety, byl dovršený. Každé údobí, naplněné nadějami, je příznivé touze zplodit potomstvo. Přes jednu nastoupený a pokračující pokles plodnosti nenastal v této době v populační reprodukci žádný zlom až do třicátých let, kdy bezprostředně a nepříznivě zasáhly vlivy celosvětové hospodářské krize. Poměrně vysoká sňatečnost (13,2 promile v roce 1921) se udržela na této úrovni po řadu let zejména v českých zemích, i když její vliv na úroveň porodnosti byl zde nižší než na Slovensku. Její míra byla nejvyšší v roce 1921 – 26,8 živě narozených na 1000 obyvatelů (25,7 v českých zemích, 38,2 na Slovensku).

Méně příznivá byla bilance úmrtnosti, v níž po celé poválečné období doznávaly důsledky válečné podvýživy, epidemií a nemocí, podmíněných váleč-

VII. Vývoj populačního myšlení v období mezi dvěma světovými válkami

ným strádáním. V roce 1922 činila hrubá míra úmrtnosti 17,2 promile, takže střední délka života, vypočtená z průměru let 1920-1922, byla v českých zemích 49,2 roků, na Slovensku dokonce jen 44,2 roky. Teprve v roce 1923 došlo k poklesu hrubé míry úmrtnosti na 14,8 promile, ale vinou vysoké kojenecké úmrtnosti zůstávala roční úmrtnost v rozmezí 15-16 promile až do třicátých let. Kojenecká úmrtnost dosahovala v letech 1925-1929 hodnoty 145,8 promile, téměř 22 % všech zemřelých byli kojenci.

Nepříznivou bilanci vyrovnávala tudíž jen poměrně vysoká porodnost, díky které byla první poválečná léta populačně příznivá. Relativně vysoký přirozený přírůstek redukovalo vystěhovalectví.

V letech 1920-1924 se podle dat migrační statistiky vystěhovalo v českých zemích 22 tisíc obyvatelů, ze Slovenska 28 tisíc. Celkové migrační ztráty činily za období 1920-1929 celkem 237 tisíc obyvatelů (z toho 93 tisíce z českých zemí, 144 tisíc ze Slovenska).

Druhé sčítání lidu zjistilo v roce 1930 na území tehdejších Československa 13 998 tisíc obyvatelů. Vývoj v rozmezí let 1931-1937 ovlivnilo dlouhé období sociální a koncem třicátých let i politické nejistoty, které mocně zapůsobilo na populační klima. V absolutních číslech se odrazil i vliv klesajícího počtu potenciálních matek a snoubenců, poněvadž do reprodukčního věku vstupovaly v této době poměrně slabé ročníky, narozené za první světové války. Vliv nepříznivých ekonomických podmínek působil ale nepoměrně silněji než odraz nepříznivé demografické situace. Počet nezaměstnaných (210 tisíc v roce 1930) stoupl na 412 tisíc osob k roku 1933, ale ve skutečnosti šlo o více než 900 tisíc lidí bez trvalého pracovního poměru.

Hrubé míry populačního vývoje v této době vykazovaly sníženou úroveň sňatečnosti – kolem 8,5 promile. Realizovaná plodnost klesala rychleji než počet žen v reprodukčním věku. Ještě v roce 1930 se narodilo 304 122 živých dětí, v roce 1935 244 103 a v roce 1937 jen 235 858. Hrubá směnná míra klesla z 1,194 na pouhých 0,988 v roce 1934. Klesání míry reprodukce pokračovalo k nejnižšímu bodu v roce 1936 s hrubou mírou 0,936 a čistou mírou reprodukce 0,733.

Na nepříznivé čisté míře se podílela i vysoká úmrtnost. V letech 1929-1932 byla střední délka života v českých zemích 55,6 roků, na Slovensku 49,9 roků. Do roku 1937 se naděje dožití prodloužila na 58,5, pro Slovensko na 53,3 roků. Kojenecká úmrtnost zde byla abnormálně vysoká ještě v roce 1937 (v českých zemích 100,7, na Slovensku 149,8 promile).

Přirozený přírůstek klesal na pouhých 3,2 promile v roce 1937 v celostátním průměru (1,5 promile v českých zemích, 8,6 promile na Slovensku). Obyvatelstva sice ještě přibývalo, ale míry reprodukce ukazovaly na perspektiv-

ní úbytek obyvatelstva v českých zemích. Zároveň se výrazně projevoval rozdíl v populační dynamice dvou odlišných typů plodnosti v západní a východní polovině státu.

Zahraniční stěhování značně omezily zpřísněné předpisy v zemích, kam tento odliv směřoval. V roce 1930 se ještě vystěhovalo 23 930 osob, v následujícím roce pouze 9 304. Tento stav dále klesal až k průměru 4 600 osob za léta 1933-1934. Úbytek obyvatelstva vystěhováním činil v letech 1931-1937 pouze 22 495 obyvatelů.

Zastoupení českého a slovenského obyvatelstva se do roku 1930 zvýšilo na 69,4 % a podíl národnostních menšin klesl z 32,4 na 30,6 %.

Z obyvatelstva staršího 10 let bylo zjištěno 2,8 negramotných (1,3 % v českých zemích, 8,2 % na Slovensku).

VII.2. Vývoj populačního myšlení v meziválečném období

Již na přelomu století se dostává studium populace v celém Rakousku a tedy i u nás na vyšší úroveň při využití bohaté pramenné základny demografických dat i v metodice jejich zpracování. Souviselo to se zdokonalením statistických soupisů ve světovém měřítku i se značnou obeznameností českých statistiků a národohospodářů se směry, kterými se ubíralo bádání v zahraničí. Nebyly ještě vymezeny hranice populační vědy, ani nebyla vytvořena institucionální základna pro studium populačních otázek, kterými se zabývali právě tak ekonomové jako sociologové, statistici, právníci, geografové a u nás, v návaznosti na silnou tradici lékařsko-demografických prací, i početná skupina lékařů.

Na populační myšlení bezprostředně působil konkrétní ekonomický a populační vývoj a v období první republiky bylo pod silným vlivem západoevropské demografické literatury, především francouzských, britských a německých autorů. Důležité bylo, že se od samých počátků „samostatné vědy populační“ neuzavíralo do úzkého rámce specificky českých problémů, citlivě reagovalo na trendy ve světovém demografickém myšlení a ti, kteří se u nás demografií zabývali, chápali teorii především jako podklad a návod k praktickým řešením - snažili se nalézt vhodné formy populační politiky.

Vývoj československé demografie v meziválečném období jsem shrnula ve studii, věnované zakladateli české demografie Antonínu Boháčovi a v úvodu k edici *Národní bibliografie Československa*.³ V tomto přehledu se omezím na

³ ŠUBRTOVÁ, A. 1977: Antonín Boháč – statistik a demograf. In: Sborník Národního muzea řada A, sv. 32, č. 1-3, s. 150 n. ŠUBRTOVÁ, A. 1984: *Development in Czechoslovak Demography: an Introduction*. In: KOUBEK, J. - PODZIMEK, J. (eds.): *National Population Bibliographies*. IUSSP, ČSDS Praha, s. 7-20.

VII. Vývoj populačního myšlení v období mezi dvěma světovými válkami

podchycení hlavních zájmových okruhů populačního myšlení a několika jmen, spojených s vyslovením ucelenějších názorů na vývoj naší i světové populace.

Od konce 19. až do dvacátých let 20. století zřetelně převažoval zájem o národnostní problematiku, zkoumání vývoje českého a německého obyvatelstva, o problematiku menšin a migrací. Toho druhu byly práce Theodora Živanského (1876-1954) Antonína Hubky, Josefa Kudely, Vilibalda Mildschuha, Jeronyma Šubrt, Jana Auerhana (1880-1942) a dalších. Pozornost většiny autorů přitahoval vývoj populace od druhé poloviny 19. století a soudobý stav; starší populační vývoj s výjimkou národnostní problematiky zůstával takřka neprobádaný. Zkoumala se věrohodnost rakouských statistik obcovací řeči od roku 1880 a závěrů, které se z nich vyvozovaly o početnosti jednotlivých národností, o změnách hranic atd. Část těchto prací jak z německé tak z české strany se při tom nevyhnula nebezpečí tendenčního výkladu. Ojedinelé byly pokusy zachytit vývoj obyvatelstva za delší časové údobí (Z. Lepař, J. V. Daneš), kriticky zhodnotit dosavadní soupisy obyvatelstva pro Čechy, Moravu a Slezsko (H. Grossmann, František Dvořáček).

Od počátků samostatného státu, založení Státního úřadu statistického, vybudování odboru pro populační statistiku a otevření publikačních možností přibývá prací, věnovaných aktuálním problémům, kterými žilo světové populační myšlení: byla to evropská „depopulace“, relativní přelidnění, souvislost populačního vývoje s ekonomickým a sociálním, problém populačního optima. Ve dvacátých letech ještě převažují práce, věnované poklesu plodnosti jak u nás, tak v hospodářsky a kulturně pokročilých státech západní Evropy. Diskuse k tomuto tématu navázala na předválečnou literaturu.

První prezident SÚS – statistik **Dobroslav Krejčí** (1869-1936) věnoval otázce přelidnění a plodnosti několik populárně-naučných úvah již před rokem 1914, intenzivně se zabýval populací i histolog a embryolog **Otakar Srdínko** (1875-1930), jehož teorii o zvýšení plodnosti v některých průmyslových okresech vyvrátil vzápětí Antonín Boháč.

Pod vlivem blahobytové teorie psal u nás ekonom **Jan Koloušek** (1859-1921), který zejména v knize *Problém plodnosti* (1913) uvedl klesání plodnosti do bezprostřední závislosti na hmotné situaci rodiny. Populační politice v souvislosti s politikou podnikatelskou se věnoval v prvním dílu svého *Národního hospodářství*, nazvaném *Populační problémy* a vydaném v roce 1918. Koloušek se neobával přelidnění (což pokládá F. Vencovský spíš za výraz jeho životního optimismu), počítal s ním nanejvýš v daleké budoucnosti: „Nelze tedy pochybovati o teoretické možnosti,“ píše, „že sebe pomalejším stálým a vytrvalým rozmnožováním by se někdy dospělo k úplnému přelidnění zeměkoule kterým-koliv tvorstvem živočišným (nebo i rostlinným). Ale je zcela nepřijatelné

usuzovat z takových pouhých teoretických velmi vzdálených možností, že by při určitém ještě skrovném počtu tvorstva scházely úkojné prostředky dávno již před dobou obávaného přeplnění. Je nemyslitelné, aby příroda již snad dávno napřed úzkostlivě odpírala životům dosud řídkým potravu jen proto, že někdy v nedohledné ještě budoucnosti mohly by se životy příliš rozmnožit.“⁴

V polemice, kterou svedl Antonín Boháč s Kolouškovou modifikací Dumontovy teorie o sociální kapilaritě i v pozdější diskusi s názory Edvarda Beneše zaujal zároveň stanovisko ke všem teoriím, které příliš zužovaly problém omezování plodnosti. Závislost na hmotné situaci viděl Boháč v ekonomickém tlaku, kterému je vystavena rodina po dlouhou dobu, kdy se sociální a především pracovní podmínky neslučují s normálním rodinným životem, nezaručují sebe-menší jistotu, že se situacelepší.⁵

Antonín Boháč (1882-1950) bývá pokládán za faktického zakladatele české demografie a dospěl ze svých současníků k nejucelenějšímu pohledu i na české populační myšlení, byť je sledoval jen v souvislosti s vývojem světových populačních teorií, o kterých přednášel na přírodovědecké fakultě. Ve *Studiích demografických* (1913) kritizoval i teorie, které se snažily svést plodnost a úmrtnost pod společného jmenovatele a připouštěly „mechanickou“ regulaci obou jevů (v tomto pojetí se plodnost jevila jako funkce úmrtnosti). Vznosl poprvé požadavek, který se pak opakuje v několika pozdějších studiích a který neopustil: detailní geografické zkoumání, výpočet diferenčních měr plodnosti, které by se vztahovaly k jednotlivým zeměpisným a ekonomickým oblastem, obvykle i dost sociálně homogenním.

Ve studii *Český problém populační a některé pozoruhodné změny v naší měně přirozené* (1914) shrnul současný evropský názor na depopulaci a její příčiny, vznik neomaltuziánského hnutí, pokusil se vystihnout specifiku domácího populačního vývoje a podat jeho prognózu. Již ve *Studiích demografických* a znovu v této studii vyslovil teorii o ubývání plodnosti isochronickou vzdáleností od depopulačních center, jakými byla v tehdejší době pro něj Praha a Liberecko, teorii, která vstoupila do povědomí ve spojitosti se jménem německého ekonoma K. Oldenberga, publikovanou později (1916).

Pokles plodnosti posuzoval nejen on jako nepříznivý z hlediska ekonomického, politického i národnostního v průběhu celého meziválečného období. Nezřídka ho autoři spojovali s problémem vyliďňování venkova, tj. postupným přesunem obyvatelstva do městských center se všemi průvodními populačními důsledky, které tato fáze demografického přechodu s sebou přináší. Největší část

⁴ VENCOVSKÝ, K. 1997: 124.

⁵ BOHÁČ, A. 1913: Problém plodnosti. Poznámky k posudku Kolouškova problému plodnosti. In: *Národopisný věstník československý*, VIII, č.1, s. 14,17, 99-101.

VII. Vývoj populačního myšlení v období mezi dvěma světovými válkami

autorů dvacátých let psala pod vlivem „blahobytové“ teorie, spojované s teorií civilizační a teorií zaměstnanosti ženy. Pronatalitní hlediska se často kombinují s apelem na odvrát od racionalismu a egoismu, v němž se hledají motivy pro šíření kontracepce (B. Augustin), český populační problém se v nich spojuje s národnostní otázkou a s náboženským indiferentismem (J. Gruber) nebo s poklesem „vitální“ síly populace (Cyril Horáček ml.)⁶ Kromě nich existovala řada těch, kteří zkoumali geografické rozložení obyvatelstva, srovnávali populační vývoj a různých průmyslových oblastech (Daneš, Dvorský), zabývali se příčinami vylidňování venkova od prostého konstatování faktu po jeho důsledky (J. Korčák, J. Pohl-Doberský, J. Dvořák) a důsledky vystěhovalectví (Jan Auerhan).⁷ Několik z nich se pokoušelo shrnout světové populační teorie a zařadit „český populační problém“ do širšího rámce mezinárodního srovnání.

Z větších jmenujme práce českého ekonoma a politika **Josefa Grubera** (1865-1925) s názvem *Populační problémy* (1917) a *Populační otázka* (1923), **Bedřicha Augustina** (1885-1960) *Pokles natality u kulturních národů* (1928).

Gruber je typickým představitelem „populačního nacionalismu“, který u nás nedosáhl zdaleka průbojnosti francouzských či italských autorů, protože byl mírněný kladením důrazu na kvalitu populace. Český populační problém je u Grubera spojený s národnostní otázkou: „Uvnitř státu nám nepřátelského“ je vždy třeba usilovat o kvalitu i kvantitu obyvatelstva, protože větší vitalita a početnost jsou zárukou hospodářské i mocenské síly: „Svět připadne v podíl těm, kdo zplodí nejvíce potomstva.“ Navázal na teorii „zaměstnanosti ženy“, která je součástí ekonomické teorie v pracích A. Salomonové, L. Jerrové a L. Braunové

⁶ AUGUSTIN, B. 1928: *Pokles natality u kulturních národů*. Praha, nákl. Československé akciové tiskárny, 328 s. GRUBER, J. 1917: Populační problémy. In: *Obzor národohospodářský*, 22, č. 1, s. 24-33, č. 3, s. 128-136, č. 4, s. 163-173, č. 5, s. 214-220, č. 5, s. 254-263, č. 7, s. 301-310, č. 8, s. 233-245. GRUBER, J. 1923: *Populační otázka*. Praha, 190 s. HORÁČEK, Cyril ml. 1922 : *Malthusova nauka a některé novodobé jevy populační*. Brno, 75 s. HORÁČEK, Cyril ml. 1940: *Populační problém*. Sbíрка přednášek, pořádaných Českou společností národohospodářskou sv. II, Praha, 18 s.

⁷ DANEŠ, J.V. 1915: Obyvatelstvo Kladenské oblasti průmyslové v letech 1843-1910. In: *Národopisný věstník čsl.*, 10, Praha. DANEŠ, J. V. 1916: Obyvatelstvo Království českého v letech 1843-1910. Tamtéž, 11. DVORSKÝ, V. 1918: *Území československého národa*. Praha. DVORSKÝ, V. 1919: *Národ a půda*. DVORSKÝ, V. 1920: *Němci v Československé republice*. Praha. DVORSKÝ, V. 1923: *Základy politické geografie a československý stát*. Praha. KORČÁK, J. 1929: Vylidňování jižních Čech. Praha. KORČÁK, J. 1934: Druhé sčítání lidu v Československu. In: *Čs. statistika sv. 98*. POHL-DOBERSKÝ, J. 1930: *Vývoj populačních poměrů v Čechách v období 1850-1921*. Praha. POHL-DOBERSKÝ, J. 1932: *Vylidňování venkova v Čechách v období 1850-1930*. Praha. AUERHAN, J. 1918: *Československé menšiny za hranicemi*. Praha. Úplný výčet prací Jana Auerhana podává HŮRSKÝ, J. 1946: *Jan Auerhan. Život a dílo*. Praha, nákladem Zahraničního ústavu, 109 s.

(vycházela z myšlenky, že větší zaměstnanost žen částečně snižuje fyzickou schopnost plodení, jednak vytváří ekonomickou situaci, nepříznivou natalitě). Zároveň ve svých *Populačních problémech* došel k názoru, že „vliv církve a jejích nařízení na skutečnou život obyvatelstva jest nepoměrně menší nežli v Německu“ a že je třeba „vzdát se naděje, že by proti tendencím, omezujícím porodnost, bylo možné působiti momenty náboženskými.“ Připomíná staletí násilné protireformace, která měla nepopiratelný podíl na náboženském indiferentismu většiny našeho obyvatelstva. Odvrat od církve a pokles natality ale nepokládala většina autorů za paralelní jevy, nejen proklamativně, ale s oporou statistických důkazů a sociologických zkoumání (Mombert pro Německo stejně jako A. Boháč pro české země).

Studie Bedřicha Augustina *Pokles natality u kulturních národů* je psaná se značným rozhledem a informovaností o tehdejší světové demografické literatuře. Napsal ji teolog, který hledá kořeny poklesu plodnosti v příklonu k materialismu, racionalismu a egoismu, spásu hledá v obrodě nábožensko-mravního života. Těžko přijatelné jsou jeho další závěry o nutnosti legislativně zabránit potratovosti i varování před nebezpečím, které hrozí evropským národům od asijských civilizací.

Jiné práce se zabývaly podrobně šířením neomaltuziánství, které zcela ztotožňují se šířením kontraceptivních prostředků.⁸ Sem je možné přiřadit především studii Aloise Hajna, o němž jsem se již zmínila, s názvem *Novomalthusianism a Československá republika* z roku 1921. Podal v ní nejen rozbor Malthusovy doktríny, výčet argumentů jeho stoupenců i odpůrců, ale i svůj názor na regulování počtu dětí, o němž soudí, že je jednou „z nejdůležitějších otázek moderní kultury.“⁹ V těsném sepětí s problematikou úmrtnosti, zejména kojenecké, připouští „umělé regulování počtu dětí“, nedochází-li k němu jen „z čistě hedonistických a sobeckých příčin“, jako „výraz odpovědnosti za plodení“, jako „přirozený a nutný důsledek stoupající kultury a civilizace“.

Hajn, výrazný zastánce ženské emancipace, přiznání plného práva ženy na vysokoškolské vzdělání a možnost uplatnění v zaměstnání, hovoří v této práci o tom, že žena nesmí být snížena na „rozkošnou hříčku pro muže a na pravidelně fungující stroj pro děti“.

Sociologové a lékaři v téže době věnují pozornost „rozkladu rodinného života“, krizi manželství a postavení ženy ve společnosti, když stejně jako

⁸ HAJN, Alois 1921: *Novomalthusianism a Československá republika*. Praha, G. Dubský, 60 s. K Hajnovi srvn. ŠUBRTOVÁ, A. 2004: Alois Hajn a jeho místo v dějinách českého populačního myšlení. In: *Demografie* 4, s. 248-255. HORÁČEK, C. ml. 1924: Příspěvek k naší populační otázce. In: *Obzor národohospodářský* 29, Praha.

⁹ HAJN, A. 1921: 7.

VII. Vývoj populačního myšlení v období mezi dvěma světovými válkami

ostatní autoři hledají příčiny poklesu plodnosti.¹⁰ Argumentace a motivy, kterými zdůvodňují nutnost zabrzdění poklesu plodnosti, jsou různé, ale v podstatě se shodují v tom, že další prohloubení tohoto poklesu by znamenalo nebezpečí pro vývoj státu. S nepatrnými výjimkami převažuje v jejich pracích volání po důkladném studiu hospodářsko-společenského prostředí a po nalezení příčin tak nepříznivého populačního klimatu. Tato tendence ještě zesiluje v průběhu třicátých let.

Ústředním problémem zůstává proces „vyliďňování“ venkova a pokles plodnosti ve městech, ale přibývá i prací, které odmítají řešit populační problémy izolovaně od světového vývoje. Do téže doby také spadají první pokusy o vymezení populačního optima a diskuse o něm v tisku, především polemika mezi statistikem a demografem Antonínem Boháčem a ekonomem Karlem Englišem.

Karel Engliš (1880-1961), právník a ekonom, řešil již v roce 1924 v učebnici národního hospodářství vztah mezi počtem obyvatelstva a prostředky obživy klasifikací pojmu absolutního a relativního přelidnění.¹¹ V době vrcholící hospodářské krize položil Engliš populační tlak do souvislosti s možnostmi obživy a – nezaměstnaností.

Sociálně demokratický politik, teoretik a novinář **František Modráček** (1871-1960) posuzuje podobně jako Engliš populaci především z hlediska potřeb trhu práce, vyšel ovšem ze zcela jiných pozic radikálního kritika společnosti. Předpokládá, že zvolňující se tempo populačního růstu bude nutit podnikatele k různým dohodám, aby připoutali dělnictvo ke svým závodům. V náznaku u něj nalzáme totéž, co později v rozvinuté formě u Boháče: radu zabrzdit útěk z venkova do měst připoutáním k půdě (vyvlastněním velkostatkářské půdy bez náhrady dát obživu relativním přebytkům na venkově a stejným mechanismem odčerpat počet nezaměstnaných ve městech).¹²

To, co tohoto propagátora myšlenky družstevního socialismu stejně jako mnohé sociální demokraty odrazovalo od zdůrazňovaného internacionalismu formující se levice v dělnickém hnutí, byl jeho odpor k mechanickému přejímání

¹⁰ Literaturu shrnuje VAŠEK, B. 1924: *Rodina dvacátého století. Studie Sociologická*. Olomouc, 260 s.

¹¹ ENGLIŠ, K. 1929: Poznámky k pojmu přelidnění absolutního a relativního. In: *Čs. statistický věstník 10*, č. 7-8. ENGLIŠ, K. 1937: *Soustava národního hospodářství, sv. 2, kniha 1*, s. 39 n. BOHÁČ, A. 1929: Pojem přelidnění absolutního a relativního v české vědě národohospodářské. In: *Čs. statistický věstník 10*, Praha, č. 3-4, s. 1-2 a 73-79. BOHÁČ, A. 1933: Je příčinou světové krise přelidnění? In: *Statistický obzor č. 1-2*, s. 2 n. BOHÁČ, A. 1934: Paradox přelidnění. In: *Statistický obzor č. 1-3*, s. 26-34.

¹² MODRÁČEK, F. 1918: *Samospráva práce*. Praha, s. 219.

doktríny od sousedů, žijících ve velmi odlišných kulturních, politických i hospodářských poměrech. Dospěl ze všech svých současníků nejdále pokud jde o vystižení největšího omylu, jehož se dopouštějí stoupcem komunistického a jakéhokoliv kolektivistického zřízení: je jím domněnka, že samotné zrušení soukromého vlastnictví dokáže vytvořit novou, dokonalejší společnost. Lidé podle Modráčkova mínění nejsou pasivní hmotou, kterou lze formovat podle určité šablony. Obecnou platnost prokázal i další soud tohoto teoretika, komunisty s oblibou nazývaného „čelným představitelem revizionistického a nacionalistického proudu v české sociální demokracii“ – výrok, že žádné diktatuře dělnické třídy „se nepodaří trvale udržeti její režim na místech hospodářsky rozhodujících a zodpovědných, scházejí-li jí vlastnosti, nutné k úspěšnému zastávání úkolů převzatých.“

Soudil, že od 19. století zasáhl vzrůst populace do vývoje společnosti „ještě větší měrou než v minulosti,“ protože se stal, přímo či zprostředkovaně, „jednou z hlavních pružin všech velkých změn moderní společnosti.“ Sociálnímu hnutí přikládá větší váhu pro další vývoj populace než dvěma dalším proudům – liberalistickému a nacionálnímu. Východisko vidí pouze jedno: hrozba sociálních bouří a převratů nepomine, nepodaří-li se zároveň přesvědčit vyšší třídy o škodlivosti jednostranné kapitalistické politiky, udržet sociální smír.¹³

Proti názorům austromarxistů na řešení populační otázky se ostře postavil **Bohumír Šmeral** (1880-1941), který zkritizoval podle něj „oportunistický“ program sociálních demokratů, přijatý na lineckém sjezdu v roce 1926. Otto Bauer, který se v parlamentu zabýval populační otázkou, si povšiml faktu, že „mezi obyvatelstvem kulturních národů (nezávisle na stanovisku politických stran) proniká převrat – přivádět na svět méně dětí, ale věnovat více péče novorozencům, aby zůstali na živu“. Ač zpráva o Bauerově vystoupení, otištěná ve *Wiener Arbeiterzeitung* 2. 11. 1926 a citovaná Šmeralem, hovoří jasně o tom, že pro sociální demokracii „není problém populační politiky vyčerpán bojem proti zákonnému zákazu potratů“ a „sociální demokracie vyžaduje především péči o matku a dítě a poradny, jak zabránit početí,“ interpretoval Šmeral tento program jako ideový požadavek, „aby proletáři přiváděli na svět méně dětí.“¹⁴

V roce 1929 vydal Antonín Boháč studii *Pojem přelidnění absolutního a relativního v české vědě národohospodářské*, v níž shrnul názory starších i současných ekonomů a statistiků Chleborada, Bráfa, Kaizla, Rašina, Krejčího, Grubera, Kolouška, Horáčka, Engliše a dalších. K polemice mezi Boháčem

¹³ Týž 1929: *Společenský vývoj. Dějiny společenských řádů*. Praha, Stát. nakladatelství, s. 137, 148.

¹⁴ ŠMERAL, B. 1961: *Od marxismu k malthusiánství. Historické práce 1908-1940*. Praha, SNPL, s. 203-205.

VII. Vývoj populačního myšlení v období mezi dvěma světovými válkami

a Englišem a ke shrnutí ostatních prací se pak vrátil ještě Cyril Horáček ml. v knize *Populační problém* (1940).

Boháčovo resumé dosavadních úvah pokládám za střízlivé nejen proto, že stál mezi svými současníky nesporně nejvýš v oblasti teoretické demografie. Vytýká jim příliš zúžené chápání vztahu „obyvatelstvo – prostředky obživy“ jako vztahu „počet obyvatelstva – příležitost k práci a k výdělku“ a stanovení populačního optima víceméně v této relaci. Sám klade důraz především na územní vymezení celku a jeho přirozené vlastnosti (velikost, bonita půdy, surovinové zdroje), dále na obyvatelstvo jako soubor lidí se zřetelem k jejich vlastnostem (včetně subjektivních jako je píle, vzdělání, schopnost tvořit) a všeho, co mohou vynaložit na vytěžení věcí, potřebných pro život (kapitálové investice, hospodářské a technické objevy). Při hledání těchto kritérií populačního optima byl Boháč pod vlivem H. P. Fairchilda, který v roce 1927 dává všem těmto faktorům souhrnný název „stage of arts“.¹⁵

Fairchildův vliv je patrný i z dalšího faktoru, který je pro Boháče kritériem optima: „životní míra“ jako soubor všech životních potřeb, sloužících člověku k dosažení určitého životního standardu. K tomu přiřazuje „způsob rozdělení výrobních prostředků mezi obyvatelstvo, tedy sociální řád, který je reguluje a míru sepětí národního hospodářství s hospodářstvím světovým“ (sem spadá faktor hospodářské soběstačnosti nebo naopak těsné vázanosti na cizí trhy, nezbytnost dovážet např. základní potraviny atd.).

Boháč neuznával absolutní přelidnění a v pokusech o stanovení populačního maxima soudil, že „není žádné vědecké metody v jeho výpočtu“.¹⁶ V práci *Soustava populační vědy* komentoval odhady E. G. Ravensteina, C. Balloda, A. Pencka, E. Easta, M. Seringa, F. Oppenheimera a dalších a konstatoval, že nebezpečí nevidí v celkovém přelidnění ve smyslu maximálního početního růstu světové populace; je třeba se ale včas zabývat částečným, relativním přelidněním určitých oblastí a zemí.¹⁷

Ve stati, psané pro *Československou vlastivědu*, se vyjádřil i k populačnímu maximu tehdejšího Československa. Soudil, že při dosavadní hustotě

¹⁵ H. P. Fairchild, sociolog newyorské univerzity, rozeznával čtyři hlavní materiální faktory sociální organizace a pohybu: 1. půda jako zdroj hmotných statků (L), 2. obyvatelstvo jako soubor, chápáný kvantitativně (P), 3. úhrn všech vybavení společnosti, kterými může získávat hmotné statky, tzv. potenciální produktivita (StA), 4. životní standard (StL). Tuto teorii rozvinul na Světové populační konferenci v Ženevě roku 1927 (Du degré optimum de peuplement. In: *Congres mondial de la population, Geneve 1927*, s. 27-44).

¹⁶ BOHÁČ, A. 1928-1933: *Soustava populační vědy*. Nepublikované přednášky. ANM fond Antonín Boháč, kart. č. 21.

¹⁷ Tamtéž, s.125.

zalidnění a životní úrovni se Československo blíží hranici svého populačního maxima.¹⁸

Jako málokterý z jeho vrstevníků znal a sledoval biologické a bioorganické teorie, stejně jako matematické, v nichž se zrcadlila důvěra ve faktický, nescírný krok kupředu, o který postoupily exaktní vědy. Zůstal ale velmi kritický k výlučnému biologickému determinismu. V celosvětové kontroverzi dvou ostře vyhraněných přístupů k populační problematice odmítl představu, že by existoval všeobecně platný populační zákon, založený na biologickém principu.

Metoda dialektického materialismu přivedla podle něj studium populace „na nové dráhy,“ „uspokojivým způsobem však Marxem populační problém vyřešen nebyl.“¹⁹ Vytyčení jakýchkoliv „populačních zákonů“ pokládá za postulát, nikoliv za výrok o skutečnosti.

Nedostatkem Boháčových závěrů na adresu „českého populačního problému“ je jednak přílišný důraz na vztah „populace-půda“, z něhož vyplynuly nereálné cesty řešení (snaha zamezit odklonu od zemědělské výroby, zadržet nárůst nevýrobních povolání), jednak těžko postižitelný pojem „životní míry“, což byla snadno napadnutelná slabina i Fairchildova pojetí. Tyto nedostatky kritikoval Cyril Horáček ml., který zdůraznil proměnlivost populačního optima v čase a při respektování územního celku.²⁰

Otázkami populačního optima se u nás zabývala řada lidí. Dynamickou stránku pojmu optima zdůvodnil **Otto Schmidt** (1912-1994), který se již v roce 1938 kriticky vyrovnal s dosavadními definicemi v pracích A. B. Wolfeho, H. P. Fairchilda, Knuta Wicksella, Julia Wolfa, H. Daltona a dalších, včetně polemiky mezi Karlem Englišem a Antonínem Boháčem. Základní omyl dosavadních pokusů o stanovení optima ve vztahu ke komplexu hospodářských činitelů vidí O. Schmidt v tom, že se hledal „kvantitativní vztah“. Za vlastní populační optimum pokládal kvalitativní pojetí stavu, proměnlivého v čase. Stav obyvatelstva je tehdy optimální, je-li jeho struktura proporcionální ostatním hospodářským činitelům. Vnější znakem tohoto stavu je pak vysoká životní míra.²¹

¹⁸ BOHÁČ, A. 1936: Obyvatelstvo v Československé republice. In: *Československá vlastivěda, řada II*, s.17.

¹⁹ BOHÁČ, A. 1931: *Dějiny myšlení o věcech populačních*. Nepublikovaný rukopis, ANM, fond A. Boháč, kart.č. 23, s. 66.

²⁰ HORÁČEK, C. ml. 1940: *Populační problém*. Praha, Česká společnost národohospodářská, 18 s.

²¹ SCHMIDT, O. 1939: *Národy na rozcestí. Populační studie*. Praha, Orbis, 248 s. K otázce populačního optima a debat o něm srvn. KUCHÁR, I.–ŠUBRTOVÁ, A. 1985: The Optimum Population Problem in the CSSR from a historical Perspective. In: *AUC Geographica, č. 1*, s. 49-65.

VII. Vývoj populačního myšlení v období mezi dvěma světovými válkami

Všeobecně se soudilo, že v letech 1918-1938 nedosahovalo Československo zdaleka optimálního stavu obyvatelstva vzhledem k přibývajícimu podílu rodin s jedním a dvěma dětmi a tudíž k vyhlídce na budoucí stárnutí populace. Populační prognózy byly s výjimkou několika málo hlasů pesimistické.

Do debat o populaci zasáhli významnou měrou sociologové. Ze žáků T. G. Masaryka to byl **Břetislav Foustka** (1862-1947), který věnoval část svých monografických studií demografickým a sociálně-patologickým jevům. Studoval vztah mezi sňatečností a sociálním prostředím, sebevražednost mládeže aj.

Právník a sociolog **Emanuel Chalupný** (1879-1956) se zabýval populační otázkou v souvislosti s reformou trestního práva (novelizace zastaralého zákona o potratech). Zastával názor, že na populační růst nelze působit přímými legislativními zákroky, nýbrž jen sociálními, hospodářskými a zdravotními reformami.²²

Zájem sociologů se soustřeďoval hlavně ke studiu rodiny. Toho druhu byly výzkumy profesora brněnské university **Arnošta Inocence Bláhy** (1879-1960) a okruhu lidí, soustředěných kolem revue *Sociální problémy*, kterou řídil **Josef Král** (1882-1978). Výzkumné práce, vztahující se k poměšťování pražského okolí a k jeho demografickým důsledkům zahájili pracovníci katedry sociologie na filosofické fakultě UK (J. Král, Zdeněk Ullrich a další). Sociologii rodiny byly věnovány práce **Otakara Machotky** (1899-1970) (spolu se **Zdeňkem Ullrichem** vydali studii *Sociologie v moderním životě*, 1929, Sociálně potřebné rodiny v hlavním městě Praze, 1936; po únorovém převratu odešel do exilu a působil jako profesor sociologie na amerických univerzitách).²³

²² CHALUPNÝ, E. 1929: *K otázce populační a reformě trestního práva*. Publikace Sociálního ústavu ČSR, č.44, Praha. Za citaci v plném znění stojí: „Na vzrůst populace nelze působit přímou regulací plodnosti, tedy ani doháněním občanstva odměnami a tresty k hojnějším porodům, nýbrž jedině usnadněním zevnějších podmínek životních, tedy reformami sociálními, zejména zdravotními, hospodářskými a mravními, tedy jinými slovy: nikoli umělým množением porodů, nýbrž zmenšením předčasné úmrtnosti“ (s. 11). „V populační politice je nutno vzdáti se utopických snah o zvětšení porodnosti a místo nich energickou politikou sociální hledět každému již narozenému občanu republiky zajistit existenci, zejména řádnou výživu a výchovu.“ (s. 18).

²³ Literaturu k sociologickým studiím o rodině shrnuje MACHOTKA, O. 1932: *K sociologii rodiny*. Praha, Knihovna Statistického obzoru, sv. 24, s. 216 n. Populárně naučný ráz má kniha BLÁHA, I. A. 1933: *Dnešní krise rodinného života*. Brno, nákl. vlastním, 119 s. SLAMINKA, V. 1933: Kam směřuje populační vývoj v Československu? In: *Sociologická revue* 4, sv.1, Brno, s. 127-129. Slaminka hledal příčiny „v nové kolektivní psýše současného lidstva“, popíral, že by byly rázu biologického nebo „čistě hospodářského a sociálního“. „Moderní kultura a civilizace způsobuje odvrát od nevědomého rozmnožování k rozmnožování uvědomělému... hromadné plození a hromadné umírání odporují duchu novodobé kultury, poněvadž zvyšuje strádání a bolesti.“ Přelidnění chápe jako „čistě

Četné příspěvky k tématu rodiny a populačních problémů přinesla *Sociální revue* (věstník ministerstva sociální péče a Sociálního ústavu ČSR) a *Sociologická revue*, vydávaná sociologickým seminářem Masarykovy university v Brně pod redakcí I. A. Bláhy, J. L. Fischera a E. Chalupného, ale i *Přítomnost* pod redakcí Ferdinanda Peroutky.

Úvahy **Ferdinanda Peroutky** (1895-1978) v *Přítomnosti* (i v *Tribuně*) nedospěly, podle soudu Peroutkova životopisce P. Kosatíka, „k zajímavějším než běžným a své době odpovídajícím závěrům.“²⁴ V čem tedy byly tyto názory svého druhu typické? V pojetí ženy jako „doplňku“ dominantního muže. Bytosti záhadné, kterou je třeba dobývat (jistě ne vyzývavé a v čemkoliv aktivní), vždy ale připravené uznat autoritu partnera, dobrovolně setrvávající v pozadí, saturované odvěkou rolí strážkyně krbu, milenky a matky. To odpovídalo nejen jeho době, ale přetrvává u části mužské populace do dob zcela moderních. Peroutkův profesorsko-moralistní pohled, zmírněný shovívavým ohledem ke „slabšímu“ pohlaví, pokládá v podstatě manželství za „nekonečné trápení“, zbavující mladého muže svobody (odtud bouřlivá loučení s ní), setrvale útočící na jeho tvořivé síly, zvláště když přijdou děti, „ty malé, obtížné bytosti.“ Není s tím v rozporu pozdější Peroutkova úvaha nad krizí manželství z roku 1925, brilantně napsaný esej o oprávněnosti této instituce, která má „ostatně tolik obsahu, kolik ho do ní dovedou vložit lidé.“²⁵ Manželství je podle něj „v krizi“ po celou dobu svého trvání, nyní je jen „poněkud více v krizi“. Dospívá ale k závěru: „Zdá se, že si můžeme opatřit silný život jen za tu cenu, opatříme-li si nějaké omezení, které dá našemu životu tvar. Není nejlepší způsob těkat životem jako zrnko v prúvanu. Udrželo-li se manželství tak dlouho, ukazuje to, že tato instituce odpovídá nějaké hluboké lidské potřebě a moudrosti, že omezení skýtá výhody a teplo života. Lidé bez hranic „jsou opuštěni, a proto rýsujeme kolem sebe hranice manželství a domova... Manželství, zdá se, je formou pokory. A často to bývá pokora, jež nám otevírá cestu k bohatství života. Chceme-li mít teplo, vytopíme spíš malý pokoj než sloupovou síň.“

Diskusi o krizi rodinného života na počátku třicátých let shrnul A. I. Bláha v knize *Dnešní krise rodinného života* (1933); v podobném duchu, s důrazem na

relativní“, „aktuálně sociální“, způsobené porušením rovnováhy mezi výrobou a spotřebou (s.128). Naopak VALŠÍK, J. 1934: Ubývání porodů, ale proč ? (In: *Sobota, týdeník pro politiku, hospodářství a kulturu*, 5, s. 936-938) klade důraz na biologické příčiny a jejich sociální projevy: stárnutí populace, nechuť k potomstvu. Polemicky se střetl s Karlem Plaňanským. Důraz na udržení a podporu rodinného života a nezastupitelnost rodiny kladl LINHART, J. 1937: Zdravé rodiny – silný národ. In: *Sociální revue* 18, č.11-12, s. 11-129.

²⁴ KOSATÍK, P. 2003: *Ferdinand Peroutka – život v novinách (1895-1938)*. Praha, Paseka, s. 219.

²⁵ PEROUTKA, F. 1925: *Přítomnost* 2, č. 6, s. 81.

VII. Vývoj populačního myšlení v období mezi dvěma světovými válkami

příčiny „převážně rázu hospodářského a sociálního“, se nesly úvahy Vladimíra Slaminky, Josefa Linharta a dalších²⁶

Značnou pozornost budily demografické problémy u lékařů a není náhodné, že prvním docentem demografie jako samostatného oboru byl na přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy lékař - **František Netušil** (1890-1927). Věnoval se zpočátku sebevražednosti, později studiu přirozené měny obyvatelstva a ve dvacátých letech založil své práce na biosociálním chápání pod vlivem Raymonda Pearla, v jehož laboratořích nějaký čas pracoval.

Kolem roku 1930 vyšla řada příspěvků, jejichž autory byli lékaři nebo přírodovědci. Vztahovaly se k aktuálním otázkám zdravotnické legislativy a zdravotnímu stavu obyvatelstva ve vztahu k populační reprodukci. Byly to především studie profesora sociálního lékařství na UK **Hynka Pelce** (1895-1942), profesora obecné biologie a fyziologie **Jana Bělehrádka** (1896-1976), který

²⁶ PELC, H. 1929: *Zdravotní stav Československé republiky v jejím prvním desetiletí*. Praha, Bursík a Kohout, 182 s. TÝŽ 1929: Hodnocení zdravotního stavu obyvatelstva RČS za posledních deset let. In: *Hygienu*, 2, č. 4-4, 39 s. BĚLEHRÁDEK, J. 1927: Populační problém z hlediska obecné biologie. In: *Biologické listy*, Praha, s. 400 n. TÝŽ: 1931: *Podklady a výklady eugenických snah*. Praha. TÝŽ 1934: *Dědičnost a eugenika*. Praha. TÝŽ 1937: *Populační politika z hlediska lékařského. Sbírnka přednášek a rozprav z oboru vojenského*. Praha, Vojenský ústav vědecký, 15 s. SEKLA, B. 1934: *Potřeba eugenické populační politiky*. Praha, 16 s. TÝŽ 1936: Ubývání duševního nadání v populaci následkem moderního vývoje populačního. Zvl. otisk ze *Sborníku Masarykovy akademie práce*, 10, č. 1. TÝŽ 1937: *Dědičnost v přírodě a ve společnosti*. Praha. K založení a k programu České eugenické společnosti v Praze srvn. HAŠKOVEC, L. 1915: Česká eugenická společnost. In: *Národní listy 1915*, 128 a 135. TÝŽ in: *Osvěta* 46, s. 33-43, dále PLAŇANSKÝ, K. 1931: Co vlastně je a co chce eugenika? In: *Nové obzory*, 1, s. 20-28. PTÁČEK, L. 1933: Populace a hygiena rasy. Tamtéž, roč. 3, č.3, s. 83-85; dětská a novorozenecká úmrtnost je pro něj „nejlepším ukazatelem špatné populace.“ NECHAMKIS, J. 1930: *Příspěvek ke studiu porodnosti a úmrtnosti obyvatelstva v Čechách a na Slovensku*. Praha. TÝŽ 1931: Vliv poklesu porodnosti na povahu obyvatelstva. Praha, zvl. otisk *Sborníku Masarykovy akademie práce*, roč. 5, č. 30, s. 1-7. TRAPL, J. 1939: *Matka zdrojem národního života*. Praha. TRAPL, J. – TALACKO J. 1941: *Problém kojenecké úmrtnosti z hlediska lékaře a statistika*. Praha, Knihnice zemského ústředí péče o mládež v Čechách, sv. 3, 44 s. SUK, V. 1933: Lidské rasy z hlediska medicíny. Zvl. otisk z *Biologických listů*, roč. 18, č. 4, s. 203-213. WEIRICH, M. 1938: Ideální počet obyvatel. In: *Brázda*, roč. 18, č. 1. TÝŽ 1937: Pravděpodobné věkové rozvrstvení obyvatelstva v Československu. In: *Statistický obzor* 26. TALACKO, J. 1939: *Příspěvek k matematickému růstu obyvatelstva*. Praha. TÝŽ 1940: *Verhulstova logistická křivka, její zobecnění a možnosti užití na československou populaci*. Praha. Talacko se polemicky střetl O. Bankem, který aplikoval Verhulstovu křivku na českou a slovenskou populaci a s pomocí Pearlova „vitálního indexu“ studoval její vitalitu. Srvn. BANK, O. 1935: Biologický stav populace ČSR. In: *Biologické listy* 20, s. 58. Talackovo stanovisko ve *Statistickém obzoru* 17, s. 138-139.

posuzoval populační problémy z hlediska biologie a eugeniky. Stejně zaměřené byly práce **Bohumila Sekly** (1901-1987) k problematice dědičnosti ve vztahu ke kvalitě populace a práce **Vojtěcha Suka** (1879-1967).

Z několika pokusů o prognostiku jmenujme práce **Marco Weiricha**, který matematickou cestou určil obraz věkové struktury obyvatelstva a jeho prognózu do roku 1960, dále J. Talacko a O. Banka, který po Netušilovi sestrojil logistickou křivku populačního vývoje republiky.

Vášnivě diskuse kolem nutnosti novelizace § 144 trestního zákona o přerušení těhotenství, které shrnul E Chalupný, sociálně-demokratická poslankyně Betty Karpíšková i jiní, přesáhly rámec odborného tisku, vyvolaly reakci řady lékařů, sociologů a právníků. Problémem se zabývaly sjezdy právníků, diskutoval se na stránkách *Časopisu lékařů českých* i v parlamentních debatách.

Prvně se při této příležitosti střetá stanovisko, požadující bezodkladné zrušení zákona o trestnosti abortů a jejich legalizaci s umírněnějším, ale v té době nepoměrně realističtějším požadavkem sociální demokracie na novelizaci dosavadních takřka středověkých předpisů.

Celkově směřovala demografická aktivita po celé meziválečné období k praktickým potřebám populační politiky, bezvýhradně pronatalitní. Rozdíly existovaly pouze v názorech, jak docílit zabrzdění tendence k rodině s minimálním počtem dětí či bezdětnosti. Tomu pak odpovídaly i návrhy řešení „českého populačního problému.“ Většina pisatelů trvala na zvýšení populační bilance. Ti, kdo zvýrazňovali převážně hospodářské příčiny poklesu plodnosti (nezaměstnanost, nízké mzdy, ztížení sňatků), požadovali energickou pronatalitní politiku systémem daňových zvýhodnění, sňatkových půjček, rodinných příspěvků, vyplácení porodného atd. Ve výčtu nepříznivých podmínek stojí téměř u všech na prvním místě bytová situace mladé rodiny, kterou potvrdily i ankety o městském obyvatelstvu.

Sociologové a filosofové doporučovali obrátit pozornost směrem k rodině, „na jejímž stavu je závislý osud národa a státu.“ V tom byli s nimi zajedno i katoličtí teologové, kteří k demografické diskusi přispěli, s tím rozdílem, že cestu k nápravě viděli ve znesnadnění rozluky manželství, zamezení šíření anti-koncepce, zachování trestnosti abortů a posílení náboženského citu.²⁷ Rigidní stanovisko katolické církve se střetlo se střízlivějším a uvážlivějším u příslušníků ostatních církví (ale i „reformistů“ z prostředí katolických kruhů), z nichž někteří chápali omezování plodnosti jako nutné přizpůsobení jednotlivce neutěšeným sociálním poměrům.

²⁷ K postojům církví srvn. VACEK, J. 1920: *Církev římsko-katolická a manželství*. Praha, Máj, Knihovna socialisace vědy sv. 1, 55 s. URBAN, R. 1933: *Populační problém a křesťanství*. Praha, nákl. vlastním, 32 s.

VII. Vývoj populačního myšlení v období mezi dvěma světovými válkami

Nejkrajnější stanoviska charakterizuje nepřátelský postoj k šíření a propagaci antikoncepčních prostředků a k návrhům na uvolnění potratové praxe. Radikální opačné stanovisko zaujala část sociologů a lékařů, kteří namísto „utopických“ snah o zvýšení porodnosti a „populačního šílenství“, jak nazvali zvýšené pronatalitní úsilí, požadovali účinnější sociálně-zdravotní politiku jako základní předpoklad efektivních kroků. Zejména z řad lékařů vyšlo mnoho velmi konkrétně koncipovaných návrhů (odstupňování rodinných přídavků, vyplácených přímo ženám, přenesení břemene péče o dítě zčásti na stát, posunutí sňatkového věku přednostními právy při obsazování míst pro mladé lidi, přidělování sociálních bytů po dobu, než si mladá rodina vybuduje solidní sociální zázemí, půjčky pro mladé rodiny, daňové úlevy pro rodiny s dětmi). Namísto represivních opatření navrhovali preventivní (výchovu k mateřství na školách, bezplatné kursy pro ženy od 18 do 40 let, v nichž by se seznamovaly s antikoncepčními prostředky, odbornost při provádění potratů, zlepšení péče o matku a dítě před porodem i po něm).

V roce 1937 byl založen **Svaz československých rodin v Praze**, jehož úkolem bylo „přesvědčit veřejnost a odpovědné kruhy, že řešení populačního problému z hlediska zájmu národního i státního je možné jen tehdy, když bude usnadněna existence československých rodin a když bude mladým lidem umožněno, aby zakládali rodiny a měli děti.“²⁸

Z tzv. negativních eugenických opatření navrhovali lékaři povinné lékařské vyšetření před sňatkem a širokou propagaci předšatkového poradenství, k němuž existovaly jen nesmělé náběhy: eugenické poradny, jejichž cílem mělo být podchycení nejzávažnějších recesivních dědičných vad, byly zatím dvě v Praze a po jedné v dalších třech městech.

Eugenické požadavky byly vysloveny poměrně záhy po vytvoření samostatného státu. Jménem svých představitelů, lékařů **Ladislava Haškovce** (1866-1944) a **Vladislava Růžičky** (1870-1934) je zformulovala **Česká eugenická společnost**, založená v roce 1919. Nástin programu je zároveň podrobně zdůvodněným plánem na založení Československého ústavu pro národní eugeniku, který skutečně v roce 1925 vznikl a jehož prvním přednostou se stal Vladislav Růžička. Jeho autoři si byli vědomi toho, že bez analýz domácích poměrů není možné převzít cizí vzory ani jakkoliv se snažit ovlivnit kvalitu populace. Práce ústavu měla být podle ideálního předpokladu organizována ve třech odděleních: 1) pro výzkum dědičnosti u člověka, čerpající materiály ze sítě eugenických kanceláří, připojených k humanitním ústavům (na způsob již existující, vedené MUDr. Herfortem při pražském Ernestinu) a ze zdravotních matrik (jejich zavedení pokládala společnost za nezbytné), 2) oddělení pro eko-

²⁸ LINHART, J. 1937: 626-629

logické studium (výzkum vlivu vnějších škodlivin v celém komplexu životního prostředí, obklopujícího lidi), statistické podchycení nemocnosti a úmrtnosti v závislosti na způsobu bydlení, zaměstnání, alkoholismu, 3) oddělení pro národní psychologii.

Ústav předpokládal interdisciplinární součinnost odborníků mnoha oborů (biologů, lékařů, psychologů, ale i historiků, učitelů a umělců). Samotné shromáždování materiálů, třebaže ihned nepoužitelných, mělo přispět „k vědeckému odůvodnění politiky populační, biologicko-výchovné a sociálně-biologické.“

Za jednu z nejodpovědnějších činností s ohledem na budoucí generace pokládali autoři péči o dítě a ochranu mládeže. Z dosavadní téměř výhradně dobrovolné péče měla být v plném rozsahu organizována státem v kompetenci ministerstva sociální péče a ministerstva zdravotnictví. Tyto pasáže programu bezprostředně navázaly na populační program České strany pokrokové v požadavku na „důrazné působení na mládež od školních let.“

K podání je připojen nedatovaný, velmi detailní návrh na organizaci a úkoly sekce pro tělesnou výchovu při ministerstvu zdravotnictví, počínající péčí o tělesný vývoj kojenců přes organizaci povinné tělesné výchovy pro všechny dorost do 18 let, vypracování normálíí pro výstavbu tělocvičen, hřišť, plováren, tříd v přírodě, včetně organizace tělovýchovy pro tělesně postiženou mládež. Kdyby tento velkorysý nástin došel realizace, pak budeme „prvním národem, který se postaral o vědecké založení své vlastní existence,“ právem tvrdí jeho tvůrci.²⁹

Snahy zakladatelů české eugeniky byly nadlouho paralyzovány skutečností, že eugenika byla zneužita nacisty a rasisty za druhé světové války. Kam spěje světový vývoj v demografické teorii, bylo už celkem zřejmé po berlínském kongresu v roce 1935. Potěšitelné je konstatování, že českoslovenští autoři nepodlehli módnímu biosociálnímu pojetí populačních procesů a mnozí z nich vystoupili velmi energicky proti jakýmkoliv rasově-diskriminačním teoriím. Připomínám v této souvislosti Boháčovu kritiku cyklické teorie Corrado Giniho, Sukovy články o lidských rasách z hlediska medicíny a referáty, kterými bylo zastoupeno Československo na mezinárodním populačním kongresu v Paříži v roce 1927.

Josef Maixner ve spisu s charakteristickým názvem „Rasismus hrozí kultuře“ podal historický přehled vývoje rasových teorií a podstatu rozdílů, existujících mezi vědeckou eugenikou a její „aplikací“ v Německu. Toto včasné varování, vydané v roce 1934 nákladem Volné myšlenky, charakterizovalo eugeniku jako soubor snah, směřujících k zušlechtění dědičnosti člověka, ne nějaké zvláštní rasy na úkor ostatních. Jediná obsáhlejší práce, vydaná v roce

²⁹ ANM, fond Antonín Hajn, i. č. 4239.

VII. Vývoj populačního myšlení v období mezi dvěma světovými válkami

1934 a vycházející z postulátů Giniho teorie, byla kniha Lva Borského (Bondy) *Vůdcové lidstva a jeho svůdci*.³⁰

Pokud jde o vztah ke klesající plodnosti, za nejrozumnější pokládám úvahy dvou lékařů – Pelce a Bělehrádka. Oba shodně považují jev, který postihuje Československo, za zcela zákonitý a nevyhnutelný, pouze pomalejší, probíhající u nás „s opožděním proti státům západní Evropy.“³¹ Všechny rozbory je třeba opřít o skutečnost, že v civilizovaných zemích vývoj spěje k „jistému, víceméně rovnovážnému stavu a že nehrozí přelidnění ani vylidnění, pokud se můžeme dovolávat dosud známých fakt.“ Pro státní populační politiku formulují oba požadavek působení na ukazatele úmrtnosti v nejširším rozsahu a dále „promyšlené zacházení se statkem, jakým je rodina.“ Systém dvou dětí nepokládají za vhodný a žádoucí v zájmu dalšího zdravého populačního vývoje, nicméně jen doporučují „posílit vůli k dítěti.“

Pod bezprostředním vlivem událostí, předcházejících Mnichovu a vypuknutí druhé světové války, můžeme zaznamenat ještě několik emotivně vypjatých volání po „zesílení národní a životní energie“, spojených s výtkami dosavadní menšinové politice, že dostatečně „národnostně nestrávila“ pohraniční kraje. Vycit'ujeme z nich obavy z hysterického pronatalitního úsilí nacistického Německa, které již delší čas komentoval A. Boháč jako neklamnou předzvěst výboje (nejdříve v Itálii, pak v Německu). Nejtypičtější z nich, „Populace jako mocenský činitel“, je z pera Jaroslava Koudelky, který v dynamickém populačním vývoji vidí „zdroj neodolatelných sil“ a klade jej „nad všechny politické prostředky a pomůcky národní expanse.“³²

Klesáním porodnosti se zabýval i MUDr. **František Pachner** (1882-1964), který byl referentem pro populační politiku při Zemském výboru v Brně a svou

³⁰ BORSKÝ, L. 1934: *Vůdcové lidstva a jeho svůdci*. Praha, ed.Cesta, 221 s. Kritické recenze, odmítající koncepci knihy, in: *Index* 7, 1935, č.7, (KABELÍK Jan) a *Sociologická revue* 6, 1935, č. 3-4, s. 322-324 (CHALUPNÝ, E.).

³¹ PELC, H. 1929: Hodnocení zdravotního stavu obyvatelstva RČS za posledních deset let. In: *Hygienu*, 2, č. 4-5, píše na s. 9: „Pokles přirozeného přírůstku je zjevem celého civilizovaného světa, kde ještě k tomu u nás se tento pokles odehrává pomaleji a s dosti značným opožděním proti státům západním a větší části našich sousedů.“ BĚLEHRÁDEK, J. 1937: *Populační politika z hlediska lékařského*, s.6. varuje před mechanickou aplikací Verhulstovy křivky: „Zejména jest dbáti toho, že člověk jest bytost kulturní a že tedy u něho platí vedle zákonů biologických též důležité vztahy mimopřírodní, které mají jistě vliv právě též na růst populace“ ... „platí-li tedy čára Verhulstova pro vývoj lidských populací, je tomu tak z příčin obecnějších a hlubších než jen přírodních. Prakticky lze pak odtud vyvoditi ten nejdůležitější poznatek, že populace spěje k rovnováze.“

³² KOUDELKA, J. 1938: Populace jako mocenský činitel.. In: *Moderní stát*, roč. 11, Praha, s. 233-235.

analýzu „Otázka potomstva otázkou národního bytí“ dokončil v roce 1938. Za okupace nesměl z rasových důvodů publikovat, přesto práce vyšla s úvodem MUDr. Emilie Lukášové pod jejím jménem.³³ V roce 1946 ji autor vydal s drobnými doplňky a statistickými daty, poskytnutými ze SÚS Václavem Sekerou. Pachner navrhoval řadu konkrétních kroků v oblasti zdravotnického zákonodárství, zamezení komplikacím při porodu soustředěním porodů do odborných ústavů, podstatné rozšíření sítě poraden pro matky s dětmi. Především ale pokládal za nutné „zvrátit dosavadní depopulační duch“ – jasně formulovat a navenek projevit stanovisko státu, že pokládá rodinu za „pilíř národního života.“

Z roku 1938 pochází ještě jeden zajímavý pokus z iniciativy předsedy Svazu čsl. péče o mládež Jaroslava Kallaba – anketa nazvaná „Jaká poučení plynou z populační politiky pro sociální péči o mládež?“ Lékaři, právníci, národohospodáři, sociologové, pedagogové a sociální pracovníci byli vyzváni, aby odpověděli na tři otázky: 1. Co považují za příčiny poklesu populačního přírůstku, 2. Zda je možné „populační úbytek vyrovnat snížením dětské úmrtnosti“, 3. Vliv poraden pro matky a děti na porodnost a úmrtnost. O anketě píše L. Patočková-Horáková, že „praktický význam neměla, protože nejistota podzimu 1938 a tragedie roku příštího obrátila pozornost jiným směrem.“³⁴

V dalších několika krutých válečných letech šlo však mnohem víc o prosté přežití než o „národní bytí“. Diskuse nad budoucností populace drasticky přerušila nacistická okupace a několik málo prací, které vyšly za války, se vztahovalo ke kojenecké úmrtnosti (E. Lukášová) a k biologické kvalitě populace (B. Sekla).

VII.3. Institucionalizace demografie do roku 1945

Demografická studia se od počátku vázala k činnosti jiných vědních oborů, jejichž metodologický základ ji ovlivňoval. Připomínám v této souvislosti alespoň **Jaroslava Janko** (1893–1965), který přispěl k rozvoji demografické metodologie konstrukcemi úmrtnostních tabulek a reprodukčních měr, a **Josefa Erbena** (1830–1910), pozdějšího ředitele pražské statistické kanceláře, jehož

³³ LUKÁŠOVÁ, E. 1940: *Otázka potomstva otázkou národního bytí*. Praha, F. Borový, 72 s. Rec. V. SLAMINKA in: *Sociologická revue* 11, 1940, č.3-4, s. 318-319.

³⁴ V roce 1939 se uskutečnila anketa v časopise *Péče o mládež* pod názvem „Jaká poučení plynou z populační statistiky pro sociální péči o mládež“, do níž přispěla řada odborníků (SEKLA, TOMÁNEK, I. A. BLÁHA, Eduard BENEŠ, M. TRAPL a další). Závěr ankety vyzněl v požadavek „zvýšit vůli k rodičovství“ a posílit porodnost zásahy do zdravotnictví (dokonalejší péče o matku a dítě).

VII. Vývoj populačního myšlení v období mezi dvěma světovými válkami

práce o vývoji úmrtnosti v Praze byla již demografickým příspěvkem. Erben byl také prvním českým voleným členem Mezinárodního statistického institutu (ISI) v roce 1886.

Základnou, z níž vycházely demograficko-statistické práce, byl Státní úřad statistický, založený v roce 1919, v němž se otevřely publikační možnosti v *Československém statistickém věstníku* (1919, od roku 1930 vycházel jako *Statistický obzor*), a z okruhu Československé statistické společnosti. Právníci a ekonomové vážali zájem o populační problémy k aktuálním potřebám ekonomické politiky. Publikační základnou zde byl *Obzor národohospodářský*, v němž vycházely i práce s demografickou tematikou.

Sociologie se v meziválečném období opírala o dvě centra bádání, pražské a brněnské. Sociologii vyučovalo koncem třicátých let na vysokých školách 14 profesorů a docentů, zatímco teoretická příprava demografie v téže době byla nedostatečná. Souviselo to i s nevyjasněným postavením přes přiznání její nevyhnutelnosti jako vědy, která v Boháčově pojetí měla sloužit „vědeckému rozboru a syntetickému studiu populačních jevů.“

Mnoho podnětů k rozvoji demografie přinesla Mezinárodní populační konference v Ženevě v roce 1927, která otevřela cesty k mezinárodní spolupráci a k výměně poznatků. Československo na ní bylo zastoupeno osobou A. Boháče, jehož zásluhou začal v roce 1931 pracovat národní komitét Mezinárodní unie pro vědecké studium populace (IUSSP), založené v roce 1928. Při druhém odboru Sociálního ústavu, instituce, založené při ministerstvu sociální péče, byl tento národní komitét ustaven 25. 5. 1931 a v tomtéž roce byl přijat za volitelného člena. Komitét měl koordinovat výzkum, rozvinout propagační činnost, opatřovat přehledy a překlady stěžejních prací, vydávaných v zahraničí a poskytovat pomoc při tvorbě samostatných vědeckých prací. Tiskovými orgány se měly stát *Sociální revue* a *Statistický obzor*. Do přednáškových cyklů Sociálního ústavu byly zařazeny přednášky s demografickou tematikou, v revui *Sociální problémy* vycházely referáty o zahraniční demografické literatuře, referáty a souhrnné recenze nejzávažnějších prací. Ve *Statistickém obzoru* informace o výsledcích sčítání v zahraničí, o populačních problémech jednotlivých evropských států a kritické recenze. Styk s ISI a IUSSP zprostředkoval především Boháč, který byl ve třicátých letech nejaktivnější osobností české demografie. Z jeho pokračovatelů se na práci národního komitétu podíleli **Jaromír Korčák** (1895-1989) a **Václav Sekera** (1898-1982).

Československo bylo zastoupeno delegáty na všech meziválečných populačních kongresech, organizovaných Unii s výjimkou londýnského v roce 1931, na kongresu v Paříži v roce 1937 byl Boháč členem kongresového výboru.

Velmi zřetelně se projevovala tendence přejít od popisné demografie k vytvoření základů pro analytickou a teoretickou demografii, která byla u nás v počátcích svého vývoje. Široké, syntetické pojetí demografie jako soustavy různých oborů uvnitř této vědy ovšem vyžadovalo nalezení „společného jazyka“ pro všechny obory, které se dosud podílely na zkoumání populačních problémů. Z toho vyplynula nutnost vytvořit pevnější institucionální základnu pro demografii. V Boháčových představách se měl stát takovým centrem, sdružujícím odborníky ke komplexnímu studiu problematiky, **Populační ústav**.³⁵ Za nezbytnou podmínku pro rozvoj demografie se pokládala i výchova dorostu na vysokých školách. Demografie se přednášela od roku 1899-1900 na filosofické fakultě jako universitní obor jen v návaznosti na antropologii. Významný český antropolog a lékař **Jindřich Matiegka** (1862–1941) zde začal přednášet „základy demografie.“ I když se sám věnoval převážně antropologii, přednášky z demografie byly zajištěny. Matiegkův stěžejní spis „Filosofie somaticko-antropologická“ měl význam i pro demografii. Po rozdělení fakulty byla výuka demografie přenesena na přírodovědeckou fakultu, kde se jako první docent demografie habilitoval v roce 1923 František J. Netušil. Po něm převzal výuku na této fakultě Antonín Boháč, který zde od roku 1929 přednášel základy populační vědy, dějiny populačních teorií, cyklus „rodina a manželství“, „příroda, populace a společnost“ a vybrané kapitoly ze statistické metody ve vztahu k demografické statistice.

Kolem této fakulty se postupně soustředil okruh lidí, zabývajících se demografií ve vztahu k antropologii, geomorfologii, antropogeografií a geografii. Tento širší pohled na populaci se ukázal pro další vývoj demografie jako přínosný. Odhalení duality statistických struktur (relativní homogenity struktur, odpovídající druhovým souborům a krajní nerovnoměrnosti diferenciací geografických struktur) v pracích Jaromíra Korčáka (1936, 1941) přineslo podnětné myšlenky, rozpracované v poválečných pracích, které hodnotily širší souvislosti populačního vývoje.³⁶

Rozsáhlý sociologický výzkum obohatil demografii „nestatistickými“ metodami zkoumání a z jeho okruhu vyšly podněty ke studiu populační problematiky v souvislosti se sociálním prostředím (studium rodin, bytové otázky, migrace apod.).³⁷

³⁵ ŠUBRTOVÁ, A. 1985. Organizace demografického bádání v Československu a myšlenka Populačního ústavu. In: *Demografie* 27, č.2, s. 155-161.

³⁶ K hodnocení srvn. HAMPL, M. 1976: *Hierarchie reality a problém hodnocení širších souvislostí populačního vývoje*. Zpráva pro etap. oponentní řízení hl. úkolu SPSZ VIII-1-8, UK Praha, s. 98.

³⁷ In: *Sociologie a sociální problémy*, roč. 4, č. 3-4, Praha 1938, s. 262-263.

VII. Vývoj populačního myšlení v období mezi dvěma světovými válkami

V roce 1938 došlo k pokusu o založení **Populačního ústavu** z iniciativy lékařů-genetiků, který měl živý ohlas zejména v řadách sociologů. Zásadní námitka proti charakteru budoucího ústavu platila tomu, že měl být zaměřený především na otázky kvality populace, spojené s genetickým výzkumem. Alarmující výhledy na budoucí „vymírání národa“, nejen na pasivní populační bilanci, provázely obavy z přílišné zátěže populace nežádoucími geneticky založenými vadami i snížení „mentální kapacity“, „ubývání duševního nadání“ v budoucí populaci. Byla ovšem i početná skupina lékařů, kteří nebyli příznivě nakloněni „eugenisování“, jak nazývali snahy o posílení „kvality“ populačních přírůstků, stavěli se i proti navrhovaným povinným lékařským prohlídkám před sňatkem, i když uznávali, že „při lidské nesvědomitosti může v době rozšíření pohlavních chorob úzkostné zachovávání lékařského tajemství mimovolně krýt budoucí neštěstí několika generací.“ Psychiatru Vladimíru Vondráčkovi, který tento postřeh zaznamenal, připadaly snahy eugeniků „přepjaté“: „Říkal jsem si, že kdyby se jejich program měl uskutečnit, nebudou snad pak ani debilové ani zločinci, ale nebudou ani géniové, budou samí zdraví, průměrní maloměšťáci.“³⁸

Jisté je, že se nepodařilo vybudovat Populační ústav ani v podobě, zamýšlené genetiky, ani v té, jakou koncipoval Antonín Boháč. Události následujících let zmařily všechny plány na organizaci populačních výzkumů a nadlouho přerušily i práci jednotlivců.

Nacistická okupace Československa, uzavření vysokých škol a perzekuce vědeckých a kulturních pracovníků citelně zasáhly do vědecké práce. Pražské zasedání Mezinárodního statistického institutu v roce 1938, na jehož programu byla i diskuse demografických problémů, bylo přerušeno; zrušením Sociálního ústavu a jeho tiskových orgánů ustala i aktivita národního demografického komitétu Unie. Přestaly vycházet některé časopisy, *Statistický obzor* vycházel od roku 1942 pouze dvojjazyčně jako *Statistische Rundschau*. Rovněž *Statistický zpravodaj*, který od roku 1938 vycházel jako časopis, určený širší veřejnosti, byl změněn na *Statistische Nachrichten*, tajný list v malém nákladu, určený německým úřadům. Demografie (a nejen ona) měla i své lidské oběti: pensionovaný prezident SÚS Jan Auerhan byl popraven za heydrichiády, stejný osud postihl Hynka Pelce, který zahynul v koncentračním táboře; Antonín Boháč byl do konce války konfinován v rodných Lišicích pro zákaz Prahy.

VII.4. Populační politika v letech 1918–1938

Jedním z požadavků, kladených na statistiku a demografii od jejich počátků u nás, bylo to, aby se staly zrcadlem doby, reagovaly na její potřeby a nestaly se

³⁸ VONDRÁČEK, V. 1977: *Lékař dále vzpomíná*, s. 309

vědou pro vědu, odtrženou od denního života společnosti. Sledujeme-li vývoj v meziválečném období, je patrné, že demografie dávala dostatek námětů pro zaměření populační politiky. Rozpornost v jejím nasměrování dobře vystihl J. Koubek, který přehledně shrnul její odraz v právních předpisech ČSR a v praktických opatřeních v letech 1918–1938.³⁹ Protichůdnost snah vidí v tom, že na jedné straně stát prováděl politiku, spočívající v morální i materiální podpoře rodiny a rodičovství, na druhé straně tatáž společnost prováděla politiku, směřující k regulaci růstu obyvatelstva v době krizového relativního přelidnění. Pro jakoukoliv cílenou populační politiku scházela především koncepce, vypracovaná na základě důkladného ekonomického, sociálního a populačního hodnocení situace. Nejvýznamnější opatření vycházela vždy z rozboru momentálně nejtěžšího stavu a snahy jej zlepšit; i to bylo ale v daném okamžiku pokrokem ve srovnání s opatřeními jiných států v tomtéž historickém období a J. Koubek také právem konstatuje, že populační a sociální opatření meziválečného Československa patřila k nejpokročilejším, která v té době ve světě existovala. Zejména to platí o podpoře matek, dětí a rodin a o opatřeních zdravotnické politiky a sociálního zabezpečení.

Opatření ČSR, mající vliv na populaci, třídí J. Koubek do několika okruhů: prvním byla ta, která působila na plodnost a porodnost (mateřská dovolená a ochrana žen a matek, opatření, související s materiální i jinou stránkou výchovy dětí a jejich vzdělání a konečně ta, která upravovala podporu a ochranu rodiny). Do druhého okruhu zahrnuje opatření, působící na zdravotní stav a úmrtnost (předpisy o povinném očkování, zřizování orgánů pro boj proti některým chorobám, nemocenské a úrazové pojištění i některé stránky pracovních podmínek). Sem patří i řada předpisů, upravujících péči o osoby neschopné samostatné obživy.

Třetí okruh zahrnuje mechanický pohyb obyvatelstva a jeho rozmístění.

Před výčet opatření prvního okruhu je třeba předeslat fakt, že se nepodařilo dosáhnout faktického zrovnoprávnění žen ani v oblasti občanských práv, v práci a v přístupu ke vzdělání, ani formální zrovnoprávnění ženy s mužem v manželských a rodinných poměrech. Bylo by třeba zároveň zkoumat, nakolik ochranné zákonodárství zůstalo pouze na papíře a do jaké míry se odrazilo v praxi.

Významným opatřením na ochranu žen a matek byl zákon č. 91/1918 Sb., zakazující noční práci žen (výjimky byly povoleny jen pro některá odvětví a na přechodnou dobu), i ratifikace smlouvy o noční práci žen z roku 1921, kterou Československo přistoupilo na zákaz noční práce žen v průmyslových podnicích od 22 hodiny večerní do páté hodiny ranní. Zákaz noční práce žen platil i v do-

³⁹ KOUBEK, J. 1980: Populační politika v právních předpisech Československé republiky v letech 1918-1938. In: Demografie 22, č. 2, s. 126-135.

VII. Vývoj populačního myšlení v období mezi dvěma světovými válkami

lech, na stavbách, v dopravě, u telegrafu a telefonu. Podle zákona č. 689/1920 Sb. O pojištění dělníků pro případ nemoci se poskytovala ženám v souvislosti s mateřstvím podpora ve výši dávek nemocenského pojištění po dobu šesti týdnů před a šesti týdnů po porodu dítěte a tzv. prémie na kojení ve výši polovičních dávek nemocenského pojištění až do uplynutí 12 týdnů po porodu (za určitých okolností až do uplynutí 28 týdnů). Stejně nároky dělnic v souvislosti s mateřstvím potvrdily zákony č. 221/1924 Sb., č. 184/1928 Sb. (resp. 185/1928Sb). J. Klabouch udává, že pouze 15 % žen této dovolené před porodem skutečně využívalo, 24% bylo doma pouze 4 týdny a 61 % pracovalo do posledního dne.⁴⁰ Důvodem nevyužívání této placené dovolené, která podle zákona č. 103/1926 Sb. činila pro některé kategorie státních zaměstnankyň tři měsíce, obemykající den porodu, byly obavy ze ztráty zaměstnání. Zároveň zůstal totiž v platnosti § 82 živnostenského zákona, který dovoloval, aby zaměstnanci, kteří jsou déle než 4 týdny mimo závod, byli propuštěni.

Zákon č. 185/1928 Sb. přiznal bezplatnou pomoc porodní asistentky nebo lékaře při porodu nejen pojištěným, ale rodinným příslušnicím pojištěnců. Po dobu hospitalizace se rodičkám vyplácela jen poloviční dávka nemocenského, ale příslušnice rodiny pojištěnce platila jen část nákladů hospitalizace.

Určitý populační stimul mohly znamenat přídavky na děti, jejich výchovu a vzdělání; přinesl je zákon č. 103/1926 Sb., upravující platové poměry státních zaměstnanců a zákon č. 104/1926 Sb. o platových poměrech učitelů. Kromě výchovného byly tímto zákonem přiznány i přídavky na děti (na třetí až šesté nezaopatřené dítě ve výši 900 Kčs ročně) těm zaměstnancům, jejichž služné nepřesahovalo 33 600 Kčs ročně. Tzv. doplňovací příspěvky ženatých závisely na počtu členů domácnosti a jejich výše se měnila podle pohybu cen. V některých soukromých podnicích byly zavedeny rodinné přídavky spojené i s naturálními požitky. Rodinné přídavky vyplácely všechny peněžní ústavy a pojišťovny ve výši 1500-2500 Kčs ročně na každé dítě často bez omezení počtu. V zemědělství byly přídavky ojedinělé, hlavně v naturáliích; celostátní úprava, obdobná jako u státních zaměstnanců, neexistovala. Stát přihlížel k velikosti rodiny při vyměřování důchodové daně (snížení o 10% poplatníkovi s jedním a dvěma dětmi, o 20% se třemi a čtyřmi dětmi atd.)

Základní školní vzdělání bylo po celou dobu trvání první republiky bezplatné a povinné, přičemž se podle zákona 189/1919 Sb. zřizovaly školy s mateřským vyučujícím jazykem všude tam, kde bylo alespoň 40 dětí školou povinných. Na zajištění výchovy dětí a jejich materiální zabezpečení se pamatovalo ve všech zákonech, upravujících penzijní a nemocenské pojištění i výši podpory v nezaměstnanosti.

⁴⁰ KLABOUCH, J. 1962: *Manželství a rodina v minulosti*. Praha, Orbis, s. 204.

Právní předpisy, týkající se péče o zdraví a osoby, neschopné samostatné obživy, mohou shrnout jen velmi stručně. Zákonem č. 412 /1919 Sb. a prováděcí vyhláškou k němu bylo nařízeno bezplatné a povinné očkování proti neštovicím u dětí v prvním, sedmém a čtrnáctém roce života. Vládní nařízení č. 191/1923 zavedlo totéž očkování u železničních a poštovních zaměstnanců, zákon č. 116/1934 povinné očkování příslušníků vojska, četnictva a některých dalších osob proti neštovicím, břišnímu tyfu a paratyfu. Podnětem k němu byla zdokonalená evidence a sledování vývoje infekčních onemocnění s ohledem na letalitu.

Dobrým pramenem pro posouzení zdravotního stavu obyvatelstva jsou přehledy Státního zdravotního ústavu ČSR, oddělení pro sociální hygienu, z pera Hynka Pelce.⁴¹ Vládní nařízení, týkající se evidence a povinného hlášení výskytu infekčních chorob, upravující karanténu a izolaci nemocných, shrnuje opět J. Koubek. Nařízením č.10/1920 Sb. byl zřízen stálý poradní sbor pro boj s tuberkulózou a vládním nařízením č.15/1920 Sb. stálý poradní sbor proti pohlavním nemocem a prostituci, který působil při ministerstvu zdravotnictví a tělesné výchovy. Z množství publikací, posudků a návrhů opatření i ze souhrnných zpráv o zdravotním stavu obyvatelstva lze usuzovat na to, že intenzivní zájem o palčivé zdravotní problémy přinesl výsledky.⁴²

Důležitým opatřením v boji proti pohlavním nemocem byl zákon č. 241/1922 Sb. a prováděcí nařízení k němu č. 193/1923, kterým bylo stanoveno povinné, pro nemajetné občany bezplatné léčení, povinné lékařské vyšetření a nucené ústavní léčení. Součástí kampaně bylo i poučení o pohlavních chorobách ve školách. Vědecká knihovna Československé společnosti pro potlačování chorob pohlavních vydala ve své knihovně populárně naučná pojednání k tématu včetně přehledu H. Fügnera o dosavadním systému boje proti nim.⁴³ Moralistní hledisko v nich výrazně ustoupilo do pozadí před zdravotně osvětovým.

⁴¹ PELC, H. 1930: Rok 1929 s hlediska zdravotního. Zvl. otisk z *Věstníku min. veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy*, roč. 3, č. 10, Praha, 18 s. TÝŽ 1931: *Rok 1930 s hlediska zdravotního*. Praha, nákl.vlastním, 17 s. TÝŽ 1930: *Nemocnost a úmrtnost v různých povoláních*. Praha. TÝŽ 1931: *Considérations sur l'état sanitaire de la population tchécoslovaque au cours des années 1918, 1928*. Prague.

⁴² Pelcovy přehledy dokládají zejména v Čechách značný pokles úmrtnosti na TBC, který dokonce dovolil přesunout důraz na jiné složky zdravotní péče, srvn. PELC, H. 1931: *Rok 1930*, s. 14.

⁴³ FÜGNER, H. 1931: Veřejná správa a boj proti pohlavním chorobám. In: *O pohlavní výchově*. Uspořádal H. PELC, *Vědecká knihovna Československé společnosti pro potlačování chorob pohlavních*, sv. 4, Praha, s. 90-98. V tomtéž sborníku stati H. Pelce a K. Ulricha k problému prostituce a další články o výchově k rodičovství, ochraně mateřství a k populační otázce obecně.

VII. Vývoj populačního myšlení v období mezi dvěma světovými válkami

Mimořádně naléhavým problémem byla nadále vysoká kojenecká úmrtnost a úmrtnost novorozenců. Souhrn, vypracovaný v závěru meziválečného období J. Traplem a J. Talackem, přednesený na členské schůzi Společnosti pro sociální hygienu a lékařství v roce 1941 a vydaný v knižnici Zemského ústředí péče o mládež v Čechách, vychází ze statistických dat, shromážděných pro české země lékaři J. Pelcem a J. Talackem, pro Slovensko A. Churou a E. Tománkem.⁴⁴ Je nejen výčtem nedostatků soudobého zdravotnictví na tomto poli, ale zároveň koncepcí hlavních požadavků, týkajících se ochrany mateřství. Konstatuje závažné nedostatky v prevenci (poraden pro těhotné existuje v Čechách jen 147, z toho 10 ve Velké Praze, takže sotva desetina všech těhotných se může dostavit do poradny). Pravidelná kontrola těhotných u praktických lékařů se prováděla jen v ojedinělých případech. Pojišťovny neměly povinnost kontrolovat, stačilo zjištění nastalého těhotenství. Talacko uvádí, že téměř 90% všech porodů se dosud odbývá v domácnostech a že nedošlo k radikální nápravě v odborném vzdělání porodních babiček (i když se jim říká porodní asistentky), přestože se Česká gynekologická společnost energicky zasazovala o řešení. Převést porodnictví do moderně vybavených ústavů „dnes není možno ani z důvodů finančních ani technických,“ dodává.

Lékařům té doby bylo jasné, jakým směrem se musí ubírat další vývoj péče o rodičky, matky a děti po porodu. Celkem 622 poradny, zřízené odbory „Ochrany matek a dětí“ ve všech lékařských obvodech v Čechách, nemohly dostát svému úkolu, nadto bylo jejich vedení z valné části svěřeno praktickým obvodním lékařům. Podle revize záznamů z poraden byla návštěvnost prvoroďek sotva jednaprocentní, sociálních pracovníků z povolání pracovalo v poradnách jen 151 na celé Čechy.⁴⁵

Sebelépe koncipované návrhy ztroskotaly vždy na nemožnosti realizace. Populační myšlení průkopníků moderní zdravotní koncepce z nich však promlouvá dost přesvědčivě: cesta ke zlepšení populační bilance povede především přes zlepšení zdravotní péče a to již od početí plodu.

V péči o zdraví dětí školního věku sehrálo roli vládní nařízení č. 64/1925 Sb., které zřídilo **stálé školní lékaře** s povinností dvakrát ročně zevrubně vyšetřit všechny žáky, provádět preventivní prohlídky ve třídách, profylaxi nakažlivých onemocnění a sledovat tělesný vývoj žactva. Náklady této činnosti hradil stát.

Ochranu zdraví obyvatelstva sledovala i opatření, týkající se zákazu noční práce mladistvých do 18 let a upravující práci dětí. Právní předpisy, týkající se

⁴⁴ TRAPL, J. - TALACKO, J. 1941: *Problém kojenecké úmrtnosti s hlediska lékaře a statistika*. Praha, Knižnice Zemského ústředí péče o mládež v Čechách, sv. 3, 44 s.

⁴⁵ Tamtéž, s. 42.

bezpečnosti práce a pracovně právní předpisy alespoň na papíře omezovaly libovůli zaměstnavatele a stanovily rozsah jeho povinností vůči zaměstnancům. Jiná je otázka, jak se dodržovaly a nakolik byli lidé s nimi obeznámeni.⁴⁶

Proti dosavadním rakouským předpisům o nemocenském pojištění dělníků včetně domácích znamenaly pokrok zákony o nemocenském a úrazovém pojištění č. 268/1919 Sb., další úpravy přinesl zákon č. 221/1924 Sb., který se týkal pojištění pro případ invalidity a stáří a zahrnoval do systému pojištění všechny osoby v zaměstnaneckém poměru.⁴⁷ Náklady zdravotní péče včetně léků krylo pojištění. Po sto padesáti letech od jejího vyslovení došla tak realizace myšlenka českého lékaře Jana Meliče na všeobecné pojištění pro případ nemoci a poskytnutí léčebné péče zdarma. Značný význam pro snižování úmrtnosti zejména ve vyšších věkových skupinách měly zákony o pensijním pojištění a starobních podporách.⁴⁸

Zákony a nařízení, týkající se pohybu a rozmístění obyvatelstva, jsou skutečně na první pohled rozporné s celkovou pronatalitní tendencí státu. Do jisté míry se v nich odráží to, co platí o populační politice tohoto období: nacionálně motivovaná snaha o posílení českého a slovenského živlu a omezené možnosti ekonomiky, bránící využití nabídky na trhu práce tak, aby lidé nemuseli hledat pracovní příležitosti v cizině. Nereálné byly snahy o zadržení „útěku z venkova“, a změn v odvětvové struktuře pracovních sil, protože byly logickým průvodním jevem pokračující industrializace a urbanizace. Na sociální mobilitu obyvatelstva není možné působit žádnými administrativními opatřeními, dokud trvají značné rozdíly mezi životními podmínkami v městském a venkovském prostředí. Totéž se týká emigrace, kde ke komplexu materiálních podmínek lidské existence ještě přibývá podmínka respektování základních občanských práv.

Prvním zákonem, týkajícím se migrace, byl zákon č. 181/1919 Sb. o omezení stěhovacího práva: k přesídlení do obce bylo třeba písemného povolení obecního úřadu na základě rozvahy o počtu bytů v obci a žadatel musel prokázat nutnost přesídlení. Zákon se nevztahoval na občany s domovským právem v obci a na státní a železniční zaměstnance v činné službě. Zákon č. 118/1921 Sb. rozšiřoval kategorii osob, u nichž se nepožadovalo svolení, o zástupce cizích států, studující, zaměstnance a dělníky, stěhující se do služebních bytů, domácí služebnictvo a osoby, stěhující se do vlastního domu. Prováděcí nařízení č. 235/1921 Sb. jmenovitě určilo obce, kterých se zákon týkal. V podstatě šlo

⁴⁶ Dost obsáhle literaturu k otázce tzv. veřejnoprávního pojištění shrnuje *Ottův slovník naučný, Dodatky*, díl IV, sv. 2, 1937, s. 1195.

⁴⁷ Zákonodárství přehledně u KOUBKA, J. op.cit., s. 132-133.

⁴⁸ Zákony č. 89/1920 Sb., 221/1924 Sb. a 43/1929 Sb.

VII. Vývoj populačního myšlení v období mezi dvěma světovými válkami

o velká města a tudíž o pokus, jak zadržet příliv vnitřních migrantů, v neposlední řadě pak o nedostatek bytů ve velkých městech.

Vystěhovalectví z ČSR za první republiky je předmětem poměrně bohaté literatury, menší pozornost se věnovala vystěhovalecké politice předmnichovské republiky.⁴⁹ Nebyl to populační jev zanedbatelného rozsahu. Činnost dvou institucí, které se otázkou zabývaly - Komise pro vystěhovalectví a kolonizaci při ministerstvu sociální péče a Ústavu pro hospodářské styky emigrační a kolonizační při Masarykově akademii práce odrážela rozpaky, které ve věci panovaly: jedni viděli v emigraci sociální chorobu industrializovaného státu, který není schopný zajistit obživu pro všechno své obyvatelstvo, druzí ji hodnotili jako přirozenou „regulační“ složku populačního, ekonomického a sociálního vývoje. Po celou dobu existence republiky platil (s částečnými změnami) zákon č. 71/1922 o vystěhovalectví, který je prohlašoval za svobodné, nemající za následek ztrátu státního občanství; s výjimkou osob trestně stíhaných, rodičů, kteří by zanechali doma děti do 16 let bez zajištěné péče o ně, lidí pokročilého věku a lidí nemocných (pokud nebylo dostatečně prokázáno jejich budoucí zaopatření), dále lidí, kteří by se octli na místě určení zcela bez prostředků a těch, kterým byl zákony zakázán vstup do země určení. Tzv. vystěhovalecký list byl formou souhlasu s vystěhováním.

Zákon zakazoval sjednávat osadníky pro cizinu a najímat dělníky pro mimoevropské země. Najímání dělníků do Evropy se provádělo prostřednictvím zprostředkovatelen práce a bylo k němu zapotřebí souhlasu Státního úřadu práce.

Přistěhovalectví do republiky poněkud omezil (v předvečer krize) zákon č. 39/1928 Sb. o ochraně domácího trhu práce, který stanovil, že zaměstnat cizince lze, není-li možné na určitý druh práce získat domácí síly (zejména specializované), případně jsou-li pro zaměstnání cizince mimořádné či osobní důvody. V každém případě se vyžadovalo zvláštní povolení se zdůvodněním. Právními předpisy (zákonem č. 52/1935 Sb. a vládním nařízením k němu č. 143/1935) se upravoval pobyt cizinců na území republiky.

J. Koubek uzavřel svůj přehled právních předpisů ve vztahu k populaci konstatováním, že hodnotit populační a sociální politiku té doby současnými měřítky není možné. Uvážíme-li, že jde zhruba o dvacet let existence samostatného státu a že polovina z tohoto údobí byla poznamenána citelně celosvětovou hospodářskou krizí, musíme zaznamenat obrovský krok kupředu ve

⁴⁹ K tomu srvn. BOHÁČ, A. 1924: *Vystěhovalectví z Československé republiky. Sociální politika v Československé republice*. Publikace Sociálního ústavu č. 11, Praha, s. 59-66, dále sborník *Československé vystěhovalectví. Jeho příčiny, důsledky a vyhlídky*. Publikace Sociálního ústavu č. 39, Praha 1928, 133 s.

srovnání s předcházejícím obdobím. Československo jako jeden z prvních států na světě upravovalo právními předpisy i takové oblasti, jako jsou péče o matku a dítě, výchova a výživa dětí, péče o osoby, neschopné samostatné obživy a podobně. Efektivnost uvedených opatření neodpovídala záměrům v plné míře: to však nelze klást za vinu těm, kteří je navrhovali a zasazovali se o jejich realizaci. Na tyto snahy však bylo možné navázat a snažit se je uskutečnit.

VII.5. Důsledky druhé světové války pro populační obraz Československa.

Zhodnocení populačních změn v průběhu druhé světové války znesnadňuje nedostatek podrobných statistických podkladů: hrubé údaje a rekonstruované demografické míry umožňují jen povrchní analýzu. Za okupace byla dosavadní jednotná statistika rozdělena na tři hlavní ústředny (v Praze, v Bratislavě pro neobsazené slovenské území a v Liberci pro severní pohraničí české, moravské a slezské a část západočeského území). Statistika na zbytku země se vedla ve vedlejších ústřednách společně s cizím územím, s nímž byly odtržené části republiky spravovány až do konce války. Rekonstruovaná data proto vycházejí ze základních údajů pro české země bez pohraničí, za část okupovaného severočeského s západočeského pohraničí, za Slovensko bez pohraničí a z odhadů za ostatní území.

Konec meziválečného období, resp. léta 1937-1938, přinesl náznak změn v reprodukci jak ve zvýšení sňatečnosti tak zvýšení hrubé i čisté míry reprodukce. V roce 1938 se živě narodilo 244 300 dětí a živorodost stoupla na 16,7 promile. Čistá míra reprodukce v českých zemích bez pohraničí stoupla na 0,720 a v roce 1939 na 0,746.

Rok 1939 přinesl zvýšení počtu sňatků na 10,8 promile, počtu živě narozených dětí na 273 500 (18,6 promile) a přirozeného přírůstku na 77 700 (5,3 promile). V českých zemích se začala projevovat diferenční sňatečnost i plodnost českého a německého obyvatelstva za rozdílných politických, ekonomických a kulturních podmínek obou etnik. K vyšší natalitě německého obyvatelstva v prvních válečných letech patrně přispěla propaganda o nové etapě jejího vývoje, přísné stíhání potratů a příliv Němců na obsazené území. České obyvatelstvo mělo ve vnitrozemí v roce 1939 natalitu 14,9 promile, německé (v počtu asi 260 tisíc osob) pouze 9,9 promile – v odtržených územích měli Němci natalitu 22,1 promile, Češi pouze 17,8 promile.

Vzestup natality pokračoval ještě v roce 1940, opět relativně vyšší u německého obyvatelstva, dokonce i ve vnitrozemí. V roce 1940 se natalita zvýšila i na Slovensku (na 24 promile) a stoupala až k roku 1944, kdy dosáhla hodnoty

VII. Vývoj populačního myšlení v období mezi dvěma světovými válkami

26,3 promile. V českých zemích byla až do roku 1941 natalita 18,8 promile, ve vnitrozemí pouze 17,1 promile.

Úvahy nad budoucností české populace zatlačily do pozadí závažnější problémy, především násilné okleštění pohraničního území, v celkovém rozsahu 37 % bývalé rozlohy státu, na kterém podle dat censu z roku 1930 žilo 36 % obyvatelstva. Na zabraném území žilo z téměř 3 900 tisíc obyvatel 855 tisíc Čechů, tedy 12 % české populace.⁵⁰ Přibližně polovina z tohoto počtu byla odtud násilím vyhnána nebo sama prchala do vnitrozemí. Existující „Svaz vyhnanců z pohraničí“ dokumentuje kromě počtu vysídlených i teror henleinovci zfanatizovaného obyvatelstva německé národnosti, k němuž při tomto prvním masovém přesunu obyvatelstva docházelo. „Sudetští Němci ženou revoluci kupředu“, poznamenal ve svém deníku 14. září 1938 ministr propagandy Josef Goebbels. „Všude obrovské demonstrace, nástupy, částečný výjimečný stav. Věci se tedy vyvíjejí tak, jak jsme si přáli.“⁵¹

Asi 130 tisíc Čechů odešlo, resp. bylo vyhnáno ze Slovenského štátu, vzniklého krátce po rozpadu republiky pod německou kuratelou, a z Podkarpatské Rusi.

Po 15. březnu 1939 a vojenském obsazení vnitrozemí německou armádou byl Protektorát Čechy a Morava fakticky začleněn do Říše. Konečně řešení – poněmčení části přizpůsobivějšího obyvatelstva, vysídlení většiny na okraj evropské civilizace a fyzická likvidace „nepřizpůsobivých“ mělo být provedeno po skončení vítězné války, ale ve skutečnosti se plán začal uskutečňovat velmi záhy po okupaci.

Připomínám na tomto místě záslužné a zásadní práce historika Bořivoje (Borise) Čelovského, zejména jeho *Řešení české otázky podle německých dokumentů*, které nenechají nikoho na pochybách, jak se hodlali nacisté vypořádat s „rasově nestravitelnými“ („unverdauliche“).⁵²

Ke 3. 10. 1938 píše Goebbels: „Večer jsem u Vůdce. Jeho rozhodnutí zničit jednu českou zem je neotřesitelné. A také je uskutečnit. Tento mrtvý a amorfní státní útvar musí pryč.“⁵³

S likvidací české inteligence se započalo v časovém souběhu s uzavřením českých vysokých škol. Několik set tisíc osob (téměř celý ročník 1921, ženy, narozené v roce 1924) muselo odejít na nucené práce v Německu, v českém vnitrozemí byli z celého území povoláváni do továren, přeměněných na zbrojovky (např. Junkers ve Dvoře Králové nad Labem).

⁵⁰ *Dějiny*, 1998:330

⁵¹ GOEBBELS, J. 1938: *Deníky*, 220.

⁵² ČELOVSKÝ, B. *Řešení české otázky podle německých dokumentů*. Ostrava, Sfinga 1995.

⁵³ GOEBBELS, J. 1938: *Deníky*, s. 251.

Obyvatelstvo reagovalo zvýšením sňatečnosti, došlo ke snížení průměrného sňatkového věku, k vzestupu porodnosti u žen 20-24 letých i mladších dvaceti let, které se těhotenstvím bránily pracovnímu nasazení. Na zvýšení úhrnné plodnosti z 1,94 v roce 1939 na 2,80 v roce 1944 se stále více podílely mladší ženy, v průběhu válečných let přibývalo i dětí druhého a třetího pořadí. Diskuse o tom, nakolik se na tomto poněkud paradoxním stavu podílela „obnovená vitalita národa, vycházející z naděje na brzké ukončení války porážkou nacismu“, nebo byla zvýšená porodnost vyvolána jen snahou vyhnout se totálnímu nasazení, by měla smysl, kdybychom měli srovnání s reprodukčním chováním německé populace v zabraném pohraničí za tutéž dobu (nezachovaly se údaje). Vysvětlení tohoto jevu, jaké uvádí psycholog a psychiatr Vladimír Vondráček ve svých pamětech, cituji pro odlehčení textu, ale jistou váhu nepochybně má: „Za okupace byla tma, musilo se šetřit uhlím, byla zima, uhlí málo, ani operační sály ve Vinohradské nemocnici nebyly často řádně vytopeny. Mnoho zábav nebylo. Česká divadla Němci pořád zavírali. Za poslouchání cizího rozhlasu, který byl ostatně silně rušen, byl trest smrti. Chodilo se brzy spát. Toto časné lezení pod peřinu mělo dosti příznivý vliv na růst populace českého národa. Když začalo povolávání českých žen k pracovnímu nasazení, začalo to ročníkem 24, rozpoutala se úplná epidemie těhotenství...“⁵⁴

Úmrtnost civilního obyvatelstva během války rostla. Vzestup začal v roce 1940 a trval po celé válečné období. Přírozený přírůstek kolísal při mírném růstu a v letech 1940-1944 dosáhl úrovně 6,5 promile ročně.

Válečné ztráty se odhadují 212 tisíc obyvatelů, z toho 55 tisíc Čechů a Moravanů, 19 tisíc Slováků, 71 tisíc Židů z českých zemí a 67 tisíc ze Slovenska., 5 tisíc českých Romů. Ve věznicích, koncentračních táborech a při nuceném pracovním nasazení zemřelo dalších 50 tisíc lidí. Zvýšená úmrtnost civilního obyvatelstva znamenala podle odhadu ztrátu kolem 100 tisíc obyvatelů.⁵⁵

⁵⁴ VONDRAČEK, V. 1988, *Konec vzpomínání*: 258-259.

⁵⁵ Údaje čerpané z práce SRB, V. 1978: Obyvatelstvo Československa v letech 1918-1978, in: *Demografie* 20, č.4, s. 296-297 a TÝŽ 1947: *Vymírající národ*. Knihovnice Sociální revue, Praha, Mladá fronta, s. 47-53.

VIII. Od konce druhé světové války do roku 1989

VIII.1. Charakteristika populačního vývoje.

Čtyřicet let populačního vývoje státu je krátký úsek k hodnocení vývoje populace, ale stačí k zachycení tendencí, které se v něm odrážejí. Období charakterizuje střídání výrazných populačních vln, snaha reagovat na ně, usměrnit populační vývoj. Tomu budou odpovídat i postoje těch, kteří se nad situací zamýšleli.

V době ukončení války na území Československa se odhaduje 14 300 tisíc přítomného obyvatelstva (z toho na území českých zemí 10 840 tisíc civilních obyvatelů a na území Slovenska 3 460 tisíc). V průběhu let 1945 a 1946 se uskutečnil ve smyslu Postupimské dohody hromadný odsun většiny německého obyvatelstva a částečná výměna obyvatelstva s Maďarskem. Na odsun a individuální útky připadlo 2 870 tisíc obyvatelů, přibylo kolem 140 tisíc repatriantů (reemigrantů). Koncem roku 1946 mělo Československo nejnížší poválečný počet obyvatelstva - české země 8 689 tisíc Slovensko 3 386 tisíc. Odhaduje se, že v prvních poválečných letech bylo v pohybu více než 5 milionů obyvatelů (odsun, znovuosídlení pohraničí, vnitřní migrace, reemigrace).¹

Válečné události zanechaly stopy ve vysoké úmrtnosti civilního obyvatelstva (17,8 promile) i v poklesu natality. Kompenzační období, jaké se dostaví po

¹ Základní údaje čerpány z publikací: SRB, V. 1975: 30 let populačního vývoje socialistického Československa. In: *Demografie* 17, č.2, s. 97-104. Týž: Obyvatelstvo Československa v letech 1918-1978. In: *Demografie* 20, č. 4, s. 297-316. PAVLÍK, Z. – VÁVRA, Z. 1964: *Czechoslovak Population after the second World war and Perspective Development. Czechoslovak Economic Papers III*, Prague, s. 221-252. SVETOŇ, J. – VÁVRA, Z. 1965: *Reprodukcia obyvatelstva v Československu po druhej svetovej vojne*. Bratislava, SAV, 288 s. KOLEKTIV AUTORŮ 1981: *Poválečné populační trendy v Československu*. In: *Acta demographica III*, VUSEI a ČSDS při ČSAV, Praha, 179 s. SRB, V. – ANDRLE, A. 1989: *Populační, ekonomický a národnostní vývoj pohraničních okresů ČSR od roku 1930 do roku 2010*. Publikace Knihnice MVS ČSR, Terplan, Praha, 34 s.

každé válce, přineslo velmi oživenou populační reprodukci, která naznačila, že se záhy vyrovnají demografické válečné ztráty. V roce 1947 se narodilo živě 294 404 dětí, počet zemřelých se snížil na 146 768 osob a přirozený přírůstek stoupl na 12,1 promile (147 636 osob), nejvyšší za celé poválečné období až dodnes. Čistá míra reprodukce byla v tomto roce 1,338. V roce 1947 a 1948 překročila čistá směnná míra v českých zemích prvně (a také naposledy) tuto míru na Slovensku. Tento příznivý vývoj trval do roku 1950 a podporovala jej řada okolností: osvobození země, přísliby trvalé prosperity (v politickém a hospodářském programu, který zaručoval plnou zaměstnanost, sociální jistoty). Družily se k tomu právní úpravy (snížení zletilosti ze 20 na 18 let, formální zrovnoprávnění žen a získávání jejich ekonomické nezávislosti), změny v národnostním složení populace.

Dlouhodobá a z hlediska historického vývoje zákonitě nastoupená tendence k poklesu plodnosti začala působit na podobu populačního vývoje na počátku padesátých let. Částečně to bylo způsobeno tím, že se (stejně jako ve třicátých letech) snížil počet potenciálních snoubenců a matek. Analytické míry reprodukce však stejně jako tenkrát ukázaly na reálné snižování plodnosti. V roce 1954 klesl úhrn specifických plodností na 2,834, hrubá směnná míra na 1,373 a čistá směnná míra na 1,287.

Klesání plodnosti alespoň částečně vyrovnával pokles úmrtnosti. Střední délka života při narození se prodloužila do období 1951-1961 na 70,38 roků z hodnoty 63,23 roky v dekádě 1941-1951. Z pohledu na úmrtnost bylo desetiletí 1951-1961 nejpříznivější z celého dosavadního dlouhodobého vývoje československé populace.

Vnitrostátní migrační pohyby, zejména přesuny obyvatelstva slovenské národnosti, ovlivnily ukazatele reprodukce: v roce 1950 bylo v českých zemích 258 025 Slováků, jejichž natalita se pohybovala v padesátých letech kolem 30 promile. V letech 1950-1954 byl přirozený přírůstek slovenského obyvatelstva v českých zemích 43 tisíc obyvatelů; za toto období se ze Slovenska přistěhovalo 57 503 osob.

Národnostní složení obyvatelstva se od konce války změnilo dost pronikavě: v roce 1950 představovalo české a slovenské obyvatelstvo 94,4 % populace, jinonárodní menšiny pouze 5,8 %. V tomtéž roce se zjišťovalo i školní vzdělání: postup skolarizace od posledního sčítání pokročil. Z obyvatel starších patnácti let mělo 87 % základní vzdělání, 13,5 % vzdělání vyšší než základní, u 1,1 % nezjištěno, u 0,7 % žádné vzdělání.

První signál ke snížení úrovně plodnosti zaznamenává V. Srb k roku 1953 v souvislosti se zrušením lístkového systému a s měnovou reformou, která připravila obyvatelstvo o úspory. Obojí mělo vliv na vydání rodin s více dětmi.

Další náznak se projevil podle něj v přímém vztahu k zákonné úpravě potratových předpisů. Počet živě narozených klesl v roce 1957 na 252 740 dětí a hrubá míra reprodukce na 1,329.

Vývoj v období 1958-1968 byl etapou postupně se zhoršujících demografických ukazatelů a měr reprodukce. V souvislosti s přijetím zákona č. 68/1957 Sb. došlo sice v tomto roce k úpravě přídavků na děti (teprve od čtvrtého dítěte), byla zřízena Státní populační komise jako poradní orgán vlády, ale populační politika nebyla účinná i když se postupně přijímala další opatření ke stimulaci populačního růstu.

Šedesátá léta vyznačuje klesání natality a realizované plodnosti. Do roku 1968 klesl počet živě narozených na nejnižší hladinu (213 807 živě narozených dětí). Úhrn fertilit v českých zemích se snížil na 1,84 (na Slovensku došlo k poklesu ze 3,24 na 2,39). Čistá míra reprodukce klesla v celostátním měřítku na 0,947 z 1,199 v roce 1958, což byl zároveň nejhlubší bod realizované plodnosti. Částečně se přiblížily míry reprodukce v českých zemích a na Slovensku, kde úroveň realizované plodnosti činila v roce 1968 0,869. Prudkost poklesu analytických ukazatelů plodnosti byla způsobena tím, že k němu docházelo v období, které by teoreticky mělo být příznivé: žen v plodném věku přibývalo.

Rovněž pokles úmrtnosti se postupně zastavil - v roce 1964 činila střední délka života 70,66 roků, ale v dalších letech se již ukazatel naděje dožití zhoršoval.

Migrační saldo bylo pasivní trvale: v roce 1948 a 1949 se udává počet přistěhovaných ročně kolem 5tisíc proti 6tisíc vystěhovaných. Po únoru 1948 dochází k první velké vlně politické emigrace. Bezprostředně po komunistickém převzetí moci odešlo podle neověřených pramenů asi 60 tisíc osob (ministerstvo vnitra přiznalo jen 36 tisíc) a emigrace pokračovala i v dalších letech. V mezidobí let 1950-1964 se vystěhovalo z celé republiky již 32 767 osob (z toho 27 400 z českých zemí, pouze 5 367 ze Slovenska), nejsilnější odliv zaznamenáváme v letech 1960-1964. V letech 1965-1969 následovala druhá vlna politické emigrace, která měla značný podíl na celkovém počtu vystěhovaných. Bylo to celkem 47 284 osob, z toho z českých zemí 43 613, ze Slovenska 3 671. Z bilance je zřejmé, že na rozdíl od doby před první světovou válkou a od meziválečného období více ztrácely obyvatele zahraničním stěhováním české země, nikoli Slovensko. Důležitá je i skladba migrantů a jejich věkové složení – přes polovinu emigrantů tvořili lidé v produktivním věku, ekonomicky aktivní.

Podle sčítání lidu v roce 1961 bylo ze 100 obyvatelů 93,9 Čechů a Slováků, podíl obyvatelstva se základním vzděláním se snížil u patnáctiletých a starších na 81,9%, vyšší než základní vzdělání mělo 15,9 % dospělých obyvatelů (bez vzdělání 0,7 %, nezjištěno 1,5 %).

Etapu 1969-1978 charakterizuje oživení, jehož počátek se datuje od přijetí řady propopulačních opatření: zvýšení přídavků na děti, zavedení výplaty mateřského příspěvku. Opatření pokračovala v letech 1971-1973 zavedením novomanželských půjček s odpisem části půjčky při narození dítěte, dalším zvýšením přídavků a výchovného.

Vliv „pronatalitní injekce“ se projevil nejrychleji na vzestupu natality. V roce 1969 se živě narodilo 222 934 dětí, počet se každoročně zvyšoval až k maximu v roce 1974, kdy se živě narodilo 291 800 dětí (o 36,5 % více než v roce 1968). Čistá směnná míra v republice se v roce 1972 přiblížila hranici 1,00. Standardizací věkového složení a specifických plodností v roce 1972 se ukázalo, že vzestup absolutního počtu živě narozených dětí mezi léty 1972-1974 byl jen z 27 % způsobený věkovým složením žen v plodném věku, zbývající procenta byla tedy možné přičíst na vrub populačních opatření. Uznávám, že svoji roli tu mohlo sehrát „tzv. časování dětí, tj. kompenzace za jejich odkládání v době politické nejistoty před sovětskou invazí a dočasně uzavřenými možnostmi určitého uvolnění v průběhu pražského jara (očekávání změn), po invazi došlo k návratu do rodin“, jak soudí Z. Pavlík. Příkládá mu dokonce mnohem větší význam než samotným propopulačním opatřením.

V následujících letech se počet narozených zvolna snižoval, stále ale zůstával nad úroveň šedesátých let. V roce 1972 činila úhrnná plodnost 2,38 (při plodnosti 2,35 v ČR a 2,47 na Slovensku). Čistá míra reprodukce byla opět vyšší na Slovensku než v českých zemích (1,113 proti 1,557). Ukazatele hovořily o obnově mírně rozšířené reprodukce.

Populační opatření se projevila i na vzestupu sňatečnosti. Na tisíc neprovdaných žen starších patnácti let připadalo v roce 1978 v průměru 63-64 uzavřených manželství ročně, takže v manželství žilo 63-64 % žen starších patnácti let. Ukazatele rozvodovosti byly již od první světové války o něco vyšší než byl evropský průměr, na Slovensku naopak patřila míra rozvodovosti k nejnižším. Na 1000 existujících manželství připadalo v roce 1978 osm rozvodů ročně.²

Ukazatel naděje dožití neboli střední (průměrná) délka života jako souhrnný ukazatel zdravotního stavu populace v tomto období nejen stagnoval, ale v některých letech se dokonce zhoršoval s pokračující tendencí. Souviselo to jistě s tím, že nijak výrazněji neklesala ani kojenecká ani dětská úmrtnost, ale podílela se na tom i rostoucí úmrtnost ve vyšších věkových skupinách a nadúmrtnost mužů ve věku nad 40 let. Rozdíl mezi střední délkou života mužů a žen se v té době zvětšil ze 4,6 roků na 6,9 roků. Střední délka života obyvatelů

² SCHÜLLER, V. – PROKOPEC, J. – DYTRYCH, Z. 1982: Celospolečenské ekonomické ztráty z rozvodovosti. In: *Demografie* 24, č. 1, s. 42-46.

Slovenska, která byla po celou dobu statistické éry kratší než v českých zemích, prvně v období 1960-1961 překročila hladinu naděje dožití v českých zemích a od té doby byla trvale vyšší.

Ze změn v počtu a struktuře obyvatelstva za toto období byl nejvýznamnější podíl vnitřního stěhování mezi ČR a SR. Od roku 1950 do konce roku 1974 se mezi oběma částmi republiky stěhovalo téměř 830 tisíc obyvatelů; z nich se do české části přistěhovalo 505 tisíc a skoro 325 tisíc se odtud vystěhovalo do slovenské části.

Představu o charakteru populačního vývoje poskytují zpracované výsledky sčítání z roku 1980.³ Podle nich bylo zjištěno v Československu 15 277 tisíc obyvatelů, o něco méně než ukazovaly bilance obyvatelstva, vedené na podkladě demografické statistiky. Hlavním důvodem rozdílu byly některé nepřesnosti migrační statistiky. Vzhledem k příznivějšímu populačnímu vývoji v předchozím desetiletí přibylo v Československu přes 930 tisíc obyvatelů, zhruba o polovinu více než v desetiletí 1961-1970. Relativně přibylo obyvatelstva SR dvojnásobným tempem než v ČR. Největší přírůstek zaznamenala Bratislava, vzrostlá za deset let téměř o čtvrtinu (74 tisíc – 23%) na rozdíl od Prahy, v níž přibylo pouze 42 tisíc obyvatelů – 3,7 %). Nejvíce obyvatelstva přibylo od posledního sčítání ve Východoslovenském kraji (150 tisíc), Severomoravském a Středoslovenském, nejnižší vzestup měl Středočeský kraj.

Důsledkem posunů ve věkovém složení se měnila i věková struktura populace. Příznivější věkové složení si udržovaly všechny slovenské kraje, z krajů ČR Severomoravský a Severočeský. Nejhorší věkovou strukturu mělo již tenkrát obyvatelstvo Prahy (podíl dětí do 15 let jen 19,7 % a celá čtvrtina obyvatelstva byla v postprodukčním věku).

Ze zjišťování úrovně plodnosti vyplynuly závěry, které potvrdily, že vzestup plodnosti žen v sedmdesátých letech jen dočasně zmírnil tendenci dlouhodobého poklesu, i když propopulační opatření zapůsobila na relativně dost dlouhou dobu, delší, než se předpokládalo.

Zatímco dříve byly mezi Českem a Slovenskem dost velké rozdíly v průměrném počtu dětí živě narozených, připadajících na jednu ženu, data z roku 1980 ukázala sblížení ukazatelů až do věku 25-29 a mírné rozdíly ve vyšším věku. V České republice se dále stabilizoval model dvoudětné rodiny, v SR se zatím vytvářel (dosud nižší podíl žen s jedním a dvěma dětmi a vyšší podíl rodin se třemi dětmi). Zároveň se ukázalo, že populace v českých zemích reaguje

³ KUČERA, M. – ULLMANN, O. 1971: Očekávané změny ve struktuře obyvatelstva a bytového fondu podle definitivních výsledků sčítání 1980. Příloha *Demografie* 23, č.1, 16 s. DVOŘÁK, J. – SRB, V. – ALEŠ, M. 1983: Výzkum reprodukce. In: *Demografie* 25, č.1,s.9-11.

rychleji na kladné i negativní podněty ve svém reprodukčním chování, kdežto na Slovensku se udržuje stabilnější populační klima.

Konečná plodnost vdaných žen neodpovídala v roce 1980 úrovni, potřebné pro trvalé zabezpečení prosté reprodukce (pro prostou reprodukci by bylo třeba, aby na jednu rodinu připadlo zhruba 2,4 narozených dětí). Ani do budoucna se tedy nedalo v českých zemích počítat s udržením prosté reprodukce, zatímco na Slovensku zůstala ještě zachována rozšířená reprodukce.

Nepříznivě se vyvíjela potratovost i rozvodovost. V absolutních číslech bylo v Československu v roce 1979 provedeno 123 tisíc potratů, v roce 1984 135 104 (z toho v ČR 97 033, na Slovensku 43 071).⁴ V tomtéž roce bylo uzavřeno 127 458 sňatků a 36 241 manželství rozvedeno. Rozvodovost se pochopitelně odráží i v reprodukci, protože jen část žen rodí děti i s novým partnerem.

Údaje o plodnosti žen z výsledků sčítání si vyžádaly podrobný rozbor aktuální i konečné (celkové) plodnosti, který potvrdil, že bez přijetí dalších opatření by zůstala generační plodnost pod úrovní roku 1970 i v mladších věkových skupinách.⁵

Vývoj úmrtnosti a ukazatel naděje dožití zaznamenal rovněž změny k horšímu. Počátek nové etapy zvýšené úmrtnosti spadá k roku 1980, kdy v ČR zemřelo 186 116 obyvatel, což znamenalo vzestup proti předchozímu roku o 5,9 %. V následujících letech tento vývoj pokračoval stejným tempem. Nebyl to jen důsledek postupujícího stárnutí populace, podrobný rozbor prokázal, že jsou značné rozdíly jak v úmrtnosti tak ve střední délce života mezi okresy a oblastmi, kde jsou hodnoty tohoto ukazatele extrémně vysoké.⁶

Rezervy v snižování úmrtnosti byly dosud ve snižování kojenecké úmrtnosti, ukazuje se však, že to jsou rezervy dost problematické.⁷

Postavení ČR v mezinárodním porovnání hodnot kojenecké úmrtnosti můžeme rozdělit do dvou etap: v padesátých letech se zlepšovalo (z hodnoty 77,7 promile v roce 1950 na 23,5 promile v roce 1960), ve druhé polovině šedesátých let a zejména v sedmdesátých letech se pokles snížil. V roce 1983 dosahovala kojenecká úmrtnost 15,6 promile (v tomtéž roce Francie 9,0, NDR 10,7, NSR 10,9, Norsko 8,3, Švédsko 6,8, SSR 28,0).

⁴ KRAUS, J. 1985: Pohyb obyvatelstva v Československu v letech 1979-1984. In: *Demografie* 25, č.1, s. 75 n.

⁵ KUČERA, M. 1983: Populační vývoj 1970-1980 podle výsledků sčítání. In: *Demografie* 25, č.1, s. 9-11.

⁶ ANDRLE, A. – SRB, V. – FRANCOVÁ, M. 1985: Úmrtnost obyvatelstva v ČSSR podle okresů. In: *Demografie* 27, č.1, s. 44-52.

⁷ KRAUS, J. 1985: Vývoj kojenecké a novorozenecké úmrtnosti v letech 1950-1983. Tamtéž, s. 81-88.

Významně se dařilo snižovat úroveň kojenecké úmrtnosti těsně po porodu a u dětí s nízkou porodní váhou, ale je nutné se stále víc zabývat osudy přeživajících.⁸

Některé charakteristické rysy reprodukce obyvatelstva Československa shrnul na základě dat demografické statistiky a výsledků posledních tří sčítání 1961, 1970 a 1980 Milan Kučera.⁹ Z jeho souhrnu vyplývá, že do manželství tehdy vstupoval, a to převážně v nízkém věku, vysoký podíl mužů i žen. Svobodných zůstávalo kolem 3 % žen a 5 % mužů, na druhé straně rodila i zhruba čtvrtina žen, které z různých důvodů zůstaly svobodné. Přestože do manželství tehdy vstupovalo více žen než dříve, více než polovina z nich rodila první dítě do devíti měsíců po sňatku. Omezení velikosti rodiny na dvě, méně často na tři děti, vedly postupně ke zkracování reprodukčního období žen. Podíly vdaných žen s pěti a více živě narozenými dětmi byly velmi nízké, častěji se objevovaly jen v cikánské populaci.

Větší pokles specifických plodností po roce 1975 spolu se zhoršením věkové struktury žen vyvolal další výrazný zářez ve věkové struktuře obyvatelstva. Bylo nutné přehodnotit vstupní hypotézy minulých prognóz a provést výpočty nových populačních projekcí.¹⁰

Odhad specifických plodností předpokládal další pokles úrovně plodnosti, i když mírnější než tomu bylo v roce 1980. Od poloviny osmdesátých let se očekával v ČR dokonce absolutní úbytek obyvatelstva. Podíl SR na úhrnu obyvatelstva se podle těchto prognóz zvýší z 32,7 % v roce 1980 na 35,3 % koncem století. Také věková struktura v české republice bude mnohem deformovanější než na Slovensku. Populační výkyvy, procházející postupně touto strukturou, nepříznivě ovlivní řadu oblastí života společnosti, zejména z hlediska bilance pracovních sil.

Z rozborů dat vyplynulo také, že značné početní váhy nabývá cikánské obyvatelstvo. Jeho počet se od sčítání roku 1970 do roku 1980 zvýšil téměř o třetinu, na 288 440 osob. V důsledku vysoké porodnosti a značného přistěhvalectví ze Slovenska stoupl především v ČR a to o 47,0 %, což představovalo v roce 1980 téměř třetinu veškeré této populace v Československu.¹¹ Zpracované výsledky nebyly úplné, protože se nepodařilo sečíst tuto etnickou menšinu v celém rozsahu.

⁸ RYCHTAŘIKOVÁ, J. 1985: Kojenecká úmrtnost a kvalita populace. Tamtéž, s. 14-18.

⁹ KUČERA, M. 1985: Reprodukce obyvatelstva a kvalita populace. Tamtéž, s. 11-14.

¹⁰ ŠIMEK, M. 1983: Projekce obyvatelstva ČSSR do roku 2000. In: *Demografie* 25, č.1, s. 77 n.

¹¹ SRB, V. 1984: Některé demografické, ekonomické a kulturní charakteristiky cikánského obyvatelstva v ČSSR. In: *Demografie* 26, č.2, s. 161-172.

Od sedmdesátých let se mění charakter české populace na typ populace regresivní, nezajišťující ani úroveň prosté reprodukce.

Před populační politikou vyvstávaly nemalé problémy, je-li vůbec efektivní a jakou náplň jí dát.¹²

VIII.2. Diskuse o populačních otázkách v poválečném období.

Po násilné přestávce, zaviněné nacistickou okupací, navázala demografie na tradice předválečných let. Po roce 1945 se rozvinuly v odborném i denním tisku úvahy, soustředěné k otázkám, jak nahradit válečné ztráty a úbytek pracovních sil po transferu německých a maďarských menšin. Ozývaly se znovu hlasy, že je zapotřebí posuzovat populační otázku jako celek, po stránce zdravotní, kulturní a eugenické.¹³

V ovzduší všeobecného poválečného optimismu trochu zanikaly příspěvky z řad statistiků a demografů, nepřiliš nadšené a často dost varovné.

Gynekolog a porodník **Jiří Trapl** (1880-1965) zasáhl již v období první republiky do diskusí nad populačními problémy, zejména do debat o přípustnosti umělého přerušování těhotenství. Po roce 1945 patřil mezi zastánce energického odstranění všeho, co pozvedá křivky úmrtnosti kojenců i v širších souvislostech, nejen medicinských. Nejvýrazněji se problematice věnoval v práci „Sociální hygiena v péči o matku a dítě“ (1945).

Vysoká míra kojenecké úmrtnosti, která již před válkou budila znepokojení, byla předmětem rozboru **Ludmily Patočkové-Horákové**, motivovaného předchozím vystoupením Jaromíra Korčáka na totéž téma v srpnovém čísle Statistického zpravodaje. Její útlá knížka je cenná jak pro možnost mezinárodního porovnání (tabulky, grafy), tak vylíčením konkrétních poměrů ve valašských okresech, důrazem na prevenci a nástiněm opatření, které pokládala za prvořadá a neodkladná. Také Patočková soudí, že nejpodstatnější příčinou poklesu plodnosti není „ubývání schopnosti mít děti,“ ale ubývání „vůle mít děti.“ Dovolává se názorů profesora **Josefa Macka** (1887-1972), národohospodáře, sociálně demokratického politika a publicisty: „Lidé brání dnes jednotlivě sebe i své potomstvo proti nežádoucím poměrům hospodářským, politickým, zkrátka sociálním – jak dovedou, omezováním porodnosti – když národ a stát je nebrání kolektivně tj. když jim a jejich dětem nedává rozumné vyhlídky na

¹² ROUBÍČEK, V. 1982: K otázce efektivnosti populační politiky. In: *Demografie* 24, č. 2, s. 141-145. KOUBEK, J. 1982: Některé teoretické problémy populační politiky. Tamtéž, s. 131-140.

¹³ Údaje o demografické literatuře z let 1937-1947 shrnul KORČÁK, J. 1947: Současný vzestup plodnosti v českých zemích. Zvl. otisk ze *Statistického obzoru* 27, seš. 2 a 3, s. 202.

uplatnění vloh a na hledání a nalézání štěstí. Národy a státy, které se nestarají o dobré hmotné i mravní vyhlídky svých příštích generací, nemohou mít naději, že rozumní lidé budou chtít mít více dětí.¹⁴

Několik větších studií publikoval **Vladimír Srb** (1917-2006), který hodnotil biologickou situaci obyvatelstva v českých zemích, nepříznivou bytovou situaci a kojeneckou úmrtnost a poukázal již tenkrát na to, jaký význam má bytový problém v souvislosti s populačním.¹⁵ Srbovy studie narýsovaly dost jasně perspektivu dalšího vývoje, důsledky nevyhnutelného stárnutí populace pro národní hospodářství i dočasnost poválečné kompenzace nepříznivých ukazatelů reprodukce.

Jaromír Korčák (1895-1989) se zabýval dlouhodobějším trendem ve vývoji plodnosti a jeho vyhlídkami, označil současný stav za „dosud patrně jediné únosné z hlediska jednotlivcova“; rodin sice přibývá, ale jejich velikost se zmenšuje. Populační politika podle jeho názoru nesmí tuto skutečnost přehlédnout a obrátit pozornost k distribuci rodinných bytů. Pokládal stejně jako Srb válečný vzestup plodnosti za cyklickou změnu, vyrovnávající předchozí depresi, soudil ovšem, že z toho neplyne předpověď brzkého poklesu, protože zatím „nenastala hluboká změna v základním faktoru populačním: územní podklad české populace se odsunem Němců prakticky zvětšil o 25 200 čtverečních kilometrů, tedy o polovinu.“ Shodně s Boháčovým přesvědčením o tom, že je třeba zabránit překotnému útěku z venkova a od výroby k nevýrobním povoláním, považoval zlepšení hospodářsko-sociálních a bytových poměrů za jeden z faktorů, které mohou zabrzdit tendenci dlouholeté diskrepance mezi sňatečností a plodností.¹⁶ Efekt podobné politiky pokládal nicméně za nejistý.

Několika slovy je třeba se zastavit u **transferu německé a maďarské menšiny**, z nichž zvláště první opatření se vrací až do současnosti jako bumerang v nekonečných diskusích: od otázky, zda bylo vůbec nutné, přes hodnocení způsobu jeho provedení, ke stále hlasitějším a stupňovaným požadavkům Sudetoněmeckého Landsmannschafu nejen na další omluvy za oběti odsunu, ale na zrušení tzv. Benešových dekretů i na odškodnění za majetek, který zde vysídlenci zanechali.

Stejně otázky si kladl Antonín Boháč, jediný z demografů, který byl ještě v průběhu války požádán Ústředím domácího odboje (ÚVOD) o stanovisko

¹⁴ PATOČKOVÁ-HORÁKOVÁ, L. 1946: *Náš populační problém*. Olomouc, OŽK, 63 s. J. Macka cituje na s. 13.

¹⁵ SRB, V. 1947: *Biologická situace v českých zemích*. Knižnice Sociální revue sv. 6, Praha, 71 s. TÝŽ 1947: *Děti nám umírají*. Tamtéž, sv.3, Praha. TÝŽ 1947: *Vymírající národ*. Tamtéž, 77 s. TÝŽ 1947: *Bytová otázka a populační politika*. Praha, Min. sociální péče, 54 s.

¹⁶ KORČÁK, J. 1947: Op. cit., s. 201.

k německé menšině po skončení války. Boháč byl jedním z vědců, kteří kromě práce za katedrou a psacím stolem zjišťovali situaci na místě, cestováním po českém pohraničí a znal problematiku z autopsie. Byl to velmi tolerantní člověk, věřící evangelík, prostý jakékoliv nacionální zášti, mezi německy mluvícími demografy a statistiky měl řadu osobních přátel. Zabýval se však více než ostatní i historií vlastního národa, včetně historie menšin. Uvědomoval si, že předválečné zfanatizování většiny obyvatelstva Sudet, podněcování zášti, odporu a pohrdání vůči česky mluvícímu obyvatelstvu pohraničí nemá počátek teprve v politickém vývoji zhruba od třicátých let dvacátého století. Existovaly pokusy mnohem staršího data než byly snahy v samých počátcích samostatného státu o odtržení „Sudet“ a vytvoření „Deutschböhmen“. Tato bez nadsázky „pátá kolona“ v zádech republiky zde pracovala a byla mocně podporována i německou publicistikou již od století devatenáctého. První mohutnou vlnou se jen manifestovala v úsilí o odtržení pohraničí a začlenění do Říše; Henleinova stranická politika tu našla natolik živou odezvu, že s jeho karlovarskými požadavky, likvidačními vůči české národnosti a existenci, souhlasilo více než osmdesát procent německých voličů. Boháč navrhl řešení shodné s tím, k němuž dospělo po válce jednání spojenců v Postupimi: vysídlení podstatné části obyvatelstva s výjimkou antifašistů tam, kam se toto obyvatelstvo přihlásilo ve svobodných volbách s voláním po ochraně Říše před českým „utiskováním“ (Heim ins Reich). Nezaměňoval příčiny a následky. Toto stanovisko k transferu neopustil, i když kritizoval způsob provedení odsunu a byl zejména proti tzv. „divokým“ akcím, za nimiž se nejednou skrývala snaha jejich aktérů zakrýt vlastní „máslo na hlavě“ – kolaboraci s nacistickým režimem.

Názor, že „to, co spáchali Němci a z nich hlavně obyvatelé Sudet, učiní po konečné porážce hitlerovského Německa jakékoliv další soužití či symbiosu s nimi v jednotném státním útvaru nemožným“, sdíleli Boháčovi současníci František Weyr i Karel Engliš.¹⁷

Pokud jde o obyvatelstvo, zejména v českém pohraničí, které na vlastní kůži pocítilo důsledky války, násilné vyhánění českých obyvatel z pohraničí, zažilo transporty Židů i zbědované lidské trosky, kterým se podařilo přežít v koncentračních táborech a byly při pěších i vlakových transportech nemilosrdně pobíjeny podél silnic („vlaky smrti“, pochod smrti z Gross-Rossen u Žírče a další), bezvýhradně souhlasilo s dekrety presidenta Beneše a to i rodiny národnostně smíšené, kde dělicí čára „odsunutí-ponechaní“ probíhala nezřídka i jimi samými nebo v širším příbuzenstvu. K současným stupňovaným útokům na osobu presidenta E. Beneše ze strany konzervativních německých

¹⁷ WEYR, F. 2004: *Paměti*, 3: 31, 62.

politiků a publicistů, zejména ale ze Sudetoněmeckého Landsmannschafu, v souvislosti s vysídlením se vyslovil Václav Kural, který se v předchozích pracích zevrubně a se znalostí pramenů věnoval česko-německým vztahům a historii soužití.¹⁸ Cenné a objektivní jsou práce Evy Hahnové, která působí jako nezávislá historička v Oldenburgu a jejího manžela Hanse Henninga Hahna, profesora východoevropských dějin na univerzitě tamtéž. Nejnověji oba posoudili současnou strategii sudetských Němců v recenzi dvou knih k tématu.¹⁹

Naléhavost populačních otázek zatlačily brzy po ukončení války jiné problémy, v neposlední řadě politické: boj o charakter státu. Státní statistický úřad, jehož předsedou byl jmenován František Fajfr a předsedou odboru pro populační statistiku Václav Sekera, byl zavalen úkoly obnovy a rozšíření statistických šetření pro potřeby hospodářského vývoje, přípravou a zpracováním výsledků poválečných populačních censů pro plánování ekonomiky.

Počátkem padesátých let pak dochází ke stagnaci populačních výzkumů. Navenek se jevil demografický vývoj jako příznivý, což vzbuzovalo iluze o trvale nastoupeném vyhovujícím trendu. Toto zdání bylo po únoru 1948 mocně podporováno i ideologicky, aplikací Marxova „populačního zákona“ na vývoj populace v podmínkách socialistické společnosti, v níž nemůže teoreticky docházet k nepředvídatelným změnám, protože vytváří všechny předpoklady k harmonickému růstu populace.

S tím souviselo i nedocení významu demografického studia. Nemalou překážkou bylo i to, že se statistika stala tajnou úřední záležitostí (teprve v roce 1956 byl důrazně vznesen požadavek na odtajnění dat věkové struktury obyvatelstva podle jednotek věku). Další brzdou bylo přerušování styků s vědeckými institucemi v „kapitalistickém“ zahraničí.

Na nutnost koordinace práce upozornil důrazně v roce 1947 Vladimír Srb; narýsoval i široký program činnosti Populačního ústavu podle vzoru francouzského Národního ústavu pro demografii (INED), založeného krátce po skončení války při ministerstvu zdravotnictví a populace a shrnul současnou situaci u nás; praktické řešení leželo na ministerstvu sociální péče. To také hradilo z rozpočtu ve výši 8 260 tisíc náklady na 951 poraden pro matky, v nichž pracovalo střídavě na 11 500 dobrovolných pracovníků a přes léto bylo v činnosti 507 zemědělských útulků pro 12 167 ohlášených dětí.²⁰

¹⁸ KURAL, V. 2004: K současným útokům na prezidenta Beneše. In: *Přísně tajné*, č. 6, s. 126-142.

¹⁹ In: *Lidové noviny* 22. 4. 2006, s. III.

²⁰ SRB, V. 1947: *Vymírající národ*, s. 75 n.

Srbův hlas zanikl bez odezvy stejně jako snaha A. Boháče v roce 1950 zřídit Populační ústav při ČSAV jako pracoviště, které by sdružilo odborníky v oboru demografie, sociologie, statistiky a ekonomie.

Ústav měl teoreticky zkoumat populační vývoj a navrhnout praktická opatření populační politiky, vy-užívat statistická data, chápaná dosud spíše jako pouhé výkaznictví bez zřetele ke konkrétnímu využití.

Kontinuitu demografických prací zajišťovala hlavně činnost jednotlivých osobností z okruhu Státního úřadu statistického, přírodovědecké fakulty UK i jiných fakult, které obnovily po roce 1945 pedagogickou a vědeckou činnost.

Tato kontinuita byla vážně narušena kádrovou politikou, řízenou z vládnoucího centra ÚV KSČ. Mnoho pedagogů (mezi nimi i Antonín Boháč) bylo zbaveno práva vyučovat a byli nuceni odejít do předčasného důchodu, jiní byli perseksováni, vězněni, nebo unikli persekuci emigrací.

Na první známky poklesu úrovně sňatečnosti a porodnosti poukázal SÚS v roce 1953 v analytickém rozboru *Pohyb obyvatelstva v letech 1951 a 1952* ve Zprávách SÚS. Podrobnosti jednání a příprav, které vedly v roce 1957 ke zřízení Státní populační komise (SPK) jako trvalého vládního orgánu a zároveň jako národního komitétu populační komise OSN, jsem shrnula jinde.²¹

Jisté je, že práce demografů, zejména V. Srba, F. Fajfry a J. Svetoně a jejich poukazy na závažnost populačního problému v našem státě podstatnou měrou přispěly k tomu, že alespoň trochu ožil zájem o tuto problematiku. Přinesly nové impulsy pro vývoj demografického myšlení a teoretické závěry.

Jednou z výrazných osobností období, v němž po stagnaci demografického studia dochází navzdory politické situaci k objektivnějším náhledům na populační problematiku, byl **František Fajfr** (1892-1969), vzděláním právník a filosof. V SÚS pracoval již před válkou, jako předseda SÚS od roku 1945 do roku 1961 se významně podílel na organizaci dvou poválečných sčítání. Demografii přednášel na Vysoké škole ekonomické v Praze. Pod jeho vedením provedla Státní populační komise řadu šetření (o rodičovství, o manželství, o potratovosti, antikoncepci, úrovni bydlení, zaměstnanosti žen, mateřské dovolené atd.). Upozornil na nebezpečí mechanického spojování populačního vývoje s vývojem ekonomickým a kritizoval zejména názor, že za socialismu s odstraněním překážek, brzdících porodnost, bude realizovaná plodnost stoupat. Stejně tak

²¹ ŠUBRTOVÁ, A. 1985: *Organizace demografického bádání*. .. , s. 155-161. Zřízení Demografického ústavu při ČSAV navrhol v roce 1957 i František Fajfr. Ústav zřízen nebyl, ale v tomtéž roce byla dvě místa pro studium populačních otázek přidělena Ekonomickému ústavu ČSAV, kde na jedno z nich nastoupil v říjnu téhož roku Zdeněk Pavlík.

odmítl předčasné vytyčování „populačních zákonů socialismu“ jako postuláty a stínové teorie.²²

Fajfrova písemná pozůstalost poskytuje dost dokladů o tom, že měl jasnou představu, kam musí populační politika směřovat, aby měla význam - selektivní populační opatření, odstupňování rodinných přídatků na další dítě v souladu s představou o optimální velikosti rodiny: do čtvrtého dítěte progresivně, ale zamezit tomu, aby se z rodinných přídatků stal zdroj příjmů pro rodiče, kteří nevěnují dětem potřebnou péči. Požadoval postavit mateřskou „dovolenou“ na úroveň zaměstnání ženy a maximálně ji prodloužit, namísto budování dalších jeslí a školek ulehčit postavení zaměstnané ženy s dětmi, důsledně řešit bytové problémy mladých manželství a vícegeneračních rodin. Zloměk těchto myšlenek publikoval, jiné se dochovaly v jeho sděleních na kongresech a symposiích, většina v podkladech pro práci Populační komise.²³ Závažné jsou i Fajfrové příspěvky k teoretickým otázkám demografie (předmět demografie, její postavení v systému věd).

V roce 1959 vydala první teoreticky zaměřenou práci **Helena Švarcová** (nar. 1931), v níž kritizovala buržoasní populační teorie a objasňovala záměry socialistické populační politiky.²⁴ Druhá práce téže autorky s názvem *Populace* je psána již pod dojmem výsledků kritických analýz dosavadního populačního vývoje. Vyslovuje se i k účinnosti dosavadní populační politiky a předpokládá vypracování dlouhodobé koncepce ekonomického vývoje: „Příčiny, vyvolávající určitý směr trendu porodnosti, je nezbytné hledat tam, kam nás vede marxistická metodologie, tj. k základním hybným silám lidského počínání, k ekonomickým vztahům, zde k ekonomickým podmínkám existence rodiny.“²⁵

Soudí, že populační přírůstek by neměl být v rozporu s přírůstkem výroby, anulovat nebo podstatně redukovat přírůstky produktivity práce. Na druhé straně by neměl klesnout pod úroveň, kdy nastává rapidní zhoršení věkové struktury. Další rozvoj výroby bude uplatňovat nároky na kvalitu, vzdělání a kvalifikaci pracovní síly nikoli především na její množství.²⁶

²² FAJFR, F. 1959: O studiu populačního vývoje. In: *Demografický sborník* (V. SRB ed.) Praha, SSÚ-SEVT, s. 7-9. TÝŽ 1964: Předmluva ke knize Z. PAVLÍKA (1964) *Nástin populačního vývoje světa*. Praha, NČSAV, s. 5 n. V roce 1963 zformuloval aktuální úkoly populační politiky ve stati Aktualne zadaniya politiki demograficzej In: *Studia demograficzne*, 1, seš.1, s. 53-59.

²³ Pozůstalost Františka Fajfra je uložena a zpracována v Archivu Národního muzea v Praze.

²⁴ ŠVARCOVÁ, H. 1959: *Populace a společnost*. Praha, SNPL, 192 s.

²⁵ TÁŽ 1966: *Populace*, Praha, SNPL, s. 189.

²⁶ Tamtéž, s. 227.

Několik závažných příspěvků vyšlo k otázce populačního optima, z nich jmenuji alespoň práci **Zdeňka Vávry** (1930-1995) a **Milana Kučery** (nar. 1929).²⁷ Autoři se přiklánějí k názoru, že hlavním smyslem populačního optima je dosažení rovnovážného stavu jak s ohledem na hospodářsko-společenský vývoj tak na vlastní reprodukci. Tato rovnováha má dynamický charakter a za současného stavu populačního vývoje by předpokládala dosažení takové výše reprodukce, která by zmírnila tzv. relativní stárnutí; to znamená dosáhnout alespoň úrovně prosté reprodukce v celé populaci. Otázkám populačního optima se pak dále věnoval **Ivan Kuchár** (1932-1998), který publikoval v *Demografii* a v *Politické ekonomii* řadu příspěvků k tomuto tématu. (u několika z nich byl spoluautorem Zdeněk Pavlík).

Zdeněk Vávra studoval tendence v dlouhodobém vývoji reprodukce obyvatelstva českých zemí a v práci „K významu populace v ekonomickém rozvoji“ se zabýval i růstem světové populace. V této souvislosti ukázal (patrně jako první z našich autorů), že se nedostatečně odlišuje vlastní sociálně-ekonomická koncepce maltuziánství od problému regulace plodnosti – další společenský vývoj přímo i nepřímo předpokládá plánované rodičovství.²⁸

Milan Kučera kromě cenných analytických prací, vyplývajících z výsledku censů i zachycení dlouhodobějších tendencí populačního vývoje, zdůraznil význam dlouhodobé a intenzivní výchovy k rodičovství a soustředění společenské pomoci na třetí, resp. čtvrté děti k zabezpečení alespoň prosté reprodukce.²⁹ Výsledky sociologického průzkumu ostatně prokázaly, že regulace počtu dětí patří stále ještě k prostředkům, které zmírňují napětí ve zdrojích rodin.³⁰

Ve struktuře demografických prací v období 1959-1973 převažovaly analytické studie, věnované problematice mortality, natality i fertility. V tomto stručném přehledu není možné obsáhnout ani nejzávažnější podíl jednotlivců a slouží spíš pro orientaci v celkových tendencích.

K představitelům demografické analýzy patřili pracovníci SÚS (od roku 1968 Federálního statistického úřadu) Vladimír Srb, jehož bohatá publikační činnost zasahovala do mnoha dalších oblastí a Milan Kučera. Spolu s Ladislavem Růžičkou vydali v roce 1971 publikaci *Demografie*. Předcházela jí *Demografická příručka*, vydaná V. Srbem v roce 1965 a obsahující dlouhodobé časové řady na období 1965-1975. V tomtéž roce vyšel v nakladatelství ČSAV český

²⁷ VÁVRA, Z. 1969: *K významu populace v ekonomickém rozvoji*. In: Studie ČSAV č. 3, Praha, Academia, 152 s. -, M. 1973: K problematice optimálního vývoje v Československé socialistické republice. In: *Demografie* 15, č. 2, s. 97-100.

²⁸ VÁVRA, Z. 1969: Op.cit.,s. 82.

²⁹ KUČERA, M. 1973: Op.cit.,s. 100.

³⁰ MACHONIN, P. a kol. 1969: *Československá společnost*. Bratislava, Epoque, 419 s.

svazek *Mnohojazyčného demografického slovníku*. Značná pozornost se soustředila k otázkám populační politiky a její efektivnosti (**Vladimír Wynnyczuk** (1921-2002), **Vladimír Roubíček** (1930-2005), **Josef Koubek** (nar. 1940), k otázkám struktury domácností a rodin **Zdeněk Jureček** (1914-2002), **Ota Ullmann** (nar. 1917), **Josef Vytačil** (nar. 1920) a jiní, k problematice migrací a urbanizace v souvislosti s populačním vývojem **Jiří Musil**, (nar. 1928), **Karel Kühnl** (1936-1996), bytovou problematikou se zabýval **Jaroslav Douša** (nar. 1925), právními aspekty populace **Olga Vidláková** (nar. 1928).

Nedostatek vysokoškolských učenic a skript, kde od Korčákových *Základů populační vědy* (1946) a *Cvičení v demografii* (1954) nevyšlo nic, co by je nahradilo, vyplnil svými záslužnými pracemi Vladimír Roubíček.

Od šedesátých let pokročilo i historicko-demografická bádání. Syntetický výklad populačního vývoje v letech 1754-1914 v práci **Ludmily Kárníkové** (1931-1965) z roku 1965, časově navazující na starší práci O. Plachta (1957), metodicky cenný, doplnily další výzkumy, které jej v mnohém překonaly: studie i knižní publikace **Pavly Horské** (nar. 1927), **Eduarda Maura** (nar. 1937) a skupiny pro historickou demografii. Vyšla práce o dlouhodobých populačních trendech na území ČSR a množství analytických studií. Základní data o stavu a pohybu obyvatelstva českých zemí od nejstarších dob do roku 1918 zpracoval a vydal v roce 1978 **Václav Sekera** (1898-1982). Pro Slovensko představují základní práce, hodnotící celkový populační vývoj, studie **Jána Svetoně** (1905-1966).

V zahraničí žili a publikovali **Ladislav Růžička** (nar. 1921), který vydal řadu významných prací k tématice sociálních vztahů a k sebevražednosti a **Tomáš Frejka** (nar. 1932), který se zabývá koncepcí stacionárního obyvatelstva a prognostikou ve světovém rámci. Obdobné tématice jako L. Růžička se věnuje i **Dagmar Džúrová** (nar. 1957).

K demografickým pracím širšího zaměření náleží *Nástin populačního vývoje světa* (1964) **Zdeňka Pavlíka** (nar. 1931) s pokusem o teoretické zobecnění, založeným na teorii demografické revoluce.

Představu o struktuře demografických prací od roku 1945 podávají bibliografické přehledy (první ročník *Bibliografie české statistiky a demografie*, zahrnující rok 1966, vyšel v roce 1967) **Jaroslava Podzimka**, též autor vydal v roce 1981 soupis pramenů k demografickému vývoji ČSR a spolu s Josefem Koubkem edici národní bibliografie demografických prací za léta 1945-1977 (1984). I tato struktura je odrazem populačního myšlení, respektive vyjádřením pořadí naléhavosti problémů, k nimž se obracelo bádání.

Závažnost populační problematiky byla uznána zařazením úkolu „Základní problémy reprodukce lidských populací se zvláštním zřetelem k Českosloven-

sku“ jako jednoho z hlavních úkolů do státního plánu základního výzkumu pro léta 1976-1980 a úkolu „Dlouhodobý vývoj, současný stav a prognózy demografických struktur v regionálním aspektu“ pro léta 1980-1985.³¹

Pozoruhodné výsledky přineslo šetření populačního klimatu, i když se týkalo jen části populace a to venkovských žen. Sborník, připravený k tisku již v roce 1973 (vyšel v roce 1977), shrnul diskusi metodických otázek (vymezení obsahu populačního klimatu, konkrétní problematiku výběrových souborů) a přinesl přehled vybraných výsledků šetření v Československu i ve světě. Je třeba zdůraznit, že československá šetření zaujímala čestné místo mezi prvními šetřeními ve světě a to jak svým rozsahem tak metodikou a přinesla vždy cenné poznatky.³²

Snad ještě nikdy v historii se nevytvořily (alespoň proklamativně) tak velké předpoklady pro těsnou návaznost populačního myšlení na praxi; populační myšlení může nicméně jen přinést rozbor konkrétní situace, kterou je nezřídka vyprovokováno, a dát v úvahu směry, jakými by se měla ubírat populační politika.

Za důležité pokládám i to, že českoslovenští demografové nebyli již zcela izolováni od světového dění ve svém oboru a že v rámci možností reagovali na podněty, které přinášelo. I když dodnes postrádají samostatné pracoviště, účastnili se alespoň někteří z nich akcí, pořádaných dokonale vybavenými pracovišti v zahraničí (účast na programu INED pro sledování krátkodobého i dlouhodobého vývoje plodnosti aj.), jednotlivci byli členy mezinárodních společností (pokud se jim zdařilo zaplatit členský příspěvek ve valutách, a také neprokádrovaní měli s výjezdem nesmírné obtíže, pokud se kongres konal v „západní“ cizině).

Směry potřebných opatření, vyplývající z rozboru dlouhodobých trendů reprodukce a průzkumů populačního klimatu, jsou známé od dob, kdy se k nim vyjádřili Vladimír Srb, František Fajfr, Milan Kučera, Vladimír Roubíček a mnozí další. Zůstává řada oblastí, kde nebyly ani formulovány natož přijaty

³¹ Výsledky dosavadních výzkumů shrnul PAVLÍK, Z. a kol. ve Zprávě koordinátora k závěrečné oponentuře HÚ VIII-1-8, Přírodovědecká fakulta UK Praha 1980, 141 s. Dále srvn. LESNÝ, I. 1982: Základní výzkum v demografii v období 1981-1985. In: *Demografie* č.3, s. 252-253. Tabulka s přehledem demografické literatury v letech 1945-1979 podle témat srvn. KOUBEK, J. – PODZIMEK, J.(eds.): 1984 *National population Bibliographies*, s. 19-20. Strukturu obsahu časopisu *Demografie* v letech 1969-1973 in *Demografie* 18, 1976, č.1, s. 50-54. Dtto za léta 1974-1981, tamtéž, 24, 1982, č.2, s. 152-156. Dtto za léta 1959-1989 tamtéž 32, 1990, č. 2, s. 143-147.

³² PAVLÍK, Z. 1977: Šetření populačního klimatu. Metodika, mezinárodní přehled a šetření venkovských žen v Čechách. UK Praha, 298 s

potřebné směry činnosti, které rovněž souvisejí s problémy populace (účelné řízení migračních proudů, široká oblast problémů kolem kvality populace, důsledky, které přinese stárnutí populace v důchodové politice, struktuře pracovních sil atd.).

VIII.3. Organizace demografického bádání v ČSR od roku 1945

Protože na rozdíl od našich sousedů (blízkých i vzdálených) nemá náš stát samostatné pracoviště pro demografii, vázalo se veškeré bádání institucionálně k činnosti Státního úřadu statistického a k řadě dalších pracovišť (universitních kateder, ústavů ČSAV, archivů aj.), která v rámci jiných úkolů věnovala též pozornost demografii. Vývoj československé statistiky za posledních 70 let shrnul J. Podzimek,³³ 100 let výuky demografie na Univerzitě Karlově vzpomenu Z. Pavlík.

Demografická statistika sledovala přirozenou měnu obyvatelstva, kde navázala na soustavu pramenných děl o pohybu a stavu obyvatelstva a rozebírala zjištěné situace. Četné rozbory se týkaly aktuálních jevů populačního vývoje z dlouhodobého pohledu (plodnost, vnitřní migrace, rozvodovost, potratovost, sňatečnost atd.). Doplnkem pravidelných zjišťování v rámci censů (1950, 1961, 1970, 1980) byla jednorázová šetření a výzkumy k hlubší analýze příčin a podmínek některých jevů. První speciální šetření o rodině se uskutečnilo v roce 1956, následovalo několik desítek různých šetření, z nichž J. Podzimek zdůraznil studium plodnosti 1977, v němž se československá statistika zapojila do mezinárodní spolupráce při světovém šetření fertility.³⁴

V roce 1964 se ustavila při ČSAV **Československá demografická společnost** jako zájmové výběrové sdružení vědeckých a odborných pracovníků různých profesí se zaměřením na demografii. Vytvořila se tak jediná základna pro evidenci a soustředění odborníků, jejichž společným zájmem je demografie. V rámci společnosti vznikly dvě pobočky, jedna se sídlem v Brně, druhá v Ostravě. Prvním předsedou ČSDS byl František Fajfr, od roku 1969 po jeho smrti ho ve funkci vystřídali Vladimír Srb, Miroslav Vojta a Zdeněk Pavlík, který ji vykonával od roku 1972 jako úřadující místopředseda, teprve v roce

³³ PODZIMEK, J. 1985: Čtyřicet let československé státní statistiky. In: *Demografie* 27, č. 1, s. 4-7. Týž 1989: *70 let československé státní statistiky*. Praha, PSÚ a VÚSEI, 223+XXIV s. 100 let demografie na Univerzitě Karlově. In: *Zpravodaj České demografické společnosti* 19/1999, s. 1 (red).

³⁴ K tomu srvn. WYNNYCZUK, V. – FAKTOROVÁ, F. 1980: Mezinárodní srovnání populačních opatření v Evropě (1978). In: *Demografie* 22, č.1, s. 1-15. SRB, V. 1979: Šetření plodnosti (1977). In: *Demografie* 20, č.1, s. 4-14, č.2, s. 97-106, č.3, s. 205-213, č.4, s. 302-310.

1974 bylo povoleno, aby se nestraník stal předsedou společnosti. Tuto funkci zastával do roku 2003, kdy byla předsedkyní zvolena Jitka Rychtaříková. Vědeckým tajemníkem společnosti byl od doby založení do roku 1968 Zdeněk Pavlík, v letech 1972-2003 Vladimír Roubíček, v letech 2003-2006 Ludmila Fialová, od roku 2006 zastává tuto funkci Tomáš Kučera. Od května 1993 se Společnost nazývá **Česká demografická společnost**.

V roce 1967 byla založena Slovenská demografická a statistická společnost SAV, (předseda Daniel Vojtko), jejíž demografická sekce plnila úkoly ČSDS na Slovensku. Některé akce, zejména mezinárodní sympozia, pořádaly obě společnosti společně.³⁵

Hlavní odborná činnost ČSDS (od roku 1993 ČDS) spočívala v organizování pravidelných přednáškových večerů a výročních celodenních konferencí ke zvolenému tématu. Společnost pracovala v několika odborných skupinách (pro historickou demografii, zdravotně – biologické aspekty populace, pro plánované rodičovství, modelování a výpočetní techniku v demografii, sčítání lidu, domů a bytů, rozmístění a stěhování obyvatelstva).³⁶ Uspořádala do roku 1989 čtyři mezinárodní sympozia . v roce 1965 na téma „Ekonomické aspekty reprodukce obyvatelstva“, v roce 1976 konferenci demografů socialistických zemí, věnovanou demografickým prognózám, v roce 1983 konferenci k problematice demografického vývoje v kontextu sociálního rozvoje a v roce 1989 na téma „Stárnutí obyvatelstva ve vyspělých zemích“. V roce 2005 uspořádala spolu s Centre francais de recherche en sciences sociales a Goethe-Institut Prag trilaterální demografickou konferenci ke třem tématům: 1. Proč (ne)máme děti? 2. Migrace, pluralita a integrace, 3. Proč a jakou rodinnou a imigrační politiku?

Publikační možnosti se otevřely od roku 1959 ve čtvrtletníku *Demografie*, vydávaném SÚS, od r. 1969 FSÚ. Od roku 1968 vycházela čtvrtletní revue *Demosta* (v ruštině, angličtině, španělštině a v esperantu) pro zahraničí. Sborník *Statistika a demografie* vycházel v letech 1959-1971 (10 svazků), jeho pokračováním byl sborník *Statistická revue*, vydávaný FSÚ. Od roku 1977 vychází neperiodický sborník *Acta demographica*, který vydávala ČSDS do č.VI/1982 spolu a Výzkumným ústavem sociálně-ekonomických informací, od čísla VII samostatně). Posledním číslem XV je druhé přepracované vydání *Mnohojazyčného demografického slovníku*.³⁷

³⁵ ŠUBRTOVÁ, A. (ed.): *10 let ČSDS. Ročenka ČSDS*, Praha 1976, 88 s. ČSDS (ed.): *20 let Československé demografické společnosti při ČSAV*. Praha 1985, 198 s.

³⁶ VIDLÁKOVÁ, O. 1984: Československá demografická společnost – 20 let. In: *Demografie* 26, č. 2, s. 152-153.

³⁷ PAVLÍK, Z. – KALIBOVÁ, K. 2005: *Mnohojazyčný demografický slovník – český svazek*, druhé vydání. *Acta demographica* XV, Praha, ČDS, 186 s.

Vládní populační komise, která převzala od roku 1972 úkoly Státní populační komise, vydávala šestkrát ročně *Populační zprávy*.

Skupina pro historickou demografii ČSDS vydává nepravidelně sborník *Historická demografie* (nákladem Ústavu československých a světových dějin ČSAV, od roku 1991 nákladem Sociologického ústavu AV ČR). Do současné doby vyšlo 30 svazků.

Samostatné přednášky z demografie mají nejdelší tradici na přírodovědecké fakultě UK, kam byly po jejím založení v roce 1920 společně s antropologií přeneseny z filosofické fakulty UK.

Od roku 1918 byl řádným profesorem antropologie a demografie lékař a antropolog **Jindřich Matiegka** (1862-1943), zakladatel Antropologického ústavu. Na tomto ústavu antropologie a demografie se habilitoval Antonín Boháč (1929) a Jaromír Korčák (1950), který v roce 1950 přenesl demografii na katedru geografie.

Demografická statistika se původně přednášela od roku 1955 na Vysoké škole ekonomické v Praze, fakultě národohospodářské v rámci oboru ekonomická statistika; při této fakultě byla zřízena rok 1968 Laboratoř demografie jako vědecko-pedagogické pracoviště, které se specializovalo na prognózy, zejména na regionální populační prognózy ve spojení s ekonomickou prošlemtikou. Na téže škole (fakultě řízení) se přednášela demografická statistika i v Bratislavě. V různých letech se demografie nebo demografická statistika přednášela i na jiných fakultách vysokých škol v Praze, Olomouci, v Brně a v Bratislavě.

Od doby, kdy kontinuitu demografických studií udržovali jen jednotlivci, přes údobí, kdy byla podobně jako sociologie i demografie odsunuta na vedlejší kolej, získalo studium demografie postupně přece jen širší základnu. Z vývoje je však zároveň patrné, že rozsah i zaměření výzkumných činností bylo až příliš diktované nutností reagovat na momentální vývoj populace a snažit se jej nějak usměrnit. Nadto výzkum trpěl a dosud trpí tím, že není koordinovaný; což ovšem neplatí jen pro demografii. Významné místo si v něm podržela analýza současného vývoje úmrtnosti a zejména zájem o analýzy nadúmrtnosti mužů ve středním věku, která se stávala vážným problémem české populace. Domnívám se, že také zájem o otázky kvality populace nebyl úměrný závažnosti tohoto námětu. Úplně např. scházelo (a domnívám se, že schází dosud) podchycení dalšího vývoje „zachráněných“ plodů s extrémně nízkou porodní váhou, kde úspěchy, snižující ukazatele novorozenecké a kojenecké úmrtnosti, nejsou konfrontovány s prognózou přežívajících „inkubátorových“ dětí.

I když rozsah výzkumu od prvních poválečných let značně pokročil, zůstávalo ještě mnoho otevřených a nevyjasněných problémů.

VIII.4. Globální a syntetické pohledy na vývoj populace.

Důraz na analytické studium, který provázal demografii u nás od jejích počátků dodnes, je typický i pro rozvoj demografie ve světovém měřítku: pro syntézu nebyl dostatek spolehlivých opěrných bodů. Přesto bylo vysloveno už tolik různých teorií, tolik vysvětlení pro různé typy reprodukčního chování lidí a jeho důsledky, že by jejich prostý výčet zaplnil mnoho stran. Některé z nich již padly, jiné teprve prověří čas. Užitečné je připomenout si občas výrok Gilberta Chestertona, i když nebyl pronesen na účet demografických diskusí: „Teoretik, který vytvoří novou teorii na základě nové události, mnoho škody nenatropí. Ale teoretik, který nejprve zplodí falešnou teorii a pak vidí ve všem její důkazy, je nejnebezpečnější nepřítel lidského rozumu.“

Zbývá trpělivá práce, pokusy o syntézu dosavadních poznatků, protože jen v dlouhodobém hodnocení populačního vývoje se může ukázat váha některých vývojových trendů a rysů, specifických pro danou populaci, i těch, které jsou společné pro populace, žijící ve zcela odlišném prostředí a podmínkách. Neplatí to jen pro demografii tzv. statistického období, platí to i pro demografii historickou v dnešním vymezení jejích hranic jako oboru, který se zabývá studiem populace v tzv. předstatistickém a raně statistickém období. O tom, že čeští demografové jsou si této nutnosti vědomi, svědčí bibliografie prací za uplynulé období, zabývající se trendy populačního vývoje v ČSR, zdokonalování metodiky projekcí a dlouhodobých výhledů i zájem o populační problémy ve světovém měřítku.³⁸

Spolupráce historiků, ekonomů, sociologů, lékařů i geografů je důležitá, protože přirozená reprodukce a její výsledný efekt je poměrně úzký aspekt mnohostranné lidské existence. Jedinou možnou cestou je interdisciplinární studium obyvatelstva, jeho chování i dalšího vývoje.³⁹

Tak, jako se ve světě upíná pozornost především k teoriím, které se snaží o zobecnění na širší úrovni abstrakce, odrážejí tuto snahu i práce českých demografů. První prací, založenou na teorii demografické revoluce (demografického přechodu, transition), byla kniha **Zdeňka Pavlíka** *Nástin populačního vývoje světa* (1964), v níž došel k závěru, že demografická revoluce jako bio-sociální proces vzniká u populací s různou životní úrovní i různým předcházejícím populačním vývojem. Má celosvětový charakter, kterému odpovídá i celosvětový charakter společenského vývoje. Plánování počtu dětí v rodině se

³⁸ Bibliografie této literatury srvn. PODZIMEK J. 1981: *Prameny demografického vývoje ČSSR*, Praha, s. 112-118, dále KOUBEK, J. – PODZIMEK, J. (eds.): *National population bibliographies*, s. 1-12.

³⁹ VIDLÁKOVÁ, O. 1984: Mezinárodní demografická konference Smolenice 1983. In: *Demografie* 26, č. 1, s. 1-11.

stává znakem hospodářsky i kulturně vyspělé společnosti. Poukázal na specifické rysy průběhu demografické revoluce, podmíněné dobou, kdy k ní dochází, zabýval se úlohou vnitřních a vnějších podnětů pro její průběh a rozlišil několik jejích typů. V úvodu k Pavlíkově práci se vyjádřil k teorii F. Fajfr, který ji přijal jako odvážnou hypotézu, podnětnou pro další bádání.

Další prací, vydanou na toto téma, která chápe demografickou revoluci jako historickou zákonitost populační reprodukce, je studie téhož autora *Demografická revoluce jako globální zákonitost populačního vývoje* (1977). Je to zároveň pokus vymezit populační systém a oddělit jej od systémů hierarchicky nadřazených - populačně-ekonomického a totálně-sociálního a poukázat na obecný charakter chování těchto systémů, důležitý zejména z hlediska předpovědi jejich budoucího chování.⁴⁰ V několika pracích z poslední doby dospěl autor k závěru, že se jedná o „globální revoluci moderní doby, jejíž části (průmyslová, vědecko-technická, urbanizační, politická-demokratizační, revoluce ve vzdělání, medicíně, informatice, emancipaci a zrovnoprávnění žen) jsou navzájem propojené a podmíněné – bez toho nelze demografickou revoluci pochopit. V tomto smyslu je přesnější demografická revoluce jako revoluční změna v demografickém chování – přechod z extenzivní formy reprodukce na formu intenzivní (dříve se mnoho dětí rodilo a mnoho jich umíralo brzy po narození, nyní se jich málo rodí a téměř všechny se dožívají dospělosti)“.

Výrazem snahy po zařazení problematiky demografických a geodemografických systémů do širších souvislostí je hledání podstatných zákonitostí, které by vyjádřily relativně všestranně charakter objektivní reality, označené jako „totalita“. Některé podněty přinesly již práce Jaromíra Korčáka, v nichž autor formuloval protiklad krajní nerovnoměrnosti diferenciací geografických struktur a relativní homogenity struktur, odpovídajících druhovým souborům.⁴¹ Autor dával do protikladu heterogenitu anorganického světa (komplexního celku) a homogenitu biologických druhů (včetně druhu lidského) a vidí tak příčiny rozdílů v různé vývojové složitosti celků.

K vytvoření teoretických východisek nejen ke zkoumání specifických, resp. „vnitřních“ problémů demografie a geodemografie nýbrž i ke zkoumání vnitřních podmíněností příslušných systémů směřovaly práce Martina Hampla, Zdeňka Pav-

⁴⁰ PAVLÍK, Z. 1977. *Demografická revoluce jako globální zákonitost demografického vývoje*. Zpráva pro etapové řízení hlavního úkolu SPZV, 217 s. Týž 1981: Zákonitosti vývoje demografických systémů. In: *AUC Geographica* 16, č.1, s.3-31.

⁴¹ KORČÁK, J. 1936: Regionální typ v pojetí statistickém. In: *Sborník III.sjezdu čs. geografů v Plzni 1935*, Praha, s. 111-112. Týž 1941: Přírodní dualita statistického rozložení. In: *Statistický obzor* 22, Praha, s. 171-222. Týž 1973: *Geografie obyvatelstva ve statistické syntéze*. Praha, UK, 147 s.

líka a Františka Charváta.⁴² Zejména práce **Martina Hampla** *Hierarchie reality a problém hodnocení širších souvislostí populačního vývoje* (1976) podrobně ukazuje na možnosti aplikace výsledků „teorie totality“ při hodnocení demografických a geodemografických systémů.⁴³ Důležitý je podle mého soudu logicky odvozený závěr o transformaci extenzivních tendencí na tendence intenzivní a o všeobecném zvyšování vlivu sociálního prostředí při vytváření konečného efektu přirozené reprodukce, rozhodujícího pro změny v její úrovni. Logistický průběh dílčích procesů a příslušnou reprodukci demografické homogenity na vývojově vyšší úroveň nachází souhrnně u přeměny „demografického chování“, tj. především u změny vědomě neregulované plodnosti na vědomě regulovanou. Demografickou revoluci považuje za proces v podstatě téhož významového řádu, jakým byl a dosud je proces industrializace nebo proces urbanizace. Obecná vývojová generalizace je v těchto pracích objasněna. Konkrétní historický výzkum a budoucí vývoj, který lze předpokládat, nikoliv s jistotou určit, ji může „jednak potvrdit, nebo také vyvrátit.“⁴⁴

V roce 1986 vyšly *Základy demografie* jako celostátní vysokoškolská příručka pro studenty přírodovědeckých, ekonomických, filozofických a lékařských fakult.⁴⁵

Také úsilí historických demografů směřuje k syntéze, zpočátku alespoň k postižení dlouhodobých tendencí ve vývoji populace předstatistického období.⁴⁶ Práce **Ludmily Fialové** (nar. 1947), s použitím speciálních indexů a metody nepřímé standardizace, navržených v roce 1965 A. J. Coalem, jsou příspěvkem k vývoji plodnosti v českých zemích a zároveň k průběhu demografického přechodu u nás. Prokázaly, že pokles úrovně plodnosti byl ve všech oblastech českých zemí ukončen před koncem druhé světové války a tím byl zároveň završen přechod k dnešnímu reprodukčnímu chování, které charakterizuje poměrně vysoký podíl obyvatelstva, žijícího v manželství za současné nízké úrovně manželské plodnosti.⁴⁷

⁴² Bibliografie těchto prací srvn. HAMPL, M. 1976: *Hierarchie reality a problém hodnocení širších souvislostí populačního vývoje*. Praha, Přírodovědecká fakulta UK, 285 s.

⁴³ Tamtéž, s. 256.

⁴⁴ MUSIL, J. 1985: Oponentní posudek závěrečné zprávy „Vybrané aspekty populačního vývoje“ dílčího úkolu VIII-3-4/2 „Dlouhodobý vývoj, současný stav a prognózy demografických struktur v regionálním aspektu“. Přírodovědecká fakulta UK Praha, 7. 3. 1985.

⁴⁵ PAVLÍK, Z. – RYCHTAŘIKOVÁ, J. – ŠUBRTOVÁ, A. 1986: *Základy demografie*. Praha, Academia, 732 s.

⁴⁶ Dlouhodobé *populační trendy na území ČSR. – předstatistické období*. In: *Acta demographica* IV, Praha 1981, 273 s.

⁴⁷ FIALOVÁ, L. 1985: Příspěvek k vývoji plodnosti v českých zemích. In: *Demografie* 27, č. 1, s. 34-43.

VIII.5. Vývoj populační politiky jako odraz populačního myšlení.

Populační politika navázala po druhé světové válce na řadu opatření, k nimž došlo v meziválečném období. Zároveň se dost jasně ukázalo, že žádné, sebeúčinnější opatření nemůže trvale stimulovat porodnost, pokud jeho účinnost oslabují nepříznivé okolnosti, rušivě působící na celkové populační klima.

K nejzávažnějším „rušivým“ elementům působila již před válkou mnohokrát zdůrazňovaná nízká tempa bytové výstavby, stoupající růst nákladů na ni, rozvoj a úroveň služeb obyvatelstvu, výstavba škol a předškolních zařízení, uspořádání pracovní doby, cenová opatření, vysoká zaměstnanost žen. Přehled konkrétních zásahů populační politiky je dobře zpracovaný v řadě studií a není třeba se jím detailně zabývat.⁴⁸ V souvislosti s vývojem populačního myšlení stojí za povšimnutí, jakou obsahovou náplň kdo dával populační politice, nakolik byla teoreticky podložená a do jaké míry se promítaly názory na její závažnost, obsah a účinnost do konkrétních opatření.

Již z přehledu demografické literatury v poválečném období do současnosti je patrné, že populační myšlení dávalo dostatek podnětů k tomu, aby se populační politika mohla orientovat správným směrem. Zpětně se ovšem hodnotí nepoměrně snáze než docházejí náměty své realizace.

Na nutnost vzájemně sladit bytovou a populační politiku upozornila řada autorů velmi včasné a nebylo to jen opakování názoru ekonoma Albína Bráfa, že dohled nad bytovým hospodářstvím si musí ponechat v rukou stát a trh s byty nelze stoprocentně svěřit soukromému podnikání. Na závažnost problému upozornili jak J. Korčák, V. Srb, F. Fajfr, tak J. Musil, M. Kučera, J. Douša a jiní.

O Fajfrově důrazné iniciativě, směřující k selektivní podpoře rodin s dětmi a k maximálnímu prodloužení mateřské „dovolené“ jsem se již zmínila. Životu a dílu F. Fajfra je věnována monografie z roku 1993, v níž je oceněn význam tohoto filosofa, sociologa a statistika a jeho přínos pro českou demografii.⁴⁹ Z Fajfrových názorů stojí za připomenutí jeho zdůraznění nezastupitelné mateřské a výchovné funkce ženy, která se odedávna uznávala. O tom, že by matku mohla malému dítěti nahradit celodenní péče mimo domov, si dovolili pochybovat mnozí, a to už od konce 19. století, kdy byla ještě k rodině pevně

⁴⁸ KOUBEK, J. 1981: Populační politika Československé republiky v letech 1945-1980. In: *Demografie* 23, č. 1, s. 32-50. KUČERA, M. 1968: Populační politika Československa. In: *Demografie* 10, č. 4, s. 307-317. KOL. 1974: *Population Policy in Czechoslovakia*. Praha, Orbis, 90 s.

⁴⁹ PAVLÍK, Z. - ŠUBRTOVÁ, A. 1993: *František Fajfr. Život a dílo*. *Acta demographica* XI. Praha Československá demografická společnost a Český statistický úřad, 214 s.

připoutaná. Nebyli to ti, kteří se snažili „udržet matku v rodině“ a odepřít jí jakýkoliv podíl na společenském životě a uplatnění, naopak, právě ti, kteří zároveň hájili její práva v tomto ohledu. K tomuto společenskému ocenění mateřské role žen a snaze, aby se nedostávala do rozporu s jejím zaměstnáním, se dostáváme znovu v proklamacích osmdesátých let.

Opatření z přelomu šedesátých a sedmdesátých let o prodloužení mateřské dovolené, dávkách v mateřství a přídavicích na děti, zákon o mateřském příspěvku č. 154/1959 Sb. z 18. 12. 1969 s účinností od 1. 7. 1970, zvýhodněné nebo přednostní půjčky patří k těm, která můžeme pokládat za přímý odraz názorů na nutnost stimulace porodnosti. Do stejné kategorie náležela daňová opatření, přednostní zařazení rodin s více dětmi do pořadníků pro přidělování bytů a půjčky se státním příspěvkem, zavedené od 1. 4. 1973.

Další oblastí, na jejíž závažnost demografové upozorňovali, je výchova k rodičovství, poskytování odborných sociálních služeb při narušených manželských vztazích, porady ve věci plánovaného rodičovství, sexuální výchova na školách atd. Autoři se shodovali v názoru, že prostor pro akce populační politiky se nesmí zúžit na hospodářskou oblast, protože motivace lidského jednání není jednoduchým odrazem životní úrovně.⁵⁰

Apel se strany demografů nebyl dost důrazný: ještě v roce 1966 soudila H. Švarcová, že „přežívání starších mravních norem představuje tendenci dočasnou, změny ekonomické funkce rodiny představují funkci absolutní a dříve či později vyvolají i změny mravních norem, ideálních představ.“⁵¹

Stoupání rozvodovosti vyvolalo diskuse, jejichž důsledkem byla snaha o prevenci vysoké rozvodovosti. Mezníkem mezi dvěma etapami v právní úpravě manželství a jeho zrušení rozvodem bylo vydání zákona o rodině č. 94/1963 Sb. a občanského řádu č. 99/1963 Sb., časově velmi pozdní bylo zřizování manželských poraden podle vládního usnesení č. 267/1973 Sb. Témata rodiny, manželství a rozvodů se množí v početném zastoupení v demografické literatuře výrazněji teprve od roku 1960 a dále, aby jich směrem k dnešku přibývalo úměrně tomu, jak to vyžadovalo nezbytí reagovat na tyto nepříznivé rysy populačního vývoje. Totéž se týkalo potratovosti, která byla do značné míry odrazem neuspokojivé situace v prevenci početí, sexuální výchovy mládeže a výchovy k rodičovství. F. Fajfr ve svých připomínkách k „návrhu zásad na využití masově výchovných prostředků ke správnému poměru k rodičovství“ kritizoval již v roce 1962 postoj k antikoncepci, které se věnovala naprosto nedostatečná pozornost a navíc se jednostranně propagovala ženská antikon-

⁵⁰ ŠVARCOVÁ, H. 1966: *Populace*, s. 215.

⁵¹ Tamtéž, s. 195.

cepcce. Znovu připomenul nutnost intenzivní teoretické práce jako předpokladu úspěchu v kterémkoliv směru populační politiky a nedostatečné využití zdravotnické statistiky k praktickým závěrům.⁵²

Když v roce 1968 hodnotil Jiří Prokopec deset let práce Státní populační komise, konstatoval obrat k lepšímu v mezích možností, především v práci na komplexním programu sociální a ekonomické pomoci rodinám s dětmi, ustavení poradního sboru pro výchovu k rodičovství a zřízení první stálé manželské poradny v Praze. Za jeden z hlavních úkolů SPK pro příští údobí pokládal postupné a trpělivé zpřesňování optimálního modelu opatření a úsilí o jeho realizaci.⁵³

I z této stručné rekapitulace je zřejmé, že mezi náměty a návrhy, často tvrdošíjně opakovanými, a jejich realizací, uplynula dost dlouhá doba. Její zkrácení podmiňovala nejen prosperita, lépe řečeno neprosperita národního hospodářství, ale i to, že do hlubšího povědomí veřejnosti ani nepronikla potřeba nějak se angažovat pro lepší vývoj.

Čeští demografové se ve své většině nepřipojili ke všeobecnému optimismu let krátce po druhé světové válce, ale ani nepodlehli stejně nekritickému pesimismu z období klesající porodnosti. Podle názoru M. Kučery (1973) není skutečně nutné bezprostředně podmiňovat příznivější ekonomický vývoj vyššími přírůstky obyvatelstva v produktivním věku a tím rychlejším růstem zaměstnanosti. Automatizace a intenzifikace musí umožnit rychlejší ekonomický růst, stále většího významu musí při tom nabývat úroveň vzdělání a kvalifikace, která bude mít větší váhu než pouhé kvantitativní objemy zaměstnanosti. Úspěšný společenský rozvoj si ovšem nelze představit bez trvalé obměny generací. Znamená to dosáhnout alespoň úrovně prosté reprodukce, aby se zabránilo perspektivnímu úbytku obyvatelstva a vytvořily se celkem stálé relace mezi hlavními věkovými skupinami.⁵⁴

V diskusi k teoretickým problémům populační politiky vyslovili demografové dost obecně platných závěrů, z nichž jeden dobře vystihuje zdroj obtíží: společnost hledá opatření až tehdy, kdy je zřejmé, že se v populačním vývoji něco hrouť. Populační opatření pak reagují na situaci s opožděním, zatímco úspěšná může být jen taková politika, která předvídá a reaguje s předstihem, dokonce značným.⁵⁵ Zároveň tato politika musí být selektivní z hlediska

⁵² ANM, fond F. Fajfr, i. č. 235.

⁵³ PROKOPEC, J. 1968: Deset let práce Státní populační komise. In: *Demografie* 10, č. 1, s. 13-15.

⁵⁴ KUČERA, M. 1973: K problematice optimálního populačního vývoje v Československé republice. In: *Demografie* 15, č.3, s. 98.

⁵⁵ KOUBEK, J. 1982: Některé teoretické problémy populační politiky. In: *Demografie* 24, č.2,

demografických cílů (v praxi to znamená relativně nejvýraznější podporu rodinám optimální velikosti). Z hlediska taktiky by se neměla podporovat plodnost v období vrcholu populační vlny, ale naopak v jejím poklesu. Pokud se pokládá za účelné zavést určité přechodné opatření, je nutné ho jako přechodné, zavedené na omezenou dobu, také prezentovat před obyvatelstvem.

Různé typy výzkumů reprodukce přinesly nespočet dokladů o tom, že veřejnost, hlavně ženy v plodném věku, je velmi vnímavá pro populační politiku, je-li předkládána jako konkrétní opatření. Potvrdily však také, že model dvoudětné rodiny, alespoň v Čechách, natolik převažuje, že je obtížné usilovat o radikální změnu populačního klimatu (finanční důvody spolu s bytovými byly nejzávažnější při rozhodování o počtu dětí). Zcela na místě byl liberální přístup k otázce umělého přerušování těhotenství v co nejranějším stádiu, prozatím jediný kompenzátor stavu v oblasti poradenství, výchovy a dostupnosti anti-koncepce.

Jasno, alespoň teoreticky, bylo i v dalších směrech: jak působit na zdravotní stav a úmrtnost. Otázkám kvality populace se po celé poválečné období nevěnovala dostatečná pozornost a jestliže se objevily studie, v nichž demografický obraz sloužil jako inspirace např. pro genetiku, nebyla to jen potřeba zabývat se i těmito problémy, ale i varovný signál. Při stagnujícím růstu či ubývání obyvatelstva bude biologická i mentální kapacita populačních přírůstků stále významnější kompenzací kvantity. V roce 1986 předložil Vladimír Srb svůj „Program národního zdraví“, respektující všechno, nač bylo možné bez rozpaků navázat z historie našeho demografického myšlení. Obávám se, že skončil bez odezvy a realizace mezi dalšími archivními materiály.

K diskusi přispěl z našich lékařů, blízkých demografii, nejvýrazněji **Jiří Kučera** (1927-1992), pediater-teratolog, žák prof. Stevensona, který jako první v Evropě zavedl u nás registraci vrozených vývojových vad, byl zakládajícím členem Mezinárodní společnosti pro záchyt a epidemiologii vrozených vad (International Clearingshouse for Birth Defects Monitoring Systems), která je od roku 1986 součástí WHO.

Z dalších lékařů se zastavím alespoň u **Josefa Charváta** (1897-1984), endokrinologa, člena poradního sboru OSN pro vědu a techniku. Ve svých pracích se nejednou vyjádřil k problémům lidské existence. Jeho soudy o nutnosti restaurovat rodinu jako předpoklad dobrého populačního vývoje, úvahy nad citovou a kulturní deprivací a dalšími hrozbami, s nimiž se potýká současný vývoj společnosti, jsou stále aktuální. Již v roce 1969, kdy vydal esej

s. 137. ROUBÍČEK, V. 1982: K otázce efektivnosti populační politiky. Tamtéž, s. 141-145. Diskuse k československé populační politice srvn. *Demografie* 32, 1990, č.3, s. 234-241 (RABUŠIC, L., PAVLÍK, Z., KUČERA, M.).

Život, adaptace a stres (v roce 1974 *Člověk a jeho svět*), povýšil kulturu (resp. kulturnost) na podstatnou součást lidství -není „nadstavbou“ nad materiální základnou podle terminologie marxistů, ale nezbytnou součástí: „Lidství lze docílit jen vyvážením obou složek – civilizace a kultury... Citová a kulturní deprivace je stejně zlá jako hlad.“⁵⁶ „To, čemu se říká svědomí a morálka, rozeznávání zla a dobra, správného a nesprávného, vyrůstá hlavně ze zvyků a názorů našeho domova“, napsal, když se zamýšlel nad délkou kritického „vpečetovacího“ údobí a nad nevratným poškozením a znevýhodněním těch, kteří zázemí dobré rodiny nepoznali.⁵⁷

Neprávem se opomíjelo zhoršování životního prostředí, zavadnost vody a potravy, do značné míry ovlivňujících míry úmrtnosti a naději dožití. Budovala se mamutí sídliště, svým charakterem spíše noclehárny než domovy, anonymní a odlidštěná. Nevysloveno zůstalo i to, do demografové pocitovali už dlouho a o čem nás může poučit historie, chceme-li jí naslouchat: populační klima ovlivňuje i celková společenská atmosféra a zdravá společnost je pouze ta, která může doufat, věřit ve smysl duševní i fyzické práce. Společnost nebyla nemocná jen fyzicky. Pokles morálky, nejen pracovní, rozrušení mezilidských vztahů, degradace významu vzdělání, kultury a kulturnosti, snížení inteligence na podezřelý element, „živený“ z práce manuálně pracujících, vedou vždycky k výhodnějšímu smíření se s prostředností, s průměrem, k rezignaci a skepsi. Ale i naopak – k agresivitě, k zápasu za okamžité, momentální prožitky a blaho, jaké poskytuje konzumní společnost, zasažená tím, co Jaromír Korčák nazval „pleonexií“ (hromadění věcí, které člověk nepotřebuje ke svému životu bezprostředně, ale jejichž vlastnění, či lépe touha mít je, v něm vyplňují zoufalou prázdnotu namísto jiné seberealizace).

Řečeno s Janem Amosem Komenským, léky hledejme, až nalezneme příčiny nedostatků a nemocí. To je nejzávažnější krok k jakékoliv nápravě, počínaje řízením státu a konče rodinou s dětmi.

⁵⁶ CHARVÁT, J. 1970: 131.

⁵⁷ Tamtéž, s. 117.

IX. Populační myšlení po roce 1989

IX. 1. Demografická situace.

Všechno, co potřebujeme vědět, jsme se dozvídali z rozborů výsledků dvou censů, které dnešní situaci předcházely - v roce 1991 a 2001, z odborných studií, uveřejňovaných nejen v *Demografii*, ale v řadě dalších tiskovin, vyšlo i několik souborných studií, věnovaných populační problematice. Teprve nyní se ocitají populační otázky častěji i v denním tisku a ostatních „masmediích“, o populační politice se diskutuje ve vládě.

Milan Kučera k tomu výstižně podotkl: Zájem o demografické údaje ne-zvýšily systematicky zveřejňované údaje o nepříznivém vývoji přirozené měny, nýbrž „až skutečnost, že z důvodu neustále se snižujících počtů školních dětí v řídnoucím venkovském osídlení bude nutné zavírat ve větším počtu menší venkovské školy.“¹

Největší pozornost budí patrně konstatování, že obyvatelstva u nás ubývá, že zhruba od konce osmdesátých let dochází (rychleji než v okolních evropských zemích) k výraznému poklesu sňatečnosti a zejména porodnosti. Uspokojení při pohledu na zlepšující se ukazatele úmrtnosti a stoupající křivky ukazatelů naděje dožití poněkud kalí vyhlídka na rychlé stárnutí populace a tím pronikavé zhoršení věkové struktury (rovněž rychlejší než jinde), s ním spojená budoucí struktura pracovních sil, potřeba radikální reformy penzijního systému a všechny další průvodní jevy (nelze vyloučit ani stoupání mezigeneračního napětí nestálým zdůrazňováním, kolik penzistů připadne na jednoho člověka aktivně zaměstnaného).

Mezi sčítáními 1980 a 1991 nedosáhl celkový počet obyvatelstva českých zemí předválečné úrovně, nicméně ještě vzrostl o 484 tisíc na celkových 10 340 tisíc (přibližně tolik, kolik činil v roce 1922 a o 550 tisíc méně než koncem roku 1937). I při započtení emigrace by zůstal rozdíl patrný a úbytky, způsobené odsunem, se nepodařilo nahradit.²

¹ KUČERA, M. 2003: Perspektivy populačního vývoje České republiky na období 2003-2065. In: *Zpravodaj ČDS*, č. 32, s. 2.

² *Dějiny obyvatelstva českých zemí* 1998, s. 358.

Od ledna 1991 došlo k výraznému poklesu počtu uzavřených manželství (přitom přibývalo potencionálních snoubenců z početně silných ročníků, narozených v průběhu demografické vlny sedmdesátých let). Ještě v roce 1989 vstupovalo do manželství 80 % svobodných mužů (do 30 let) a 91 % svobodných žen, v roce 1996 již jen 53 % mužů a 66 % žen. Stoupal sňatkový věk: u mužů z 24,6 roku v roce 1989 na 27,1 roku v roce 1996 a 29,3 roku v roce 2001, u žen z 21,8 roku na 24,9 roku v roce 1996 a 26,9 roku v roce 2001. Absolutně bylo v roce 2001 uzavřeno 52 400 manželství, což bylo v historii ČR zatím nejméně.³ Dochází i ke zvyšování věku při uzavření prvního sňatku a to v republikovém průměru mezi roky 1991 a 2001 téměř o tři roky (z 24,7 na 27,6 let).

Vysoká úroveň rozvodovosti se považuje za jeden z charakteristických rysů demografického chování naší populace a v evropském srovnání patříme do kategorie zemí s její vysokou mírou již od sedmdesátých let, s maximem v letech osmdesátých. Úhrnná rozvodovost dosáhla v roce 2001 historicky nejvyšší hodnoty, když počet rozvodů po dvouleté pauze opět přesáhl hranici 30 tisíc. V počtu rozvodů na tisíc obyvatel jsme byli spolu s Dánskem již v 80. letech na třetím místě v Evropě (za Velkou Británií a bývalou NDR). Úzce s tím souvisí i růst počtu neúplných rodin.

Pokles manželské plodnosti, který se projevil v první polovině devadesátých let, zasáhl všechny věkové kategorie (15-44 let), pokračoval v dalších letech, přičemž k mírnému vzestupu došlo u žen 30-39 letých.

Ve srovnání s ostatními evropskými zeměmi se vývoj demografického chování v ČR odlišuje jen tím, že trend směrem k úrovni ukazatelů zemí západní Evropy probíhá rychlým tempem (to, co se odehrávalo v západní Evropě 10 až 20 let, mění se u nás v průběhu několika málo let).

Týká se to především pronikavého poklesu porodnosti. Zatímco v roce 1990 se živě narodilo ještě přes 130 tisíc dětí, v roce 1993 již jen 121 tisíc a v roce 1996 pouze 90 tisíc⁴. Úhrnná plodnost se v těchto letech snížila z 1,89 živě narozeného dítěte na jednu ženu na 1,18 v roce 1996 a 1,16 v roce 1998. (Pro zachování počtu obyvatelstva je nutné, aby úhrnná plodnost činila alespoň 2,1; není-li tomu tak, dostavuje se úbytek obyvatelstva přirozenou měnou). Úroveň plodnosti se ve všech zemích Evropské unie pohybuje pod hranicí prosté reprodukce, zatímco v šedesátých letech byla úroveň úhrnné plodnosti ve všech zemích vyšší než 2. Nejnižší úrovně dosahuje nyní ve Španělsku (1,15 v roce 1998) a v Itálii

³ KRETSCHMEROVÁ, T. 2002: Vývoj obyvatelstva v České republice v roce 2001 (Ze zprávy ČSÚ). In: *Demografie* 44, č.3, s. 157-169.

⁴ *Dějiny obyvatelstva českých zemí 1998*, s. 367

(1,19), stabilně vyšší hodnoty se udržely ve skandinávských zemích (Dánsko 1,72, Finsko 1,70).⁵

Plodnost se stává stále více nezávislou na sňatku díky rozšiřujícím se formám nesezdaného soužití (kohabitance). Podíl nemanželských dětí vzrůstá ve všech evropských zemích, ale rozdíly mezi nimi jsou dosud velké – nejvyšší hodnoty zaznamenáváme ve skandinávských zemích, dále ve Francii a Velké Británii (zastoupení nemanželských dětí se zvýšilo z necelých 10 % v roce 1991 na 23,5 % v roce 2001). V ČR se tento podíl zvyšuje každoročně, ale zatím zůstává pod evropským průměrem (v průběhu 70. a 80. let se pohyboval ukazatel míry ilegality na úrovni 5 % ze všech živě narozených, v roce 1995 stoupl na téměř 15 %).

Zdá se, že „nastavení“ systému sociálních podpor je rozhodující, vliv tradice a náboženství a pohled společnosti, tj. přijetí nebo odmítání svobodného mateřství se nedá přeceňovat, i když se zdá být dosud jedním ze závažných faktorů (Polsko, Itálie, Španělsko, Řecko). Rozhodně se s nejnižšími hodnotami ilegality můžeme potkávat všude, kde sociální systém není tak „štědrý“, tj. tam, kde sociální dávky pro svobodné matky nejsou vyšší než ty, se kterými mohou počítat jako vdané.

Výrazně klesala a nadále klesá potratovost. Mezinárodní srovnatelnost je ztížena nespolehlivou evidencí, na vině je i odlišná legislativa a rozdílná definice miniinterrupcí (řada zemí neposkytuje údaje buď proto, že potraty nejsou evidovány, nebo nejsou povoleny (Irsko, Lucembursko, Portugalsko). U nás je pro indukovanou potratovost charakteristické její nepřetržité klesání od roku 1988 ke stále nižším hodnotám (neplatí to o samovolných potratech, jejichž počet se stabilizoval na hodnotě mírně přesahující 11 tisíc),⁶ a další pokles evidovaných interrupcí se považuje za trvalý.⁷ Úhrnná indukovaná potratovost klesla v roce 2001 na 0,44, důležité je i zjištění, že se na ní podílely více než 50 % vdané ženy po plánovaném ukončení reprodukce, nikoliv na jejím začátku. Svědčí to dostatečné nabídce kvalitních antikoncepčních prostředků a snižujícím se počtu nechtěných dětí. Naděje dožití při narození vzrostla v ČR do roku 1996 na 70,4 roků u mužů a 77,3 roku u žen, kojenecká úmrtnost klesla do roku 1996 na 10,2 promile.⁸ Perspektivy populačního vývoje na období 2003-2065 nastínili v roce 2002 Boris Burcin a Tomáš Kučera ve výpočtu prognózy na netradičně dlouhé

⁵ DVOŘÁKOVÁ, A. 2000: Srovnání demografické situace České republiky s vybranými zeměmi Evropské unie. In: *Demografie* 42, č. 4, s. 260.

⁶ KRETSCHMEROVÁ, T. 2002: 164

⁷ KUČERA, M. – ŠIMEK, M. 2000: Vývoj obyvatelstva v České republice v roce 1999. In: *Demografie* 42, č. 3, s. 169.

⁸ *Dějiny* 1998, s. 372.

období, nutné pro představu, jak se budou postupně zvyšovat počty budoucích seniorů.

Prognóza byla předložena ve třech variantách a všechny počítají s úrovní úhrnné plodnosti pod hranicí prosté reprodukce, s odlišnostmi v tempu poklesu intenzity úmrtnosti a s výrazně odlišnými aktivními saldy migrace.⁹ V nízké variantě uvažují autoři o trvalém úbytku obyvatelstva až na necelých 9,5 milionů v roce 2030.

Zastoupení dětské složky v populaci by klesalo ze současných 15,6 % ve věku do 15 let (vlivem nižšího počtu potenciálních matek a při nižší úrovni plodnosti žen) podle nízké varianty na 12,5 %, ve střední by činilo 13,8 % a ve vysoké 14,2 %. Zhruba od roku 2010 by byl podíl seniorů vyšší než je současné zastoupení dětí a v roce 2030 se předpokládá, že zastoupení seniorů ve věku nad 65 let bude zhruba o 10 procentních bodů vyšší než podíl dětí.¹⁰

Je zřejmé, že jak současný obraz tak vyhlídky na budoucí vývoj české populace znamená její stárnutí rychlejším tempem, než se předpokládalo a je oprávněné tvrzení Milana Kučery, že „ani zdaleka nepůjde o to, kolik obyvatelstva bude Česká republika mít. Závažnější bude zvyšující se podíl staršího obyvatelstva a jeho mentální přístupy – snaha žít v setrvačnosti s udržením sociálních jistot. Z tohoto hlediska nebude postavení České republiky v Evropě příznivé.“¹¹

Můžeme jistě považovat současný vývoj jen za pokračování vývoje obdobného západoevropskému a nazývat jej odborně „dovršením demografické revoluce“, „druhým demografickým přechodem“ či „druhou demografickou revolucí“, nic to nemění na faktu, že toto „transformované“ demografické chování hluboce ovlivní životy generací, které přijdou po nás.

Jak se to projevilo v současném populačním myšlení, jehož odrazem v praxi může být populační politika státu, shrnu na dalších řádcích.

IX. 2. Populační politika a populační myšlení po roce 1989

Názory na to, k jakým změnám došlo v demografickém chování české populace, vyslovila řada demografů ještě dříve než měli v rukou výsledky sčítání z roku 1991. Diskuse, publikovaná na stránkách Demografie, ukázala však také zřetelně, že není jednoty ani mezi demografy, jak na tento stav pohlížet. Jak jej hodnotit a zda hledat nějaká východiska, nebo se spokojit

⁹ *Zpravodaj ČDS* 32/2004.

¹⁰ Tamtéž, s. 2.

¹¹ Tamtéž, s. 3.

s „účetnickým konstatováním“, jak takový styl demografického myšlení kdysi nazval František Fajfr - to znamená ponechat další vývoj osudu, bez jakéhokoliv pokusu ovlivnit jej. Zastánci tohoto přístupu volí různou argumentaci: od tvrzení, že jakákoliv intervence je zbytečná a neúčinná, až po mínění, že je dokonce nepřijatelná, protože by zasahovala do osobních práv a svobod jednotlivce a stávající situace je jen důsledkem „modernizmu“ - přechodu k jiným, západoevropským formám myšlení a tudíž i demografického chování.

Stejná nejednotnost panovala (a dodnes panuje) v samotné definici **populační politiky**, nezřídka přímo ztotožňované s politikou rodinnou, respektive sociální. Josef Koubek, který zachytil ve své stati z roku 1981 historii populačních opatření v letech 1945-1980, rozlišil tři cesty, které by měly být současně třemi hlavními cíli populační politiky: a) opatření, působící na realizaci plodnosti (sem patří ochrana žen a matek, mateřská dovolená, vzdělání dětí a ochrana a podpora rodiny, b) opatření ve prospěch zdravotního stavu obyvatelstva a jeho životní úrovně, a opatření ve prospěch handicapovaných osob, c) opatření, vztahující se ke stěhování a rozmístění obyvatelstva a jeho bydlení.¹² Tuto charakteristiku v podstatě přejímá Vladimír Srb, když píše, že „soubor všech těchto opatření představuje kompletní populační politiku, jak ji rozumíme i my.“¹³ Srb odmítá názor, že by populační politika byla pouhou součástí sociální politiky, má podle něj „samostatný charakter a není totožná s rodinnou politikou, pod kterýmžto názvem je nyní ve zúžené formě traktována“.

Vládní populační komise byla zrušena v rámci úsporných opatření již v roce 1988; od té doby, píše V. Srb, „neexistoval žádný vysoce postavený orgán bdící nad populačními křivkami českých zemí.“ Nebděl rozhodně už v letech 1979 a 1980, kdy dopustil citelné zdražení dětského odívání a výživy, a veřejnost zareagovala takřka okamžitě. Zlom reprodukčních křivek bezprostředně poté můžeme těžko pokládat za náhodný: netvrdím, že toto jednoznačně „antipopulační“ opatření „nastartovalo novou etapu vývoje reprodukce“, tato etapa byla nastartována dávno předtím, ale beze vší pochybnosti to bylo jasné znamení, nakolik vláda a její „vysoce postavené orgány“ to myslí s podporou populace vážně.

Zákon o státní sociální podpoře z 26.května 1996 (č. 117 Sb.) byl jediným „polistopadovým“ opatřením, které má blízko k populační politice v jejím úzkém vymezení a zahrnutí do politiky sociální. Litera zákona praví, že „stát se podílí na krytí nákladů na výživu a ostatní základní osobní potřeby dětí a rodin

¹² KOUBEK, J. 1981: Populační politika Československé republiky v letech 1945-1980. *Demografie* 23, s. 32-50.

¹³ SRB, V. – ANDRLE, A. 2000: Populační politika měst a obcí v České republice. In: *Demografie* 42, č. 3, s. 197.

a poskytuje ji i při některých dalších sociálních situacích. Státní sociální podpora se ve stanovených případech poskytuje v závislosti na výši příjmů“. Druhy dávek podle § 2, poskytované a) podle výše příjmů, jsou tyto: 1. přídavek na dítě, 2. sociální příplatek, 3. příspěvek na bydlení, 4. příspěvek na dopravu, b) ostatní dávky: 1. rodičovský příspěvek, 2. zaopatřovací příspěvek, 3. dávky pěstounské péče, 4. porodné, 5. pohřebné.

Do nekonečna se vede spor o to, zda se mají přídavky na děti vyplácet plošně či selektivně. Vyplácením v závislosti na výši příjmu byl „smazán důležitý charakter tohoto příspěvku jako zvláštní dávky uznání společnosti za realizované mateřství a otcovství, a stal se z něho příspěvek „chudinský“, navíc s nutností o něj individuálně žádat.“¹⁴

Nejpodstatnější je ale odpověď na otázku, zdá má stát vůbec zájem na přírůstku obyvatelstva a zda a do jaké míry jsou ochotné státní orgány se v té věci jakkoliv angažovat. Deviza „co nejméně státu“, postupné přenesení pravomocí a povinností hierarchicky na kraje, obce a jednotlivá města, zní sice sympaticky, ale předpokládá nadále a) ochotu těchto „nižších decisních hladin“ zabývat se touto politikou, (v jakém rozsahu a konkrétních krocích je často nejasné i jim), b) prostředky k tomu, aby se daly jednotlivé programy realizovat (úkoly spojené s výstavbou bytů, s provozem škol, předškolních zařízení, zřizováním hřišť, výstavbou domovů pro důchodce, zvláště aktuální vzhledem k vyhlídkám na budoucí populační křivky a počet starých lidí), c) kontrolu, zda se tak skutečně děje.

K 1. lednu 1999 byl usnesením vlády České republiky ustaven Republikový výbor pro otázky dětí, mládeže a rodiny, o němž referoval v *Demografii* v roce 2000 náměstek Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR Paed. Dr. Ladislav Malý.¹⁵

Zčásti byl zřízen proto, aby podporou rodin s dětmi dal jasně najevo, že státu záleží na příznivějším populačním vývoji alespoň na hranici prosté reprodukce, zčásti proto, aby napomohl podchytit tu část mladé generace, která je frustrována nejistotou, nezaměstnaností, má přirozený sklon nacházet jednoduchá řešení. Byl v souladu s projektem Terplanu, vypracovaným v roce 1997, který nese název „Populační politika v obcích a městech ČR“. V. Srb a A. Andrlé uvádějí i jiné iniciativy, které bychom mohli souborně označit za pokusy provádět populační politiku na této decentralizované úrovni a které se ve svém důsledku vztahují k celému životnímu cyklu člověka, ať žije kdekoliv v republice. Výsledky se ještě nemohly projevit, bude zajímavé zjistit, nakolik

¹⁴ Tamtéž, s. 198.

¹⁵ MALÝ, L. 2000: Jak a proč vznikl a čím by měl být Republikový výbor pro děti, mládež a rodinu. In: *Demografie* 42, č. 1, s. 63-64.

se očekávání naplnilo (pokusy o stabilizaci obyvatelů a početní růst jednotlivých lokalit s pomocí finanční výpomoci na každé narozené a bydlící dítě bez současného vytváření pracovních příležitostí pro rodiče samy o sobě asi nepomohou). Republikový výbor se údajně neosvědčil a byl zrušen.

Poslední kroky současné vlády svědčí sice o uvědomění, že demografická situace je nepříznivá, nicméně jednotlivá navržená opatření svědčí o značné bezradnosti. Tak např. jednorázové zvýšení porodného může nečekaně zaplnit kojenecké ústavy novými přírůstky vzápětí poté, co si rodičky poměrně vysokou částku vyzvednou a nepochybují o tom, že se tak stane (v současné době je v kojeneckých ústavech ČR umístěno kolem 22 000 dětí, jejichž matky je odložily bezprostředně po porodu nebo tam byly dány pro zanedbávání péče, pobyt matky ve výkonu trestu atd.). Je dost neuvážené vypustit do medií např. zprávu, že není vyloučené zdražení dětských plen, třebaže to pro všechny mladé lidi, kteří se již rozhodli nepřivádět na svět žádné děti, může být anonce zanedbatelného významu. Stejně neuvážené je zvýšit dětské přídavky ať už plošně nebo v závislosti na výši příjmu a nezajímat se dál o to, jak se rodiče (rodič) o dítě starají, anebo, jak to kritizoval již dávno před rokem 1968 František Fajfr, děti představují pro své zploditele jen zdroj bezpracného stálého měsíčního příjmu (čím je jich více, tím pochopitelně lépe) a žádné zvýšení nebudou nikdy pokládat za dostatečné.

Psychologicky nejdůležitější okolnosti – vytváření vhodného populačního klimatu, se nevěnovala pozornost vůbec žádná. Myslím, že je spíš nepřátelské nějaké touze zplodit dítě a vychovávat je pro společnost, v níž není místa pro idealismus v žádném ohledu a žebříček hodnot je stejně bizarní jako současná věková pyramida české populace. Za „naivní sociální inženýry“ označuje s oblibou někdejší premiér, předseda parlamentu a nynější prezident Václav Klaus všechny, kteří obhajují aktivní pronatalitní politiku a její potřebnost. O tom, že jsou pro něj přijatelné jen názory demografů, zastávajících opačné stanovisko a ztotožňuje se s ním, nenechá na pochybách jeho úvod k publikaci, vydané Centrem pro ekonomiku a politiku (CEP) s názvem „Propopulační politika – ano či ne?“ v roce 2002.¹⁶ Předchozí vystupování a rozpornost výroků českých demografů tomuto prohlášení ostatně vydatně napomohlo.

Jestliže alespoň v něčem panovala shoda, pak jen v tom, že „demograficky udržitelný rozvoj“, jímž se myslí stav, kdy je dosaženo alespoň úrovně prosté reprodukce, přestal existovat. Výrazné zestárnutí české společnosti také nebylo možné popřít - největší optimisté předpokládají, že nemusí mít jen negativní

¹⁶ *Propopulační politika ano či ne ?* CEP, 2002, č. 21, 73 s. (Rozšířený záznam referátů ze semináře 23. 5. 2002 s příspěvky Jiřiny Kocourkové, Milana Kučery, Marka Loužka, Ladislava Rabušice, s předmluvou Václava Klause).

důsledky, nedostatek lidí ve věku ekonomické aktivity se doplní aktivní imigrační politikou.¹⁷ Ubývání obyvatelstva přirozenou měnou většinou demografové jen konstatovali (s výjimkou Vladimíra Srba, který se zamýšlel nad „Demografickým smyslem českých dějin“ a znovu v příspěvku „Populační vývoj a populační politika České republiky“).¹⁸ Někteří očekávají výsledky „doháněcího efektu“ (porody, odsouvané do pozdější doby – až po ukončení vzdělání a nastartování profesní kariéry, jsou pro ně důsledkem plánování, nikoliv vyloučení možnosti mít děti).

Populační reprodukce svými důsledky ovšem zasahuje do všech sfér života společnosti a tak lze jen těžko ponechat bez povšimnutí tyto přesahy, které se netýkají jen ekonomiky. Obecně považuje zájem demokratického státu o lidi za „cennou sociální hodnotu“ např. Jan Holčík, který soudí, že „stát by měl vhodným způsobem projevit svůj zájem a převzít svůj díl odpovědnosti za to, kolik nás bude a jací budeme.“¹⁹

Východisko se hledá převážně v podpoře imigrace při současném vzdání se jakékoliv aktivní populační politiky, nanejvýš její omezení na nezbytně nutnou politiku sociální (resp. rodinnou). Jen nemnozí veřejně zastávají nutnost aktivní pronatalitní politiky v širším vymezení i jako politiky rodinné, sociální, zdravotní atd.

Diskusi se „zastánci pronatalitní politiky“ se pokusil uzavřít sociolog **Ladislav Rabušic** (nar. 1954) v roce 2002, který se domnívá, že „v kontextu propojujícího se světa a sjednocující se Evropy je zcela legitimní se ptát, z jakého důvodu by se měla česká populace početně reprodukovat?“²⁰ Autor definoval šest podmínek, které je třeba naplnit, aby „bylo možné s vědeckou i politickou odpovědností formulovat pronatalitní opatření“ a dospěl k závěru, že „v pěti z těchto podmínek nemáme k dispozici požadované informace“ a tudíž z čistě analytického hlediska není vhodné zavedení pronatalitních opatření v českých podmínkách doporučovat.

Rabušicovi odpověděl v tomtéž čísle *Demografie* Milan Kučera (s. 202-203), který zdůraznil, že zastánci pronatalitní politiky nemají v úmyslu jakkoliv řídit demografické chování lidí, snaží se jen upozorňovat na vytváření nutných

¹⁷ RABUŠIC, L. 1995: *Česká společnost stárne*. Masarykova universita Brno, Georgetown.

¹⁸ SRB, V. 1996: Demografické aspekty smyslu českých dějin. In: *Demografie* 38,č.4, s. 282-287. Týž 2002: Populační vývoj a populační politika v České republice. In: *Demografie* 44, č. 3, s. 198 n.

¹⁹ HOLČÍK, J. 2002: Diskutujeme o populační politice. In: *Demografie* 44, č. 3, s. 198.

²⁰ RABUŠIC, L. 2002: K některým předpokladům formulace pronatalitní politiky. (diskuse s Milanem Kučerou a zastánci pronatalitní politiky). In: *Demografie* 44, č. 3, s. 177 n.

podmínek k tomu, aby ti, kdo se rozhodují, zda a kolik budou mít děti, je mít mohli. To je nakonec základní teze, kterou kdysi dávno obhajoval a mnohokrát opakoval i František Fajfr (je třeba naplnit tři podmínky, kterými jsou „prostor, čas a odvaha“ neboli vůle k dítěti). Mladí lidé potřebují mít před sebou jistou perspektivu - „i když budou mít třeba jen průměrné příjmy nebo že budou někdy určitou dobu nezaměstnaní, že budou i v nepříznivé životní situaci mít určité sociální jistoty – mezi ně patří především možnost přiměřeného bydlení a vědomí, že mít děti není cesta k trvalé chudobě.“²¹

Pro Vladimíra Srba jako dalšího výrazného představitele pronatalitních demografů je nepochopitelné, „že sice odborníci různých profesí uznávají, že současný populační vývoj bude mít pro naši společnost převážně nepříznivé důsledky, avšak postoje k tomu jsou velmi vlažné. Krize naší přirozené reprodukce je vykládána jako samozřejmé a vstřícné přejímání západního modelu reprodukce, s čím se nedá nic dělat. Je to úplná rezignace na vlastní koncepci populační politiky, kde zevní faktory mají „objektivní povahu“ a není v naší moci je změnit...“²²

Je to bohužel pochopitelné. Nedá se čekat nic jiného ani od odborníků v takové společnosti, která postupně rezignuje i na jiné úkoly státu, a v níž se obyvatelstvo pro politiky stává objektem zvýšeného zájmu jen bezprostředně před volbami. Těžko se dá hovořit o „kultivované, slušné demokratické společnosti“ tam, kde se málokdo zajímá nejen o to, kolik nás bude, ale především o to, kam spějeme, jací budeme. Jestliže si i někteří demografové myslí, že jejich povinností není prosazovat určitou ideu optimálního stavu, že vůbec nezáleží na tom, zda se zbytek Čechů za pár desítek let „roztaví“ či neroztaví v kotli přistěhovaleckých vln a čeká nás v lepším případě osud Polabských Slovanů nebo srbských obyvatelů Kosova („máte tu sice kolébku, ale leží v ní dávno někdo jiný“, argumentovali kosovští Albánci, když bořili pravoslavné chrámy), těžko lze očekávat větší znepokojení nad osudy obyvatelů tohoto státu od politické reprezentace.

Co na tom vlastně záleží, vymřeme-li jako národ?, uvažuje rovněž demograf Vladimír Roubíček. Trh sňatků se rozšíří vstupem do Unie o cizince, mnoho mladých a schopných odejde jinam za důstojnějšími platy, třeba se tam i ožení a usadí anebo budou moderně „kohabitovali“ jako bezdětní, je to jejich svaté právo.

I když se v poslední době (jako u mnohokrát v minulosti) začíná hovořit o „krizi rodiny“ a její transformaci v postmoderní společnosti, nic lepšího než

²¹ KUČERA, M. 2002: K diskusi o populační politice České republiky. In: *Demografie* 44, č.3, s. 202-203.

²² SRB. V. 2002: Populační vývoj a populační politika, tamtéž, s. 200.

rodinu jako socializační prostředí s možností předávání jistých hodnot a zásad jsme prozatím nevymysleli a rozklad rodin vede postupně k rozkladu na vyšších rovinách života společnosti, to věděli až příliš dobře všichni, kteří se tématem kdy zabývali.

Argumentace „národními zájmy“ anebo jen prostou příslušností k zemi předků se obecně považuje za přežilý romantismus, pokud se mu rovnou nepřisuzuje snaha o propagaci nacionalismu, rasismu nebo alespoň xenofobie.

Politolog **Jiří Pehe** (nar. 1955) nepovažuje za příčinu nízké porodnosti špatnou materiální situaci, ale naopak konzumní způsob života a rozpad tradičních hodnot.²³ Odmítá spojovat hodnotu lidského života „tak vehementně s národní příslušností“ a zdá se mu, že v podtextu podobné debaty se „skrývá přesvědčení, že narozený Čech je lepší než třeba narozený Ind, nebo že narozený příslušník západní civilizace je lepší než novorozenec z jiných civilizačních okruhů. To je ovšem v lepším případě filozoficky těžko obhajitelná, v horším případě prostě rasistická teze“, píše. Pravda, čerstvě narozených Indů, jakožto i Afričanů, Číňanů i dalších je tolik, že tamní vlády si s populačním růstem nevědí rady, usilují naopak o menší frekvenci bezstarostného plození (Svatý Otec je ovšem jiného mínění!), a je tomu tak co svět světem stojí. Občas učiní přílišnému množení přítrž nějaká „malthusovská překážka“ (např. AIDS).

Jistě, z Indie k nám kdysi ve 14. století připutovali předkové dnešních Romů, kteří mají dosud asi osmkrát vyšší plodnost než zatím většinové obyvatelstvo, ale většinová společnost je nedokázala integrovat ani za šest staletí natolik, aby nahradili postupné výpadky kvalifikovaných a výkonných pracovních sil. Je otevřenou otázkou, zda, jak a kdy si s romskou problematikou poradíme a je zásluhou českých demografů a revue *Demografie*, že se jí systematicky věnují již od roku 1969.

Dále politolog Pehe soudí, že „ještě nikdy se Češi neměli tak dobře jako nyní“. Důvod odmítání množení je podle něj přesně opačný než tvrdí někteří „sociální inženýři“, požadující podpory pro mladé rodiny (od bydlení po přídatky odvozované od počtu zplozených dětí). Je jím „konzumeristická přesycenost, doprovázená prachobyčejným sobectvím“, tvrdí. Mimoto jsou Češi v Evropě pravděpodobně „nejméně nábožensky založený národ“ a není tudíž náhodné, že mají nejnižší porodnost. Něco pravdy má v tom, že „jsme součástí civilizace, která stvořila ohlupující kult mladosti a uspokojování slasti za každou cenu, jenom aby pak bulvárně sebe sama děsila, že za padesát let už nebude mladých lidí!“

²³ PEHE, J. 2004: Podivná debata o vymírání Čechů. In: *Lidové noviny* 5. 2. 2004, s. 14.

Věřím, že budeme mít dost síly ubránit se těmto „civilizačním“ tlakům, které přinášejí s sebou i životní styl, odsuzovaný nejen autorem. Ovšem přesycenost a sladký život v nadbytku se rozhodně netýká většiny rodin s dětmi ani těch, kteří nechtějí stáří prožít v osamění, děti a vnuky chtějí mít.

Pokud ale jde o spoléhání na masivní příliv cizinců a aktivní migrační politiku, nejlépe snad bude obrátit se pro zkušenosti k zemi, která je má s integrací jako s procesem, který tam probíhá již po dvě staletí - nejen proto, že je mnohými z těch, kteří dnes diskutují o populaci, dávana za příklad.

Jakou roli přisuzují američtí politologové a vědečtí pracovníci obecně úloze populačního faktoru ve světových dějinách, objasnil naposledy velmi plasticky samostatný vědecký pracovník Carnegie Endowment for International Peace **Robert Kagan** (nar. 1958) v knize *Labyrint síly a ráj slabosti*. Amerika, Evropa a nový řád světa.²⁴ Jestliže i dnes někdo věří mýtu o americké tradici izolacionismu, je na velkém omylu, tvrdí autor. „Snaha hrát hlavní roli na světovém jevišti je hluboce zakořeněná v americké povaze.“²⁵ Konstatuje, že „americký internacionalismus byl jen vedlejším produktem jejich nacionalismu“; když „hledali ospravedlnění pro své zásahy v zahraničí, nehledali je u mezinárodních institucí, ale ve svých vlastních zásadách. Proto bylo pro Američany vždy snadné uvěřit, a mnozí tomu věří dodnes, že prosazováním svých vlastních zájmů prosazují zájmy lidstva. Jak tvrdil Benjamin Franklin, věc Ameriky je věcí celého lidstva.“

Kaganovi jako zastánci „hard power“ nelze zazlívat, že se až příliš soustřeďuje na polaritu síla-slabost, je otevřený a rozhodně nehalí své přesvědčení do frází - tvrdě staví před oči to, co je už delší čas v mezinárodních vztazích zjevné: Jsme na počátku americké světové hegemonie a nedojde-li k něčemu nepředvídatelnému, mohou být veškeré debaty o populaci nepatrného státečku směšné, protože skutečně nezáleží na tom, zda vymřeme zítra nebo pozítří. Tvoříme nepatrný zlomek (asi 2%) obyvatelstva dnešní Evropy a „demografický vývoj ukazuje, že americká populace roste rychleji a mládne, zatímco evropská populace klesá a trvale stárne“. Pokud budou současné trendy pokračovat, může podle týdeníku *The Economist* americké hospodářství, nyní zhruba stejně velké jako evropské, do roku 2050 dosáhnou dvojnásobku hospodářství Evropy. Střední věk Američanů je dnes 35,5 let, v Evropě je to 37,7 let. V roce 2050 bude střední věk v Americe 36,2 let. Bude-li však současný vývoj pokračovat, bude toto číslo v Evropě 52,7 let. Mimo jiné to znamená, že finanční péče o stárnoucí důchodce poroste v Evropě mnohem rychleji než ve Spojených

²⁴ KAGAN, R. 2003. *Labyrint síly a ráj slabosti*. Amerika, Evropa a nový řád světa. Praha, NLN 2003, překlad A. Hradílek, předmluva A. Vondra, 140 s.

²⁵ Tamtéž, s. 110.

státech. A z toho také plyne, že Evropané budou mít v příštích letech a desetiletích ještě méně prostředků na obranu, než mají dnes. *The Economist* k tomu říká, že „z dlouhodobého hlediska se zdá, že zákony demografie pravděpodobně posílí moc Ameriky a prohloubí současné transatlantické trhliny. A výsledkem bude nápadný kontrast mezi mladistvou, nadšenou, pestrobarevnou Amerikou a stárnoucí, upadající a do sebe zahleděnou Evropou.“²⁶ Pokud se síla Ameriky v poměru k ostatním nesníží, nemůžeme ani čekat, že Američané změní názor na to, jak má být síla používána, píše Kagan. „Bez ohledu na všechny převratné geopolitické změny po roce 1941 zastávali Američané ve skutečnosti velice neměnné názory na podstatu světového dění a na úlohu Spojených států v přetváření světa tak, aby odpovídal jejich zájmům a ideálům.“

Protože světové dějiny nabízejí dostatek důkazů, že prostá početní síla (byť s nejmocnějším materiálním zázemím, jaké si lze představit), nemusí být za všech okolností rozhodující, mohlo by nás aspoň zajímat, jak a čím se podařilo stmelit tuto „mladou a stále mládnoucí pestrobarevnou společnost“. Není jistě jednoduché docílit toho, aby byla použitelná i jako vojenský kontingent, ochotná k nasazení kdykoliv je toho zapotřebí, k obraně – nikoliv „jen“ své vlasti, ale i „k obraně, ochraně a šíření demokracie ve světě“, hotová „šířit svobodomyšlný řád“, dokonce tam, kde o to většina obyvatelstva zjevně nestojí a kde není ani potuchy o předpokladech, za nichž by se tam mohla demokracie prosadit, existovat a udržet (současný Irák, kde je nenávist vůči intervenujícím Američanům, osvoboditelům z tyranie předešlého diktátora Saddáma Huseina, tak velká, že vše směřuje nespíš k občanské válce).

Poukazování na americký příklad „tavicího kotle“, v němž se rozpustily i etnické rozdíly, potlačila se extrémnost náboženských vyznání atd., kulhá v mnoha směrech. Idealizovaný obraz Ameriky našich dnů zastírá podstatná fakta: Jestliže se daří vstřebávat cizorodé elementy, prosazovat „multikulturalismus“, děje se tak na podkladě nákladného, dlouhodobého, nekončícího úsilí. Opírá se přinejmenším o dva úhledné kameny, s nimiž nemůže ona „stárnoucí, upadající a do sebe zahleděná Evropa“ měřit síly, a to dokonce ani státy, považované dnes objektivně za nejbohatší :

- Obrovské finanční náklady, věnované na „pozitivní diskriminaci“, při současně dobře fungujícím a mnohem razantnějším represivním aparátu (vojsko, policie, tajné služby, sledování „neamerické činnosti“).

S tím souvisí i promyšlené psychologické působení v masmediích (příklady veskrze kladných hrdinů odlišné národnosti a rasy ve filmové produkci a v tisku, jejich „vyvážené“ zastoupení).

²⁶ Tamtéž, s. 113.

- Významné mediální přispění k příznivému populačnímu klimatu (mít děti je normální a přirozené, potřebné k naplnění života, nejen pro ženu, ale i pro muže, rodina, zvláště se schopnými dětmi, pozvedá v očích veřejnosti společenskou prestiž).

- Prapor nacionalismu a neskrývaného, naopak podporovaného a hlášaného idealismu, jímž se pokoušejí stmelit tuto pestrobarevnou společnost tak, aby se cítila být především Američany, u vědomí světové, až mesianistické role Ameriky.

Jsme skutečně připraveni na organizovaný „přísun“ cizinců jako doplněk stávajícího počtu imigrantů, pro které se již ČR nestává jen průchozí, ale cílovou zemí převážně ekonomické migrace? Všechny dosavadní průzkumy hovoří o opaku.²⁷ Vláda se nemusí ohlížet na mínění veřejnosti, ale luxus naprosté lhostejnosti k němu si může dovolit nanejvýš do příštích voleb.

Většinové obyvatelstvo v historii celkem bez obtíží přijalo přistěhovalce, včetně velmi odlišných vzhledem a návyky, pokud se tito nově příchozí nedostávali do konfliktu se zažitými a obecně respektovanými představami o pravidlech slušného chování, projevovali elementární snahu obstarávat si obživu prací a v něčem byli pro okolní společnost přínosem, nejen od ní chtěli brát.

Výsledky soužití s naší dosud největší menšinovou etnickou skupinou, nerozhodnutou, zda se chce jen integrovat při svém vymezení ve svébytnou národnost nebo asimilovat, jsou dost tristní. Nejde přitom o menšinu početně zanedbatelnou - hypotézy budoucího vývoje, vyslovené na základě analýzy dat ze sčítání 1970 a 1980 (kdy bylo naposledy přípustné pokusit se zjistit její početní stav) hovoří o tom, že v roce 2005 bude žít na území bývalého Československa téměř půl milionů Romů.²⁸

I když v roce 1991 bylo umožněno deklarovat romskou národnost, hlásí se k ní jen zlomek populace a sociologická šetření právě tak jako představitelé romské reprezentace zpravidla udávají značně vyšší počty ve srovnání s oficiálními údaji. Zatím poslední konference „Romové v současné české společnosti“ dost plasticky vystihla zdroje obtíží a spíše nezdarů než úspěchů, s jakými se dlouhodobé pokusy o pokojné a oboustranně přijatelné soužití setkávají.²⁹ Již dnes můžeme bezpečně konstatovat, že žijí mezi námi Romové,

²⁷ RABUŠIC, L. – BURJANEK, A. 2003: Česká veřejnost a imigranti aneb vláda míní, veřejnost však mění? In: *Demografie* 45, č. 2, s. 88 n.

²⁸ KALIBOVÁ, K. 1997: Demografie Romů v České republice. In: *Demografie* 39, č. 1, s. 27-32.

²⁹ Konference „Romové v současné české společnosti“. In: *Demografie* 39, č. 1, s. 26 n. Neúspěšnost dosavadních pokusů o integraci Romů do společnosti přičítá sociální antropolog Marek Jakoubek principiálně špatnému pojetí problému jako etnického namísto

kteří „nevybydlují“ byty, mají vzdělání (i vysokoškolské) nebo o ně usilují, pracují a sami popírají svoji diskriminaci v prostředí majoritní populace, stále ovšem tvoří jen malé procento. To, jak velké obavy panují v Evropě z přílivu právě této etnické skupiny, se okamžitě projevilo v souvislosti s blížícím se vstupem ČR do Evropské unie: svědčila o tom reakce vlád zemí, kam již před tímto datem směřoval proud ekonomických migrantů.

Za nebezpečný (a to nejen vzhledem k vystupňovanému úsilí teroristů) pokládám silící příliv imigrantů muslimského vyznání, usilujících při dosavadním současném počtu (odhadem přes 10 tisíc) o jeho legalizaci jako státem uznaného náboženství. Stejně tak jako nelze uznat asociální, anetické chování kohokoliv včetně způsobu obživy krádežemi za folklorní prvek a trpně je snášet, nelze považovat za projev odlišné kultury něčí pohrdání pozemským lidským životem ve jménu života věčného. Náboženský fanatismus, vyplývající z bezpodmínečné poslušnosti víře, nesnášenlivosti až nenávisti k „jinověrcům“, nelze v nejmenším tolerovat a tím méně mu otevírat nový prostor k jeho šíření. Spoluúčast, respektive podíl demografického faktoru na „islamizaci“ Evropy předsvědčivě doložil Samuel P. Huntington v práci „Střet civilizací“, označené Henry A. Kissingerem za „jednu z nejdůležitějších knih od konce studené války“.³⁰

Gilles Kepel (nar. 1955), francouzský politolog, který bývá považován za jednoho z předních světových odborníků na problematiku islámu, s Huntingtonem nesouhlasí a je optimističtější: „Evropa“ je schopná podle něj ovlivnit stoupence islámu natolik, že se oné „islamizace“ netřeba obávat. Domnívá se, že většina muslimů chce islám evropeizovat, pouze malé procento otevřeně usiluje o islamizaci Evropy a další část si přeje budovat paralelní společnost. V rozhovoru, který poskytl *Lidovým novinám* v říjnu roku 2005, uznává za jedině správný postup kulturní integraci početných muslimských přistěhovalců: Multikulturalismus s jeho důrazem na podporu odlišnosti považuje za politicky korektní výraz pro apartheid.³¹

sociálního. Stát by neměl podporovat kulturní emancipaci Romů, ale pouze jejich sociální integraci – „*potírat kulturu chudoby, která kvete v zónách sociálního vyloučení*“. Srvn. JAKOUBEK, M. 2004: Romové – konec (ne)jednoho mýtu. *Socioklub, Sešity pro sociální politiku*, Praha, 317 s. Rec.: Pavel BARŠA: Konec Romů v Čechách? In: *Lidové noviny* 15.1.2005, s.13-14). Zajímavé informace o aktivitách MV ČR a Policie ČR ve vztahu k menšinám přinesl *Kriminalistický sborník* 2006, č.3, s. 68-69 v článku Kateřiny Pospíšilové.

³⁰ HUNTINGTON, S. P. 2001: *Střet civilizací*. Praha, Rybka Publishers, s. 120 n.

³¹ ZÍDEK, P. 2005: Terorismus s islámem pouze souvisí. In: *LN* 17. 10. 2005, s. 9.

Velmi podobný názor zastává významný český arabista **Zdeněk Müller** (nar. 1952) v knize *Svaté války a civilizační tolerance*,³² který soudí, že „islám potřebuje oživení a přizpůsobení dnešku“ (s. 99). Bohužel, jsou tyto nepochybně sympatické a nadějně vizí natolik plné kondicionálů, že na jejich uskutečnění bych v nejmenším nesázela. Doufat v to, že muslimové „eliminují ze svého náboženství anachronismy, zřeknou se všech diskriminujících závojevů a dalších nevkusností typu kamenování cizoložných žen apod.“ mi připadá, při vši úctě k renomovanému autorovi, spíš jako zbožné přání než jako reálný předpoklad civilizační oboustranné tolerance dvou tak odlišných světů.

Další okolností, kterou je vždy nutné v souvislosti s imigrací uvážit, je stoupající nezaměstnanost. ČR má oficiálně podle údajů Statistického úřadu na počátku letošního roku nejvyšší počet nezaměstnaných od konce druhé světové války. Dá se očekávat růst sociálního napětí a frustrace, tudíž další nepříznivý moment, který protirečí snaze o masový „přliv“ pracovní síly ze zahraničí, a to i pro odvětví, nevyžadující kvalifikovanou pracovní sílu (sami Romové si např. stěžují na to, že tam, kde předtím byli zaměstnáváni oni, vykonávají tyto práce nyní Ukrajinci, totéž se týká i sezónních prací, na které již dlouho musíme „dovážet“ cizince).

Mávat praporem nacionalismu, a dokonce ani připomínkami vlastenectví, nezištnosti a obětování se pro ideály něčeho vznešenějšího, než je prosté uspokojování vlastních tužeb a potřeb, se většinou pokládá za nepřijatelné, přežilé a dokonce nanejvýš škodlivé pro úspěšnost vytváření nové, nadnárodní evropské společnosti. V tom tedy americký příklad rozhodně následovat nemůžeme a zdá se, že ani nechceme. Některé práce historiků a sociálních antropologů jsou návodem, jak se zbavit i nepatrných zbytků vlasteneckého cítění a „naivních“ vizí o úloze „hnacího motoru“, kterým byly kdysi hluboce prožívané city lásky k zemi svých předků, úcta ke generacím, které s nadšením a obětavostí, hraničící se sebezapřením, vytvářely „lepší svět“ pro své syny a budoucí pokolení.

Ernest Gellner (1925-1995), sociální antropolog, pocházející z pražské česko-židovské rodiny, která emigrovala v roce 1939 do Velké Británie, uznává, že další „deteriorizace“ kultury bude obtížná, protože vliv romantické literatury, která „učinila z rodné krajiny fetiš“, je dosud ohromný a je těžké s tím zápasit. Hovoří o „pupku“ nacionalismu, který pro nás „vymyslel“ hlavně Masaryk: nepotřebujeme nic takového, ostatně po obnovení demokracie v roce 1989 se k němu Češi podle Gellnera již příliš nehlásí. „Jsme demokraté kvůli našemu konzumerismu, nikoli v důsledku nějakého bombastického historického trendu: západní trhy nás zajímají více než západní hodnoty.“ S pomocí moderní

³² MÜLLER, Z. 2005: *Svaté války a civilizační tolerance*, Praha, Academia 2005.

komunikační technologie bude umožněna ještě větší kulturní pluralita, blahobyt je druhým „receptem“ proti nacionalismu a třetím doporučeným medikamentem je centralizovaná nadnárodní instituce, která obstará hlavní funkce, nezbytné k uchování „řádu“, zatímco mnohé sociální funkce se ze států přesunou na regiony (kantony). Definitivně to vyřeší oddělení „lásky k vlastní kultuře a jejím nositelům od posedlostí určitým územím“. Také státní hranice se mohou rozplynout, protože se stávají zbytečné - dvacáté století zaznamenalo přece jen pokrok: „Každý dnes ví, že moc a prestiž národa závisí na roční míře růstu a ekonomického vlivu, nikoli na tom, jak velký kus mapy dokáže natřít svou vlastní barvou.“³³

Serióznější mi připadá esej o státu a národu, zpracovaný profesorem německých a světových dějin na Svobodné universitě v Berlíně **Hagenem Schulzem** (nar. 1943).³⁴ Schulze vykreslil svůj obraz současné Evropy na podkladě znalosti evropských dějin a i když se namnoze omezil na západoevropský kulturní okruh, jde hluboko do minulosti a je mu zřejmé, že existuje něco jako „národní paměť“. Cituje francouzského sociologa Edgara Morina, který soudil „že „tentýž národ drží pohromadě díky kolektivní paměti a díky společným normám a pravidlům. Společenství téhož národa čerpá z dlouhé minulosti, která je bohatá na zkušenosti i zkoušky, na žal i na radost, na porážky, vítězství i slávu, které jsou v každé generaci prostřednictvím rodičovského domu či školy opětovně předávány každému jednotlivci, jenž je citově prožívá a prohlubuje tak jejich niternou vroucnost...“

Schulze konstatuje, že v historické paměti Evropanů zaujímá první místo „stále jen jejich kulturní identita“ a protože nezastává mínění, že by vědomí této kulturní identity vzniklo teprve v 19. století či později jako něčí „výmysl“, může i připustit, že „staré státy a národy“ tu budou existovat ještě dlouho a bude jich dokonce zapotřebí. Soudí, že teprve tehdy, až se naučíme přemýšlet o Evropě jako o kontinentu na principu solidarity, staré národy se mohou „pozvolna vytrátit a ustoupit stranou, aby uvolnily místo Evropě, národu, jehož podobu dnes jen nejasně tušíme.“³⁵

I to je dost odvážné doufání, protože zatím neexistuje ani náznak podobného „obratu“ v myšlení. Je pro něj také pochopitelnější současné „probouzení nacionálních a regionálních ambicí“ v západní Evropě.

³³ GELLNER, E. 2003: *Nacionalismus*. Praha, CDK, Brno, 133 s. Rec. in: LN 10. 1 .2004, s. 13, ZÍDEK, P.: *Kde se vzal český pupek?*

³⁴ SCHULZE, H. 1994: *Staat und Nation in der europäischen Geschichte*, C. H. Beck, München. Český překlad vyšel v Naklad. Lidových novin v roce 2004, edice Utváření Evropy sv. 7, 366 s.

³⁵ Tamtéž, s. 324.

Praktický, jednoduchý návod, jak poměrně rychle dospět k „celoevropské ztrátě paměti“, podal s ironií jemu vlastní **Benjamin Kuras** (nar. 1944)³⁶ „Jakmile ztratíme vědomí, co znamená být Francouzem, Britem nebo Čechem, přestáváme trvat na tom, že stojí za to čímsi konkrétním zůstat a v tradicích pokračovat. Stáváme se tvárným manipulovatelným stádem ovcí, kterému se dá říkat jakkoli – třeba Evropané. Každý historik totalitních režimů ví, že vymazávání národní paměti je prvním nezbytným krokem k nastolení totality. Můžeme tomu říkat duchovní odzbrojení“. Postup „demonťáže“ dosud respektovaných hodnot doporučuji k přečtení, je to scénář smutný, ale nikoliv nepravděpodobný a neproveditelný - dost kroků se bohužel už uplatnilo s úspěchem i u nás (vlastními silami, s pomocí různých aktivistů, kteří vystupují jako historikové, překonávající „přežilé mýty“ za pomoci nových).

Jestliže hrozba „vymírání národa“ platí dnes u nás za neúčinný strašák (také se tak prezentuje, dokonce zesměšňuje), mladou generaci může zanechat naprosto chladnou v jejích rozvahách o počtu potomků, a k „importu“ cizinců se staví společnost ve své většině odmítavě, co opravňuje demografy-optimisty k nadějím, že s českou populací to nevyhlíží tak katastrofálně, jak by se na první pohled zdálo?

Zbývá realizace „odložených“ početí a to je podle mého soudu neoprávněná, přehnaná naděje. Neoprávněná proto, že se pomíjí biologická stránka posunu mateřství (ale i otcovství) do příliš vysokých věkových hranic. Je už dlouho, ale nikoliv všeobecně známé, že u žen od určitého věku nejen klesá pravděpodobnost početí, ale stoupá i riziko vyšší frekvence poškozených plodů. I bez tohoto nebezpečí není pro matku příliš výhodné, jestliže prodělává menopausu přibližně v tutéž dobu, ve které její potomci vstupují teprve do puberty a většinou kladou i vyšší nároky na její nervovou soustavu. Tady je spíše prostor pro odborníky – gynekology, neonatology, teratology i psychology, aby přednesli svá doporučení nejvhodnějšího plodivého věku a laickou veřejnost se všemi riziky obeznámili. Nakolik bylo oprávněné očekávání výsledku „odkládacího efektu“, ukáže čas, ale už nyní se zdá, že se tím počty narozených zvýší zanedbatelně. Zdánlivý „baby boom“ může rychle pominout, jakmile realizují svá odložená početí silné populační ročníky ze sedmdesátých let.

Populační klima je stručně shrnuto velmi špatné. Zdá se, že je silně ovlivňuje v současné době nejistota v dlouhodobém výhledu, prohloubená ještě očekáváním poklesu životní úrovně po vstupu do EU, ale i politická situace. Z momentů subjektivních, které nelze podceňovat, je to nastavení priorit, hodnotové škály, která se oproti očekávání „porevoluční“ všeobecné euforie zformovala

³⁶ KURAS, B. 2001: *Pryč s prašivkami*. Praha, ELK, s. 72.

hrubě materialisticky: hlasitě se dává najevo, že především záleží na individuálním úspěchu a na síle kapitálu, všechno ostatní se ocitá v zadním plánu.

Obraz rodiny v mediích nanejvýš traktuje realitu (atomizace společnosti, stoupaní počtu neúplných rodin, osamělých jedinců i ve stáří). Další generace to bude možná pokládat za samozřejmé, právě tak jako promiskuitu, oddělení sexu od reprodukce až k absurditě - sex jako sport. Pokud jde o rodinný život, valnou většinou je to obraz rodiny s handicapovanými dětmi, nanejvýš pěstounské rodiny s více dětmi: je to logické po době, kdy se o tělesně či mentálně postižených nehovořilo a nepsalo vůbec, ale tak masivní prezentace této tematiky sotva někoho povzbudí k úmyslu mít potomstvo. Dlouho jsem neviděla žádnou reportáž o rodině se zdravými dětmi, dobrými rodinnými vztahy a vazbami.

Jediná jistota, kterou prozatím máme, je ta, že ještě nějaký čas bude ve středu Evropy přežívat (a stárnout) velmi nepočetný národ, který ztrácí to nejpodstatnější, co ke své existenci nezbytně potřebuje: svoji vitalitu, činnost namísto „činnosti“, vědomí, že má co nabídnout jako protiváhu dnešního „diktátu peněz“ a omezeného individualismu. Že opravdu nechce jen „existovat“, ale že jeho existence má nějaký smysl a nasměrování, uložené v myslích lidí. „Národ bez historické paměti tradičních hodnot, které by mu dodávaly sebevědomí, ztrácí občanskou soudržnost, potřebnou k udržení pravidel demokratické hry a právního státu“, píše Kuras.³⁷ Nechceme se dožít okamžiku, kdy se kterýkoliv jedinec z mladé generace bezelstně zeptá: „A co jsou to ty tradiční hodnoty?“

Tato vláda se k nim přihlásila alespoň formulací ústavy a snaží se podnikat kroky, které by ve svém důsledku mohly přispět k lepšímu výhledu na budoucí stav populace. Jakkoliv jsou tyto kroky dosud tápavé a nejisté, vítáme i tu snahu, pokud se ukáže být opravdová, protože cokoliv je lepší než úplná lhostejnost.

Slovenští demografové, zdá se, o potřebě populační politiky nepochybují a na rozdíl od našich došli ke shodě. Svědčí o tom alespoň závěry tříletého odborného rokování demografů, statistiků, ekonomů, sociologů, historiků a pedagogů k problematice rodiny, uskutečněné v září roku 2003 v Tajově, z něhož vplynuly pozoruhodně konkrétní závěry. Nespokojují se s oficiálními statistickými údaji, které jsou sice dostačující pro mnohé analýzy, ale nikoliv pro získání podkladů o populačním klimatu. Doporučují šetření, zaměřená na získání dostatečného množství poznatků o rodinném chování, o reprodukčních záměrech, hodnotovém a sociálně-ekonomickém systému, ovlivňujícím vznik a stabilitu rodin. Předsevzali si stanovit určitý cíl v rozvoji populace a podle něj

³⁷ Tamtéž, s. 73.

koncipovat populační politiku. Vypracovat systém „mimoekonomického“ ovlivňování příznivého klimatu ve vztahu k rodině a k populační reprodukci. Uvážlivě „stanovit ekonomické podněty příznivějšího pronatalitního chování relevantní populace, například systémem daňových úlev v určité maximální částce a za určité časové období“ (nikoliv plošně platbou za narozené dítě).³⁸

Z takových detailních šetření vyšly také tři studie o českých ženách, vydané Sociologickým ústavem AV ČR v roce 2003, opravňující k mírnému optimismu, i když se týká jen dílu ženské populace, a to zejména žen s vysokoškolským vzděláním.³⁹ Tyto ženy dosud vysoko hodnotí mateřství a rodinu, plánují dokonce vyšší počet dětí než jejich vrstevnice s nižším stupněm vzdělání. Rozdíl mezi reprodukcí plánovanou a chtěnou a nakonec realizovanou zaviňuje dosavadní obtížná možnost, jak skloubit náročné povolání s péčí o děti. I když představují (pro někoho možná překvapivě) „nejkonzervativnější“ díl populace, s nejmenším počtem rozvodů, nejvyšším podílem sňatků a nejmenším počtem mimomanželských porodů, v opatřeních rodinné politiky se tomuto faktu nevěnovala až posud žádná pozornost.

Z debat v současném tisku stojí za zmínku pohled spisovatelky **Evy Hauserové** (nar. 1954). Ne proto, že by byl zcela nový (v jiném znění, ale v obsahové shodě je dokonce součástí Fajfrový „triády“ nezbytných podmínek), ale pro to, že jej formulovala žena-matka a shrnula obecnou zkušenost zaměstnaných žen, které se pokoušely a pokoušejí harmonizovat mateřskou roli se svou profesí (osobním růstem, kariérou). „Přestaňme oddělovat rodinu od práce, jinak tichá stávka českých žen neskončí“, nazvala svůj příspěvek do *Lidových novin*.⁴⁰

Poukázala na příkladu Francie a Skandinávie, že se může podařit, za rozdílných finančních i politických podmínek, nejen vytvořit, ale i udržet příznivější populační klima.

Sociolog se zaměřením na sociologii rodiny profesor **Ivo Možný** (nar. 1932), proděkan pro rozvoj a vnější vztahy Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, se podílel i na mezinárodním výzkumném projektu Hodnota dětí. Odpověděl na dotaz redaktora *Lidových novin*, v čem spatřuje naše největší rezervy, pokud jde o uplatnění rovnosti pohlaví: „Jednoznačně v malém podílu míst se zkráceným úvazkem na českém trhu práce. Ale právě zkrácený úvazek umožňuje plynulý přechod či smíření domácností a za-

³⁸ BARTOŇOVÁ, D. 2003: Slovenská konference o rodině. In: *Zpravodaj ČDS* č.31, s. 4-5.

³⁹ HAMPLOVÁ, D. – RYCHTAŘIKOVÁ, J. – PIKÁLKOVÁ, S. 2003: *České ženy: vzdělání, partnerství, reprodukce a rodina*. Praha, Sociologický ústav AV ČR, 108 s.

⁴⁰ HAUSEROVÁ, E. 2004: Přestaňme oddělovat rodinu od práce, jinak tichá stávka českých žen neskončí. In: *Lidové noviny*, 21. a 22. 2. ,s. 1 a 10.

městnání. Více než polovina Holanďanek pracuje na zkrácený úvazek, z Češek sotva osm procent. Muži, kteří by pracovali na půl úvazku, aby se mohli věnovat dětem, se u nás snad ani nevyskytují.⁴¹ 35

Týž autor si dobře uvědomuje meze a hranice, které by lidé neměli překročit. Na snaze mnoha žen o pracovní úspěchy mu připadá nejproblematictější ono odkládání rozhodnutí mít dítě namísto odložení kariéry: „Lidé od věků pracují kvůli tomu, aby udrželi svůj rod naživu. Když naopak nemají děti kvůli tomu, aby mohli pracovat, staví logiku života na hlavu. Tím spíš, když jim jde hlavně o to, aby mohli konsumovat více než soused. Ale v dlouhodobější perspektivě to moc nevadí - bezdětnost totiž není dědičná.“

V našich podmínkách ve většině případů musí pracovat oba rodiče, aby zajistili dětem poněkud vyšší standard než je pouhé přežití. Ani odložení zaměstnání, o kariéře nemluvě, není tedy řešení.

Muselo by především, a toho si je vědom i sociolog Možný, dojít k výraznému potlačení jedné z nejzásadnějších změn, k nimž došlo v české společnosti v posledních letech – onoho „rozvolnění vazby mezi ženstvím a mateřstvím. Ve společenském vědomí i v praxi. Z generace českých žen, kterým teď končí šance stát se matkou, zůstane nakonec celá třetina do konce života bez dítěte. Ohromně to přispěje k jejich rovnosti s muži. O tom, zda to přispěje k jejich štěstí v dlouhodobém životním horizontu, je myslím, možné pochybovat.“

S oceněním mateřství a výchovy dětí jako společensky významné, odpovědné úlohy ženy, nikoliv jakéhosi hobby, na něž by měla žena-matka dokonce doplácet společenskou degradací, denním prožíváním ponižujících zkušeností až po hranici lidské důstojnosti, se zatím u nás nesetkáváme ani slovně, tím méně pak v praktickém každodenním životě. Nízká společenská prestiž rodičovství, podcenění každodenní práce matky jako odpovědného zaměstnání, plně rovnocenného s kterýmkoliv jiným, je jednou z nejpodstatnějších překážek pro vytvoření příznivějšího populačního klimatu.

Věřím, že se i toto změní, protože je to nezbytné, nechceme-li jen vegetovat ze dne na den, v trpném očekávání věcí příštích. Právě tak jako po etapě přesycení konsumem, prezentací násilí, sexu, debilních reklam na cokoliv, falešnou a nesmyslnou rádobu „demokratickou“ tolerancí k výronům blbství, sprostoty a hrubosti všeho druhu, bezmocností vůči krádežím v malém i velkém, podvodům, přestupkům a zločinům, dojde i tady k důraznému vymáhání nápravy, až se míra trpělivosti naplní.

⁴¹ HYŠKA, M. 2005: Žen ve vrcholových pozicích je málo. Interview s Ivo Možným, *LN* 19. 10. 2005, s. II.

I málo informovaní a dosud lhostejní si uvědomí, že meze zdravého rozumu již byly překročené. Bez dobrovolného a uvědomělého respektu k takovým hodnotám, jako je smysl pro čest, poctivost, odpovědnost, slušnost, spravedlnost, řád a pořádek nelze trvale uspět ani v zaměstnání, v jakémkoliv podnikání, ani v osobním životě. Není možné se při každé příležitosti ohánět „lidskými právy“ a zároveň nedbat základních povinností a ohledů vůči ostatním spoluobčanům. K plnosti a harmonii osobního života neodlučně patří děti, z nichž žádné se neprosí o to, aby bylo počato a tím větší odpovědnost vůči nim máme. Někam patříme, máme být na co hrdí, a aby i tyto děti mohly být hrdé na naše činy, musí tomu naše snažení odpovídat.

Závěr

Smyslem a cílem práce o vývoji populačního myšlení v českých zemích nebylo pouze zjistit, nakolik a jak se o populačních problémech na tomto teritoriu uvažovalo. Souběžné zpracovávání této studie s přehledem světového populačního myšlení a teorií ukázalo na jedné straně pronikání různých názorů na populační problematiku ze světových myšlenkových proudů (vliv reformace, odezva na Malthusovu doktrínu, vliv merkantilismu, osvícenského populacionismu, reakce na populační teorie 19. a 20. století), na druhé straně ovlivnění konkrétními podmínkami, jejich tlakem a potřebami, které vyplývaly z domácího hospodářského a společenského vývoje.

Jedině v celkovém pohledu na vývoj populačního myšlení za velmi dlouhé časové údobí bylo možné usoudit, k jakým cílům toto myšlení směřovalo, co v něm převažovalo za každého společenského řádu a v každé době a jaké tudíž byly jeho základní rysy. Domnívám se, že toto zjištění má význam i pro moderní společnost dneška, protože přes nesouměřitelnost současnosti s epochami dávno minulými má mnohé platnost obecnou.

Obecně platí, že čím kulturnější prostředí, tím víc člověk přemýšlí o světě, který ho obklopuje, tím nesnadněji působí na jeho mentalitu dogmata, rozporná s tím, co pozoruje a hodnotí z vlastní zkušenosti. Přívlastek „kacířských“ Čech nedostala tato země nadarmo. Obyvatelstvo bylo přes negativní vlastnosti, vyzorované v povaze lidí, přemýšlivé, vážilo si vzdělání. Dokázalo být dlouho trpělivé a zdánlivě rezignované, ale v okamžiku, kdy míra trpělivosti byla naplněna, vzepřelo se proti násilí v jakékoliv podobě se spontánností, srovnatelnou s výbuchem.

České historické země ležely v průsečíku vojenských střetů i kulturního proudění. Otvíraly se této infiltraci, byly deptány fyzicky i morálně důsledky válek, které se nejednou odehrávaly i na jejich území, ale katastrofický, jak se zdá, nebyl vývoj jejich populace nikdy v historii. Žádná doktrína se zde nepřijímala pasivně. Ani církevní doktrína o rodině a manželství nebyla akceptována beze zbytku, aniž se musela přizpůsobit tlaku prostředí. Naopak, silné reformační hnutí cílilo ke kořenům rozporu mezi tím, co hlásala oficiální

morálka a co se jevilo navenek. Cokoliv bylo násilím potlačeno, přežívalo a udrželo se, stejně jako přežil jazyk a národní povědomí.

Dalším rysem byla citlivá reakce na sociální problematiku a neustálé spojování populačních otázek s ekonomicko-sociálními pohledy. To provází jako základní linie celé dějiny populačního myšlení bez ohledu na to, zda státní propopulační hledisko zdůrazňovalo prospěšnost populačního růstu z důvodů vojenských, hospodářských nebo nacionálních.

Ve srovnání s myšlenkovými proudy ve světovém měřítku nezůstávaly naše historické země v ničem pozadu. I v populačním myšlení se setkáváme s originálními mysliteli jakými byli Hus, Chelčický, Komenský. Výsledky rozboru homiletiky přinesly důkaz o tom, jak živý byl zájem o populační problémy – o tom svědčí reakce na některé rysy demografického chování (sňatkový věk, počet dětí v rodině, vytváření tzv. evropského typu sňatečnosti odsouváním věkové hranice pro vstup do manželství, problematika nemanželských dětí atd.). Sledoval se zdravotní stav populace, pozoruhodně velký byl zájem o zdravotně-osvětové otázky.

Spojování národnostní problematiky s populační bylo logické u státního útvaru, který byl neustále vystavený tlaku sousedního okolí a nebylo zdaleka teprve výplodem národního obrození nebo populačního nacionalismu pozdního 19. století. Splývání populace a „češství“, ztotožňování pojmů „lid“ a „národ“, jen zesilovaly v dobách, které cíleně a záměrně potlačovaly národní jazyk a vědomí sounáležitosti s etnikem. Nebyla tu domovem nacionální zášť, pokud nebyla úmyslně živena, našli tu útočiště i kolonisté i psanci, pokud se živili poctivou prací.

Antipopulacionismus byl českému myšlení v celém průběhu jeho historie cizí. Přítakání obdobným principům, na nichž rozvinul svou teorii Robert Malthus, tu nenalezlo živnou půdu. Naopak, dost pisatelů odsoudilo učení o „obsazeném“ světě, v němž zejména sociálně slabí nemají práva na existenci. Otevřený populacionismus ve smyslu přímé podpory populačního růstu byl vždy (jako ostatně na celém světě) potlačován obavami z pauperismu a sociálního neklidu, ale populační myšlení ve své většině cílilo spíše k nápravě toho, co brzdilo společenský pokrok a disharmonii mezi populačním růstem a růstem obživných možností hledalo v nedostacích a vadách stávajícího společenského uspořádání a v nedostacích hospodářství, nikoliv v tomto růstu samotném.

Smysl pro sociální spravedlnost a svobodu svědomí byl ve všech historických údobích dost silně vyvinutý a křivdy se pociťovaly velmi palčivě. Zároveň tu existovala poměrně silná averze vůči lidem se sociálně odlišným životním stylem a chováním, chápaným jako parazitní, kořistící z práce druhých, případně ničící výsledky práce ostatních. Totéž se týkalo i okázalé demonstrace

výlučnosti a nadřazenosti, ať už motivované ekonomicky, nábožensky nebo etnicky. Každý pokus o zavádění nějakého „kastovnictví“ by v těchto podmínkách musel skončit fiaskem.

Devatenácté století přináší (stejně jako v mnoha jiných evropských zemích) zvýraznění národnostní problematiky a úzké sepětí se vznikající ekonomickou teorií. V meziválečném období zesiluje v údobí kolem censů a zjišťování národnosti a mateřského jazyka. Národnostního hlediska bylo možné využít (a také se slovně využívalo) jako jeden z motivů k pronatalitní politice v době zjevně klesající plodnosti a obavy z „vymírání národa“. Tento motiv z poválečného myšlení po roce 1945 mizí, sílí v něm ekonomická motivace a postulují se cíle tzv. socialistické populační politiky.

Populační nacionalismus, který se šířil v evropských státech (především Německo, Itálie, Francie) nikdy nebyl v našich podmínkách přijímán nekriticky. České populační myšlení projevovalo odpor vůči ryze biologickému chápání populační politiky a rasově diskriminačním teoriím.

V celých dějinách populačního myšlení se vyskytuje přesvědčení, že u malého národa záleží mnohem více na kvalitě než na samotné početní síle obyvatelstva. Proto volání po tom, aby potomstvo bylo zdravé a především kulturní a vzdělané. To není názor moderní doby, svědčí o tom sentence v reformační homiletice, ozývá se z celoživotního díla autora nadnárodního významu – Jana Amose Komenského, výrazné podoby nabývá v úvahách lékařů již od 18. století a lze říci, že dokonce vždy převažuje nad prostými požadavky na početnost obyvatelstva. Na tuto linii je nejen možné, ale nutné navázat i v nasměrování dnešní populační politiky.

Celosvětový trend k poklesu plodnosti jako jeden ze znaků civilizačního procesu se ukazuje jako zákonitý a není v silách žádného vystupňovaného propopulačního úsilí jej zvrátit, třebaže by nám to připadalo důležité z hlediska věkové struktury a tím i struktury pracovních sil. Je samozřejmě nejen možné, ale nutné tento trend ovlivnit, usměrnit, ukazuje-li se to jako potřebné. V tomto momentu je třeba mít na paměti, že obyvatelstvo v našich zemích reagovalo vždy citlivě (kladně i záporně) na různá opatření populační politiky a tudíž poměrně rychle zjistí, kdy a v čem je slovo v rozporu s činem, v čem se ponechává svoboda rozhodování a v čem se projevuje nátlak.

Literatura

Bibliografické příručky a základní souhrnná díla

- Česká literatura od začátků k dnešku*. 2004: Praha, NLN, 2. doplněné vydání, (LEHÁR, J. – STICH, A. – JANÁČKOVÁ, J. – HOLÝ, J.), 1078 s.
- Dějiny Československa do roku 1648*, (díl I.), 1990 *Dějiny Československa 1648-1918* (díl II.) 1990 Praha, SPN, (PETRÁŇ, J. – BLÁHOVÁ, M. – HLEDÍKOVÁ, Z. – KUČERA, M. – MAUR, E. – PÁNEK, J. – SKÝBOVÁ, A. – ŽEMLIČKA, J.), 684+568 s.
- Dějiny obyvatelstva českých zemí*. 1998.: Praha, Mladá fronta, (FIALOVÁ, L - HORSKÁ, P. – KUČERA, M. – MAUR, E. – MUSIL, J. – STLOUKAL, M.), 398 s.
- Dějiny země koruny české I., II.* 1992: Praha, Paseka, (ČORNEJ, P. – ČORNEJOVÁ, I. – RADA, I. – VANĚČEK, V.), 303+309 s.
- Dlouhodobé populační trendy na území ČSR – předstatistické období (Acta demographica IV)*. 1981: Praha, ČSDS, VÚSEI, 273 s.
- KLABOUC, J. 1962: *Manželství a rodina v minulosti*. Praha, Orbis, 280 s.
- KOUBEK, J. – PODZIMEK, J. (eds.): *National Population Bibliography of Czechoslovakia 1945 – 1977*. IUSSP, ČSDS při ČSAV, Praha 1984, 229 s.
- Lexikon české literatury*. 1985-2000: 1-3/II, Praha, ČAV, Ústav pro českou a světovou literaturu.
- PAVLÍK, Z. – RYCHTAŘIKOVÁ, J. – ŠUBRTOVÁ, A. 1986: *Základy demografie*. Praha, Academia, 732 s.
- PODZIMEK, J. 1981: *Prameny demografického vývoje ČSSR*. Státní knihovna ČSR – Ústřední ekonomická knihovna Praha, VÚSEI Praha, 258 s.
- PODZIMEK, J (ed.) 1989: *70 let československé státní statistiky*. Praha FSÚ, Výzkumný Ústav sociálně ekonomických informací a automatizace v řízení, 223 s. + přílohy.
- Populační vývoj českých zemí (do roku 1914)*. Sborník referátů za zasedání 14. - 15. 4. 1987. In: *Historická demografie 12*, Praha 1987, 304 s.
- Přehled dějin Československa I/1*, Praha, Academia 1980, 1. vyd., 648 s. I/2, Praha, Academia 1982, 1. vyd. 648 s.
- SEKERA, V. 1987: *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754-1918*, Díl I. (1754-1865), Praha ČSÚ 1978, 191 s. Díl II. (1866- 1918), 148 s.
- SRB, V. 1998: *Tisíc let obyvatelstva českých zemí*. Praha, 276 s. + graf. část
- SVOBODNÝ, P. – HLAVÁČKOVÁ, L. 2004: *Dějiny lékařství v českých zemích*. Praha, Triton, 247 s.
- VANĚČEK, V. 1975: *Dějiny státu a práva v Československu do roku 1945*. Praha, Orbis, 3. vyd. 584 s. + 40 s.

Dějiny populačního myšlení v českých zemích

Velké dějiny země Koruny české. 1999 a d., Praha, Paseka. Díl I. do roku 1197 (BLÁHOVÁ, M. – FROLÍK, J. – PROFANTOVÁ, N.), 798 s. Díl V. (ČORNEJ, P.) 788 s. Díl X. 1740- 1792 (BĚLINA, P. – KAŠE, J. – KUČERA, J. P.) 766 s.

VENCOVSKÝ, F. 1999: *Dějiny českého ekonomického myšlení do roku 1848.* Brno, 433 s.

Edice pramenů a prameny :

BIDLO, J. (ed.) 1915-1923: *Akta Jednoty bratrské.* Sv. 1- 2, Brno.

BLÁHOVÁ, K. – FIALA, Z. (eds.) 1975: *Kosmova kronika česká.* Praha, Svoboda.

BOROVÝ, K. (ed.) 1868: *Jednání a dopisy konsistoře katolické a utrakvistické.* Praha, s. 186 n.

BRANDL, V. (ed.) 1868: *Knihy Drnovská.* Brno.

ČÁDA, F. (ed.) 1930: Nejvyššího sudího Království českého Ondřeje z Dubé Práva zemská česká. Praha, NČAVU, *Hist. archiv č. 48*, 231 s.

ERBEN, K. J. (ed.) 1865- 1868: *Mistra Jana Husi sebrané spisy české.* Sv. 1-2, Praha.

FIALA, Z. – BLÁHOVÁ, M. (eds) 1974: *Pokračovatelé Kosmovi.* Praha, Svoboda, 251 s.

FLAJŠHANS, V. (ed.) 1904: *Mistra Jana Husi sebrané spisy.* Sv. 1-6. Praha, Bursík, J.

GINDELY, A. (ed.) 1865: Dekrety Jednoty bratrské. In: *Monumenta hist. bohemia II. Staré paměti dějin českých I.* Praha.

HADERKA, K. – VAŠICA, J. (eds.) 1971: Zákon sudnyj ljudem. *Magnae Moraviae Fontes historici IV.* Brno, s. 147-198.

HAVRÁNEK, B. – DAŇHELKA, J. (eds.) 1958: *Nejstarší česká rýmovaná kronika tak řečeného Dalimila.* 2. vyd., Praha NČSAV.

HAVRÁNEK, B. – HRABÁK, J. – DAŇHELKA, J. a kol. 1963: *Výbor z české literatury husitské doby.* Praha, NČSAV, díl I.

HECHT, F. (ed.) 1863: *Das Homiliar des Bischofs von Prag.* In: *Beiträge zur Geschichte Böhmens I. Abt., Bd. 1,* Prag.

HÖFLER, C. (ed.) 1869: *Concilia Pragensia. XI, XII,* Prag.

HRABÁK, J. (ed.) 1950: *Staročeská dramata.* Praha, Čs. spisovatel.

JIREČEK, H. (ed.) 1874: *M. Viktorina ze Všehrd O právích země české knihy devatery.* Praha, Všehrd, , 572 s.

JIREČEK, J. – JIREČEK, H. (eds.) 1882: *Zřízení zemská Království českého XVI. věku.* Praha.

JIREČEK, J. (ed.) 1876: *Práva městská Království českého a markrabství moravského s krátkou jejich sumou od M. Pavla Krystyana z Koldína.* 5. vyd. Praha, Všehrd, 511 s.

KAREL IV. *Vlastní životopis.* Ed. 1978: Praha, Odeon (překlad J. Pavel)

MENČÍK, F. (ed.) 1890: *Milíče z Kroměříže Poslání papeži Urbanu V. z r. 1368.* Praha, VKČSN, s. 318- 325.

NOVOTNÝ, V. (ed.) 1920: *M. Jana Husi Korespondence a dokumenty.* Praha.

- PODLAHA, A. (ed.) 1921: *Akta korektorů duchovenstva diecése pražské z let 1407-1410*. Praha.
- PODLAHA, A. (ed.) 1922: *Liber ordinationum cleri 1395-1416*. Praha.
- RYBA, B. (ed.) 1949: *Sto listů M. Jana Husi*. Praha, Laichter.
- SKÁLA ze Zhoře, Pavel 1865-1870: *Historie česká od r. 1602 do r. 1623*. Ed. Tiefertunk, Praha, díl 1- 4. Výbor J. POLIŠENSKÝ v edici *Česká válka 1618-1620*, Praha 1964.
- SLÁDEK, M. (ed.) 2000: *Vítr jest život člověka aneb Život a smrt v české barokní próze*. Praha, nakl. H+H, 317 s.
- SMETÁNKA, E. (ed.) 1929: *Petr Chelčický Postilla 1-2*. 2. vyd., . Praha.
- STRÁNSKÝ ze Zap, Pavel 1953: *O státě českém (Respublica Bohemiae)* (překlad B. Ryba), 3. vyd. Praha.
- ŠIMEK, F. (ed.) 1959: *Staré letopisy české z rukopisu křižovnického*. Praha.
- ŠKARKA, A. (ed.) 1949: *Nejstarší česká duchovní lyrika*. Praha.
- TADRA, F. (ed.) 1893-1901: Soudní akta konsistoře pražské 1- 7. In: *Historický archiv* 1, 2, 8, 11, 15, 18, 21. Praha.
- TICHÁ, Z. (ed.) 1981: *Jan Černý, Knieha lékarská, kteráž slove herbář aneb zelinář*. Praha, Avicenum, 464 s.
- TOBOLKA, Z. (ed.) 1908: *Mistra Pavla Židka Správozna, sepsaná 1470, vydaná v lednu 1471*. Praha, nákl. České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
- TRUHLÁŘ, J. (ed.) 1899: Zlomek akt inkvizice Waldenské v Čechách z let 1393-1394. Praha, *VČA* 8, , s. 353- 355.
- TUREČEK, J. a kol. 1956: *Výbor z textů ke studiu obecných dějin státu a práva*. Praha, SPN.
- VÁŽNÝ, V. (ed.) 1963: *Alexandreida*. Praha, NČSAV.
- Ze starých letopisů českých*. 1980: Praha, Svoboda.

Fondy Archivu Národního muzea, využité k tématu

Fondy pozůstalostí:

F. M. Bartoš, Antonín Boháč, Albín Bráf, František Fajfr, Antonín Hajn, Ladislav Kaizl, Karel Kazbunda, František Kutnar, František Ladislav Rieger, Fyzio-kratická společnost (část pozůstalosti Karla Slavoje Amerlinga).

Fond Patenty, vyhlášky, drobné tisky (chronologická řada)

Fond Rukopisy ve sbírkách ANM.

Postily a jiná díla církevní provenience, většinou z fondů Knihovny Národního muzea:

- AXLAR Pavel Josef: Nábožný horlivý vůdce do města svatého nebeského Jeruzaléma aneb kázání vejroční nedělní, někdy porozdílně hlásaná skrze vysoce učeného P. P. Pavla Jozefa Axlara, Písma sv. doktora. Praha, u sv. Klimenta 1720 (KNM 39 B 4).
- BARNER Jan: Postylla tj. výkladové na nedělní evangelia přes celý rok podle katolického učení a řádu ... před lety v němčině sepsaná od Jiřího Šerera nyní pak v češtinu uvedená skrze dvojtíhodného kněze Jana Barnera. Praha, kolej sv. Klimenta 1704, 1058 s. + rejstřík (KNM 30A 3).
- BAVOROVSKÝ Tomáš: Postilla česká aneb kázání a vejklady na evangelia. Olomouc 1557 (KNM 35 A 5).
- BEPTA Vysokomýtský Bohuslav: *Postila evangelická aneb výkladové na evangelia nedělní, sváteční, epištoly na dni všední, střední a páteční*. Praha 1594. O obsahu VLČEK, J.: Dějiny české literatury, I, 1951, s. 365- 366.
- BERLIČKA Šebastian Vojtěch: *Postilla, to jest potom toho, co se z evangelium každou neděli přes celej rok čte*. 1. vyd. 1618 (NK 54 F 23), 2. vyd. 1667 (KNM 35 B 10)
- BERLIČKA Šebastian Vojtěch: *Sváteční postila jak kostelní tak domácí*. 1668. Přívazek k postile z roku 1667 pod touž signaturou 35 B 10.
- BEROUNSKÝ, Jan Achylles: Vejkladové kratičtí na epištoly, kteříž se přes celý rok v nedělní dni čtou v shromáždění církevním z latinské řeči na česko přeložený od kněze Jana Achyllesa Berounského kazatele slova Božího v městě Pacově. Praha, u J. Dačického 1595 (NK 54 F 1128).
- BÍLOVSKÝ, Bohumír Hynek: *Coelum vivum tj. sváteční postilla*. Opava 1724 (NK 54 E 25).
- BOROVSKÝ z Borovna, Blažej: *Hypomnema epistolarium quae diebus dominicis ab adventu noque ad festum sacrosanctae Trinitatis in ecclesia catholica christiana explicari solent, pars prima*, 1617 (KNM 35 D 1).
- BRATR LUKÁŠ: *Tento spis o manželství určeno jest*. V Boleslavi Mladém Jiří Štyrsa 1523. (KNM 25 E 14, KNM C 7 b).
- BRATRA LUKÁŠE *Spis velmi potřebný a užitečný o stavu svobodném a manželském*. Litomyšl, Olivecensis, 1523. (KNM 25 E 14).
- DAMASCEN, Marek: *Trojí chléb nebeský pro lačný lid český. Díl 1.*, Praha u K. J. Hraby (sepsáno 1727, posmrtná edice 1732), (NK 54 B 82), díl 2. pod touž signaturou navazuje na 1. díl od s. 567 do s. 1131.
- DIKAST (DYKAST) z Mírkova, Jiří: *Postylla aneb kázání krátké na evanelia svaté vydané jazykem českým od kněze Jiřího Dykasta Mírkovského, faráře při kostele sv. Štěpána Velikého v Novém Městě pražském* 1612 (KNM 35 C 4).
- FERRO, Jan: *Postila zimní o svatých evangelitské pravdy a pravého obecného a apoštolského učení na evangelia a epištoly nedělní skrze Jana Fera, kazatele*

- mohutského kázané a nyní z řeči německé v českou přeložené.* Praha, u Jiřího Melantricha 1575 (KNM 35 A 1).
- JAKOUBEK ze Stříbra: *In nativitate Christi.* Latinská nepublikovaná postila z let 1410-1411. (ANM, fond F. M. Bartoš, i. č. 1312- 1315).
- JAN KAPITA (CAPITO): *Postyla tj. kázání, kteréž na řeči Boží ke dnům svátečním přináležejí, sepsána 1586 a znovu vytištěná léta 1619.* (2. vyd. KNM 35 C 3, další exemplář NK 54 E 7).
- JESTŘÁBSKÝ, V. B.: *Vidění rozličné sedláčka sprostného.* Ed. Milan Kopecký, Uherský Brod, nákl. Muzea J. A. Komenského, 1973, Prameny, sv. I, 190 s.
- KELSKÝ, Antonín: *Conciones dominicales in totius anni Dominices,* P. Joane Antonio Kelsky, phil. Magistro, Sanctae theologiae baccalaureo formato, Curato Herrmansdorfensi. Praha 1736 (KNM 40 B 9).
- KELSKÝ, Antonín: *Conciones dominicales in totius anni festa.* Praha 1732, další vyd. 1734. (NK 54 B 68, 54 B 69).
- KHUN, Karel: *Mravných a spasitedlných kázání na evangelia nedělní celého roku.* Praha 1776, díl 1., další díly 2. – 5. v letech 1778- 1782, na konci 5. dílu rejstřík ke všem dílům. (NK 54 D 6 a 54 E 28).
- KLEKAR, Jan: *Semeno slova Božího aneb dvě kázání nedělní k užitku a k naučení duchovnímu.* Praha, u V. J. Konyáše 1701, 698 s. (KNM 40 C 9).
- KOCÍN z Kocinetu, Jan: *Abeceda pobožná manželky a rozšafné hospodyně a šlechetné ženy, tj. výklad dvamecýtma veršů o ctnosti dobré, od Ducha svatého položených.* Praha 1585 (NK, 54 C 132). Týž: *Rozmlouvání o moru.* Praha 1582 (NK 54 D 193, 54 E 97).
- KOLMAN Hendl: *Kvítkové na pouti emautynské sebraný, ne všem, jedině těm, který jsou takové, obětované...* 1703. In: SLÁDEK, M.: *Vítr jest život člověka,* s. 91.
- KONYÁŠ, Antonín: *Vejtažní naučení a vejkladové na všechny dni dny nedělní a sváteční Epištoly, též Evangelia celého roku.* Hradec Králové, u V. Tybely 1740 (KNM 39 D 5).
- Mravy ctnostné, mládeži potřebné.* Soubor bratrských veršovaných mravouk Jiřího Strejce, Adama Šturmy z Hranic a Matouše Konečného. Praha, Kalich, edice Špalíček č. 10 (NK 54 K 13894).
- NÁCHODSKÝ, Štěpán František: *Sancta curiositas, tj. svatá všetečnost, díl 1.* Praha 1707 (NK 54 C 51, KNM 40 B 2), díl 2. Praha 1746 (NK 54 E 26, KNM 40 B 2).
- NITSCH, Daniel: *Berla královská Jezu Krista, to jest slovo Boží jehožto mocí a právem Kristus Ježíš Pán a Král náš milostivý v srdcích našich vládne a panuje.* Praha, u V. J. Konyáše 1709 (KNM 40 A 15 – do strany 294).
- PELIŠOT (PELLISCHOTT) Michal: *Concionum festivalium A. R. P. Michaelis Pellischotti tomus I, Unum, binum, trinum, tj. jedno, dvoje, troje kázání sváteční.* Praha, nákl. Žofie Rosenmüllerové 1751, díl II. 1753. (NK 54 A 20).
- PETROZELIN Kunštátský, Jakub: *Postylla aneb kázání sumovní a krátké na epištoly ke Dnům Páně nedělním od kněze Jakuba Petrozelina Kunštátského.* Třebíč, b. d. Předmluva datována 1613. (KNM 35 C 12).

Dějiny populačního myšlení v českých zemích

- PFLAUMER, Christoph: *Zlatá neomylná římsko katolické pravdy Dennice na veřejné slavnosti Svatých a světic Božích v epištolních řečích*. Praha, u J. Kanického 1728. (KNM 39 D 6, 870 s., další exemplář NK 54 D 405).
- RAČÍN, Karel: *Sněm nebeský svatých a světic Božích, kdež se jejich svatý život, hrdinští skutkové, divové a zázrakové představují*. Praha 1712. (NK 54 B 57, NK 54 C 82). První vydání Praha 1706, další Praha 1720 (KNM B 1).
- REŠEL, Tomáš: *Kázání křesťanská s krátkými vejklady na evangelia, kterýž se přes celý rok v nedělní a sváteční dni čtou*. Praha, u J. Melantricha 1561. (NK 54 C 231). Sborník Opatovický Štitenský (KNM, rkp. III B 7).
- ROZENPLUT, Jan: *Kancyonál tj. sebrání zpěvů pobožných...* Olomouc, léta 1601, u Jiříka Handle (NK 54 C 36).
- ŠPANGBERSKÝ, Jan: *Postylla česká na obzvláštní svátky celého roku kužitku křesťanské mládeži skrze Jana Špangberského, kazatele northauzského, složená*. Prostějov, u J. Günthera 1546. (KNM 35 E 2).
- ŠTEYER, Matěj Václav: *Postilla katolická na dvě částky rozdělená 1691 s úmyslem vyplnit kacířství*. (KNM 35 C 6).
- TÁBORSKÝ, Ignác Xaverius: *Tria tabernacula in Monte Thaboreo exstructa*. Olomouc 1737. Týž: Mons Thabor. Hradec Králové, 1747.
- TURNOVSKÝ, Václav Slovacius: *Vysvětlení prosté bibli malé*. Praha u M. Pardubského 1615, Díl I. (NK 54 B 16). Díl II, vydaný v roce 1620, pod touž signaturou.
- VESELÝ, Fabián: *Kázání na každý pátek v postě a na neděli Vzkříšení Páně*. Praha, kolej Sv. Klimenta, 1723-1726, 200 s., lat. index. (KNM 40 C 5). Pod stejnou sign. další kázání Veselého.
- VESELÝ, Fabián: *Conciones in precipua totius anni festa et nonnulli in speciales solemnitates panegyrici* (KNM 40 A 5).
- Výkladové řeči božích*, kteréž ve dny nedělní a sváteční v shromáždění křesťanských od učitelů Jednoty Bratrské obecně předkládány bývají. Praha 1576 (KNM 35 C 1).
- ZÁMRSKÝ, Martin Philadelphius: *Postilla evangelická aneb vejkladové na evangelia nedělní*, 1. vyd. 1592 (KNM 35 A 2).
- B. a.: Čest a nevina pohlaví ženského. Rozmlouvání o bezpráví a křivdě, kteráž se děje poctivým manželkám i všemu ženskému pohlaví, jak od mudrákův pohanských, tak od některých jalových křesťanů, ješto se na to vydali, aby všechny ženy haněli a o nich nestydatě a potupně mluvili a psali. Tisk, 1584, NK 54 C 121. Přivázáno k Abecedě pobožné manželky od Jana Kocína z Kocinetu.

Excerpované edice smolných knih :

- BIČÍK, Z. 1969: *Knihy smolné*. Hradec Králové.
- CVRČEK, J. 1947: *Knihy smolné založené léta 1588*. Liberec.
- EHRENBERGER, J. 1947: Výpisky ze smolné knihy města Solnice. In: *Časopis Českého musea* 21, s. 608-622.
- KYTKA, J. 1939: *Smolná kniha města Milevska*. Milevsko, 48 s.

- LÁNY, E. P. 1946: *Knihy smolné při hrdelním soudu v Bystrém u Poličky*. Liberec, Cíl, 58 s.
- LÁNY, E. P. 1947: *Knihy smolné založené léta 1588*. Liberec.
- LÁNY, E. P. 1948: *Knihy černá jinak smolná města Smidar 1631-1769*. Liberec.
- LÁNY, E. P. 1948: *Knihy smolné založené léta 1588*. Dobruška (zápisy z let 1588-1667).
- LÁNY, J. P. 1948: *Knihy útrpné, smolné, města Náchoda 1539-1597*.
- LÁNY, J. P. 1948: *Smolné jinak černé knihy města Solnice z let 1569-1721*. Liberec, 86 s.
- MAREŠ, F. 1878: *Popravčí kniha pánů z Rožmberka*. Praha.
- OBERPFALCER, F. 1937: *Vyznání na mučidlech – Texty ze starých knih černých, jinak smolných*. Praha, F. Borový, 357 s.
- PÁNEK, J. 1977: *Smolná kniha městečka Divišova z let 1617-1751*. Praha, Ústav čsl. a svět. dějin ČSAV, 291 s.
- POHL, J. 1911: *Knihy černá nebo smolná král. svob. města Rokycan z let 1573-1630*. Rokycany.
- SKÁLA, K. 1972: *Das Egererer Urgrichtenbuch*. Berlin.
- STRAKA, J. 1937: *Z táborské knihy černé*. Tábor, 494 s.
- VERBÍK, A. – ŠTARHA, I. 1973: *Smolná kniha Velkobítešská 1556-1636*. Brno, Blok.
- VERBÍK, A. 1971: *Krevní msta městečka Bojkovic*. Uherské Hradiště.
- WEISS, F. 1927: *Das Braunauer Blutbuch. Das Register über die peinlichen Fragen 1550 der Stadt Braunau in Böhmen*. Trutnov. (Zápisy z let 1570-1733).
- ZÍDKA, J. 1948: *O smolné knize města Starkova*. In: Broumovsko, č. 12, s. 3-4.

Prameny k 18. a 19. století

- AMERLING, Karel Slavoj: *Průmysl v Čechách*. Praha 1851.
- ARNOLD, Emanuel: Poměr pracujícího lidu k boháčům. Sepsáno 25. 3. 1848, publik. v Občanských novinách 26. 4. 1849. In: *Sebrané spisy Emanuela Arnolda*, Praha 1954, s. 415-420.
- BECHER, S.: *Statistische Übersicht der Bevölkerung der Österreichischen Monarchie*. Stuttgart-Tübingen, 1841.
- BOLZANO, Bernard: O nejlepším státě. In: *Čeští utopisté 19. století*. Ed. J. NOVOTNÝ, *České myšlení* sv. 11, Praha Melantrich 1982.
- BRAUNER, F. A.: *Böhmische Bauernzustände im Interesse der Landeskultur u d. National Wohlstandes*. Wien 1847.
- CARTELLIERI, P.: Medicinisch statistische Beschreibung des Leitmeritzer Kreises im Königreich Böhmen. In: *Medicinische Jahrbücher des k. k. Österreichischen Staates*, sv. 42, s. 105-108, 227-230 (NK 18 G 220 /42).
- CZOERNIG, K. J.: *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg. Nebst einem Anhang, die Beschreibung von Gablonz enthaltend*. Wien 1829 (KNM 70 F 229, sv. 1).

- CZOERNIG, K. J.: Abhandlungen aus dem Gebiete der politischen Aritmetik. *JbM II*, 1831, s. 22-53.
- CZOERNIG, K. J.: Ueber Volkszahlungen und das Gesetz der Sterblichkeit im allgemeinen und mit besonderer Rücksicht auf England. *JbM II*, 1831, s. 161-183.
- DAIMER, J.: Geburten und Sterblichkeitverhältnisse in Österreich während der Jahre 1819-1899. In: *Österreichische Sanitätswesen* 14, 1902, příl. k č. 4, s. 1-81.
- EPSTEIN, A.: *Studien zur Frage der Findelanstalten unter besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse in Böhmen*. Prag, J. G. Calve, 64 s.
- Freymüthige Gedanken über einige Gegenstände der böhmischen Staatsverfassung als ein Nachtrag zum Briefwechsel zweener Böhmen vom nämlichen Verfasser*. Prag 1778 (Strahov, S XIII c8).
- HAIN, Anton: *Medicinische Prager Ephemeriden von den Jahren 1804 und 1805*. Prag 1807.
- HAIN, Anton: *Über die bisher so beträchtliche Sterblichkeit der Kinder u. krankhafte Anlage der Erwachsenen in der Hauptstadt Prag*. Als Anhang zu den Prager Ephemeriden von J. 1805.
- HOFMANN, J.: *Katechismus o zdraví obzvláště pro dědinskou mládež*. V češtinu uvedl N. Vaněk. Praha 1829.
- HUFELAND, K. W.: *Kunst prodloužení života lidského*. Vacov 1800.
- CHLEBORAD, F. L.: *Soustava národního hospodářství politického*. Praha 1868.
- JOHN, J. D.: Ein Beispiel der Sterblichkeit zu Prag. In: *Arzneywissenschaftliche Aufsätze böhmischen Gelehrten*, Prag u. Dresden 1798.
- JOHN, J. D.: *Ueber den Einfluss der Ehe auf die allgemeine Gesundheit und Bevölkerung*. Prag 1797.
- JOHN, J. D.: *Die medicinische Polizey u. gerichtliche Arzneywissenschaft in den k. k. Erbländern...*, Prag 1797.
- JOHN, J. D.: *Lexikon der k. k. Medizinalgesetze, sv. I-VI*, Prag 1790-1798.
- KAIZL, J.: *Národní hospodářství*. Praha, 367 s.
- KAMPÉLÍK, F. C.: *Průmyslové návrhy*. Hradec Králové 1859.
- KLÁCEL, M. F.: Kosmopolitismus a vlastenectví s obzvláštním ohledem na Moravu. In: *Časopis Českého muzea* 1842, roč. 16, sv. 2, s. 163 n. .
- KNOLZ, J. J.: *Darstellung der Medicinal Verfassung in den k. k. Staaten Österreichs*. Wien 1829.
- KODYM, F. S.: *Zdravověda čili nejlepší způsob, jak by člověk svého života ve zdraví a vesele užití a dlouhého věku dosáhnouti mohl*. Praha 1853.
- KOTZ, M. J.: *Die Gesundheitspolizey des Österreichischen Kaiserstaates nach den bestehenden gesetzlichen Anordnungen, öffentlichen Staats-Anstalten, wissenschaftlichen u. praktischen Bemerkungen. Sv. I. -II*, Wien 1821-1822.
- KROMBHOLZ, J. V.: *Topographisches Taschenbuch von Prag zunächst für Naturforscher u. Aerzte*. Prag 1837.
- MADER, J.: *Über Begriff u. Lehrart der Statistik*. Prag 1793.

- MADER, J.: *Vermischte Aussätze*. Prag 1788.
- MALÝ, J.: Vlastenectví a kosmopolitismus. In: *Časopis Českého muzea* 1857, s. 96 – 109.
- MEHLER, Johann: *Die Landwirtschaft des Königreichs Böhmen*. Prag u. Dresden 1798, Bd. IV, 8, s. 71-72 (Strahov, AJ XV, 71-72).
- Monatliche Beiträge zur Bildung und Unterhaltung des Bürgers u. Landmanns*. Prag 1789, Bd. II.
- MÜLLNER (MUELLNER), J. N.: *Versuch einer statistischen Geographie von Böhmen*. Prag 1805 (NK 50 C 7).
- NADHERNY, I.: Sanitäts-Hauptbericht vom Königreichs Böhmen für das Jahr 1843. In: *Medicinische Jahrbücher des k. k. Österreich. Staates* 52, 1855, seš. 1, s. 93-96, seš. 2, s. 219-230, seš. 3, s. 347-354, seš. 4, s. 91-98, seš. 5, s. 217-22, seš. 6, s. 353-363, a ročník 53, 1856, s. 93-104, 217-230, 349-352.
- NADHERNY, I.: *Darstellung des Physikatswesen in den österreichischen deutschen Erbländern mit Beziehung auf die diesfalls erlassenen Gesetze...*, Wien 1819.
- NEHR, J. J.: Abhandlung über die Ursachen des Todes der meisten neugeborenen u. der kränklichen Beschaffenheit mehrerer schon erwachsener Kinder. In: *Beiträge zur praktischen Arzneykunde*, Bd. I, Prag 1781.
- NEHR, J. J.: *Quare plerique moriuntur infantes et eorum qui adolescunt, quare plerique sunt morbosi*. Dissertatio inauguralis medica, edita par J. D. John, Pragae 1793.
- PALACKÝ, František: *Popis Království českého čili podrobné poznamenání všech dosavadních krajův, panství, statkův, měst, městeček a vesnic, někdejších hradův a tvrzí, též samot a zpustlých osad mnohých v zemi české s udáním jejich obyvatelstva dle popisu v roce 1843 vykonaném*. Praha 1848.
- PALACKÝ, František: Gradation der Bevölkerung Böhmens seit den letzten 60 Jahren. In: *Monatschrift der Gesellschaft des vaterlandisches Museums in Böhmen*. Prag 1829, 3, s. 187-205.
- PALACKÝ, František: *Historické prameny o lidnatosti země České*. *Monatschrift der Gesellschaft des vaterlandisches Museums in Böhmen*. Prag, 1834, s. 67-79.
- PALACKÝ, František: Hohes alter in Böhmen. *Monatschrift der Gesellschaft des vaterlandisches Museums in Böhmen*. Prag, 1828, s. 87-89.
- PALACKÝ, František: Lidnatost měst českých v 16. století. Zběrky ze starožitnosti československé. *JbM I*, 1827, s. 110-112.
- PISLING, Theophil: *Nationalökonomische Briefe aus dem nordostlichen Böhmen*. Prag 1856.
- PISLING, Theophil: *Ein Volkswirth. Orig. Lustspiel in einem Aufzuge*. Prag 1857, C. Bollmann, 18 s.
- PONFIKL, J. E.: *Vollständiger Umriss einer statistischen Topographie des Königreichs Böhmen*. Prag 1822-1827.
- REINHOLD, C. E.: Verzeichniss aller in Königreich Böhmen befindlichen Ortschaften. Příloha k časopisu *Hyllos* 1820 (KNM 71 d 42).

- RIEGGER, J. A.: *Materialien zur alten und neuen Statistik von Böhmen*. Leipzig-Prag 1787-1794, sv. I- X.
- ROHRER, J. R.: Prüfung des sogenannten Bevölkerungs-principis in der Politik. In: *Hormayr's Archiv für Geographie, Historie, Staats u. Kriegskunst*. Wien 1810, roč. 1, č. 102-103, s. 433-438.
- ROHRER, J. R.: *Abriss der westlichen Provinzen des österreichischen Staates*. Wien 1804.
- ROHRER, J. R.: *Versuch über die slawische Bewohner der Österreichischen Monarchie*. Wien 1804, s. 214. (NK 22 D 81 a).
- SCHNABEL, G. N.: Das Königreich Böhmen im Österreichischen Kaiserstaate. In: *MGVM II*, Prag 1828, sv. 2, s. 195-204.
- SCHNABEL, G. N.: *Statistische Darstellung von Böhmen*. Prag 1826. (NK 49 F 120).
- SLADKOVSKÝ, K.: *Über den Urgrund alles Übels in der menschlichen Gesellschaft*. Prag 1840.
- SPRINGER, J.: *Statistik des Österreichischen Kaiserstaates*. Wien 1840, díl I.
- STELZIG, F. A.: Notizen über die Bevölkerung Böhmens. In: *MGVM I*, Prag 1847, s. 60-75 (März).
- STELZIG, F. A.: Notizen über die Bevölkerung Prags. *MGVM I*, Prag 1847, Januar, s. 61-76.
- STELZIG, F. A.: *Vergleichende Darstellung der Geburts u. Sterbeverhältnisse*. Prag 1830 (NK 13 C 82).
- STELZIG, F. A.: *Versuch einer medicinischer Topographie von Prag*. Prag 1824, Sv. I-II (NK 48 C 77).
- STERNBERG, K. – KROMBHOLZ, J. V.: *Bericht über die Versammlung deutscher Naturforscher und Aerzte in Prag im September 1837*. Prag 1838.
- STERNBERG, K.: Řeč ve všeobecném shromáždění Společnosti Českého museum dne 5. dubna 1837. In: *Časopis Českého musea* 11, sv. I, s. 347 n.
- STROS, F.: Medicinisch-statistische Beschreibung des Pilsner Kreises in Königreiche Böhmen. In: *Medicinische Jahrbücher des k. k. Österreich. Staates* 1845, 54, s. 105-110, 227-238.
- VOCEL, J. E.: O zvelebení středních škol. In: *ČČM* 1949, 2, s. 63 n.
- VOCEL, J. E.: Účel a význam archeologie. In: *Časopis Národního musea* 1950, s. 115 (o znacích národa, národní paměti)
- WANDER v. GRÜNWARD, J. L.: *Physikalische Beschreibung des Bunzlauer Kreises*. Abhandlungen 1786 (NK 50 E 124/3).
- WEITENWEBER, W. R.: *Die medizinischen Anstalten Prag's nach ihrem gegenwärtigen Zustände geschildert*. Prag 1845.
- WEITENWEBER, W. R.: Mitteilungen über die Pest zu Prag in den Jahren 1713 und 1714. Prag 1852.
- Zwei Abhandlungen über die Landwirtschaft* (autor patrně Schröckhansen, F. M. Bartošem autorství připsáno Rottenhanovi, KNM XI A 33).

- B. a.: *Betrachtungen aus dem FF, oder Antwort eines Frauenzimmers an den Verfasser über die gegründeten Ursachen, warum viele Mädchen keine Männer bekommen*. Prag, J. F. von Schönfeld 1780, 27 s. (NK D f 136).
- B. a.: *Soziale und politische Zustände Oesterreichs mit besonderer Beziehung auf den Pauperismus*. Leipzig 1847.

Ostatní literatura

- Antologie z dějin české a slovenské filosofie*. 1981: Praha, Svoboda, 675 s.
- ARNAU, F. 1969: *Člověk mimo zákon*. Praha Orbis, 360 s.
- AUGUSTIN, B. 1928: *Pokles natality u kulturních národů*. Nákl. české akciové tiskárny Praha, tisk Valašské Meziříčí, 328 s.
- BAHENSKÁ, M. 2005: *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha, Slon, Libri, Gender sondy, sv. 2, 175 s.
- BARTOŠ, F. M. 1951: Postila pražského husity z doby revoluce. In: *Věstník České akademie věd* 60, s. 121-135.
- BAUER, M. 1967: *Obyvatelstvo ČSR v letech 1920-1965*. Statistická studie. Praha, VŠE, Kabinet hospodářských dějin při katedře dějin národního hospodářství, 35 s.
- BĚLINA, P. 1977: K počátkům statistiky v českých zemích (působení J. A. Rieggra v Čechách). In: *Československý časopis historický* 25, s. 63-86.
- BĚLINA, P. 1981: Teoretické kořeny a státní praxe osvícenského absolutismu v habsburské monarchii. In: *Československý časopis historický* 29, s. 879-904.
- BLÁHA, I. A. 1933: *Dnešní krise rodinného života*. Brno, nákl. vlastním, 119 s.
- BOHÁČ, A. 1914: Český problém populační a některé pozoruhodné jevy v naší době přirozené. In: *Obzor národohospodářský*, s. 7-32.
- BOHÁČ, A. 1936: Obyvatelstvo v Československé republice. In: *Československá vlastivěda, řada II – Národopis*, Praha, s. 1-96.
- BOHÁČ, Z. 1987: Postup osídlení a demografický vývoj českých zemí do 15. století. In: *Historická demografie* 12, 1987, s. 59-85 + 3 mapy.
- BOHÁČ, Z. 1994: Národnostní poměry v zemích České koruny v době předhusitské a do třicetileté války. In: *Husitství-renesance-reformace I*, s. 124-131.
- BOLOGNE, J. - C. 1997: *Svatby. Dějiny svatebních obřadů na Západě*. (Franc. orig. Histoire du mariage en occident, překlad Barbora Chvojková), Praha, Volvox Globator, 390 s.
- BORSKÝ, L. 1934: *Vůdcové lidstva a jeho svůdci. Základy biopolitiky*. Praha, Cesta, 221 s.
- BOUČEK, V. 1906: *Proč se domáháme reformy práva manželského?* Praha, nákl. ÚSČZ, 18 s.
- BRAF, A. 1904: Věda národohospodářská počátku XX. věku. In: *Sborník věd právních a státních* 4, seš. 3.

- BRÁF, A. 1907: Politické vědy v Čechách na sklonku věku 18. a v první polovici devatenáctého. In: *Almanach České akademie*, Praha, 17, s. 183-239.
- BUQUOY, M. 2004: *Hrabě Jan Buquoy, sociální reformátor doby osvícenství*. Feldkirchen-Westerham, 134 s.
- ČÍSAŘOVÁ-KOLÁŘOVÁ, A. 1942: *Žena v Jednotě bratrské*. Praha, Kalich.
- ČAPKOVÁ, D. 1978: Komenského pojetí dětství. In: *Studia Comeniana et historica*, č. 19.
- ČELOVSKÝ, B. 1995: *Řešení české otázky podle německých dokumentů*. Ostrava, Sfinga, 543 s.
- ČORNEJ, P. 1986: *Rozhled, názory a postoje husitské inteligence v zrcadle dějepisceví 15. století*. Praha, UK, 275 s.
- DANN, O. – HROCH, M. – KOLL, J. (eds.) 2003: *Patriotismus und Nationsbildung am Ende des heiligen Römischen Reiches*. Köln, SH-Verlag, 411 s.
- DAVÍDEK, V. 1965: Statistické příspěvky o osídlení a zalidnění České země v 16. a 17. století. In: *Demografie* 7, č. 2, s. 128-144.
- DAVÍDEK, V. 1965: Statistické příspěvky o demografii České země v 18. století a do poloviny 19. století. In: *Demografie* 9, č. 2, s. 142-154, č. 3, s. 250-260.
- DAVÍDEK, V. 1967: Vědecké společnosti v Čechách o populaci a demografii. In: *Demografie* 10, č. 3, s. 233-237.
- DELUMEAU, J. 1999: *Strach na Západě ve 14. -18. století. Díl I. Člověk a jeho dům. Díl II. Obležená obec*. Praha, Argo, 326 s. (Franc. orig.: *La Peur en Occident (XIV. -XVIII siècles)*). 1978.
- DINZELBACHER, P. 2004: *Poslední věci člověka. Nebe, peklo, očištec ve středověku*. Praha, Vyšehrad, 151 s. (Z něm. originálu *Die letzten Dinge*, Freiburg in Breisgau 1999, překlad P. Babka).
- DOKOUPIL, L. 1967: *Demografický vývoj ostravské aglomerace za průmyslové revoluce*. Ostrava, Spisy Pedagogické fakulty sv. 6, 71 s.
- DOKOUPIL, L. 1973: Demografický vývoj centra ostravské průmyslové oblasti v 19. století. In: *Demografie* 15, č. 4, s. 328-334.
- DOSKOČIL, K. 1941: Manželství sv. knížete Václava a úcta svatojímramovská (K obsahu pojmu castus, castitas okolo doby václavské). In: *Český časopis historický* 46, 3-4, s. 201-235.
- DRACHOVSKÝ, J. 1939: Rasismus. In: *Brázda* 20, č. 5, s. 78-81.
- DUPAQUIER, J. – HÉLIN, E. – LASLETT, P. – LIVI BACCI, M. – SOGNER, E. (eds): *Marriage and Remarriage in Population in the Past*. London, Acad. Press 1981, XIX, s. 663.
- DURYCH, J. 1937: Češství v Evropě. In: *Úkoly češství*. Praha, Melantrich, soukr. tisk k novému roku 1937, s. 16-25.
- DZÚROVÁ, D. – DRAGOMIRECKÁ, E. (eds.): 2002: *Sebevražednost obyvatel České republiky v období transformace společnosti*. Praha, Přírodovědecká fakulta UK, 80 s.

- ENNENOVÁ, Edith 2001: *Ženy ve středověku*. (Z něm. originálu *Frauen im Mittelalter*, vyd. C. K. Beck v r. 1994 (5. přeprac. vydání), Praha, Argo, 338 s.
- FAJFR, F. 1930: Masaryk a statistika. In: *Čs. statistický věstník XI*, č. 3-4, s. 153-160.
Týž 1963: Aktualne zadanija politiky demograficzej. In: *Studia demograficzne*, Warszawa, I, seš. 1, s. 53-59.
- FAJFR, F. 1968: Demografie v klasifikaci společenských věd. In: *Statistika a demografie VIII*, Praha, Akademia, s. 7-20.
- FIALA, Z. 1978: *Předhusitské Čechy*. Praha, Svoboda, 2. vyd., 421 s.
- FIALOVÁ, L. 1981: Postavení ČSR v procesu poklesu plodnosti v Evropě. In: *Dlouhodobé populační trendy na území ČSR*, *Acta demografica IV*, VÚSEI, ČSDDS, Praha, s. 233-263.
- FIALOVÁ, L. 1983: Rozdíly v poklesu plodnosti v českých zemích ve venkovských a městských oblastech v letech 1869-1930. In: *Historická demografie 8*, Praha, Ústav čsl. a světových dějin, s. 133-147.
- FIALOVÁ, L. 1985: Příspěvek k vývoji plodnosti v českých zemích. In: *Demografie 27*, č. 1, s. 34-43.
- FOUCAULT, M. 2000: *Dohlížet a trestat*. Praha, Dauphin, Studie sv. 10, 427 s. (Z franc. orig. *Surveiller et punir*. Paris, Gallimard, 1975).
- FRANCEK, J. 1993: *Chlumecké hrdelní příběhy*. Praha-Litomyšl, Paseka, 165 s.
- GABRIEL, F. 1967: Lidnatost Čech na počátku 18. století. In: *Demografie 9*, č. 3, s. 241-249, č. 4, s. 343-348.
- GELLNER, E. 2003: *Nacionalismus*. CDK Brno, 133 s.
- GRUBER, J. 1917: Populační problémy. In: *Obzor národohospodářský XXII*, č. 1, 24-33, č. 3, s. 128-136, č. 4, s. 163-173, č. 5, s. 214-220, č. 6, s. 254-263, č. 7, s. 301-310, č. 8, s. 233-245.
- GRUBER, J. 1923: *Populační otázka*. Praha, 190 s.
- GRUBER, J. – Horáček, C. (eds) 1923: *Albín Bráf. Život a dílo*. Sv. I – III, Praha, Vesmír, 193 s., sv. IV-V, 270 s.
- HAJN, Alois 1921: *Novomalthusianism a Československá republika. Příspěvek k problému lidnatosti*. Praha, G. Dubský, 60 s.
- HAJN, Alois 1930: *Život novinářův 1894-1930*. Praha, Svaz národního osvobození, 302 s. (NK 54 G 63 967).
- HAJN, Alois 1939: *Ženská otázka v letech 1900-1920*. Praha, tiskem a nákladem Pokroku, 191 s. (NK 54 J 132 77)
- HAMPL, M. 1971: *Teorie komplexity a diferenciacce světa*. Praha, UK, 183 s.
- HAMPL, M. 1976: *Hierarchie reality a problém hodnocení širších souvislostí populačního vývoje*. Zpráva pro etapové oponentské řízení hl. úkolu SPZV VIII-1-8, Praha, UK, 285 s.
- HAMPL, M. – PAVLÍK, Z. 1977: On the nature of demographic and geodemographic structures. In: *AUC Geographica*, Praha, 12, č. 2, s. 3-23.
- HAMPL, M. – JEŽEK, J. – KÜHNEL, K. 1978: *Sociálněgeografická rajonizace ČSR*. Praha, ČSDDS při ČSAV, 301 s. +graf. přílohy.

- HAMPL, M. 1998: *Realita, společnost a transformační procesy v České republice*. Praha, Přírodovědecká fakulta UK.
- HAMPLOVÁ, D. – RYCHTAŘIKOVÁ, J. – PIKÁLKOVÁ, S. 2003: *České ženy: vzdělání, partnerství, reprodukce a rodina*. Praha, Sociologický ústav AV ČR, 108 s.
- HÄUFLER, V. 1968: Ein Beitrag zur Bevölkerungsgeographie der Böhmischen Länder 1869-1921. In: *AUC Geographica*, Praha, 1, s. 3-27 + 7 map.
- HAVELKA, F. 1938: *Husitské katechismy*. Praha, NČSAV, 222 s.
- HAVRÁNEK, J. 1967: Úloha měst v populačním vývoji 19. století. (Příklad Prahy). In: *Demografie* 15, č. 3, s. 229-234
- HERMANN, T. – MARKOŠ, A. (eds.) 2004: *Emanuel Rádl – vědec a filosof*. Sborník příspěvků z konference 9. 2. -12. 2. 2003. Praha, Oikoymenh. Práce z dějin vědy sv. 16, 707 s.
- HLAVÁČEK, I. 1965: Studie k dějinám knihoven v českém státě doby předhusitské II, In: *AUC – Hist. Univ. Carol. Pragensis*, VI, fasc. 2, s. 47-87.
- HLAVÁČEK, I. 1974: Beiträge zum Alltagsleben im vorhussitischen Böhmen. Zur Aussagungskraft des Prager Visitationsprotokolle von 1379-1381 u. der benachbarten Quellen. In: *Jahrbuch für die frankische Landesforschung* 34/35, 1974/75, s. 874 n.
- HOBZA, A. – TUREČEK, J. 1936: *Úvod do církevního práva*. Praha, Všehrd.
- HOFFMANN, F. 1974: Popravčí zápisy jihlavské. In: *Právně historické studie* 18, Praha, ČSAV, s. 163 n. (Na s. 164 bibliografie – dosavadní edice, jejich charakteristiky).
- HOFFMANN, F. 1992: *České město ve středověku*. Praha, Panorama, 456 s.
- HOFFMANNOVÁ, E. 1982: *Karel Slavoj Ammerling*. Praha, Melantrich, Odkazy, sv. 66.
- HORÁČEK, C. ml. 1922: *Malthusova nauka a některé novodobé jevy populační*. Brno, 75 s.
- HORÁČEK, C. ml. 1940: *Populační problém. Sbirka přednášek, pořádaných Českou společností národohospodářskou sv. II*, Praha.
- HORÁK, B. – HŘIBOVÁ, B. 1954: Počet obyvatelstva v Čechách ve středověku. In: *Sborník Čs. společnosti zeměpisné*, Praha, č. 3, s. 122-128.
- HORSKÁ, P. 1972: Historický vývoj plodnosti v českých zemích. Stav a možnosti výzkumu. In: *Historická demografie* 6, s. 3-39.
- HORSKÁ, P. 1974: Urbanizační vlna v českých zemích na přelomu 19. a 20. století a některé aspekty vývoje rodiny. In: *Sborník k dějinám 19. a 20. století*. Praha, Ústav čs. a svět. dějin ČSAV, sv. 2, s. 87-125.
- HORSKÁ, P. 1974: Statistiques autrichiennes de la fin du 19e siecle, source pour l'étude réciproque de l'évolution sociale et démographique. In: *Historická demografie* 7, s. 99-135.
- HORSKÁ, P. 1979: Urbanizace v českých zemích v letech 1879-1914. In: *Československý časopis historický* 24, Praha, s. 709-729.
- HORSKÁ, P. 1980: K otázce vlivu nemanželských porodů na vývoj plodnosti z hlediska historické demografie. In: *Demografie* 22, s. 343-350.

- HORSKÁ, P. 1982: K otázce sociálního vývoje českých zemí na přelomu 19. a 20. století. In: *Sborník historický* Praha, s. 119-177.
- HORSKÁ, P. 1983: Vztah rodiny a domácnosti v procesu demografické revoluce ve středoevropské oblasti. In: *Populační vývoj v kontextu sociálního rozvoje*. In: *Acta demographica* 2, s. 45-56.
- HORSKÁ, P. – KUČERA, M. – MAUR, E. – STLOUKAL, M. 1990: *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha, Panorama, 469 s.
- HORSKÝ, J. 1996: Studium historického utváření rodiny v 16.-18. století. In: *Demografie* 38, č. 3, s. 165-172.
- HORVÁTH, P. 1956: Obyvatelstvo Slovenska a jeho menlivosť v posledných sto rokoch. In: *Naša veda* 3, Bratislava, č. 10, s. 445-451.
- HRABÁK, J. (red.) 1959: *Dějiny české literatury*. Praha.
- HREJSA, F. 1947: *Dějiny křesťanství v Československu*. Praha, Husova fakulta bohoslovecká, díl I. -II.
- HROCH, M. 1999: *V národním zájmu*. Praha, NLN, 198 s.
- HROCH, M. 2003: Místo malého státu ve střední Evropě. In: *Historik zapomenutého času*. Praha, Libri, s. 250-257.
- HRUBÝ, F. 1901: *České postily*. Praha, nákladem Jubilejního fondu Král. české spol. nauk, 320 s.
- HUNTINGTON, Samuel P. 1997: *Střet civilizací. Boj kultur a proměna světového řádu*. S předmluvou Michaela Žantovského). Praha, Rybka Publishers, 2001, 447 s. (Angl. orig. *The Clash of Civilizations*, vydaný roku 1997 naklad. Touchstone v New Yorku, přel. L. Nagy).
- CHALUPA, A. 1969: Venkovské obyvatelstvo v Čechách v tereziánských katastrofách (1700-1750). In: *Sborník Národního muzea*, Praha, řada A- historie, 23, č. 4-5, s. 197-380.
- CHALUPNÝ, E. 1929: *K otázce populační a reformě trestního práva*. Praha, Publikace sociálního ústavu č. 44, 40 s.
- CHARVÁT, J. 1970: *Život, adaptace a stres*. Praha, Avicenum, 134 s. .
- CHARVÁT, F. – HAMPL, M. – PAVLÍK, Z. 1978: *Society and Coexistential Structure of Reality*. 9th World Cogress of Sociology, Uppsala , s. 52.
- CHOC, P. 1963-1964: Osídlení Čech před účastí cizích kolonistů. In: *Demografie* 1963, č. 1, s. 38-52, č. 2, s. 126-137, č. 3, s. 235-244, 1964, č. 1, s. 21-26.
- JANÁČEK, J. 1976: *Ženy české renesance*. Praha, Čs. Spisovatel, 255 s.
- JINDRA, Z. 1984: *První světová válka*. Praha, SNPL, 372 s.
- KADLEC, J. 1977: *Přehled církevních dějin českých, I-II*, Praha, ÚCN, 194 + 143 s.
- KAGAN, R. 2003: *Labyrint síly a ráj slabosti. Amerika, Evropa a nový řád Světa*. Praha, naklad. Lidových novin, 139 s.
- KÁRNÍK, Z. (ed). 1996: *Sborník k problematice multiethnicity. České země jako multi-etnická společnost: Češi, Němci a Židé ve společenském životě českých zemí 1848-1918*. Praha, FFUK, 130 s.

- KÁRNÍKOVÁ, L. 1965: *Vývoj obyvatelstva v Českých zemích 1754-1914*. Praha, NČSAV, 404 s.
- KARPÍŠKOVÁ, B. 1932: *Kontrola porodů a Meissnerova osnova*. Praha, nákl. Ústředního výboru žen sociálně demokratických, 23 s.
- KEJŘ, J. 1953: O manželském právu husitů. In: *Právník*, 92, s. 50-58.
- KEJŘ, J. 1964: *Stát, církev a společnost v disputacích na pražské universitě v době Husově a husitství*. Rozpravy ČSAV, seš. 14, 63 s.
- KLABOUC, J. 1958: *Osvícenské právní nauky v českých zemích*. Praha
- KLABOUC, J. 1960: *Politický konsens k manželství v Čechách*. In: Rozpravy ČSAV, 70, sv. 5, 90 s.
- KLABOUC, J. 1962: *Manželství a rodina v minulosti*. Praha, Orbis, 280 s.
- KLÍMA, J. – CINCIBUS, J. 1973: *Perspektivy osídlení ČSR*. Praha, TES, 24 s.
- KODAJ, M. 1975: Ekonomický populační zákon socialismu. In: *Ekonomický časopis*, Bratislava, 23, č. 7, s. 567-581.
- KOLÁŘ, J. 1970: Česká geografie v době národního obrození (1780-1860). In: *Sborník prací geografických kateder 75. narozeninám Prof. dr. Jaromíra Korčáka, DrSc.* Uspořádal V. Häufner, Praha.
- KOLDINSKÁ, M. 2004: *Každodennost renesančního aristokrata*. Praha, Paseka, 254 s.
- KOLDINSKÁ, M. – VELKOVÁ, A. (eds.) 2003: *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků, věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*. Praha, Libri, 331 s.
- KOPAL, L. 1913: Petra Chelčického názory o manželství, čistotě a rodině. *Besedy Času*, 18, 202 s.
- KOPECKÝ, M. 1979: *Pokrokové tendence v české literatuře od konce husitství do Bílé hory*. Brno, UJEP, 204 s.
- KOPIČKOVÁ, B. 2002: Žena evropského středověku v zajetí své doby. In: LENDEROVÁ, M. a kol.: *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*. Praha, Karolinum, s. 13-44.
- KOPIČKOVÁ, B. 1989: Ženská otázka v českém středověku (Současný stav bádání a možné směry jeho dalšího vývoje). In: *Československý časopis historický* 37, s. 561-574, 682-696.
- KORČÁK, J. 1947: *Současný vzestup plodnosti v českých zemích*. Praha, Svoboda. Zvl. otisk ze Stat. Obzoru 27, seš. 3-4, s. 121-206.
- KORČÁK, J. 1960: Změny v zalidnění ČSR od r. 1954. In: *Lidé a země*, Praha, 9, č. 5, s. 211-216.
- KORČÁK, J. 1960: Obyvatelstvo. In: *Zeměpis Československa*, Praha NČSAV, s. 222-270.
- KORČÁK, J. 1966: Vymezení oblastí maximálního zalidnění. In: *AUC Geographica* 1, č. 1-2, s. 65-72.
- KORČÁK, J. 1972: Základní jednotky demografie. In: *Statistika a demografie* 9, Praha, Academia, s. 7-20.
- KORČÁK, J. 1973: *Geografie obyvatelstva ve statistické syntéze*. Praha, UK, 147 s.

- KOSATÍK, P. 2003: *Ferdinand Peroutka. Život v novinách (1895-1938)*. Praha-Litomyšl, Paseka, 317 s.
- KOSÍK, K. 1958: *Česká radikální demokracie*. Praha
- KOUBEK, J. 1980: Populační politika v právních předpisech Československé republiky v letech 1918-1938. In: *Demografie* 22, č. 2, s. 126-135.
- KOUBEK, J. 1981: Populační politika Československé republiky v letech 1945-1980. In: *Demografie* 23, č. 1, s. 32-50.
- KOUBEK, J. 1982: Některé teoretické problémy populační politiky. In: *Demografie* 24, č. 2, s. 131-140.
- KOUDELKA, J. 1938: Populace jako mocenský činitel. In: *Moderní stát* 11, s. 233-235.
- KOZÁKOVÁ, A. 1926: *Právní postavení ženy v českém právu zemském*. Práce ze semináře českého práva na UK v Praze, nákl. vlastním, 70 s.
- KRÁL, P. 2004: *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*. České Budějovice, HŮ Jihočeské univerzity, 319 s.
- KRAUS, J. 1985: Pohyb obyvatelstva v Československu v letech 1979-1984. In: *Demografie* 27, č. 1, s. 75 n.
- KROUPA, J. 1987: *Alchymie štěstí. Pozdní osvícenství a moravská společnost 1770-1810*. Brno, Vlastivědná společnost moravská, sv. 51, 317 s.
- KRUTA, V. 1956: *Med. dr. Jiří Procháska 1749-1820. Život-dílo-doba*. Praha.
- KUČERA, M. 1964: Metody demografie. Diskusní příspěvek. In: *Demografie* 6, č. 2, s. 169.
- KUČERA, M. 1968: Populační politika Československa. In: *Demografie* 10, č. 4, s. 307-317.
- KUČERA, M. 1972: Demografické a populační důsledky urbanizace. In: *Demografie* 14, č. 4, s. 331-334.
- KUČERA, M. 1973: K problematice optimálního populačního vývoje. In: *Demografie* 15, č. 2, s. 97-101.
- KUČERA, M. 1975: Změny v rozmístění obyvatelstva ČSR v letech 1961-1970, jejich příčiny a budoucí následky. In: *Sociální a hospodářské aspekty populačního vývoje v ČSSR* In: Zborník materiálův zo sympozia ve Smoleniciach, Oktober 1964, II, Bratislava, SDŠS při SAV, s. 370-380.
- KUČERA, M. – SRB, V. 1962: *Atlas obyvatelstva ČSSR*. Praha, Ústřední správa geodezie a kartografie, 22 tab. + 38 diagr., 25 map a kartogramů.
- KUČERA, M. – FIALOVÁ, L. 1996: *Demografické chování obyvatelstva České republiky během přeměny společnosti po roce 1989*. Praha, Sociologický ústav AVČR, 99 s.
- KUCHÁR, I. – ŠUBRTOVÁ, A. 1985: The optimum Population Problem in CSSR from historical Perspective. In: *AUC Geographica*, č. 2, s. 49-85.
- Kultura baroka v Čechách a na Moravě*. Sborník příspěvků z pracovního zasedání 5. 3. 1991. Praha, HŮ AV 1992, 167 s. Uspořádal Z. Hojda.
- KURAL, V. 1993: *Konflikt místo společenství? Češi a Němci v Československém státě 1918-1938*. Praha, naklad. R, 272 s.

- KURAL, V. 1994: *Místo společenství – konflikt! Češi a Němci ve Velkoněmecké říši a cesta k odsunu. 1938-1945*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů, 295 s.
- Kol. (KŘEN, J. a další včetně J. KURALA) 1996: *Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění. Náčrt výkladu česko-německých dějin od 19. století*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů, 39 s.
- KUTNAR, F. 1948: *Sociálně myšlenková tvářnost obrozenského lidu*. Praha, 211 s.
- KUTNAR, F. 1977: *Proměny zemědělského myšlení v 19. století*. In: Vědecké práce Zemědělského muzea 17, s. 147 n.
- KUTNAR, F. 1981: *Nezaměstnanost a bída přadláků na krkonošských horách v 50. letech 19. století*. In: *Lnářský průmysl Trutnov*, č. 4, s. 128-164.
- KUTNAR, F. 2003: *Obrozenské vlastenectví a nacionalismus. Příspěvek k národnímu a společenskému obsahu češství doby obrozenské*. Praha, Karolinum, 395 s.
- LEHÁR, J. 1983: *Nejstarší česká epika*. Praha, Vyšehrad, 320 s.
- LEHÁR, J. 1990: *Česká středověká lyrika*. Praha, Vyšehrad, 406 s.
- LENDEROVÁ, M. a kol. 2002: *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*. Praha, Karolinum, 198 s.
- LENZ, A. 1889: *Petra Chelčického učení o sedmeře svátostí a poměr učení tohoto k Viklefovi*. Praha.
- LINHARTOVÁ, V. (ed.) 2003: *Jan Bělehradec a jeho cesta ke svobodě ducha*. Praha, Galén, 357 s.
- LIVI-BACCI, M. 2003: *Populace v evropské historii*. Praha, NLN, 272 s. (Ital. orig.: *La popolazione nella storia d'Europa*. Laterza, 1998).
- MACDONALD, P. F. 2002: *Sustaining Fertility through Public Policy: The Range of Opinions*. In: *Population E*, 57, č. 3, s. 417-446 (Český překlad „Možnosti státní politiky k udržení plodnosti“ in: *Demografie 2004*, 46, č. 1, s. 1-21).
- MACEK, J. 2001: *Víra a zbožnost jagellonského věku (1471-1526)*. Praha, Argo, 488 s.
- MACHONIN, P. a kol. 1969: *Československá společnost*. Bratislava, EPOCHA, 419 s.
- MACHOTKA, O. 1947: *Sociologie a populační politika*. Sborník *Žena a populace*, Praha.
- MALURA, J. – KOSEK, P. (eds.) 2004: *Čistý plamen lásky. Výbor z písní pobělohorských exulantů ze Slezska*. Brno, Host, 364 s.
- MALÝ, K. 1979: *Trestní právo v Čechách v 15. -16. století*. Praha, UK, 262 s.
- MAREK, J. 1998: *Česká moderní kultura*. Praha, Mladá fronta, 335 s.
- MASARYK, T. G. 1919: *Národnostní filosofie doby novější*. Praha, Melantrich, Knihovna Mladých proudů č. 2, 40 s.
- MASARYK, T. G. 1922: *Politické myšlenky*. Vybral V. K. Škrach. Praha, Sběrka spisů poučných sv. 1.
- MASARYK, T. G. 1925: *T. G. Masaryka mravní názory*. Tamtéž, roč. 2, sv. 1.
- MASARYK, T. G. 1926: *Spisy*. Praha, Čin, sv. 1, 2. vyd., 284 s.
- MASARYK, T. G. 1930: *Sebevražda hromadným jevem společenským*. Praha, Čin, 284 s. (I. něm. vydání v r. 1881).
- MATĚJČEK, J. – STEINER, J. 1970: *Vývoj počtu obyvatelstva ve Slezsku a na severovýchodní Moravě v letech 1910-1936*. In: *Slezský sborník* 68, s. 280-295.

- MAUR, E. 1964: Poddaní točnického panství ve druhé polovině 17. století. In: *Sborník archivních prací* 14, sv. 1, s. 63-65.
- MAUR, E. 1971: J. A. Komenský o populačních problémech. In: *Demografie* 13, č. 1, s. 1-10.
- MAUR, E. 1971: Historické zprávy o lidnatosti Čech a jejich hodnota. In: *Historická demografie* 5, Praha, s. 15-37.
- MAUR, E. 1971: Nové příspěvky k dějinám antikoncepce. In: *Demografie* 13, č. 1, s. 64-68.
- MAUR, E. 1971: Problémy ekonomické struktury Čech v polovině 17. století. In: *Československý časopis historický* 19, č. 6, s. 839-866.
- MAUR, E. 1972: Populační vývoj českých komorních panství po válce třicetileté. In: *AUC Philosophica et Historica* 3.
- MAUR, E. 1974: Populační teorie a populační politika za feudalismu. In: *Demografie* 16, č. 2, s. 133-146.
- MAUR, E. 1974: La structure démographique de la Bohème après la guerre de trente ans: quelques aperçus. In: *Historická demografie* 7, s. 29-98.
- MAUR, E. 1974: Český komorní velkostatek a trh ve druhé polovině 17. století. In: *Sborník historický* 22, s. 53-113.
- MAUR, E. 1974: Merkantilistický populacionismus a kritika feudalismu. In: *Československý časopis historický* 22, č. 6, s. 848-870.
- MÍKA, A. 1972: Počet obyvatelstva zvláště městského v českých zemích před třicetiletou válkou. In: *Demografie* 12, č. 3, s. 193-202.
- MÍKA, A. 1972: Národnostní poměry v českých zemích před třicetiletou válkou. In: *Československý časopis historický* 20, č. 2, s. 207-233.
- MÍKA, A. 1976: K národnostním poměrům v Čechách po třicetileté válce. In: *Československý časopis historický* 24, č. 4, s. 535-565.
- MITTERAUER, M. – SIEDER, R. 1982, 1983: *The European Family*. Chicago, The Univ. of Chicago Press, 235 s. (1. vyd. pod tit. *Vom Patriarchat zur Partnerschaft: Zum Strukturwandel der Familie*. München, O. Beck, 1977. Revidováno pro amer. edici 1982 a 1983).
- MITTERAUER, M. 1992: *Familie und Arbeitsleistung. Historischvergleichende Studien*. Böhlau Verlag Wien, Köln, Weimar, 362 s.
- MITTERAUER, M. 2003: *Warum Europa? Mittelalterliche Grundlagen eines Sanderwegs*. München
- MODRÁČEK, F. 1918: *Samospráva práce*. Praha, J. Skalák, 241 s.
- MODRÁČEK, F. 1935: Politické a mravní ideje rasového nacionalismu. *Epištoly k národu* sv. 13, Praha, Svaz národního osvobození.
- MOLNÁR, A. (ed.) 1956: *Československá výchova před Komenským*. Praha.
- MÜLLER, J. T. 1922: *Geschichte der Böhmischen Brüder*. Herrnhut, sv. I.
- MÜLLER, Z. 2005: *Svaté války a civilizační tolerance*. Praha, Academia, 131 s.
- MUSIL, J. 1967: *Sociologie soudobého města*. Praha, Svoboda, 320 s.
- MUSIL, J. 1971: *Sociologie bydlení*. Praha, Svoboda, 304 s.

- MUSIL, J. 1974: Přínos sociologických metod pro demografii. In: *Demografie* 16, č. 4, s. 319-321.
- MUSIL, J. 1975: Vývoj hierarchie českých měst. In: *Zbornik materiálův zo symposia vo Smoleniciach*, Oktober 1974, II, Bratislava, SDŠS při SAV, s. 332-358.
- Na pozvání Masarykova ústavu*. 2004: Praha, MÚ AV ČR, 175 s. (K tématice: Antisemitismus ve střední a východní Evropě na přelomu 19. a 20. století. Eduard Beneš očima mladých badatelů. Třetí republika – demokracie ano či ne?).
- NAVRÁTILOVÁ, A. 2004: *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha, Vyšehrad, 413 s.
- NECHUTOVÁ, J. 1967: *Místo Mikuláše z Drážd'an v raném reformním myšlení*. Praha.
- NETUŠIL, F. J. 1923: *Sebevražednost v českých zemích ve srovnání se sebevražedností světovou*. Praha, nákl. vlastním.
- NETUŠIL, F. J. 1923: *Porody a úmrtí ve větších městech Čech*. Praha.
- NETUŠIL, F. J. 1923: *Vývoj obyvatelstva v Čechách a na Moravě v letech válečných*. Praha.
- NETUŠIL, F. J. 1928: Křivka věku a její význam. In: *Časopis lékařů českých*, 66, s. 1367-1372.
- NODL, M. – ŠMAHEL, F. (eds.) 2002: *Člověk českého středověku*. Praha, Argo, 500 s.
- NOVÁK, J. V. 1917: Jana Amose Komenského myšlenky národohospodářské. In: *Obzor národohospodářský* 22, č. 5, s. 261-267, č. 6, s. 241-247.
- NOVOTNÝ, F. 1845: O bezženství kněžském vůbec a zvláště v Čechách a na Moravě. In: *Časopis katolického duchovenstva*, s. 112, 326, 512, 697.
- NOVÝ, R. 1972: Přemyslovský stát v 11. a 12. století. In: *AUC Philosophica et Historica* 43, s. 5-184.
- Otázky populační politiky (Acta demographica III.)*. 1983: Sborník referátů. Praha, 149 s.
- PACHNER, F. 1946: *Otázka potomstva otázkou národního bytí. Problémy populační z hlediska lékařského*. Brno, Svaz československé péče o mládež, 81 s.
- PÁNEK, J. – POLÍVKA, M. – REJCHRTOVÁ, N. (eds.) *Husitství-reformace-renesance. Sborník k 60. narozeninám Františka Šmahela*. Praha, Historický ústav, 432 s.
- PÁNEK, J. 1984: Městské hrdelní soudnictví v pozdně feudálních Čechách. In: *Československý časopis historický* 32, s. 693-728.
- PATOČKOVÁ-HORÁKOVÁ, L. 1946: *Náš populační problém*. Olomouc, OŽK, 63 s.
- PATSCHOVSKY, A. 1975: *Die Anfänge einer ständigen Inquisition in Böhmen. Ein Prager Inquisitoren-Handbuch aus der erste Hälfte des 14. Jhdts*. Berlin-New York.
- PATSCHOVSKY, A. 1979: *Quellen zur böhmischen Inquisition im 14. Jahrhundert*. Weimar, H. Böhlau, 410 s.
- PAVLÍK, Z. 1963: Nástin některých názorů na úlohu populačního faktoru ve vývoji společnosti do vzniku marxismu. In: *Demografie* 5, č. 1, s. 64-73.
- PAVLÍK, Z. 1964: Marxův populační zákon. In: *Statistika a demografie*, sv. 3, Praha, NČSAV, s. 343-357.

- PAVLÍK, Z. 1964: *Nástin populačního vývoje světa*. Praha, NČSAV, 307 s.
- PAVLÍK, Z. 1965: K obecnému pojetí reprodukce obyvatelstva. In: *Statistika a demografie*, sv. 5, s. 17-25.
- PAVLÍK, Z. 1966: Historie a současný stav demografie. In: *Lidé a země*, č. 5, s. 199-202.
- PAVLÍK, Z. 1974: Charakter současné vědy a dvojí pojetí demografie. In: *Demografie* 16, č. 3, s. 205-210.
- PAVLÍK, Z. 1977: Dvojí přístup k realitě na příkladu demografie. In: *Studia Geographica I*, Brno, s. 99-107.
- PAVLÍK, Z. 1977: *Šetření populačního klimatu. Metodika, mezinárodní přehled a šetření venkovských žen v Čechách*. Praha, UK, 298 s.
- PAVLÍK, Z. 1981: Zákonitosti vývoje demografických systémů. In: *AUC Geographica* 16, č. 1, s. 3-31.
- PAVLÍK, Z. 1982: *Rewolucja demograficzna jako ogólna pravidłowość rozwoju ludności*. SGPiS Warszawa, 269 s.
- PAVLÍK, Z. 2004: Nejvýznamnější tendence světového populačního vývoje. *Demografie* 4, s. 229-234.
- PAVLÍK, Z. – ŠUBRTOVÁ, A. 1993: František Fajfr. Život a dílo. In: *Acta demographica* 11, ČSDS, Český úřad statistický Praha, 213 s.
- PAVLÍK, Z. – VÁVRA, Z. 1964: Czechoslovak Population after the second World War and perspective Development. In: *Czechoslovak Economic Papers III*, Prague, s. 221-252.
- PAVLÍK, Z. – ROUBÍČEK, V. – SRB, V. 1965: *Mnohojazyčný demografický slovník*. NČSAV Praha, 153 s.
- PAVLÍK, Z. – KUČERA, M. (eds) 2002: *Populační vývoj České republiky 2001*. Praha, Katedra demografie a geodemografie, UK Praha.
- PAVLÍK, Z. – KUČERA, M. (eds.) 2002: *Population Development in the Czech Republic 1990-2002*. Departement of Demography and Geodemography Faculty of Science Charles university in Prague, 100 s.
- PĚKNÝ, T. 2001: *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha, Sefer, 2. přeprac. a rozšířené vydání, 702 s.
- PELC, H. (ed.) 1931: *O pohlavní výchově*. Vědecká knihovna Čs. společnosti pro potlačování chorob pohlavních, sv. 4, Praha, s. 109.
- PELC, H. 1929: *Zdravotní stav obyvatelstva Československé republiky v jejím prvním desetiletí*. Praha, Bursík a Kohout, 182 s.
- PEROUTKA, F. 1925: Krise manželství ? In: *Přítomnost* 2, č. 5-8, s. 65, 81, 107, 120.
- PEŠKOVÁ, J. 1965: *Utopický socialismus v Čechách v 19. století*. Praha.
- PETRAŇ, J. 1964: *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*. Praha.
- PETRŮ, E. 1970: K metodě myšlení Petra Chelčického. In: *Listy filologické* 73, s. 120-127.
- PITRONOVÁ, B. 1969: Vývoj lidnatosti ve Slezsku a na severní Moravě v období 1869-1910. In: *Slezský sborník*, Opava, 67, č. 3, s. 313-335.

- PLACHT, O. 1957: *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16. -18. století*. Praha, NČSAV, 366 s.
- PLEŠINGER, J. 1932: *O dějinném vývoji celibátu*. Praha, Blahoslav, 30s.
- Populační prognózy*. 1977: Praha, ČSDS při ČSAV, díl I. -II, 810 s.
- Population Policy in Czechoslovakia*. 1974: Praha, Orbis, 90 s.
- Poválečné populační trendy v Československu (Acta demographica I)*. 1983: Praha, VÚSEI, ČSDS, 179 s.
- PROCHÁZKA, M. 1866: Materialismus a křesťanství s ohledem na přírodovědecké časopisectví české. In: *Časopis katolického duchovenstva*, s. 502, 1867, s. 28, 119, 358, 1868, s. 95, 270, 332, 421.
- Propopulační politika – ano či ne?* 2002: Sborník textů. Praha, Centrum pro ekonomii a politiku (CEP) č. 21, 73 s.
- PURŠ, J. 1973: *Průmyslová revoluce*. Praha, Academia, 736 s.
- PURŠOVÁ, J. 1984: *Vývoj systémových teorií společnosti*. Praha, Academia, 288 s.
- RABUŠIC, L. 1995: *Česká společnost stárne*. Masarykova universita Brno, Georgetown
- RABUŠIC, L. 2001: *Kde ty všechny děti jsou? Porodnost v sociologické perspektivě*. Praha, Slon, 238 s.
- RABUŠIC, L. 2002: K některým předpokladům formulace pronatalitní politiky. In: *Demografie* 44, č. 3, s. 177-187.
- RADIMSKÝ, J. 1946: Vývoj obyvatelstva na Moravě do roku 1857. In: *Vlastivědný sborník moravský*, I, Brno, s. 72-110.
- RADIMSKÝ, J. 1947: Vývoj obyvatelstva ve Slezsku 1754-1930. In: *Slezský sborník*, Opava, 45, s. 1-16.
- RÁDL, E. 2003: *O německé revoluci. K politické ideologii sudetských Němců*. Praha, Masarykův ústav AV ČR, 143 s.
- RAUCHBERG, H. 1905: Die Entwicklung der Bevölkerung Böhmens im 19. Jahrhundert. In: *MVGDB* 13, s. 429-449.
- REICH, W. 1939: *Sexuální boj mládeže*. Praha, 121 s.
- REJCHRTOVÁ, N. 1980: Dětská otázka v husitství. In: *Československý časopis historický* 28, s. 53-77.
- ROUBÍČEK, V. 1964: O povaze demografie a demografických jevů. In: *Demografie* 6, č. 3, s. 258-263.
- ROUBÍČEK, V. 1966: *Vybrané kapitoly z demografie*. I, Praha, SPN, Učební texty vysokých škol, VŠE, 166 s.
- ROUBÍČEK, V. 1971: Teoretický a praktický význam studia malých skupin. In: *Demografie* 13, č. 4, s. 347-352.
- ROUBÍČEK, V. 1982: K otázce efektivnosti populační politiky. In: *Demografie* 24, č. 2, s. 141-145.
- RŮŽIČKA, L. 1968: *Sebevražednost v Československu z hlediska demografického a sociologického*. Praha, Academia, 155 s.
- RYANTOVÁ, M. 2002: Takzvané ženské dějiny v českých zemích. In: *Muzejní a vlastivědná práce – Časopis společnosti přátel starožitností*, 4, s. 235-245.

- RYCHTAŘÍKOVÁ, J. 1998: Současné trendy a vzorce populačního chování východní a západní Evropy. In: *Demografie* 40, s. 252-257.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J. 1999: Is Eastern Europe experiencing a second demographic Transition ? In: *AUC Geographica* 34, č. 1, s. 19-44.
- ŘÍČAN, R. 1957: *Dějiny Jednoty bratrské*. Praha, Kalich.
- SALABA, J. E. 1898: Vývoj teorií populačních a nauka Nittiova. In: *Rozhledy*, 6, č. 8 a d., s. 337-342, 396-402, 505-508, 544-550.
- SEKLA, B. 1934: *Potřeba eugenické populační politiky*. Praha, Československá eugenická společnost, 16 s.
- SEKLA, B. 1937: *Dědičnost v přírodě a společnosti*. Praha
- SCHMIDT, O. 1939: *Národy na rozcestí. Populační studie*. Praha, 248 s.
- SCHMIDT, O. 1938: Pokus o nové pojetí populačního optima. In: *Moderní stát* 11, č. 1, s. 8-16.
- SCHULZE, H. 2003: *Stát a národ v evropských dějinách*. Praha, Naklad. LN, 366 s.
- SCHÜNEMANN, K. 1935: *Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia. Bd. 1*, Berlin.
- SITÁROVÁ, Z. – KLIMENT, A. a kol. 1981: *Dějiny ekonomických teorií*. Praha, Svoboda, s. 469-527 (Buržoasní a reformistické teorie v předmnichovském Československu).
- SLAMINKA, V. 1936: *Boj o národnost. Příspěvek ke sporům o podstatu národnosti*. Kroměříž, Knihovna informací sv. 3, 92 s.
- SLAMINKA, V. 1938: *Národnostní vývoj Československé republiky*. Vyškov, F. Obzina, 122 s.
- Slova a dějiny*. 1980: Praha, Academia, 328 s.
- SMÉKAL, B. 1995: Kapitoly z českých a slovanských církevních dějin. In: FRANZEN, A.: *Malé církevní dějiny*. Praha, Zvon, s. 292 s.
- Sociální politika v Československé republice*. Ed.: Redakce Sociálního ústavu ČSR, č. 11, Praha 1924, 118 s.
- SPUNAR, P. a kol. 1972: *Kultura středověku. Několik pohledů do středověké kultury*. Praha, Orbis, 2+203 s.
- SPUNAR, P. 1983: Rodzina i dzieci w pogladu Jana Husa. In: *Kwartalnik Historyczny* 90, s. 745-756.
- SPUNAR, P. 1985: *Kultura českého středověku*. Praha, Odeon, 557 s.
- SPUNAR, P. 2002: Spisovatelé-vzdělanci-básníci. In: NODL, M. – ŠMAHEL, F. (eds.): *Člověk českého středověku*, s. 283-308.
- SRB, V. 1947: *Biologická situace v českých zemích*. Praha, Knihnice Sociální revue sv. 6, 71 s.
- SRB, V. 1947: *Děti nám umírají*. Praha, Knihnice Sociální revue sv. 3.
- SRB, V. 1947: *Vymírající národ*. Praha, Knihnice Sociální revue sv. 5, 77 s.
- SRB, V. 1947: *Bytová a populační politika*. Praha, Min. sociální péče, 54 s.
- SRB, V. (ed.) 1959: *Demografický sborník 1959*. Praha, SSÚ, SEVT, 187 s.

- SRB, V. – ŠEBESTA, J. 1947-1948: *Populační atlas českých zemí*. Praha, s., 48 diagr., 16 kart.
- SRB, V. (ed.) 1961: *Demografický sborník 1961*. Praha, ÚÚSKS, SEVT, 218 s.
- SRB, V. 1963: Demografie jako věda. Diskusní příspěvek. In: *Demografie* 5, č. 3, s. 273-274.
- SRB, V. 1965: K otázce populačního zákona socialismus a komunismu. In: *Demografie* 7, č. 3, s. 193-197.
- SRB, V. 1965: *Úvod do demografie*. Praha, NPL, Sociologická knihnice, 225 s.
- SRB, V. 1967: *Demografická příručka*. Praha, Svoboda, 262 s.
- SRB, V. 1967: Státní doktrína, populační růst a populační politika. In: *Demografie* 9, č. 4, s. 308-310.
- SRB, V. 1968: Czechoslovak Demography between 1918 and 1968. In: *Demosta*, 1, č. 1, s. 11-15.
- SRB, V. 1974: *Obyvatelstvo ČSSR*. Praha, VÚSEI, 163 s.
- SRB, V. 1975: 30 let populačního vývoje socialistického Československa. In: *Demografie* 17, č. 2, s. 97-104.
- SRB, V. 1978: Obyvatelstvo Československa v letech 1918-1978. In: *Demografie* 20, č. 4, s. 289-316.
- SRB, V. – KUČERA, M. 1959: Vývoj obyvatelstva českých zemí v 19. století. In: *Statistika a demografie* 1, Praha, NČSAV, s. 109-156.
- SRB, V. – KUČERA, M. 1965: Stěhování a poměšťování obyvatelstva ČSSR. In: *Sociologický časopis* 1, č. 3, s. 250-262.
- SRB, V. – KUČERA, M. – RŮŽIČKA, L. 1971: *Demografie*. Praha, Svoboda, 616 s.
- STLOUKAL, K. 1936: *Národní idea v dějinách*. Praha, Legionářská knihovna sv. 22, 38 s.
- STLOUKAL, M. 1962: Struktura obyvatelstva velkomoravských Mikulčic. In: *Archeologické rozhledy* 14, s. 61-83.
- STLOUKAL, M. 1975: Praveké a středověké populace. In: *Demografie* 17, č. 1, s. 55-61.
- STLOUKAL, M. 1981: Paleodemografie. In: *Demografie* 23, č. 1, s. 17-19.
- STLOUKAL, M. – VYHNÁNEK, L. 1976: *Slované z velkomoravských Mikulčic*. Praha, Academia.
- STRÍTESKÝ, J. 1971: *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*. Praha, Avicenum, 288 s.
- SUK, V. 1935: Lidské rasy z hlediska medicíny. In: *Biologické listy* 18, č. 4, s. 203-213.
- SVETOŇ, J. 1958: *Obyvatelstvo Slovenska za kapitalismu*. Bratislava, Slovenské vydav. polit. literatury, 367 s.
- SVETOŇ, J. 1970: *Vývoj obyvatelstva na Slovensku. Výběr z díla k nedožitým 65. narozeninám*. Bratislava, Epoque, 268 s.
- SVETOŇ, J. – VÁVRA, Z. 1965: *Reprodukcia obyvatelstva v Československu po druhej svetovej vojne*. Bratislava, SAV, 288 s.

- ŠALDA, F. X. 1937: Češství a Evropa. In: *Úkoly češství*. Praha, Melantrich, Soukromý tisk k Novému roku 1937, s. 7-15.
- ŠAROCHOVÁ, G. V. 2004: *Radostný úděl vdovský*. Praha, Dokořán, 174 s.
- ŠKARKA, A. 1986: *Pět tisíciletí českého písemnictví*. Výbor uspořádal, k vydání připravil Jan Lehár. Praha, Odeon, 502 s.
- ŠMAHEL, F. 1961: Přehled československého bádání o renesanci a humanismu. In: *Československý časopis historický* 9, s. 265-279.
- ŠMAHEL, F. 1966: *Jeroným Pražský*. Praha, Svobodné Slovo, 1. vyd. 240 s.
- ŠMAHEL, F. 1972: Antiideál města v díle P. Chelčického. In: *Československý časopis historický* 20, s. 71-94.
- ŠMAHEL, F. 2000: *Idea národa v husitských Čechách*. Praha, Argo, 345 s. (2. přeprac. a doplněné vydání).
- ŠTĚPÁNEK, M. 1969: Strukturální změny středověkého osídlení. In: *Československý časopis historický* 17, č. 4, s. 457-488, č. 5, s. 649-686.
- ŠUBRTOVÁ, A. 1977: Antonín Boháč-statistik a demograf. In: *Sborník Národního muzea* řada A, sv. 32, č. 1-3, 198 s.
- ŠUBRTOVÁ, A. 1984: Development in Czechoslovak demography: an Introduction. In: KOUBEK, J. - PODZIMEK, J. (eds.): *National Population Bibliographies*. Praha, IUSSP, ČSDS, s. 7-20.
- ŠUBRTOVÁ, A. 1985: Organizace demografického bádání v Československu před založením ČSDS a myšlenka Populačního ústavu. In: *Demografie* 27, č. 2, s. 155-161.
- ŠUBRTOVÁ, A. 1985: Názor na populaci v prvních statisticko-demografických pracích v našich zemích a vztah k Malthusově doktríně. In: *Historická demografie* 9, s. 123-141.
- ŠUBRTOVÁ, A. 1989: *Dějiny populačního myšlení a populačních teorií*. Praha, Ústav čsl. a svět. dějin ČSAV, XIX+691 s.
- ŠUBRTOVÁ, A. 1990: Populační otázky v programech českých politických stran na počátku 20. století. In: *Demografie* 32, č. 2, s. 126-131.
- ŠUBRTOVÁ, A. 1990: T. G. Masaryk a populační problémy. In: *Demografie* 32, č. 4, s. 299-306.
- ŠUBRTOVÁ, A. 1991: Havlíček k problémům populace. In: *Demografie* 33, č. 3, s. 300-308.
- ŠUBRTOVÁ, A. 1991: Kontracepce, aborty a infanticidia v pramenech k předstatistickému období. In: *Historická demografie* 15, s. 9-46.
- ŠUBRTOVÁ, A. 2002: Umělé potraty v diskusích meziválečného období v Československu (1918-1938). In: *Demografie* 44, č. 4, s. 233-244.
- ŠVARCOVÁ, H. 1959: *Populace a společnost*. Praha, SNPL, 192 s.
- ŠVARCOVÁ, H. 1966: *Populace*. Praha, SNPL, 252 s. .
- TALACKO, J. 1935: První naše úmrtní tabulky. In: *Sociálně zdravotní revue* 3, č. 3.
- TALACKO, J. 1940: *Verhulstova křivka a možnosti jejího zobecnění, užití na československé populaci*. Praha.

- TALACKO, J. 1941: *Dynamická pozorování ve statistice úmrtnosti*. In: Knihovna Statistického obzoru sv. 43, 44 s.
- TINKOVÁ, D. 2004: *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa*. Praha, Argo, 413 s.
- To byl profesor Josef Charvát*. 2003: Praha, Galén, 176 s.
- TRAPL, J. 1939: *Matka zdrojem národního života (Studie o řešení populační otázky)*. Praha, nákl. Zemského ústředí péče o mládež v Čechách, 4 s.
- TRAPL, J. 1945: *Sociální hygiena v péči o matku a dítě. Otázky populační*. Praha, Práce, 57 s.
- TRAPL, J. – TALACKO, J. 1941: *Problém kojenecké úmrtnosti s hlediska lékaře a statistika*. Praha, Knihovna Zemského ústředí péče o mládež sv. 3, 44 s.
- TRAPL, M. 1969: *Novinář Jan Ohéřal*. Brno, Profil, 214 s.
- TOMÁNEK, E. 1935: *Štatistické poznámky k prirodzenej meně obyvateľstva a kojeneckej úmrtnosti na Slovensku k roku 1935*. Nákl. vlastním, Bratislava, 14 s.
- TŘÍŠKA, J. 1956: K počátkům české školní vzdělanosti a humanismu. In: *AUC Hist. Univ. Carolinae, T. 7, fasc. 1, Praha*.
- TŘÍŠKA, J. 1965: Ke vzdělanosti a textům doby Karlovy a Václavovy. In: *AUC Historica, 7, fasc. 1, s. 33-52*.
- TŘÍŠKA, J. 1972: Anonymní česká literatura předhusitské reformace. In: *AUC Historica, 12, fasc. 1-2, s. 155-207*.
- TŘÍŠKA, J. 2002: *Latinská a česká literatura na pomezí Čech, Moravy a Slezska*. Litomyšl, 257 s.
- TUMPACH, J. – PODLAHA, A. 1914: *Dějiny a bibliografie české katolické literatury náboženské od roku 1928 až do nynější doby*. Praha, díl 1-5.
- URBAN, O. 1978: *Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století*. Praha.
- URBAN, O. 1982: *Česká společnost v letech 1848-1918*. Praha, Svoboda, 690 s.
- URBAN, R. 1933: *Populační problém a křesťanství*. Praha, Blahoslav, 31 s.
- VACEK, J. 1920: *Církev římsko-katolická a manželství*. Praha, Máj, Knihovna socialisace vědy sv. 1, 55 s.
- VAGENKNECHT, R. 1966: K návrhu populačního zákona socialismu. In: *Demografie 8, č. 1, s. 53-55*.
- VAN DÜLMEN, R. 1999: *Kultura a každodenní život v raném novověku. I. Dům a jeho lidé*. Praha, Argo, 338 s. (Z něm. *Kultur und Alltag in der Frühzeit* přel. Martin Všetíček).
- VÁŠEK, B. 1924: *Rodina 20. století. Studie sociologická*. Olomouc, 260 s.
- VÁVRA, Z. 1959: K teoretickým otázkám hodnocení demografického vývoje. In: *Demografický sborník 1959*, Praha, SÚS, SEVT, s. 11-24.
- VÁVRA, Z. 1969: K významu populace v ekonomickém rozvoji. In: *Studie ČSAV č. 3, Praha, Academia, 152 s.*
- VÁVRA, Z. – PAVLÍK, Z. 1961: *Základní rysy populačního vývoje ČSSR po druhé světové válce*. In: *Věstník ČSAV 70, č. 5, s. 623-637*.

- VÁVRA, Z. 1962: *Tendence v dlouhodobém vývoji reprodukce obyvatelstva v českých zemích v letech 1870-1944*. In: Rozpravy ČSAV 72, č. 9, s. 148 n.
- VLČEK, J. 1951: *Dějiny české literatury*, díl I, 2. vyd., Praha
- VOBORNÍK, B. 1959: Základní problémy demografie a populační politika za socialismu. In: *Demografie* 1, č. 2, s. 65-70, č. 3, s. 129-134.
- VOBORNÍK, B. 1967: Populační politika a populační věda. In: *Zprávy Státní populační komise* 6, Praha, č. 3, s. 3-7.
- VOJTKO, D. 1975: Vývoj, postavenie a úkoly demografie. In: *Ekonomické rozhlady*, Bratislava, č. 5-6, s. 54-78.
- WEIRICH, M. 1937: Pravděpodobné věkové rozvrstvení obyvatelstva v ČSR v roce 1960. In: *Statistický obzor*, prosinec.
- WEYR, F. 1999, 2001, 2004: *Paměti. Díl I-III*. Brno, Atlantis, 488+520+232 s.
- WINTER, Z. 1895: *Život církevní v Čechách, díl I – II*, Praha, Česká Akademie, 1026 s.
- WINTER, Z. 1892: *Kulturní obraz měst českých, I-II*, Praha 1890-92.
- ZAREMBA, V. 1964: Zdravotnictví a zdravotnické koncepce v Čechách v období rozkladu feudalismu a přechodu ke kapitalismu (1740-1848). In: *Plzeňský lékařský sborník* 13, Praha, SPN, s. 137-236.
- ZÍBRT, Č. 1886: Tomáš Rešel. Příspěvek ke kulturním dějinám českým v pol. 16. století. In: *Sborník historický* 4, s. 234-240, 293-301, 337-342.
- ZÍBRT, Č. 1886: O české postile kněze Martina Philadelphia Zámrského. In: *Sborník historický* 4, s. 77-84, 149-157.
- ZÍBRT, Č. 1891: Svatba únosem u starých Čechů. In: *Listy z českých dějin kulturních*, Praha, J. R. Vilímek, s. 102-104.
- ZÍBRT, Č. 1907: *Nápisy ze staročeských památníků*. Praha, Osvětová knihovna č. 593-594.
- ZÍBRT, Č. 1924: *Staročeská tělověda a zdravotvěda. I-II*. Praha, Nové cíle, sv. 132, 142+149 s.
- ŽEMLIČKA, J. 1981: Spor Přemysla Otakara I. s pražským biskupem Ondřejem. In: *Československý časopis historický* 29, č. 5, s. 704-730.
- ŽEMLIČKA, J. 2005: *Přemyslovci. Jak žili, vládli, umírali*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 497 s.
- B. a. 1938: Genese problému sudetských Němců. In: *Moderní stát* 11, s. 211-218.

Použité zkratky

ANM	Archiv Národního muzea
AUC	Acta Universitatis Carolinae
AV ČR	Akademie věd České republiky
CDB	Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae
ČDS	Česká demografická společnost
ČNM	Časopis Národního muzea
ČSAV	Československá akademie věd
ČSDS	Československá demografická společnost
ČSR	Československá republika (v letech 1970-1989 Česká socialistická republika)
ČSSR	Československá socialistická republika
ČSÚ	Český statistický úřad
ELK	Evropský literární klub
FF	Filosofická fakulta
FRB	Fontes rerum Bohemicarum
FSÚ	Federální statistický úřad
IUSSP	International union for the scientific study in population
Jb M	Jahrbücher des böhmischen Museums
KČSN	Královská česká společnost nauk
KNM	Knihovna Národního muzea
LN	Lidové noviny
MGH	Monumenta Germaniae historica
MGVM	Monatschrift der Gesellschaft des vaterländischen Museums in Böhmen
MVGDB	Mittheilungen des Gesellschaft des vaterländischen Museums in Böhmen
NČSAV	Nakladatelství Československé akademie věd
NK (Praha)	Národní knihovna ČR
NLN	Nakladatelství Lidové noviny
SAV	Slovenská akademie věd
SDŠS	Slovenská demografická společnost
SEVT	Statistické a evidenční vydavatelství tiskopisů

SNKLHU	Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění
SOA	Státní oblastní archiv
SPZV	Státní plán základního výzkumu
SR	Slovenská republika
SÚS	Státní úřad statistický
ÚA ČSAV	Ústřední archiv Československé akademie věd (dnes Archiv Akademie věd České republiky)
ÚČSD	Ústav československých a světových dějin Československé akademie věd
UJEP	Univerzita Jana Evangelisty Purkyně
UK	Univerzita Karlova
VČA	Věstník České akademie
VKČSN	Věstník Královské české společnosti nauk
VSJAK	Vybrané spisy Jana Amose Komenského
VUSEI	Výzkumný ústav sociálně ekonomických informací

Summary

The history of demographic thought in the Czech Lands

This study was initially a separate chapter in the author's *Dějiny populačního myšlení a populačních teorií* (The history of demographic thought and demographic theory), completed in 1985 and published internally by the Czechoslovak Academy of Sciences in 1989. It has now been expanded to include newly published literature and extended to cover the period up to around 2002, and it has been shortened by one issue that in the meantime the author has developed in articles for the periodical review *Demografie*, for the *Sborník Národního muzea*, and for other academic journals.

In nine chapters the author looks at the evolution of ideas on population development in the Czech lands, from the time of the earliest settlements up to the present.

Chapter I – From the earliest times to the Renaissance

This chapter deals primarily with Christianity and its influence on demographic thought, as traceable in the earliest written document sources. However, a written record of ethical and legal norms is not the same thing as everyday life, and in no historical period do people behave entirely in accordance with stipulated norms. Directives pertaining to reproduction and aimed at the general masses emphasised monogamy and a resistance to any form of fertility controls (e. g. abortions), and these instructions were fully in harmony with the interests of the secular authorities in maintaining a strongly populated state and in the existence of a sufficiently large number of taxpayers. The population climate was shaped by strong pressure from mostly external circumstances, the most powerful of which was the high mortality rate (especially infant and child mortality). In this chapter the author also looks at the effects of colonisation; the influx of foreigners to the Czech lands introduced a new element into local ideas about the population, and a clash of different

customs, social behaviours, and relations understandably emerged. Nevertheless, the environment the migrants moved into is not characterised as one that was hostile to or intolerant of foreigners.

Chapter II – Demographic thought in the Hussite and post-Hussite periods

This chapter is based on an analysis of sources that revealed this period to be particularly important and significantly marked by pronounced changes. It was not just the “scholarly heresy” that was striving for a return to the ideals of a church originally of humble means, but was also a sensitive response to the problems that were burdening ordinary people; the criticism of the church and the purely theoretical speculations resulted in the direction of attention at everyday problems. The biggest figure in the reform movement was Jan Hus (1370-1415), who amidst the strict moralists that surrounded him and the preachers that came after him comes across, in the author’s view, as a wise, contemplative, and tolerant individual.

A change in the mediaeval hierarchy is perhaps most notable from the views that emerged that recognised the human dignity of women and children, even if the road to their full integration into society as equals was still stretched well into the future. For Jan Rokycana (+1471) the procreative function of the family was supplanted in importance by its educative role, and the advice he put forth has lost none of its ethical value to date: It is not enough to create a child, it is necessary also to raise that child, and nor is the parent freed of the responsibility to oversee (but not dictate) what kind of family the children themselves lodge (he is primarily criticising the practice of arranging incompatible marriages for money).

The author found some original thoughts on the family and population in the writings of Petr Chelčický (circa 1390–circa 1460), a yeoman from Southern Bohemia, who was the spiritual father of the Unity of the Czech Brethren. He reserves a very honourable position in the family for women, whom he regards not as the weaker and the subordinate sex, but evaluates women in terms of moral responsibility and merit.

Chapter III – Demographic thought in the period before the Battle of White Mountain (1620)

The author takes a detailed look at how opinions on the population developed among the Czech Brethren, particularly owing to the notable legacy it left in the form of written works and its impact on Czech cultural history, and even as an example of courage in the face of persecution. In the works by the most prominent of its members – Jan Augusta and even Beneš Bavoryňský – an altogether new feature appears, to that point unknown in mediaeval thought,

relating to views on children, and specifically to the idea that they should express their own opinions (and chastise their parents for behaving improperly). Parents are assigned the duty of providing for their children's successful physical and mental development (ensuring that their children are raised properly and educated and capable of standing on their own feet, and helping them find appropriate employment). In exchange children should return this favour with "their love", look after their parents in old age and sickness, and ensure that they are able to die with dignity. Despite the fact that initially ordinary people felt threatened by the Czech Brethren, it became the guardian of language and culture by spreading education.

The author examines demographic thought in the two streams of Czech confessional teachings and in 16th century literature, pointing out that differences existed in their ideas about some issues relating to the family, marriage, and sex life, but that these differences stemmed more from the personality of the figure expressing them in writing, his education, breadth of knowledge, and tolerance than it did from the fact of whether he was a Catholic or a Protestant. These qualifications aside, it is possible to find features in common, which characterise the preaching of that day in general and distinguish it from the nature of preaching that emerged after the Battle of White Mountain (1620).

Ideas about human reproduction take on a much stronger and more favourable tone in the sermons of the reformist movement and are also closer to the day-to-day worries of ordinary people, addressing their health, the physical and mental abilities of the young generation. The shift to a focus on man, characteristic of humanism, and on human action, rather than just relying on the will of God, was held in important regard. Later, this legacy was taken up by Jan Amos Komenský (Comenius), who in the Czech lands is regarded as the first thinker to notably support population growth, similar in outlook to West European mercantilism.

In the sub-chapters on population ideas contained in secular literature, it was possible to note a continually growing circle of people whose work dealt with themes of interest to demographic historians (by profession these authors tended to be priests, teachers, the lesser nobility, stewards, and people of other professions). To provide an idea of the opinions on marriage, family, love, and sex the author drew on a previously unused source – the private documents of the nobility.

In the sub-chapter on legal regulations and practice, the author addresses the question of whether throughout the entire so-called pre-statistical age an unregulated fertility existed among the majority of the population, how well

known and widespread abortion was, and how often induced abortions and infanticide occurred.

Chapter IV – Demographic thought in the period after the Battle of White Mountain

Although the year 1620 represented a turning point in economic and social development in the Czech lands, it does not signify a fundamental change in the progress of demographic thought. One trend, strongly influenced by the Reformation, prevailed and in a certain sense peaked with Komenský and his general interpretation of population issues. A second trend encountered, but in the anti-Reformation doctrine, was a more reserved perspective on human reproduction, less sensitive to the possibilities for supporting population growth, and considerably fatalistic in its judgement of health and illness, but it was not explicitly anti-populationist. Voices arguing against substantial population growth were necessarily scarce in an environment that was experiencing a significant population decline (owing to forced emigration for religious reasons and to the consequences of the Thirty Years War).

The author reviews the opinions of Jan Amos Komenský, Pavel Stránský, Jiří Kezeli Bydžovský, Bohuslav Balbín, Tomáš Pešina of Čechorod and others. She traces the reflection of demographic ideas in Baroque religious doctrine and in secular literature and reaches the conclusion that no significant shift occurred in views on human reproduction even in the period that historical demographers describe as demographically dynamic: in connection with changes in human thought there were also changes in thoughts relating to the population tied to shifts in the population climate, which always persists for a significant period of time; also, a high mortality rate in all age groups persisted (particularly child and infant mortality), as well as a high birth rate, combined with a low average life expectancy. A significant difference was in the relationship to life and death: when the authors of documents and the preachers reflect on rates of illness and death at all, then their views are dominated by a religious resignation, while mention of how to avoid illness or how to treat it vanish and education has suddenly become irrelevant (and for women even harmful). Women were abruptly pushed back into a position that in the authors' view they belong in within the hierarchy of family ties, with the head of the family being the husband. The social contempt for single mothers and illegitimate children is backed by the church's condemnation of these categories. The promising development in demographic thought that had brought attention to women, children, the family, religious tolerance, the role of education, human health and illness, was then forcibly interrupted for a long time to come by a militant process of re-Catholicisation.

Chapter V – From mercantilism to physiocratism. Populationism in the age of Enlightened Absolutism in the second half of the 18th century

The mercantilism that had emphasised the deliberate increase in population numbers and aimed at elevating Czech cities to the level of great European centres soon fused in this region with physiocratism, and virtually no traces of “pure” mercantilism are evident here.

Nevertheless, the ideas of Austrian mercantilists, which had a powerful influence on the Czech environment, concentrated more on indirect methods (support for migration, providing sources of livelihood) than reaching, for example, for the model of French mercantilists (high taxes for unmarried people, pressure on families aimed at increasing fertility).

Voices calling for increasing population density from “internal” sources only begin appearing with the onset of Enlightenment Absolutism at the end of the 18th century. Typically already from the 17th century these appeals were tied to criticism of the demanding labour duties, serfdom, and guilds systems. Emphasis on the family as the basic social unit, as the source of a descendent, and materially providing for the family, appear in all literary works. Among some authors, harking back to Reformation traditions, there is the added wish that the descendents also be physically healthy and educated.

The author notes the influence of two main theorists of Austrian populationism – Joseph von Sonnenfels (who came from an orthodox Jewish family in Mikulov in Moravia) and Johann Gottlob von Justi, and she notes that throughout the reign of Josef II, from the time of his co-regency, conditions began to take shape for the emergence of economic and political liberalism and in reality the feudal structure of society changed. Without this precondition the Industrial Revolution would have been unthinkable (Antonín Boháč was the first in this country to point to the connection between the two phenomena). During this period population theory and politics reached an unprecedented unity, breadth, and effectiveness. Primary interest was focused on three areas: documenting the size of the population, economic growth, decreasing mortality as a precondition for increasing natural population growth. Views on the significance and role of the population can be sought among the earliest statisticians, Enlightenment economists, and among a large group of doctors. The author cites the most striking and characteristic figures from these three groups.

One original thinker that the author draws attention is Jan Melič, a Prague doctor, whose ideas were ahead of their time, and who was the first in this region to present statistical evidence of the level of infant mortality, calculated using the birth registry, and sketched out a plan to study mortality in connection

with profession, age, and social environment. He also presented a detailed outline of health and social insurance for both men and women in the population. His opinion that the state had thus far mistakenly endeavoured to increase the population by means of immigration was also backed by many of his contemporaries and ultimately became one of the basic elements of demographic thought in the Enlightenment. There were a number of doctors who developed ideas and proposals along these lines (Anton Hain, Johann Joseph Nehr, Johann Dyonisius John, Franz Anton Stelzig). Joseph Anton Riegger pointed to the causal relationship between socio-economic status and health; F. A. Stelzig developed the first life tables for Bohemia in 1800-1828 and also put forth a definition of the “golden rule that every wise statistician must follow”.

The third sub-chapter briefly describes the development of National Revivalist patriotism as part of the development of European thought. In this region, there was a sensitive reaction to the forced adaptation to a foreign government and attempts at Germanification (language not just as a communication tool but as the key to obtaining access to education in the mother tongue, access to authorities and participation in administration). A new feature was the increase in social confidence.

The main issues in demographic thought during the first half of the 19th century were: forced residential constraints in the emerging urban centres and the inadequate attention devoted to the development of general education as the precondition for implementing a better system of health care (names like Johann Springer, K. J. Czoernig, Theophil Pisling, Bernard Bolzano, Matěj J. Sychra, Jan Ohéral, Kašpar of Sternberk, V. J. Krombholz, Augustin Smetana).

Chapter VI – Population issues in socio-political and economic thought in the second half of the 19th century

During this period, demographic thought was tied mainly to the economic thought, and the national and linguistic character of the National Revival shifted the majority of ideas about population growth onto that level. Here the author examines demographic thought in the programme of the radical democrats and the liberal bourgeoisie. The educated classes and townspeople became aware, even before the middle of the 19th century, that in order for a nation to compete with foreign industry abroad and German industry at home it is necessary to attain a better standing in industrial and agricultural work. A determined effort to promote industrial businesses and the role of education in the mother tongue are set as an essential precondition for defending the existence of the Czech nation.

The interest of scientific communities in population was also important (The Association for the Support of Industry in Bohemia, the programme of the Physiocratic Society). Both these groups began collecting statistics in which the population factor plays a significant role).

Among some original thinkers at this time it is necessary to mention Karel Havlíček Borovský, and also of interest were the probes of the well-known pioneer in the cooperative movement, the doctor František Cyril Kampelík, into the health, social and population conditions in the Czech borderlands in the north, including his own social utopia that combined the advantages of the city with life in the country and confronted the trends of migration overseas. The historian Anton Heinrich Springer emphasised the significance in this region of the widest possible participation in public life and business – the significance of these groups, their involvement in upbringing and education, and their role in training for highly skilled work.

In the same chapter the author traces population issues in Reformist economic theories and in this connection looks at “population nationalism” tied to “economic nationalism”, which in this region typically emphasised the quality of the population and not just its growth. (Karel Milan Lambl’s programme of economic-production re-education; Alfons František Šťastný’s protection of the rustic way of life). The author takes a closer look at the figure of František Ladislav Riegr, a lawyer, economist, and politician, who was familiar with the work of J. B. Say, A. Smith, R. Malthus and the criticism of Friedrich Engels.

The close link between the issue of the nation and social issues is found in the demographic ideas of František Ladislav Chleborad, whose criticism of Malthus’s “cannibalistic teachings” differed from the ideas of the Charles University professor of economics Josef Kaizl, who, on the contrary, regarded them as “true and incontrovertible” and he attempted himself to formulate a population optimum.

Perhaps the most interesting figure in this period is the Czech economist Albín Bráf, whose work and public activities revealed views typical of the demographic thought of this “fateful” age, according to the history Jan Erazim Vocel, in that it was “dominated by two elements: nationality and penury”. Bráf’s papers contain, among other things, a proposal to found a “Czech Society for Population Issues”.

The late 19th and early 20th century was dominated by people whose work had a big influence on shaping opinions on social and thus also population development; for example, Tomáš Garrigue Masaryk – a university professor at the time, and from 1918 the first President of Czechoslovakia. Many of Masaryk’s ideas focused on the family as the foundation of the moral health of

society, and on the environment, which fulfils an important socialisation role. Harmony and morality in the family were for him the measure of human relations, and the relationship to the value of human life was a measure of the culture of a nation.

Chapter VII – The development of demographic thought in the period between the two world wars

The First World War was the first major blow to the population structure. Here, as in other countries, in the early post-war years a large portion of demographic thought turned its attention to the demographic consequences of the war and to the strengthening trend of a declining fertility. Actual economic and population developments had an influence on demographic thought, which throughout the interwar period was inspired by West European demographic literature, primarily British, French and German authors. Those who were specialising in demography in this region primarily understood theory as a guide to practical solutions – in it they tried to find appropriate forms of population policy. From the outset there was a dominant interest in the nationality issue (the development of the Czech and German populations, and migration).

From the time the State Statistical Office was founded and the department for population statistics was set up, an increasing amount of work focused on contemporary issues, such as European “depopulation”, relative overpopulation, the relationship between population development and social and economic development, and attempts at formulating a population optimum.

Antonín Boháč, who criticised the modification of Dumont’s theory of social capillarity, expressed criticism of all theories that over-simplified the dependency of the decline in fertility on the material situation of families. Boháč is regarded as the real founder of Czech demography, and among his contemporaries he was the one who achieved the most consistent view. He stipulated the need to make detailed geographic studies and to calculate differential measures of fertility that could relate to geographic and economic spheres, which were usually quite socially homogeneous. In 1914 he published a theory of a decline in fertility by isochronic distance from “depopulating centres” (at that time Prague and Liberec and the surrounding area), an awareness of which was associated with the name of the German economist Karl Oldenberg (1916).

Throughout the interwar period in most studies the decline in fertility was assessed as a negative trend, from the economic, political and nationality perspectives. Demographic opinion varied only in terms of the causes they cited and the means of addressing them.

Pronatalist outlooks were often combined with appeals for a return to rationalism and egoism, which contained a motivation for the spread of contraception (Bedřich Augustin), and the Czech population issue was tied to nationality and to religious indifference of the majority of the population (Josef Gruber), or to a decline in the “vitality” of the population (Cyril Horáček Jr.). A number of authors studied population development in various industrial regions and studied the causes behind migration from rural to urban areas, examining everything from facts to effects (Jaromír Korčák, Josef Pohl-Doberský, J. Dvořák), the consequences of emigration (Jan Auerhan). Several authors attempted to place “Czech population questions” in the context of a broader international comparison.

Among the more notable figures from this period that the author looks at are, for example, Alois Hajn (Neo-Malthusianism and the Czechoslovak Republic, 1921), the lawyer and economist Karel Engliš, the social-democratic politician František Modráček, and others.

In connection with the debate on the population optimum the author mainly summarises the ideas of Otto Schmidt, who pointed to the qualitative aspect of the optimum as a state fluctuating over time.

Sociologists and philosophers also turned their attention to the family (a number of studies on the crisis in family life), and a major discussion was evoked by an attempt to reform penal law in connection with abortions. Relatively soon after the emergence of the independent state, eugenics requirements were expressed, formulated by the Czech Eugenics Society, founded in 1919. The author also looks at the institutionalisation of demography up to 1945 and population policy in 1918-1938.

Chapter VIII – From the end of the Second World War to 1989

The period was characterised by alternating, distinct population waves, attempts to respond to them, and efforts to steer population development. After 1945 professional publications and the daily press promoted a discussion of the questions of how to compensate direct population losses from the war and the decline in numbers in the labour force after the transfer of German and Hungarian minorities out of the country. There were renewed voices calling for an evaluation of population issues as a whole with regard to their health and cultural aspects, and not just to focus on reproduction indicators. Vladimír Srb contributed several large studies to the discussion. The high rate of infant mortality, which had already attracted attention during the First Republic, again became a topic of study. The urgency of population issues was pushed into the background by the struggle for the nature of the state and the stagnation of population studies after 1948. The illusion of the permanent ascendancy of a

favourable trend was accorded powerful ideological backing (the application of Marx's "population law", according to which the preconditions for harmonic population growth are created in socialist societies). A significant obstacle was also the fact that demographic (and other) statistics became an official secret, contacts with scientific institutions in the "capitalist" world were severed, and many teachers were denied permission to teach, while others fled persecution by emigrating. Politically motivated emigration continued also in the years to come.

František Fajfr (1902-1969) was one of the most distinct figures of the period in which, after the stagnation of demographic studies, more objective insights into population development emerged, despite the political situation in the country at the time. Also, some important contributions were made to ideas about the population optimum (Zdeněk Vávra, Milan Kučera), and among some more generally oriented works was the study by Zdeněk Pavlík, *Nástin populačního vývoje světa (An outline of World Population Development)* and his concept of global revolution of modern epoch (including working-out concept of demographic revolution).

In this chapter the author also looks at how demographic research was organised after 1945, at global and synthetic perspectives on population development (Martin Hampl, Zdeněk Pavlík), at research on the population climate (Z. Pavlík), and at trends in population policies as a reflection of demographic thought, which quite convincingly showed that even the most effective population measures are incapable of perpetually stimulating fertility if there exist circumstances unfavourably affecting the population climate.

Chapter IX – Demographic thought after 1989

In simple terms, opinions on what changes occurred in the demographic behaviour in this period are now roughly divided into two groups. The first group contains advocates of the approach that no form of intervention is necessary, because it is pointless and ineffective to do so (there is even the extreme view that it is unacceptable to do so, because it is interference in the rights and freedoms of the individual). The second group (in short "the pronatalists") are satisfied to observe current trends, which show a gradual decline in the natural increase of the population and a more rapid aging of the population than was estimated in long-term prognoses, and they have no intention of ceasing to develop concepts for population policy.

The author does not hide the fact that she belongs to the second camp and she is particularly critical of the fact that the formation of a more favourable population climate, which in this country is rather unfavourable to wishes to have children, is not the subject of any real attention. Unlike expectations in the "post-revolution" general euphoria, a considerably materialistic value scale has

emerged, and the blame for this cannot be thrown just on the preceding forty-year totalitarian period. There is no written evidence, let alone signs in daily life, of the valuation of motherhood and raising children as a socially significant, responsible role of women (and men). Even the poorly informed and thus far indifferent are aware, however, that the limits of common sense have been passed and an emphatic effort to address the situation will occur.

In conclusion the author summarises all the basic features that in her opinion characterise demographic thought in a long-term outlook.

Jmenný rejstřík

- ADAM , plebán 25
ALBERT Charles 160
ALEŠ Milan 199
ALEXANDR MAKEDONSKÝ 19
AMERLING Karel Slavoj 139, 140, 144, 145,
251, 255, 262
ANDRLE Alois 195, 200, 227, 228
ARMENGAUD André 48
ARNAU Frank 259
ARNOLD Emanuel 138, 255
ARNOŠT z Pardubic 25, 35, 36
AUERHAN Jan 167, 169, 185, 287
AUERSPERGOVÁ Pavla 107
AUGUSTA Jan 50, 51, 52, 56, 280
AUGUSTIN sv. 33
AUGUSTIN de Bois 63
AUGUSTIN Bedřich 169, 170, 259, 287
AXLAR Pavel Josef 95, 98, 252
- BABKA P. 260
BAHENSKÁ Marie 150, 259
BACH Alexander 143
BALBÍN Bohuslav 81, 89-91, 120. 282
BALLOD Carl 173
BANKO O. 177, 178
BARNER Jan 95, 97-99, 252
BARŠA Pavel 236
BARTOŇOVÁ Dagmar 241
BARTOŠ František Michálek 33, 251, 253,
258, 259
BASTIAT Frédéric 125
BAUER Method 259
BAUER Otto 172
BAVOROVSKÝ Tomáš 54, 55, 56, 80, 252
BAVORYŇSKÝ Beneš 51, 52, 280
BECKOVCKÝ Jan 90
BECHER Johann Joachim 102, 103
BECHER Siegfried 123, 255
- BĚLEHRÁDEK Jan 177, 181, 266
BĚLINA Pavel 103, 107, 112, 250, 259
BENDA Jiří 17
BENEDIKT XII. 27
BENEŠ Edvard 168, 182, 203-205, 268
BEPTA VYSOKOMÝTSKÝ Bohumil 252
BERLIČKA Šebestian Vojtěch 92, 93, 252
BERNOULLI Nicolas 149
BEROUNSKÝ Jan Achilles 54, 55, 252
BIČÍK Zdeněk 254
BIDLO Jaroslav 250
BÍLOVSKÝ Bohumír Hynek 96, 252
BLÁHA Arnošt Inocenc 146, 162, 175, 176,
182, 259
BLAHOSLAV Jan 51, 52, 53
BLÁHOVÁ Marie 11, 249, 250
BLASCHKE Karl Heinz 76
BLAŽEK Tomáš 25
BLEKASTAD Milada 84
BOCCACCIO Giovanni 58
BODIN Jean 60
BOHÁČ Antonín 5, 16, 48, 107, 136, 166,
167, 168, 170-174, 180, 181, 183-185,
191, 203, 204, 206, 213, 251, 259, 273,
286
BOHÁČ Zdeněk 16, 259
BOLESLAV II. 8
BOLESLAV MOUDRÝ 88
BOLOGNE Jean-Claude VI, 72, 259
BOLZANO Bernard 124, 125, 255, 284
BONDY → Borský
BONIFÁC svatý 10
BOROVSKÝ → Havlíček
BOROVSKÝ Z BOROVNA Blažej 54, 56, 252
BOROVÝ Klement 250
BORSKÝ (BONDY) Lev 181, 259
BOSSUET Jakub 89, 119
BOTTERO Giovanni 68

- BOUČEK Václav 259
BOŽENA 11
BRÁF Albín 109, 151-154, 172, 173, 217, 251, 259, 260, 285
BRANDL Vincenc 64, 250
BRATR LUKÁŠ 252
BRAUNER František Augustin 139, 255
BRAUNOVÁ Lily 169
BRAUTEKE H. J. 102
BRODSKÝ Pavel 33
BRUNO (biskup) 27
BŘETISLAV I. 8, 9, 10
BUČEK Josef Ignác 101, 108, 109, 110
BUCHHOLZ Gustav 15
BUQUOY Jan 109, 260
BUQUOY Margarete 260
BURCIN Boris 225
BURCHARDT biskup 10
BURJANEK Aleš 235
- CAMPANELLA Tommaso 83, 84, 138
CANAL DE MALABAILA Marie Brigitta 107
CAPITO → Kapita
CAREY Henry Charles 149
CARR-SAUNDERS Alexander Morris 3
CARTELLIERI Paul 255
CICERO Marcus Tullius 59
CINCIBUS Josef 264
ČÍSAŘOVÁ-KOLÁŘOVÁ Anna 44, 50, 260
CLOZIUS 9
COALE Ansley J. 216
COBETT William 127
CORNOVA Ignác 87
CURSCHMANN Fritz 15
CVRČEK Josef 254
CZOERNIG Karl Joseph 123, 124, 126, 143, 255, 256, 284
- ČÁDA František 250
ČAPKOVÁ Dagmar 260
ČASTOLAR DLOUHOVESKÝ Jan 63
ČELOVSKÝ Boris (Bořivoj) 193, 260
ČERNÝ Jan 251
ČERVENÝ Jiří 111
ČERVINKOVÁ-RIEGROVÁ Marie 149-150
- ČORNEJ Petr 31, 34, 35, 37, 41, 249, 250, 260
ČORNEJOVÁ Ivana 249
- DAIMER Josef 256
DALIMIL 18 19, 20, 26, 81, 250
DALTON Hugh 174
DAMASCEN Marek 95, 96, 98, 252
DANEŠ Jiří Václav 167, 169
DAŇHELKA Jiří 18, 26, 30, 32, 40, 250
DANN Otto 87, 117, 260
DAVENANT Charles 103
DAVÍDEK Václav 144, 260
DELUMEAU Jean VI, 67, 72, 260
z DIETRICHSTEINU, František (kardinál) 57
DIKAST (Dykast) z Mírkova Jiří 54, 56, 252
DINZELBACHER Peter IV, 31, 260
z DITTRICHSTEINU Marie Kristýna 107
DOBERSKÝ → Pohl-Doberský
DOBROMÍR 61
DOBRUSKA Sára 107
DOKOUPIL Lumír 260
DORMIZER Maxmilián 150
DOROTKA 58
DOSKOČIL Karel 10, 260
DOUŠA Jaroslav 209, 217
DRABEK Anna M. 117
DRAGOMIRECKÁ Eva 260
DRACHOVSKÝ Josef 260
DUMONT Arsène 154
DUPÂQUIER Jacques 48, 77, 260
DURY John 82
DURYCH Jaroslav 260
DVORSKÝ Viktor 169
DVOŘÁČEK František 167, 287
DVOŘÁK Josef 169, 199
DVOŘÁKOVÁ Aneta 225
DYTRYCH Zdeněk 198
DZÚROVÁ Dagmar 209, 260
- EAST Edward M. 173
EHRENBERGER Josef 254
ELIŠKA 63
ENGELS Bedřich 149, 285
ENGLIŠ Karel 152, 171-174, 204, 287

- ENNENOVÁ Edith V, 9, 70, 260, 268
EPSTEIN Alois 145, 146, 256
ERBEN Josef 182, 183
ERBEN Karel Jaromír 250
ERHARDT VON GIECK Georg 62
EVA 264, 266
EVERET, A. H. 149
EZECHIEL 30
- FAIRCHILD Henry Pratt 173, 174
FAJFR František 205- 207, 210, 211, 215,
217, 218, 227, 229, 231, 241, 251, 261,
269, 288
FAKTOROVÁ Františka 211
FAURE S. 160
FEFERIUS Zikmund Petr 62
FERRO Jan 252
FIALA Zdeněk 11, 13, 22, 37, 250, 261
FIALOVÁ Ludmila VII, 121, 133, 135, 136,
216, 212, 249, 261, 265
FILIP (MAKEDONSKÝ) 20
FISCHER J. L. 176
FLAJŠHANS Václav 32, 33, 250
FÓKYLIDÉS Z MILÉTA 60
FOUCAULT Michel VI, 67, 114, 261
FOURIER Francois M. Ch. 138
FOUSTKA Břetislav 175
FRANCEK Jindřich 69, 70, 261
FRANCLOVÁ Marie 200
FRANKLIN Benjamin 233
FRANTIŠEK II. 103
FRANZEN August 271
FREJKA Tomáš 209
FRIEDRICH Walter 16
FROLÍK Jan 250
FROZÍN PLZEŇSKÝ Antonín 91, 120
FÜGNER H. 189
- GABRIEL František 74, 104, 105, 261
GEIZKHOFLER Georg 64
GELLNER Ernest 237, 238, 261
GICKLHORN Renée 113
GINDELY Antonín 50, 250
GINI Corrado 180, 181
GOBINEAU Joseph Arthur de 154
- GODWIN William 149
GOEBBELS Josef 193
GONNARD René 102, 103
GROSSMANN H. 167
GRUBER Josef 152, 169, 173, 261, 287
GRUBER Tobiáš 108
GUARINONI Hippolytus 85
GUIDON 12
- HADERKA K. 250
HAHN Hans Henning 205
HAHNOVÁ Eva 205
HAIN Anton 111, 114, 123, 256, 284
HAJN Alois 128, 170, 158, 159, 161, 261,
287
HAJN Antonín 158, 161, 180, 251
HAMPL Martin 184, 215, 216, 261-263, 288
HAMPLOVÁ Dana 241, 262
HANEL Jaromír J. 5
HANKE Z HANKENŠTEJNA Alois 109
HÁNL Jiří 17
HANZAL Josef 92
HARTLIB Samuel 82
HASIŠTEJNSKÝ Z LOBKOVIC Bohuslav 40,
88
HASSEL Johann Georg H. 146
Haškovec Ladislav 177, 179
HAŮFLER Vlastimil 262
HAUSEROVÁ Eva 241
HAVEL Z JINDŘICHOVA HRADCE 27
HAVELKA Emanuel 36
HAVELKA Ferdinand 262
HAVLÍČEK Borovský Karel 140, 273, 285
HAVRÁNEK Bohuslav 18, 21, 22, 26, 30, 32,
40, 250
HAVRÁNEK Jan 262
HECHT F. 10, 250
HÉLIN Etienne 77, 260
HENDL Koloman 95, 96
HENDRICH Josef 80
HENIKAR Diviš 63
HENLEIN Konrad 204
HERDER Johann Gottfried 113
HERFORT Karel 179
HERMANN Tomáš 262

- HIMES Norman 68
HLAVÁČEK Ivan 22, 27, 262
HLAVÁČKOVÁ Ludmila V, 249
HLEDÍKOVÁ Zdeňka 51, 249
HOBZA Antonín 262
HOFER VON LOBENSTEIN Jiří Adam 62
HOFFMANN František 17, 19, 262
HOFFMANNOVÁ Eva 145, 262
HÖFLER Constantin 250
HOFMANN Josef 256
HOJDA Zdeněk 265
HÖK Theodor 63
HOLČÍK Jan 230
HOLÝ Jiří 249
HORÁČEK Cyril 152
HORÁČEK Cyril mladší 169, 170, 172-174,
261, 262, 287
HORÁK Bohuslav 15, 16, 262
HORČICE Adam 62
HORNIGK Philipp von 102
HORSKÁ Pavla 77, 133, 209, 249, 262, 263
HORSKÝ Jan 263
HORVÁTH Pavol 263
HORNIGK Philipp Wilhelm von 102
HOSER Josef Karel 113
HOSSIUS 67
HOVORKOVÁ Z. 159
HRABÁK Josef 21, 22, 30, 32, 40, 57, 250,
263
HRADÍLEK Antonín 233
HREJSA Ferdinand 11, 27, 263
HROCH Miroslav 87, 117, 260, 263
HROZNATA 11
HRUBÝ Z JELENÍ Řehoř 58, 59
HRUBÝ František 30, 38, 43, 54, 263
HŘIBOVÁ Božena 15, 16, 262
HUBKA Antonín 167
HUFELAND Christoph Wilhelm 256
HUNTINGTON Samuel P. 236, 263
HŮRSKÝ Josef 169
HUS Jan IX, 21, 29-35, 37, 40, 45, 57, 93,
94, 140, 246, 250, 251, 271, 280
HYBEŠ Josef 148
HYNEK Z PODĚBRAD 58
HYPERIUS Ondřej 67
HYŠKA Martin 242
CHALUPA Aleš 263
CHALUPNÝ Emanuel 175, 176, 178, 181,
263
CHARVÁT František 216, 263, 274
CHARVÁT Josef 1, 220, 221, 263, 274
CHATEAUBRIAND René 93, 127
CHELČICKÝ Petr IX, 43-45, 50, 51, 55, 93,
246, 251, 264, 266, 269, 273, 280
CHESTERTON Gilbert 214
CHILD Josiah 103
CHLEBORAD František Ladislav 150, 151,
172, 256, 285
CHOC Pavel 16, 263
CHRISTINE DE PISAN 35
CHURA Alojz 189
CHVOJKOVÁ Barbora 259
JAKOB DE VORAGINE 8
JAKOUBEK ZE STRÍBRA 33, 253
JAKOUBEK Marek 235, 236
JAN KAPITA (Capito) 253
JAN Z LÜBECKU 37
JAN ZE ŠITBOŘE (Jan z Teplé) 21
JANÁČEK Josef 263
JANÁČKOVÁ Jaroslava 249
JANČÁREK Petr 49
JANKO Jaroslav 183
JARLOCH, opat, kronikář 12
JEREMIAŠ 90
JERONÝM PRAŽSKÝ 273
JERROVÁ L. 169
JESTŘÁBSKÝ Valentin Bernard 95, 253
JEŽEK Josef 261
JINDRA Zdeněk 163, 263
JINDŘICH Z HAIMBURKA 26
JIREČEK Hermenegild 5, 65, 250
JIREČEK Josef 250
JIŘÍ Z PODĚBRAD 58
JITKA ZE SVINIBRODU 9
JOHN Johann Dionysius 111, 113, 123, 256,
257, 284
JOSEF II. 105, 107, 129, 283
JUREČEK Zdeněk 209

- JUSTI Johann Heinrich Gottlob von 106,
107, 283
- KABELÍK Jan 181
- KADLEC Jaroslav 7, 9, 11, 12, 30, 39, 40,
263
- KAGAN Robert 233, 234, 263
- KAIZL Josef 151, 172, 256, 285
- KAIZL Ladislav 251
- KALIBOVÁ Květa 212, 235
- KALLAB Jaroslav 182
- KALOUSEK Josef 115
- KALVÍN Jan (Jean CALVIN) 51
- KAMPELÍK František Cyril 142, 256, 285
- KAMPER Zdeněk 88
- KAPITO (CAPITO) Jan 55, 253
- KAREL IV. 13, 15, 18, 23, 24, 26, 250, 274
- KÁRNÍK Zdeněk 117, 263
- KÁRNÍKOVÁ Ludmila 133, 209, 264
- KARPÍŠKOVÁ Betty 263
- KAŠE Jiří 250
- KAVKA František 13, 17
- KAZBUNDA Karel 251
- KAZIMÍR 61
- KEJŘ Jiří 35, 264
- KELSKÝ Antonín 95, 98, 99, 253
- KEPEL Gilles 236
- KEZELIUS BYDŽOVSKÝ Jiří 80, 88, 89, 282
- KHUN Karel 253
- KISSINGER Henry A. 236
- KLABOUCH Jiří 13, 43, 129, 130, 187, 249,
264
- KLÁCEL František Matouš 128, 256
- KLANICA Zdeněk 5
- KLARET (Bartoloměj z Chlumce) 19
- KLAUS Václav 229
- KLEKAR Jan 94, 253
- KLEPL Jan 139
- KLÍMA J. 264
- KLIMENT Antonín 137, 271
- KLIMENT sv. 254
- KNOLZ Josef Johann 256
- KOCÍN z KOCINETU Jan 60, 253, 254
- KOCOURKOVÁ Jiřina 229
- KOČÍ Josef 134
- KODAJ Milan 264
- KODYM Filip Stanislav 256
- KOLÁŘ Jaroslav 264
- KOLDÍN Pavel Kristian 65, 66, 67, 250
- KOLDINSKÁ Marie VI, 70, 71, 264
- KOLL J. 87, 117, 260
- KOLMAN Hendl 253
- KOLOUŠEK Jan 167, 168, 173
- KOMENSKÝ Jan Amos X, 52, 57, 73, 79-86,
119, 120, 221, 246, 247, 267, 268, 281,
282
- KOMÍNKOVÁ M. 32, 33
- KONEČNÝ Matouš 52, 253
- KONRÁD z LIMBERKA 17
- KONSTANTIN 9
- KONYÁŠ Antonín 95, 96, 98, 253
- KOPAL L. 264
- KOPECKÝ Milan 43, 25, 253, 264
- KOPIČKOVÁ Božena 264
- KORANDA Václav 38, 39, 40
- KORČÁK Jaromír IX, 1, 4, 5, 169, 183, 184,
202, 203, 209, 213, 215, 217, 221, 264,
287
- KORNEL ZE VŠEHRD Viktorin 65, 66, 250
- KORVÍN Antonín 53
- KOŘALKA Jiří 117
- KOŘÍNEK Jan 90
- KOSATÍK Pavel 176, 264
- KOSEK Pavel 79, 266
- KOSÍK Karel 265
- KOSMAS 8, 9, 11, 12, 15, 250
- KOTZ M. J. 256
- KOTZ z DOBRŠE M. J. 141
- KOUBEK Josef 166, 186, 188, 190, 191,
202, 209, 210, 214, 217, 219, 227, 249,
265, 273
- KOUDELKA Jaroslav 181, 265
- KOVÁRNÍK Jaromír 3
- KOZÁKOVÁ-JÍROVÁ Anděla 8, 265
- KRAJÍŘ z KRAJKU 89
- KRÁL Josef 175
- KRÁL Pavel 265
- KRAMÁŘ Josef 141, 143
- KRÁSNOHORSKÁ Eliška 150
- KRASONICKÝ Vavřinec 51

- KRAUS Jaroslav 200, 265
KRAUS Pawel 40
KREJČÍ Dobroslav 167, 172
KRETSCHMEROVÁ Terezie 224, 225
KRISTUS 34, 40, 50, 99, 253
KROMBHOLZ Vincenc Julius 126, 256, 258, 284
KROPOTKIN Petr 160
KROUPA Jiří 107, 265
KRUTA Vladislav 265
KRYŠTOF VON BREDA 63
KRZENCK Thomas 71
KŘEN Jan 266
KŘESINA 11
KUČERA Jan Pavel 250
KUČERA Jiří 220
KUČERA Matúš 249
KUČERA Martin 117
KUČERA Milan 133, 199, 200, 201, 208, 210, 217, 219, 220, 223, 225, 226, 229, 230, 231, 249, 263, 265, 269, 272, 288
KUČERA Tomáš 212, 225
KUDELA Josef 167
KÜHNEL Karel 209, 261
KUCHÁR Ivan 174, 208, 265
KULISCHER Josef 17
KUNÁŠ Z MACHOVIC Vilém 62
KURAL Václav 205, 265, 266
KURAS Benjamin 239, 240
KUTNAR František 80, 85, 89, 107, 109, 110, 112, 117, 118, 120, 125, 139, 141, 147, 148, 251, 266
KYPRIS → Afrodité 22
KYRMEZER Pavel 57, 67
KYTKA Josef 254

LADISLAV POHROBEK 42
LAFFEMAS Barthélemy 102
LAGARDE Paul Antoine 154
LAMBL Karel Milan 147, 148, 285
LAMPRECHT Karl 15
LÁNY Emil Pavel 255
LASLETT Peter 77, 260
LE TROSNE Guillaume Francois 114
LEHÁR Jan 19, 22, 23, 249, 266, 273

LENDEROVÁ Milena 264, 266
LENZ Antonín 266
LEOPOLD II. 130
LEPAŘ Zdeněk 167
LESNÝ Ivan 210
LETOPISEC FULDSKÝ 9
LEXA Z AEHRENTHALU Jan 109
LIBUŠE 8
LINHART Josef 176, 177, 179
LINHARTOVÁ Věra 266
LIST Friedrich 150
LIVI-BACCI Massimo 77, 78, 260, 266
LOMBARDSKÝ Petr 32, 33
LOMNICKÝ Z BUDČE Šimon 67, 71
LOSERTH Johann 40
LOUŽEK Marek 229
LUDVÍK XIV. 89
LUKÁŠ PRAŽSKÝ (biskup) 50, 51
LUKÁŠOVÁ Emilie 182
LUKAVSKÝ ZE RŽENIC Jiří 62
LUNGA Radek 91
LUTHER Martin 37, 51, 53, 56, 81, 84, 95

MACDONALD Peter F. 266
MACEK Josef (historik) 42, 43, 71, 72, 266
MACEK Josef (národohospodář) 152, 202, 203
MADER Josef v. 124, 256, 257
MACHAR Josef Svatopluk 155, 156
MACHIAVELLI Nicollo 99
MACHONIN Pavel 208, 266
MACHOTKA Otakar 175, 266
MAIXNER Josef 180
MAKOVEC 40
MALIVSKÝ Z MALIV Fabián Šebestián 102
MALTHUS Robert Thomas III, 68, 115, 122, 125-128, 141, 148, 149, 151, 152, 160-162, 169, 170, 245, 246, 262, 273, 285
MALURA Jan 79, 266
MALÝ Jakub 148, 257
MALÝ Karel 64, 266
MALÝ Ladislav 228
MARCKS E. 15
MAREK Jaroslav 118, 266
MAREŠ František 255

- MARIE TEREZIE 103, 104, 105, 271
MARKÉTA 21
MARKOŠ Anton 262
MARPAUX A. 161
MARSINA Richard 17
MARX Karel 152, 174, 205, 268
MASARYK Tomáš Garrigue 128, 140, 154-159, 175, 237, 261, 266, 273, 285
MASARYKOVÁ Charlotta 156
MAŠTALÍŘ Jan Josef 113
MATEJ Z JANOVA 30
MATĚJČEK Jiří 266
MATIEGKA Jindřich 5, 16, 184, 213
MATOUŠ Z KRAKOVA 31
MAUR Eduard VII, 18, 47, 48, 67, 71, 74-78, 80, 82-87, 102, 103, 108, 117, 118, 209, 249, 263, 264, 267
MECSÉRY Karl, baron 141, 143
MEHLER Johann 110, 257
MEISSNER Alfréd 264
MEISSNER Josef 85
MELIČ (MELITSCH) Jan 110, -112, 123, 190, 283
MENČÍK Ferdinand 30, 260
MENDL Bedřich 139
METODĚJ 9
MÍKA Alois 48, 267
MIKULÁŠ Z DRÁŽĐAN 268
MILDSCHUH Vilibald 152, 167
MILÍČ Z KROMĚŘIŽE Jan 29, 30, 250
MILL John Stuart 156
MILLAUER Maxmilian 62
MILTON John 82
MIRABEAU Honoré Gabriel de Riqueti hrabě de 109
MITTERAUER Michael VI, 116, 117, 267
MNICH SÁZAVSKÝ 11, 12
MODRÁČEK František 171, 172, 267, 287
MOLNÁR Amedeo 50, 267
MOMBERT Alfred 170
MORE Thomas 82, 83, 99, 138
MORGENTHALER Pavel Hynek 102
MORIN Edgar 238
MOŽNÝ Ivo 241, 242
MÜLLER Josef Theodor 267
MÜLLER Zdeněk 236, 267
MÜLLNER (Muellner) Josef Nepomuk 115, 257
MUSIL Jiří 209, 216, 217, 249, 267, 268
MYSLÍK Julius 160
NÁDHERNY Ignaz Florian 257
NÁCHODSKÝ Štěpán František 95-99, 253
NÁPRAVNÍK Martin 60
NÁPRAVNÍKOVÁ Ludmila 60
NAVRÁTILOVÁ Alexandra V, 268
NEHR Johann Joseph 111, 113, 123, 257, 284
NECHAMKIS Josef 177
NECHUTOVÁ Jana 268
NEPLACH Jan 26
NERUDA Jan 150, 155
NETUŠIL František Jaroslav 177, 178, 184, 268
NEUMANN Augustin Alois 40
NEUMANN Stanislav Kostka 161, 162
NIEDERLE Lubor 1, 4, 10
NIETZSCHE Fridrich 154
NITSCH Daniel 95, 96, 98, 99, 253
NITTI Francesco Saverio 150, 271
NODL Martin 19, 25, 34, 40, 71, 268, 271
NOVÁK Jan Václav 86, 268
NOVOTNÝ František 268
NOVOTNÝ Jan 124, 255
NOVOTNÝ Václav 12, 15, 250
NOVÝ Rostislav 7, 8, 12, 268
OBERPFALCER František 255
ODLOŽILÍK Otakar 31
OHÉRAL Jan 125, 126, 274, 284
OJÍŘ 25
OLDENBERG Karl 168, 286
OLDŘICH (kníže) 11
OLYMPIE 20
ONAN 33
ONDŘEJ (biskup) 275
ONDŘEJ Z BRODU 30
ONDŘEJ Z DUBÉ 64, 250
OPOČENSKÝ Milan 43
OPPENHEIMER Franz 173

- OTAKAR → Přemysl Otakar II.
- PACHNER František 181, 182, 268
PALACKÝ František 146, 147, 148, 257
PÁNEK Jaroslav 71, 249, 255, 268
PAPOUŠEK ze Soběslavi Jan 39
PAŘEZ Jan 33
PATOČKOVÁ-HORÁKOVÁ Ludmila 182, 202, 203, 268
PATSCHOVSKY Alexander 27, 268
PAUL Adam 160, 161
PAUL Robin 161
PAVEL ZE ŽATCE 52
PAVEL Jakub 24, 250
PAVEL sv. 40, 55
PAVLÍK Zdeněk VII, 195, 198, 206-212, 214-217, 220, 249, 261, 263, 268, 269, 274, 288
PEARL Raymond 177
PEHE Jiří 232
PECHOVÁ Alžběta → Krásnohorská Eliška
PEISKER Jan 16
PĚKNÝ Tomáš 269
PELC Hynek 177, 181, 185, 188, 189, 269
PELCL František Martin 119, 120, 121
PELIŠOT (Pellischott) Michal 96, 98, 253
PELL John 82
PELLISCHOT → Pelišot
PENCK Albrecht 173
PEROUTKA Ferdinand 176, 265, 269
PERTZ Georg Heinrich 9
PEŠINA Z ČECHORODU Tomáš 81, 89, 90, 282
PEŠKOVÁ Jaroslava 269
PETR Z KAPUE 12
PETRÁŇ Josef 67, 249, 269
PETROZELIN KUNŠTÁTSKÝ Jakub 253
PETRŮ Eduard 269
PETTY William 82
PFLAUMER Christoph 95, 96, 254
PIKÁLKOVÁ Simona 241, 262
PISLING Theophil 124, 257, 284
PITRONOVÁ Blanka 269
PLACHT Otto 74, 104, 209, 270
PLAŇANSKÝ Kare 176, 177
PLAT 82
PLEŠINGER Jan 270
POBORSKÝ Vladimír 3
POHORSKÁ Leonora 128
PODLAHA Antonín 25, 251, 274
PODZIMEK Jaroslav 209, 210, 211, 214, 249
POHL Jan 255
POHL-DOBERSKÝ Josef 169, 287
POLIŠENSKÝ Josef 82, 250
POLÍVKA Eduard 64
POLÍVKA Miloslav 268
PONFIKL Josef Eduard 257
PROFANTOVÁ Nad'a 250
PROCHÁSKA Jiří 265
PROCHÁZKA Matěj 270
PROKOPEC Jiří 198, 219
PŘEMYSL OTAKAR II. 16, 17, 19, 275
PŘIBYSLAVA 11
PTÁČEK L. 177
PULEC Miloš Josef 10
PULKAVA Z RADENÍNA 26
PURKYNĚ Jan Evangelista 146
Z PURKYŇŮ Eliška 159
PURŠ Jaroslav 133, 134, 139, 270
PURŠOVÁ Jana 270
PUTZLACHER Tomáš A. 109
RABUŠIC Ladislav 220, 229, 230, 235, 270
RAČÍN Karel 254
RADA Ivan 249
RADIMSKÝ Jiří 270
RÁDL Emanuel 262, 270
RAK Jiří 117
RAŇKŮV Z JEŽOVA Vojtěch 22
RAŠÍN Alois 172
RAUCHBERG Heinrich 270
RAVENSTEIN E. G. 173
REICH Wilhelm 162, 270
REINHARD Marcel R. 48
REINHOLD C. E. 257
REJCHRTOVÁ Noemi 34, 43, 268, 270
RENNER Erich 114
REŠEL HRADECKÝ Tomáš 54, 254, 275
RICARDO David 125, 152

- RIEGER František Ladislav 148, 149, 150, 151, 251, 285
RIEGGER Joseph Anton 111, 112, 258, 284
RIEGROVÁ Marie 149
RIEGROVÁ-ČERVINKOVÁ Marie 149
ROBIN Paul 160, 161, 162
ROHRER Joseph R. 123, 128, 258
ROKYCANA Jan IX, 38-40, 55, 56, 280
ROSA Václav Jan 91
ROTTENHAN 258
ROTTERDAMSKÝ Erasmus 59
ROUBÍČEK Vladimír 202, 209, 210, 212, 220, 231, 269, 270
ROUSSEAU Jean Jacques 120
ROZENPLUT Jan 57, 254
Z ROŽMBERKA Vilém 71
RUDEROVÁ Josefina 111
RŮŽIČKA Ladislav 208, 209, 270, 272
RŮŽIČKA Vladislav 179
RYANTOVÁ Marie VI, 270
RYBA Bohumil 83, 86, 251
RYCHTAŘIKOVÁ Jitka 201, 212, 216, 241, 249, 262, 271
RYCHTEROVÁ Pavlína 34
- ŘÍČAN Rudolf 43, 50, 271
- SABINA Karel 138
SADDÁM Husajn 234
SADLER Michael 149
SAGAR (Žagar) Johann Michael Baptist 110
SAINT SIMON Claude Henri Rouvroy 125
SALABA Josef Egon 150, 271
SALM Arnošt 62
SALOMENA 58
SALOMON (OVÁ) Alice 169
SÁMO 5
SAY Jean Baptiste 148, 285
SEELIGER Gerhard 15
SEKERA Václav 105, 106, 112, 121, 131, 135, 182, 183, 205, 209, 249
SEKLA Bohumil 177, 178, 182, 271
SERING Max 173
SHARAH S. 70
SCHMIDT Otto 174, 271, 287
- SCHNABEL Georg Norbert 258
SCHRÖCKHANSEN F. M. 258
SCHRÖDER Wilhelm VON 102
SCHÜLLER Vratislav 198
SCHULZE Hagen 238, 271
SCHUNEMANN K. 271
SIEDER Reinhard 267
SINGER Isidor 135
SISMONDI Jean Charles Léonard Simonde 148
SITÁROVÁ Zdenka 137, 138, 271
SKÁLA ZE ZHOŘE Pavel 250
SKÁLA K. 255
SKARGA Petr 54
SKOPEC Jindřich 115, 130
SKÝBOVÁ Anna 249
SLÁDEK Miloš 95, 251, 253
SLADKOVSKÝ Karel 138, 258
SLÁMA František 127
SLAMINKA Vladimír 175, 177, 182, 271
SMÉKAL Bedřich 271
SMETANA Augustin 127, 128, 143, 284
SMETÁNKA Emil 43-45, 251
SMIŘICKÁ Eliška Kateřina 70
SMITH Adam 125, 148, 285
SOBĚSLAV 11, 19
SOGNER Solvi 77, 260
SONNENFELS Joseph Wiener von 101, 106, 107, 109, 115, 119, 283
SPANGBERG Jan 54, 56, 254
SPRINGER Anton Heinrich 143, 258
SPRINGER Johann 122, 143, 284
SPUNAR Pavel 7, 19, 20, 22, 23, 271
SRB Vladimír V, 133, 135, 163, 194, 195, 196, 199, 200, 201, 203, 205, 206, 208, 210, 211, 217, 220, 227, 228, 230, 231, 249, 265, 269, 271, 272, 287
SRDÍNKO Otakar 167
STANISLAV ZE ZNOJMA 32
STEINER Jan 266
STELZIG Franz Anton 111-113, 123, 258, 284
STERNBERG Kaspar 126, 258
STICH Alexandr 91, 249
STLOUKAL Milan 6, 249, 263, 272

- STRAKA Josef 255
STRÁNSKÝ ZE ZÁPSKÉ STRÁNKY Pavel
X,80, 81, 86-90, 251, 282
STREJC Jiří 52, 253
STROS F. 258
STRÍTESKÝ Jan K. 272
SUK V. 177, 178, 272
SÜSMILCH Johann 112
SVĚCHINA Jiří 61
SVEJKOVSKÝ František 19
SVĚTECKÝ Z ČERNČIC Ignác 109
SVĚTECKÝ Petr Kašpar 113, 114
SVETOŇ Ján 195, 206, 209, 272
SVOBODA Milan 32
SVOBODNÝ Petr V, 249
SYBILLA 63
SYCHRA Matěj Josef 125, 284
- ŠALDA František Xaver 273
ŠAROCHOVÁ Gabriela V. 273
ŠEBESTA Jaroslav 272
ŠEBÍŘ 11
ŠERER Jiří 252
ŠIMÁK Josef Vítězslav 16
ŠIMEK František 38, 251
ŠIMEK Miroslav 201, 225
ŠKÁBA Josef 156
ŠKARKA Antonín 36, 84, 251, 273
ŠKRACH Vasil Kaprálek 157, 266
ŠMAHEL František 10, 19, 25, 32, 34, 36,
40, 41, 71, 117, 268, 271, 273
ŠMERAL Bohumír 172
Špangberský → Spangberg
ŠTARHA Ivan 255
ŠTASTNÝ Alfons František 148, 285
ŠTĚPÁN Z DOLAN 34
ŠTĚPÁN Z KOLÍNA 30, 31
ŠTĚPÁNEK Miroslav 273
ZE ŠTERNBERKA 23
ZE ŠTERNBERKA též → Sternberg
ŠTĚŘÍKOVÁ Edita 50
ŠTEYER Matěj Václav 92-94, 254
ŠTÍTŇNÝ ZE ŠTÍTŇNÉHO Tomáš 21, 22, 29
ŠTURMA Z HRANIC Adam 52, 253
ŠUBRT Jeronym 167
- ŠUBRTOVÁ Alena 21, 68, 92, 110, 111, 155,
158, 166, 170, 174, 184, 206, 212, 216,
217, 249, 265, 269, 273
ŠVARCOVÁ Helena 207, 218, 273
- TÁBORSKÝ Ignác Xaverius 254
TÁBORSKÝ Josef 119
TADRA Ferdinand 251
TALACKO Josef 177, 178, 189, 273, 274
THIERS Louis Adolphe 144
THUN František, hrabě 151
TICHÁ Zdeňka 251
TINKOVÁ Daniela VI, 71, 274
TOBOLKA Zdeněk Václav 251
TOMÁNEK Evald 182, 189, 274
TRAPL Jiří 177, 189, 202, 274
TRAPL Miloslav 125, 182
TRNCKA (Trnka) Johann Joseph 109
TRUHLÁŘ Josef 251
TRUCHSESS-WALDBURG-ZEIL Marie
Walburga 107
TŘEBECHOVICKÝ Mikuláš Jeremiáš 60
TŘEŠTÍK Dušan 10
TRÍŠKA Josef 24, 59, 60, 274
TUMPACH Josef 274
TUREČEK Josef 251, 262
TURGOT Anne Robert Jacques 120
TURNOVSKÝ Václav Slovacijs 54, 55, 81,
254
TYL Josef Kajetán 142
TYLOR Edward Burnett 1
- ULLMANN Ota 199, 209
ULLRICH Zdeněk 175
ULRICH K. 189
UNGAR Karel Rafael 90
URBAN V. (papež) 30, 250
URBAN Otto 134, 135, 274
URBAN Rudolf 177, 274
- VACEK Josef 274
VÁCLAV IV. 274
VÁCLAV sv. 10, 260
VAGENKNECHT Radovan 274
VALENTA 58

- VALŠÍK Jindřich 176
VAN DER WOUDE A. M. 80
VAN DÜLMEN Richard 12, 71, 274
VANČURA Vladimír 2, 3
VANĚČEK Václav 5, 13, 14
VANĚK Norbert 256
VANÍČEK Vratislav 249
VÁŠEK Bedřich 171, 274
VAŠICA Josef 250
VAVÁK František 114, 115, 130
VÁVRA Zdeněk 195, 208, 269, 272, 274,
275, 288
VÁŽNÝ Václav 19, 20, 251
VELESLAVÍN Daniel Adam 67
VELKOVÁ Alice 264
VENCOVSKÝ František V, 101, 134, 167,
168, 250
VENUŠE 30
VERBÍK Antonín 255
VERHULST Pierre Francois 177, 181, 273
VESELÝ Antonín Pravoslav 99, 160, 161
VESELÝ Fabián 99, 254
VĚŽNÍK Z VĚŽNÍKU Bernard 62
VIDLÁKOVÁ Olga 209, 212, 214
VIKLEF Jan 266
VIKLEFICE 34
VILIKOVSKÝ Jan 22, 23
VINCENCIUS 9
VÍTEK Vladislav 91
VLADISLAV II. 40
VLČEK Jaroslav 22, 252, 275
VOBORNÍK Bohumil 275
VOCEL Jan Erazim 143, 144, 258, 285
VODÍČKA Václav 60
VOIGT Mikuláš Adaukt 119, 120, 121
VOJTA Miroslav 211
VOJTKO Daniel 212, 275
VONDRA Alexandr 233
VONDRÁČEK Vladimír 185, 194
VRABEC (WRABEZ) Václav Jáchym 111
VRATISLAV, hrabě 114
VŠETÍČEK Martin 274
VYHNÁNEK Luboš 6, 272
VYTLAČIL Josef 209
WAGNER Jiří 70
WALDHAUSER Konrád 26, 29, 30
WANDER VON GRÜNWALD Josef Leopold
258
WAYLAND Francis 149
WEIRICH Marco 177, 178, 275
WEISS Franz 255
WEITENWEBER Wilhelm Rudolf 113, 258
WEYR František 204, 275
WICKSELL Knut 174
WINTER Zikmund VI, 41, 275
WOHLGEMUTHOVÁ Renata 160
WOLF Julius 174
WOLFE A. B. 174
WURZBACH Constantin 126
WYNNYCZUK Vladimír 209, 211
ZÁMRSKÝ Martin Piladelphius 54, 56, 254,
275
ZAREMBA Vladimír 112, 275
ZÁSADSKÝ Ludvík 62
ZAUSCHNER Franz Carl 110
ZBRASLAV 10
ZDEKAUER 150
ZÍBRT Čeněk 9, 11, 61, 62, 63, 275
ZÍDEK Petr 236, 238
ZÍDKA J. 255
ZIKMUND (kněz) 25
ZIMERMANN Johann Georg 119
ZINNENBURG Jakub 62
ZOLA Emil 156
ŽAGAR → Sagar 110
ŽANTOVSKÝ Michal 263
ŽEMLIČKA Josef 8, 249, 275
ŽIDEK Pavel 251
ŽIVANSKÝ Theodor 167
ŽÍŽKA Z TROCNOVA Jan 41, 93, 94

Alena Šubrtová
Dějiny populačního myšlení v českých zemích

Vydala Česká demografická společnost s podporou Rady vědeckých společností
České republiky jako 16. svazek v řadě Acta demographica

Recenzovali: Eduard Maur a Zdeněk Pavlík

Překlad anglického souhrnu: Robin Cassling

Obálka: Martin Třešňák

Technická redakce Ludmila Fialová

Náklad 1000 výtisků

316 stran

Praha 2006

Tisk: Nová tiskárna Pelhřimov

Krasíkovická 1787, 393 01 Pelhřimov

ISBN 80-239-8369-5

Distribuce: Česká demografická společnost

Albertov 6, 128 43 Praha 2

tel.: 221851418

fax: 224920657

e-mail: teskova@natur.cuni.cz